ASWINI KUMAR

୧୯୮୧

ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷା

ଶ୍ରୀମଦ୍
ଧର୍ମରାଜାଧ୍ୱରୀନ୍ଦ୍ର
ବିରଚିତା

[ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟନାଦ ନାଣ୍ଟୁ]

ସୂଚୀପତ୍ର

୧ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚ୍ଛେଦ

୨ ଅନୁମାନ ପରିଚ୍ଛେଦ

୩ ଉପମାନ ପରିଚ୍ଛେଦ

୪ ଆଗମ ପରିଚ୍ଛେଦ

୫ ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପରିଚ୍ଛେଦ

୬ ଅନୁପଲବ୍ଧି ପରିଚ୍ଛେଦ

୭ ବିଷୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

୮ ପ୍ରୟୋଜନ ପରିଚ୍ଛେଦ ।

ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷା

— x —

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚ୍ଛେଦ

ମଂଗଳାଚରଣ

— x —

ଯଦବିଦ୍ୟା-ବିଲାସେନ ଭୂତ-ଭୌତିକ-ସୃଷ୍ଟୟଃ ।
ତଂ ନୌମି ପରମାତ୍ମାନଂ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବିଗ୍ରହମ୍ ॥ ୧
ଯଦନ୍ତେବାସି-ପଞ୍ଚାସ୍ୟୈର୍ନିରସ୍ତା ଭେଦିବାରଣାଃ ।
ତଂ ପ୍ରଣୌମି ନୃସିଂହାଖ୍ୟଂ ଯତୀନ୍ଦ୍ରଂ ପରମଂ ଗୁରୁମ୍ ॥ ୨
ଶ୍ରୀମଦ୍‌ବେଙ୍କଟନାଥାଖ୍ୟାନ୍ ବେଲଂଗୁଡିନିବାସିନଃ ।
ଜଗଦ୍‌ଗୁରୂନହଂ ବନ୍ଦେ ସର୍ବତନ୍ତ୍ରପ୍ରବର୍ତ୍ତକାନ୍ ॥ ୩
ଯେନ ଚିନ୍ତାମଣୌ ଟୀକା ଦଶଟୀକାବିଭଞ୍ଜିନୀ ॥
ତର୍କଚୂଡ଼ାମଣିର୍ନାମ କୃତା ବିଦ୍ୱନ୍ମନୋରମା ॥ ୪
ତେନ ବୋଧାୟ ମନ୍ଦାନାଂ ବେଦାନ୍ତାର୍ଥାବଲମ୍ବିନୀ
ଧର୍ମରାଜାଧ୍ୱରୀନ୍ଦ୍ରେଣ ପରିଭାଷା ବିତନ୍ୟତେ ॥ ୫

— x —

ଅନୁବାଦ

ଆକାଶାଦି ଅପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚଭୂତ ଓ ପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚଭୂତର ସୃଷ୍ଟି [illegible] ଯାହାଙ୍କର ଅବିଦ୍ୟା ବିଳାସ ମାତ୍ର, ସେହି ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରୁଅଛି ।(୧)

ତାହାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ସିଂହଦ୍ୱାର ଦେବଜାନୀ ହସ୍ତୀମାଳ
ତାସ୍‌ଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ସେହି ନୃସିଂହ ନାମଧେୟ ପଣ୍ଡି
ପ୍ରବର ତାରଣାଙ୍କୁ ଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରାଯାଉଛି ।୨।

ବେଲାଙ୍କୁଡି ଗ୍ରାମନିବାସୀ ସର୍ବଶାସ୍ତ୍ର ବିଶାରଦ
ଜଡାଉଁଶୁରୁ ଶ୍ରୀମଦ୍ ବେଙ୍କଟନାଥଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରୁଅଛି ।୩।

ଏହାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତା ତତ୍ତ୍ୱଚିନ୍ତାମଣି ନାମକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନ୍ୟା
ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ଦଶଟି ଟୀକା ଖଣ୍ଡନ କରି
ତର୍କଚୂଡାମଣି ନାମକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନବ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଟୀକା
ରଚନା କରିଥିଲେ . ସେହି ଧର୍ମରାଜ ଅଧ୍ୱରୀନ୍ଦ୍ର ବେଦାନ୍ତ
ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟଙ୍କୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବେଦାନ୍ତ
ଶିକ୍ଷାର୍ଥୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ବୋଧୋପାଦାନ ପାଇଁ ଏହି
ପରିଭାଷାଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରୁଅଛନ୍ତି ।୪।

-x-

इह खलु धर्मार्थ-काम-मोक्षाख्येषु चतुर्विध-पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः, "न च-पुनरावर्तते" इत्यादिश्रुत्या तस्य नित्यत्वावगमात्, इतरेषां त्रयाणान्तु प्रत्यक्षेण "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च, स च ब्रह्म-ज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं सप्रपञ्चं निरूप्यते।

तत्र प्रमाकरणं प्रमाणम्, तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगताबाधितार्थविषयक-ज्ञानत्वम्, स्मृति-साधारणं त्वबाधितार्थ-विषयक ज्ञानत्वम्। नीरूपस्यापि कालस्येन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिक-बुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानविषय-तत्तत्-क्षण विशेषविशिष्ट विषयत्वेन न तत्राव्याप्तिः,

किञ्च सिद्धान्ते धारावाहिक-बुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः, किन्तु यावत् घटस्फुरणं, तावद् घटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव, न तु नाना,

वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यन्त-स्थायित्वा-
-भ्युपगमात् । तथा च तत्प्रतिफलित-चैत-
रूपं घटादिज्ञानमपि तत् तावत्कालीनमेक-
मेवेति नाव्याप्तिशङ्कापि ।

ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वा-
त्तज्ज्ञानं कथं प्रमाणम्? उच्यते - ब्रह्मसाक्षात्का-
-रानन्तरं हि घटादीनां बाधः, "यत्र त्वस्य स-
र्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" इति श्रुतेः
न तु संसारदशायां बाधः, "यत्र हि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति" इति श्रुतेः । तथा
च बाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं
विवक्षितमिति न घटादि-प्रमायामव्याप्तिः ।
तदुक्तम् :—

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥

आत्मनिश्चयात् - ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः ।

लौकिकमिति । घटादिमानमित्यर्थः ।

तानि च प्रमाणानि षट् ।

प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धि भेदात् ।

तत्र प्रत्यक्ष प्रमायाः करणं प्रत्यक्ष प्रमाणम् ।

प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव, "यत् साक्षात् अपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्या-परोक्षमित्यर्थः ।

ଅନୁବାଦ

ଏହି ଜଗତରେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ ଓ ମୋକ୍ଷ ଏହି ଚାରି ପ୍ରକାର ପୁରୁଷାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ମୋକ୍ଷହିଁ ପରମ ପୁରୁଷାର୍ଥ । "ତାହାର ଆଉ ପୁନରାବୃତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ପ୍ରବେଶ ନାହିଁ । ସଂସାରକୁ ଆସିବାକୁ ପଡ଼େନାହିଁ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷର ନିତ୍ୟତା ଅଜଣା ନୁହେଁ । ଯାହା ଜଣେକ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅନିତ୍ୟତା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଓ "ଐହିକ କର୍ମର ଫଳ ଯେମିତି ଅସ୍ଥାୟୀ, ପାରଲୌକିକ କର୍ମର ଫଳ ମଧ୍ୟ ସେମିତି ଅସ୍ଥାୟୀ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ । ସେହି ପରମ ପୁରୁଷାର୍ଥ ମୋକ୍ଷ କେବଳ ଶ୍ରୁତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ, ଶ୍ରୋତ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତିମାନେ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତି ମାନଙ୍କ ମତରେ ସ୍ମୃତିଭିନ୍ନ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ପ୍ରମା, ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅନଧିଗତ ଏବଂ ଅବାଧିତ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନତ୍ୱ ହିଁ ପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ, ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମତରେ ସ୍ମୃତଭ୍ୟାବୃତ୍ତତା ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ହିଁ ପ୍ରମା, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅବାଧିତବିଷୟକ ଜ୍ଞାନତ୍ୱ ପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ,

ପ୍ରମାଣର ଲକ୍ଷଣରେ ପ୍ରମା ଘଟିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ବିନା ପ୍ରମାଣ ଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ପ୍ରଥମରୁ ପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ କରୁଛୁଁ ତ, ପ୍ରମାଲକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତଭେଦ ଅଛି, ମାଧ୍ୱ ବୈଶେଷିକ ପ୍ରଭୃତି ଦାର୍ଶନିକ ମାନେ ସ୍ମୃତିଭିନ୍ନ ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି କହନ୍ତି, ନୈୟାୟିକମାନେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ଅନୁଭବତ୍ୱ ମାତ୍ର ହିଁ ପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ କରିଅଛନ୍ତି, କାରଣ ପ୍ରମା ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ (ପ୍ର+ମା) ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବାଧିତ ଯଥାର୍ଥକ ଜ୍ଞାନ, ଯେଉଁ ~~[illegible]~~ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଯଥାର୍ଥର ବାଧ ଲାଗୁନାହିଁ, ତାହା ପ୍ରମା, ସ୍ମୃତିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଅବାଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ, ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଜ୍ଞାନ ବାଧିତ ଯଥାର୍ଥକ ହୋଇଥିବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁକ୍ତି ଉପରେ ଆରୋପିତ "ଏହା ରଜତ" ଇତ୍ୟାକାର ଜ୍ଞାନର ବାଧା ଦର୍ଶନାଦି କାରଣ ପଶ୍ଚାତ୍ "ଏହା ରଜତ ନୁହେଁ

କିନ୍ତୁ ସ୍ମୃତି," ଏହିପରି ଜୟନ୍ତଙ୍କର ଉକ୍ତିରୁ ହୃଦବୋଧ-
ଉମାକାନ୍ତଙ୍କ ମାନ ନାମସ୍ମରଣରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣମାନ
ହୋଇନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ସ୍ମୃତିଙ୍କ ମାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭବ ଜ୍ଞାନାତ୍ମକ
ମାନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ନାହିଁ ବେଦାନ୍ତ ମାନ ହୋଇନାହିଁ।
ମହତ ଏସେତ ଏ ଆମରି ଉଦାହରଣ ଯେ ସ୍ମୃତିମାନଙ୍କୁ
ପ୍ରମାଣ ମୋତରେ ସ୍ମୃତିର କାରଣ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭବ, ତାହାର
ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଅଥଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିମାନେ
ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପରେ, ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କହନ୍ତି
ଯେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ନାହିଁ, କାରଣ, ସ୍ମୃତିର
ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଯେ ଏହା ଜୋଡ଼ି ଦୁର୍ବଳ ଯୁକ୍ତି। କାରଣ, ପ୍ରମାଣ ଗତ
କାରଣକୁ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ମୃତି ଉପକାର
ସଂସାର ଆବଶ୍ୟକ ହେବାକୁ ନାହିଁ
ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରମାଣଲକ୍ଷଣର ଅବ୍ୟାପ୍ତି
ଦୋଷ ପରିହାର କରୁ ଅଛନ୍ତି, ଧାରାବାହିକ ଜ୍ଞାନସ୍ଥଳେ
ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଦ୍ୱିତୀୟାଦି ଜ୍ଞାନରେ ଅନଧିଗତ ବିଷୟକ
ଜ୍ଞାନ ହୋଇନଥିବାରୁ ଅନଧିଗତାର୍ଥ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନରୂପ
ପ୍ରମାଣଲକ୍ଷଣର ଅବ୍ୟାପ୍ତି।

ଉ:- ମୀମାଂସକ ମାନଙ୍କ ମତରେ ଜ୍ଞାନର ନିରୂପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଯାଥାର୍ଥିକ ଜ୍ଞାନ ସ୍ଥଳରେ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକାରୀ ଜ୍ଞାନର ସେହି ସେହି ସତ୍ୟ ଜଗିବାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ
ସ୍ୱୀକାର କରିଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ପରୋକ୍ଷକାରୀ ଜ୍ଞାନର ସତ୍ୟତାର ପୂର୍ବ-
ସତ୍ୟତାକାରୀ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅନୁମାନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏଠାରେ
ଅଧ୍ୟାପ୍ତି ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ ।

ଆତ୍ମାହିଁ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଯାଥାର୍ଥିକ ଜ୍ଞାନ ସ୍ଥଳେ
ସତ୍ୟ ହେବାରେ ଜ୍ଞାନର ଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ଯେଉଁ
ସତ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଥାଏ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ, ଯେତେବେଳେ ତାହା
ତାହାକାର ଅନୁଭବ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ; ଅଧିକନ୍ତୁ ହେବ ନ ହୋଇ
ନାହିଁ, କାରଣ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ଥାନୀୟ ଦେଖାଯାଏ
ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ସେହି ଅନୁଭବ
ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟକୁ ଜାଣି ପାରିଲେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତୌଳିକ ଉଚିତ ତାହାକୁ
କରିବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ସାକ୍ଷୀ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନ, ଅତଏବ
ତାହା ସେହି ସ୍ୱମାନଙ୍କ ଧ୍ୟାନୀ ଦ୍ୱାରା ମାତ୍ର ହିଁ ଜ୍ଞାନ, ଅତଏବ
ଯାଥାର୍ଥିକ ସ୍ଥଳେ ଅଧ୍ୟାପ୍ତିର କୌଣସି ଆଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।

ପ୍ର:- ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଶୁକ୍ତିରଜତ ସ୍ୱରୂପ ମିଥ୍ୟା, ହେତୁ ଯାହା
ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାର ସତ୍ୟତାକୁ ଜ୍ଞାନର ବାଧିତ ସତ୍ୟତାକୁ
ହୋଇଥିବାରୁ ଅବାଧିତ ତାରିଖ ପ୍ରମା ଲକ୍ଷଣ କେମିତି ସମ୍ଭବ
ହେବ ?

ଉ:- ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ ଅଦ୍ୱୟଜ୍ଞାନ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ନହେଲେ ଦେହାଦି
ଅନାତ୍ମ ଉପାଧି ସମୂହ ବାଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ତହିଁରେ ଆତ୍ମ-
“ମୋ ଦେହରେ କଣ୍ଟା ବସୁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଯୋଗୀ ନଷ୍ଟ
ହୋଇଯିବ, ଏବଂ କାହା ପ୍ରତି କାହାକୁ ଅନୁଭବ କରିବ!” କିନ୍ତୁ
ସଂସାର ଅବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷାତ୍‌କାରର ପୂର୍ବରୁ
ଆକାଶାଦି ବସ୍ତୁ ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ
ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି:—“ଯେତେବେଳେ (ସଂସାର ଅବସ୍ଥାରେ)
ଦ୍ୱୈତ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱ, ଜୀବ ଜଗତ ଇତ୍ୟାଦି ବସ୍ତୁ ଯୋଗୀ
ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଜଣେ ଅନ୍ୟଜଣକୁ
ଅନୁଭବ କରେ, ପ୍ରତିଜନ ମନରେ ପ୍ରମାଣରୂପେ ମୁଁ ଅବାଧିତ
ସାଧନ “ସଂସାର କାଳୀନ ଅବାଧିତ” ଏହି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ
କରାଯାଇ ଅଛି, ଅତଏବ ଆକାଶାଦି ବସ୍ତୁ ସଂସାରକାଳୀନ
ଅବାଧିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଉପାଦାନମାନଙ୍କରେ ଅବସ୍ଥିତି ହେଲା
ନାହିଁ। ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାଚୀନ ମାନଙ୍କର କଥା ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି-
“ଯାବଦ୍ ନ ସ୍ୱଂ ସୌଷ୍ଠବଂ, ସ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମତା ଉପୋକାର ବେଦାନ୍ତ-
ଜ୍ଞାନଙ୍କୁ ଆତ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷାତ୍‌କାରର ପୂର୍ବ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କୁ ଯୋଗୀ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତୁ,

ସେହିପରି ଲୌକିକ ଶବ୍ଦାକାରକ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କ ଜାଗରି ସମ୍
ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି କାରଣ ପୂର୍ବ ଯୋଗିନ୍ତି ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ
ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ।"

ଶ୍ଳୋକୋକ୍ତ ଆତ୍ମସମ୍ପାଦ୍ ତାହାର ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ କାର ଯୋଗିନ୍ତି । ଲୌକିକମ୍, ତାହାର ଅର୍ଥ
ବ୍ୟବହାରିକ ଜଗତ ଜ୍ଞାନ ।

ସେହି ପ୍ରମାର କରଣ ତାହା କରଣ ତାହା ପ୍ରମାଣ
ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଉପମାନ, ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥାପତ୍ତି,
ଅନୁପଲବ୍ଧି ଭେଦରେ ଛଅ ପ୍ରକାର । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାର କରଣକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ କୁହାଯାଏ
ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ର ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
ପ୍ରମାର ସ୍ୱରୂପ । "ଯତ୍ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ସ୍ୱରୂପ"
ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । ଅପରୋକ୍ଷାତ୍ ଶବ୍ଦର
ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଅପରୋକ୍ଷ ।

—x—

ननु चैन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति। उच्यते। चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रिय सन्निकर्षादिना जायत इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदुच्यते। ज्ञानावच्छेदकत्वाद् वृत्तौ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାତ୍ୱ ଜ୍ଞାନଂ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମ ଜ୍ଞାନେ ତତ୍ କରଣରୂପ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମ ଣଜ୍ଞା ନମିତ। ଅତଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାସ୍ୱରୂପମାହ—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମେତ। ଅତ୍ର ଅଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧାନ୍ତେ। ଚୈତନ୍ୟମେବେତ। ବୃତ୍ତିପ୍ରତିବିମ୍ବିତଚୈତନ୍ୟଂ ବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତଚୈତନ୍ୟଂ ବା ପ୍ରମା, ନ ତୁ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟଂ, ଅଜ୍ଞାନାନବର୍ତ୍ତିକତ୍ୱେନ ତସ୍ୟ ପ୍ରମାତ୍ୱାଯୋଗାତ୍। ଏବକାରେଣେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନାଦୀନାଂ ପ୍ରମାତ୍ୱନିରାସଃ। ତଥା ଚ ନାନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ଇତି ଭାବଃ। ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୱରୂପତ୍ୱଂ ବୃହଦାରଣ୍ୟକଶ୍ରୁତ୍ୟା ପ୍ରମାଣୟତି—ଯଦିତି। ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥସ୍ତାବତ୍—ଯଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍ ଅବ୍ୟବହିତଂ କେନଚିଦ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟୁଃ ଅପରୋକ୍ଷାତ୍ ଅଗୌଣଂ, ନ ଶ୍ରୋତ୍ରବ୍ରହ୍ମାଦିବଦିତି। ନନ୍ୱପରୋକ୍ଷାଦିତି ପଞ୍ଚମ୍ୟା ଜନ୍ୟତ୍ୱମୁଚ୍ୟତେ ନ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମତଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଂ ବ୍ୟାଚଷ୍ଟେ—ଅପରୋକ୍ଷ ଦିତ୍ୟସ୍ୟେତି।

ଅପରୋକ୍ଷାଦିତି। ଧନବତୋ ଧନବାନିତିବଦ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟୁରପରୋକ୍ଷ ଦିତ୍ୟଂ ଯତ୍ ପଦାର୍ଥୋ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍ କେନଚିଦବ୍ୟବହିତମ୍, ସଦା ପ୍ରକାଶମାନତ୍ୱାତ୍, ଦ୍ରଷ୍ଟୁଃ ପ୍ରାତ୍ୟକ୍ଷଂ ତୁ ଗୌଣଂ, ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱାତ୍। ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ନ ଦ୍ରଷ୍ଟୃ, କିନ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିସ୍ୱରୂପମ୍।

ନନୁ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ତସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱେନାଜନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ କସ୍ୟାପି ତତ୍କରଣତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାଦିତି ପ୍ରମାଲକ୍ଷଣସ୍ୟାସମ୍ଭବଂ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି। ଅନାଦି ଅଜନ୍ୟମ୍। ତତ୍ ତସ୍ମାତ୍। ଚକ୍ଷୁରାଦେରିତ୍ୟାଦିନା ତ୍ୱଗାଦେଃ ପରିଗ୍ରହଃ। ତତ୍କରଣତ୍ୱେନ ପ୍ରମାରୂପଚୈତନ୍ୟକରଣତ୍ୱେନ। ପ୍ରମାଣତ୍ୱଂ ପ୍ରମାକରଣତ୍ୱମ୍, କଥମିତ୍ୟନେନ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ନ ପ୍ରମାଣତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ ଆଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି। ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ। ଅନାଦିତ୍ୱେଽପି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟତ୍ୱେଽପି, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ଏହି ପ୍ରମା ଲକ୍ଷଣ ଉପରେ ଆପତ୍ତି ଉଠୁଅଛି ଯେ, ଯଦି ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାର ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର କରଣ ଚକ୍ଷୁଃ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ କେମିତି ପ୍ରମାଣ ବୋଲି କୁହାଯିବ ? କାରଣ, ଚୈତନ୍ୟ ଅନାଦି ଅତଏବ ତାଙ୍କର କୌଣସି କରଣ ରହିପାରେ ନାହିଁ।

ज्ञानत्वोपचारः। तदुक्तं विवरणे—"अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादि"ति।
ଜନ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ତଦଭିବ୍ୟଞ୍ଜକେତି । ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଃ ଅନ୍ତକରଣସ୍ୟମୂଷାନିଷିକ୍ତ ଦ୍ରୁତ ତାମ୍ରାଦିବଦ୍ ବିଷୟାକାର ସଦୃଶାକାର ପରିଣାମଃ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସନ୍ନିକର୍ଷାଦିନା ଅନ୍ତଃକରଣସଂଯୁକ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟ-ସମ୍ବନ୍ଧାଦିନା । ଆଦିନା ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାରସହିତ ପକ୍ଷସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁଜ୍ଞାନାଦି ପରିଗ୍ରହଃ । ଇତିର୍ହେତୌ । ବୃତ୍ତିବିଶିଷ୍ଟଂ ବିଷୟସଂସୃଷ୍ଟବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତମ୍ । ଆଦିମତ୍ତ୍ୱ ଜନ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପତୋଽଜନ୍ୟତ୍ୱେଽପି ବୃତ୍ତିଚୈତନ୍ୟୟୋରନ୍ୟୋନ୍ୟତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାସେନ ବୃତ୍ତିଧର୍ମସ୍ୟ ଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟେଽଧ୍ୟାସାଚ୍ଚ, ପ୍ରମାରୂପସ୍ୟ ବିଷୟସଂସୃଷ୍ଟବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଗୌଣଂ ଜନ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଲେଶସଂଗ୍ରହେ—"ତସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପେଣ ଽକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେଅପି ଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନରୂପେଣ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱା"-ଦିତି । ତାଦୃଶବିଶିଷ୍ଟପ୍ରମାଚୈତନ୍ୟଜନକତ୍ୱାଦିନ୍ଦ୍ରିୟାଦୀନାଂ ପ୍ରମାଣତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଜ୍ଞାନାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାଦିତି । ପ୍ରମାଚୈତନ୍ୟୋପାଧିତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜ୍ଞାନତ୍ୱୋପଚାର ପ୍ରମାତ୍ୱାଧ୍ୟାସଃ । ତଥା ଚ ଚୈତନ୍ୟବଦ୍ ବୃତ୍ତେରପି ପ୍ରମାତ୍ୱାତ୍ ତଜ୍ଜନକତୟେନ୍ଦ୍ରିୟାଦୀନାଂ ପ୍ରମାଣତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ଜ୍ଞାନତ୍ୱୋପଚାର ଇତି । ତଥା ଚ ବୃତ୍ତେଶ୍ଚେତନତ୍ୱାତ୍ ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଜଡ଼ାବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱା ଜଡ଼ତ୍ୱମ୍, ନ ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଦିନାମକରଣତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତୌଜ୍ଞାନତ୍ୱୋପଚାରେଽଭିଯୁକ୍ତୋକ୍ତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି । ବିବରଣେ ସ୍ୱପ୍ରକାଶାନୁଭବଭଗବତ୍କୃତେ ପଞ୍ଚପାଦିକାବ୍ୟାଖ୍ୟାନଭୂତେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧବେଦାନ୍ତଗ୍ରନ୍ଥେ ଆତ୍ମନୋ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପତ୍ୱପ୍ରସ୍ତାବେ । ଜ୍ଞାନତ୍ୱୋପଚାରାଦିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରମା-ଚୈତନ୍ୟେ ବୃତ୍ତେରଭେଦାଧ୍ୟାସାତ୍ ସଦସଦ୍ଭିନ୍ନସ୍ୟ ଘଟସ୍ୟ ସତ୍ସ୍ୱରୂପତ୍ୱମିବ

ଅନୁବାଦ :

ଉଃ—ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ଅନାଦି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସନ୍ନିକର୍ଷାଦି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ବୃତ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟ ସାଦି ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ୟ । ଏହିଭାବରେ ସାଦି ଚୈତନ୍ୟର କରଣକୁ ପ୍ରମାଣ କୁହାହୋଇଥାଏ । ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନର ଅବଚ୍ଛେଦକ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିକୁ ଜ୍ଞାନ ବୋଲାଯାଏ । ଏଥିରେ ବିବରଣ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସମ୍ମତି ରହିଅଛି :—"ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିରେ ଜ୍ଞାନତ୍ୱର ଉପଚାର ହେଉଥିବାରୁ....।"

ननु निरवयवस्यान्तःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः कथम् ? इत्थम् । न तावदन्तःकरणं निरवयवम्, सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् । सादित्वञ्च "तन्मनोऽकुरुते"त्यादि-श्रुतेः । वृत्तिरूप-ज्ञानस्यमनोधर्मत्वे च— "कामः संकल्पो

ଜଡ଼ାଦ୍ୟା ଅପି ତସ୍ୟା ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପତ୍ୱଂ ଜ୍ଞାନତ୍ୱଧର୍ମକତ୍ୱଞ୍ଚ । ତେନ ଜାନାମୀତି ବୃତ୍ତିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପପତ୍ତିରିଚ୍ଛାଦେଃ କରଣତ୍ୱୋପପତ୍ତିଶ୍ଚେତି ଭାବଃ ।

ତସ୍ମାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବୃତ୍ତିରୂପପରିଣାମାଶ୍ରୟତ୍ୱାଲ୍ଲକ୍ଷଣମିଦମଯୁକ୍ତମିତି ନୈୟାୟିକଃ ଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ନିରବୟବସ୍ୟେତି । ହେତୁଗର୍ଭବିଶେଷଣମ୍ । ଯସ୍ମାଦନ୍ତଃକରଣ ନିରବୟବଂ, ତସ୍ମାନ୍ନ ପରିଣାମି । ତଥା ଚାନୁମାନପ୍ରୟୋଗଃ — ଅନ୍ତଃ କରଣଂ ନ ପରିଣାମି, ନିରବୟବତ୍ୱାତ୍, ବ୍ରହ୍ମବଦିତି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ନିରବୟବତ୍ୱହେତୋଶ୍ଚେତନତ୍ୱୋପାଧିନା ସୋପାଧିକତ୍ୱଂ ସ୍ୱରୂପାସିଦ୍ଧତ୍ୱଞ୍ଚୋଦ୍ଭାବୟନ୍ ନୈୟାୟିକମତଂ ଦୂଷୟିତୁମାହ — ସାଦିଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱେନେତି । ଜନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚାନୁମାନ ପ୍ରୟୋଗଃ — ଅନ୍ତଃକରଣଂ ସାବୟବଂ, ସାଦିତ୍ୱେ ସତି ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାଦିତି । ପରମାତ୍ମନି ବ୍ୟଭିଚାରବାରଣାୟ — ସାଦ୍ୟନ୍ତମ୍ । ପରାଭ୍ୟୁପଗତଜନ୍ୟଗୁଣାଦୌ ବ୍ୟଭିଚାରବାରଣାୟ — ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାଦିତି । ତଥା ଚ ସାଦିଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱେନାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସାବୟବତ୍ୱସିଦ୍ଧୌ ନିରବୟବତ୍ୱାସିଦ୍ଧି ରିତି ସିଦ୍ଧଂ ହେତୋଃ ସ୍ୱରୂପାସିଦ୍ଧତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । "ନନ୍ୱନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସାଦିତ୍ୱମସିଦ୍ଧମ୍, ଲାଘବତର୍କ ସହକୃତାତ୍ ସୁଖାଦ୍ୟୁପଲବ୍ଧିଃ କରଣଜନ୍ୟା ଭାବକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ଛିଦାଦିବଦିତ୍ୟାକାରକାତ୍ ଧର୍ମିଗ୍ରାହକମାନାତ୍ ତସ୍ୟନିତ୍ୟତ୍ୱସିଦ୍ଧେରିତି ନୈୟାୟିକଶଙ୍କାଂ ନିରାକୁର୍ବନ୍ ବୃହଦାରଣ୍ୟକଶ୍ରୁତ୍ୟାନ୍ତକରଣସ୍ୟାଦିତ୍ୱଂ ସାଧୟତି — ସାଦିତ୍ୱଞ୍ଚେତି । ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟେତ୍ୟାଦିଃ । ତନ୍ମନ ଇତି । ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥସ୍ତାବତ୍ ତଦିତି ମନସୋ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ସ ପ୍ରକୃତୋ

ଅନୁବାଦ

[ପୂଃ] ଅନ୍ତଃକରଣଟି ନିରବୟବ । ତାହାର କେମିତି ପରିଣାମସ୍ୱରୂପ ବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ ? ସାବୟବ ବସ୍ତୁର ପରିଣାମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିରବୟବ ବସ୍ତୁର ତାହା ହୁଏ ନାହିଁ ।

[ଉଃ] ଅନ୍ତଃକରଣ ନିରବୟବ ନୁହେଁ, ତାହା ସାବୟବ । ଯେହେତୁ ତାହା ସାଦିଦ୍ରବ୍ୟ । ଏ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । "ସେ ମନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ଇତ୍ୟାଦି ।'

विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवे"ति श्रुतिर्मानम् धीशब्देन वृत्तिरूप-ज्ञानाभिधानात् । अत एव कामादेरपि मनोधर्मत्वम् ।

ननु कामादेरन्तःकरणधर्मत्वेऽहमिच्छाम्यहं बिभेमीत्याद्यनुभव आत्म-

ମୃଷୁବକ୍ଷ୍ୟମାଣ କାର୍ଯ୍ୟବିସୃକ୍ଷୟା ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନକ୍ଷମଂ ମନଃଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ସଙ୍କଲ୍ପାଦିଲକ୍ଷଣମନ୍ତଃକରଣମଙ୍ଗୀକୁରୁତ କୃତବାନିତି । ଇତ୍ୟାଶୀତ୍ୟାଦିପଦେନ— "ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣେ ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଚ, "ତନ୍ମନୋଽକୁରୁତ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତୟୋ ଗ୍ରାହ୍ୟାଃ । ଏବମନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସାଧକେ ପ୍ରମାଣମୁକ୍ତ୍ୱା ତତ୍ପରିଣାମିତ୍ୱେ ନ କେବଲମନୁମାନଂ ପ୍ରମାଣମ୍ ଅପି ତୁ ଶ୍ରୁତିରପ୍ୟସ୍ତୀତ୍ୟାହ—ବୃତ୍ତିରୂପଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ମନୋଧର୍ମତ୍ୱେ ଅନ୍ତଃକରଣ ପରିଣାମତ୍ୱେ । ଶ୍ରୁତିସ୍ଥଂ 'ମନ ଏବ' ଇତି ପଦଂ ଧର୍ମଧର୍ମିଣୋରଭେଦାଭିପ୍ରାୟେଣୋକ୍ତମ୍ । ନନୁ ଶ୍ରୁତୌ ଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟ ମନୋଧର୍ମତ୍ୱେ ଶ୍ରୁତେଃ କଥଂ ମାନତେତ୍ୟାହ—ଧୀଶବ୍ଦେନେତି । ନନୁ ଧୀତ୍ୱମବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତୌ ଅସ୍ତି ନ ବା ? ନାସ୍ତି ଚେତ୍ ତତ୍ ଜ୍ଞାନତ୍ୱବ୍ୟବହାରାନୁପପତ୍ତିଃ ଅସ୍ତି ଚେତ୍ "ଇତ୍ୟେତତ୍ସର୍ବଂ 'ମନ ଏବ' ଇତ୍ୟବଧାରଣାସଙ୍ଗତିଃ । ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଃ ମନଃ ପରିଣାମତ୍ୱାଭାବେନ ମନସ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଭାବାତ୍ ଇତି ଚେନ୍ନ ଧୀତ୍ୱସ୍ୟାବିଦ୍ୟାନିଷ୍ଠତ୍ୱେଽପି । ମନଃ ପରିଣାମରୂପାୟା ଏବ ଧିୟଃ ଉକ୍ତ ଶ୍ରୁତୌ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନାଭାସସ୍ୟ ଧୀତ୍ୱାଭାବେଽପି କ୍ଷତ୍ୟଭାବାତ୍ । ଅତଏବେତି । ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟଶ୍ରୁତେରେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । କାମାଦେରିତି । ଅଦାଦି—ପଦେନ ସଙ୍କଳ୍ପାଦି ପରିଗ୍ରହଃ । ଅନ୍ତଃକରଣଧର୍ମତ୍ୱେ ମନୋଧର୍ମତ୍ୱେ । ଇତ୍ୟାଦ୍ୟନୁଭବ ଇତ୍ୟାଦିପଦେନାହଂ ସନ୍ଦେହ୍ମି ଅହଂ ଲଜ୍ଜେ ଇତ୍ୟାଦି-ଯଥାର୍ଥାନୁଭବ-ପରିଗ୍ରହଃ । ଅବଗାହମାନଃ ବିଷୟୀକୁର୍ବନ୍ । କଥମିତ୍ୟାକ୍ଷେପେ । ତଥା ଚ ବିଶିଷ୍ଟବୁଦ୍ଧେର୍ବିଶେଷ୍ୟ-ବିଶେଷଣ-ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧବିଷୟକତ୍ୱ-ନିୟମାଦହମିଚ୍ଛାମୀତ୍ୟାଦି-ଯଥାର୍ଥାନୁଭବେଽହଂପଦାର୍ଥ ଆତ୍ମା ବିଶେଷ୍ୟତୟା ବିଷୟଃ, ଇଚ୍ଛାଦିସ୍ତୁ ତଦ୍ବିଶେଷଣତୟେତି ସିଦ୍ଧଂ କାମାଦେରାତ୍ମ

ଅନୁବାଦ

ବୃତ୍ତିରୂପଜ୍ଞାନ ଯେ ମନୋଧର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତଃକରଣର ପରିଣାମ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ "ଇଚ୍ଛା, ସଂକଳ୍ପ, ସଂଶୟ, ଧୃତି, ଅଧୃତି, ଧୀ, ଲଜ୍ଜା ଓ ଭୟ ଏସବୁ ମନର ପରିଣାମ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ହିଁ ପ୍ରମାଣ । ଏଠାରେ ଧୀ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନ ।

धर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते ? उच्यते । अयःपिण्डस्य दग्धृत्वाभावेऽपि दग्धृत्वाश्रय–वह्नि–तादात्म्याध्यासाद् यथाऽयो दहतीति व्यवहारस्तथा सुखाद्याकार-परिणाम्यन्तःकरणैक्याध्यासादहं सुखी अहं दुःखीत्यादि–व्यवहारो जायते ।

ଧର୍ମତ୍ୱଂଶ୍ରୁତେସ୍ତେଷାମନୋଧର୍ମତ୍ୱମାହ । ତସ୍ମାଦନୟୋଃ ପ୍ରମାଣୟୋର୍ବିରୋଧାତ୍ ଦୁର୍ବଳସ୍ୟା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଧୋଽପି ତୁ ବଳବତା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣ ଶ୍ରୁତେର୍ମୁଖ୍ୟାର୍ଥବାଧାଦୁପଚରତାର୍ଥତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚେୟଂ ଶ୍ରୁତିର୍ନ ମନସଃ କାମାଦ୍ୟୁପାଦାନତ୍ୱପରାଽପି ତୁ-କାମାଦି-ନିମିତ୍ତତ୍ୱପରେତି ବୃତ୍ତେର୍ମନୋଧର୍ମତ୍ୱାସିଦ୍ଧ୍ୟା ପ୍ରମାଲକ୍ଷଣମିଦମଯୁକ୍ତମିତି ଶଙ୍କାର୍ଥଃ । ସମାଧତ୍ତେ—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ଅୟଃପିଣ୍ଡସ୍ୟ ଲୌହପିଣ୍ଡସ୍ୟ । ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱାଭାବେଽପୀତି । ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱଂ ଦାହଜନକତ୍ୱମ୍ । ଅୟସସ୍ତେଜସ୍ତ୍ୱେ ପ୍ୟନୁତ୍କଟତ୍ୱାନ୍ନୌପାଧିକଂ ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱଂ, କିନ୍ତ୍ୱୌପାଧିକମ୍ । ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାଦ୍ ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱାଭାବ ଇତି ଭାବଃ । ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱାଶ୍ରୟେତି । ଦଗ୍ଧୃତ୍ୱବିଶିଷ୍ଟବହ୍ନେରୟସାତ୍ମନା ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାସାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଧ୍ୟାସଶ୍ଚ କାରଣଦୋଷଜନ୍ୟୋଽନ୍ୟସ୍ୟାନ୍ୟାତ୍ମନାଽବଭାସଃ, ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁସମ୍ଭେଦାବଭାସୋ ବା । ବ୍ୟବହାରଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମୁପପାଦ୍ୟ ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକଂ ଯୋଜୟତି—ତଥେତି । ଐକ୍ୟାଧ୍ୟାସାଦିତି । ସୁଖାଦିବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟାତ୍ମନା ତାଦାତ୍ମ୍ୟାସାଦଧିଷ୍ଠାନେ ସୁଖାନ୍ତରାଣାମୁତ୍ପାଦାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅହଂ ସୁଖୀତି । ତଥା ଚାହଂ ପଦାର୍ଥେ ସୁଖାଦିବିଶିଷ୍ଟାନ୍ତଃକରଣତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନେ ଚୈତନ୍ୟେ ସୁଖାଦୟୋ ବର୍ତ୍ତନ୍ତ ଇତ୍ୟୋ ପ୍ରତୀୟନ୍ତେ, ନ ତ୍ୱାତ୍ମନଃ

ଅନୁବାଦ

ଯଦି ଇଚ୍ଛାଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ତଃକରଣର ଧର୍ମ ହୁଏ ତାହାହେଲେ "ମୁଁ ଇଚ୍ଛା କରେଁ, ମୁଁ ଜାଣ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର କେମିତି ହୁଏ ? କାରଣ, ଇଚ୍ଛା ପ୍ରଭୃତି ଏଠାରେ ଅସ୍ମଦ୍ଧର୍ମ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି ।

[ଉ:] ଯେମିତି ଲୁହା ପିଣ୍ଡୁଳାର ଦାହକତା ନ ଥିଲେ ବି ଦାହକ ବହ୍ନିର ଅଭେଦ ଆରୋପ ବଶତଃ ଲୌହ ମୋତେ ଦଗ୍ଧ କରୁଅଛି ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ; ସେମିତି ଆତ୍ମା ଉପରେ ସୁଖାଦି ତତ୍ତଦ୍ୱିଷୟାକାରରେ ଆକାରିତ ଅନ୍ତଃକରଣର ଅଭେଦ ଆରୋପବଶତଃ "ମୁଁ ସୁଖୀ, ମୁଁ ଦୁଃଖୀ, ମୁଁ ଜ୍ଞାନୀ, ମୁଁ ଇଚ୍ଛୁକ" ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ।

नन्वन्तःकरणस्येन्द्रियतयातीन्द्रियत्वात् कथं प्रत्यक्षविषयतेति । उच्यते । न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति । मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्-गीतावचनं प्रमाणमिति चेन्न, अनिन्द्रियेणापि मनसा षट्त्वसंख्यापूरणा-विरोधात् । न हीन्द्रियगत-संख्यापूरणमिन्द्रियेणैवेति नियमः, यजमान-पञ्चमा इडां भक्षयन्तीत्यत्र ऋत्विग्गत-पञ्चत्वसंख्याया अनृत्विजापि यज-मानेन पूरणदर्शनात्, वेदानध्यापयामास महाभारत-पञ्चमानित्यादौ वेदगत-पञ्चत्वसंख्याया अवेदेनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात्, इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यादिश्रुत्या मनसोऽनिन्द्रियत्वावगमाच्च । न चैवं-

ତସ୍ୟ ନିର୍ବିକାରତ୍ୱାନ୍ନିର୍ଧର୍ମକତ୍ୱାଦାତ୍ମାହଙ୍କାରୟୋର୍ଭେଦାଚ୍ଚ । ଅତ ଏବ ସୁଷୁପ୍ତା-ବାତ୍ମପ୍ରକାଶେଽପ୍ୟହମର୍ଥସ୍ୟାପ୍ରକାଶଃ । ଯଦି ସୁଷୁପ୍ତାବହମର୍ଥଃ ପ୍ରକାଶେତ, ତର୍ହି ଜାଗରେ ସ୍ମର୍ୟେତ୍ । ନ ଚ ସ୍ମର୍ଯ୍ୟତେ । ତସ୍ମାନ୍ନାହମର୍ଥ ଆତ୍ମା ।

ନୈୟାୟିକଃ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟାତୀନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ଇନ୍ଦ୍ରିୟତୟେତି । ତଥା ଚାନ୍ତଃକରଣମତୀନ୍ଦ୍ରିୟମିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାଚ୍ଚକ୍ଷୁରାଦିବଦିତ୍ୟନୁ-

ଅନୁବାଦ

[ପୂ:] "ମୁଁ ସୁଖୀ" ଇତ୍ୟାକାର ଅନୁଭବରେ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଟି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିଷୟ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଟି ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ, କାରଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମାତ୍ର ହିଁ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ । ଅତଏବ ତାହା କେମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ ହେଲା ?

[ଉ:] ଅନ୍ତଃକରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ମନଟି ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଏଥିପ୍ରତି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଯଦିଚ "ମନଃଷଷ୍ଠାନୀନ୍ଦ୍ରିୟାଣି" ଏହି ଗୀତାପ୍ରବଚନର ମନ ଷଷ୍ଠ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଏଭଳି ଯେଉଁ ଚକ୍ଷୁରାଦି ପାଞ୍ଚଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ" ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ମନର ଇନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧେ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ, ତଥାପି ତାହା ସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ, ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାଦ୍ୱାରା ଷଟ୍ତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟାର ପୂରଣ ହେବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗତ ସଂଖ୍ୟାର ପୂରଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ହେବ ଏଭଳି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । "ଯଜମାନ ପଞ୍ଚମ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଥିବା ଋତ୍ୱିଗ୍‌ମାନେ ଇଡ଼ା (ଯଜ୍ଞୀୟ ଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷ) ଭକ୍ଷଣ କରିବେ" ଏହି ବିଧିବାକ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଋତ୍ୱିଗ୍‌ଗତ ପଞ୍ଚତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟା ଋତ୍ୱିକ ବହିର୍ଭୂତ ଯଜମାନ ଦ୍ୱାରା ପୂରଣ ହୋଇଅଛି । "ମହାଭାରତ ପଞ୍ଚମ ହୋଇଅଛି ଯାହାଙ୍କର

मनसोऽनिन्द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिन्द्रियाजन्यत्वादिति वाच्यम् । न ह्यीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वम्, अनुमित्यादेरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः, ईश्वरज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यतया साक्षात्त्वानापत्तेश्च ।

ମାନାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱସିଦ୍ଧୌ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାସିଦ୍ଧିରିତି ଭାବଃ । ସମାଧତ୍ତେ—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ନ ତାବଦିତି । ପ୍ରମାଣଭାବେଽସିଦ୍ଧ ଇତ୍ୟାହ ନୈୟାୟିକ :—ମନଃଷଷ୍ଠାନୀତି । ମନଃ ଷଷ୍ଠମିଦଂ ପ୍ରଥମମିଦଂ ଦ୍ୱିତୀୟମିତ୍ୟାଦିରୂପେଣ ଷଷ୍ଠତ୍ୱସଂଖ୍ୟାପୂରକଂ ଯେଷାମିନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ, ତାନୀତି ବିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ଯଦ୍ ଯଦ୍ଗତସଂଖ୍ୟାପୂରକଂ, ତତ୍ ତଜ୍ଜାତୀୟମିତ୍ୟସ୍ତି ନିୟମଃ । ମନସ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗତ-ସଂଖ୍ୟାପୂରକତ୍ୱମିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱଂ ବିନାଽନୁପପନ୍ନମିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱଂ କଳ୍ପୟତି । ତଥା ଚାର୍ଥାପତ୍ତିର୍ମନସ ଇନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣମ୍ । ଅନୁମାନମପି—ମନଃ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମିନ୍ଦ୍ରିୟଗତସଂଖ୍ୟାପୂରକତ୍ୱାତ୍, ଯନ୍ନୈବଂ ତନ୍ନୈବମିତି । ଉକ୍ତନିୟମସ୍ୟାବ୍ୟଭିଚାରମନୁସାନସ୍ୟ ଚାପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ସମାଧତ୍ତେ—ନେତି । ନିୟମବ୍ୟଭିଚାରସ୍ଥାନଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯଜମାନେତି । ଋତ୍ୱିଜ ଇତି ଶେଷଃ । ଇଡ଼ାଂ ଯଜ୍ଞୀୟ-ଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷମ୍ । ଭକ୍ଷୟନ୍ତୁ ଭକ୍ଷୟେୟୁଃ ; ତଥା ଚାନୟା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ଯଜମାନସହିତାନାଂ ଚତୁର୍ଣାମୃତ୍ୱିଜାମିଡ଼ାଭକ୍ଷଣଂ ବୋଧ୍ୟତେ । ବ୍ୟଭିଚାର-ସ୍ଥଳାନ୍ତରମାହ—ବେଦାନିତି । ମହାଭାରତପଞ୍ଚମାନିତି । ମହାଭାରତଂ ପଞ୍ଚମଂ ଯେଷାଂ ବେଦାନାଂ, ତାନିତି ବିଗ୍ରହଃ । ଅବେଦେନାପୀତି । ମନସ ଇନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱେ ସାଧକାଭାବମୁପପାଦ୍ୟ ବାଧକାଂ କାଠକଶ୍ରୁତିଂ ଦର୍ଶୟତି—ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟ ଇତି । ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥସ୍ତୁ—ସ୍ଥୂଲାନି ତାବଦିନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଯୈରର୍ଥୈରାତ୍ମପ୍ରକାଶନାୟାରବ୍ଧାନି ତେଭ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟଃ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟେଭ୍ୟସ୍ତେ ପରା ହ୍ୟର୍ଥା ସୂକ୍ଷ୍ମା ମହାନ୍ତଶ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଭୂତାଶ୍ଚ । ତେଭ୍ୟୋଽପ୍ୟର୍ଥେଭ୍ୟଶ୍ଚ ପରଂ ସୂକ୍ଷ୍ମତରଂ ମହତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଭୂତଂ ମନଃ ମନଃଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଂ ମନସ ଆରମ୍ଭକଂ ଭୂତସୂକ୍ଷ୍ମମିତି । ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦେନ—"ଆତ୍ମାନଂ ରଥିନଂ ବିଦ୍ଧି ଶରୀର

ଅନୁବାଦ

ଏଭଳି ବେଦଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟାପନା କଲେ । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ବେଦ ବହିର୍ଭୂତ ମହାଭାରତ ଦ୍ୱାରା ବେଦଗତ ପଞ୍ଚତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟାର ପୂରଣ କରିବା ଦେଖାଯାଏ । "ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଠାରୁ ପର ଅର୍ଥ, ଅର୍ଥ ଠାରୁ ମନ ପର" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ମନକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଭିନ୍ନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

ରଥମେବ ତୁ । ବୁଦ୍ଧିଂ ତୁ ସାରଥିଂ ବିଦ୍ଧି ମନଃ ପ୍ରଗ୍ରହମେବ ଚ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ହୟାନାହୁର୍ବିଷୟାଂସ୍ତେଷୁ ଗୋଚରାନିତି କାଠକଶ୍ରୁତେଃ, "ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଚେ"ତି ମୁଣ୍ଡକଶ୍ରୁତେଶ୍ଚ ପରିଗ୍ରହଃ ।"

ମନସୋଽନିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱେ ତଜ୍ଜନ୍ୟସୁଖାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାଭାବାତ୍, କାରଣାଭାବସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାଭାବ-ହେତୁତ୍ୱାଦିତି ନୈୟାୟିକଃ ଶଙ୍କତେ—ନ ଚୈବମିତି । ଏବମିତ୍ୟସ୍ୟ ବିବରଣଂ ମନସୋ-ନିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱ ଇତି । ସାକ୍ଷାତ୍ତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକମ୍, ଅନୁମିତ୍ୟା-ଦେର୍ମନୋରୂପେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱେଽପ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାଦିତ୍ୟାହ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ନ ହୀତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ ଦୋଷମାହ—ଅନୁମିତ୍ୟାଦେରିତି । ମନୋ-ଜନ୍ୟତୟା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତୟା, ଭବନ୍ମତେ ମନସ ଇନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାତ୍, ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟଂ ପ୍ରତି ତସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାଚ୍ଚେତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱମାତ୍ରଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକଂ, କିନ୍ତ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ଅନୁମିତସ୍ତୁ ମନୋଜନ୍ୟାପି ନେନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟା, ତଥା ଚ କଥମନୁମିତେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତ୍ୟତ ଆହ—ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ଯଦ୍ୟେବମିନ୍ଦ୍ରିୟାର୍ଥସନ୍ନିକର୍ଷଜନ୍ୟଜ୍ଞାନତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକମ୍ । ଅନୁମିତସ୍ତୁ ନେନ୍ଦ୍ରିୟାର୍ଥସନ୍ନିକର୍ଷଜନ୍ୟା, ଅନୁମିତିବିଷୟେ ବହ୍ନୌ ମନଃସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବାତ୍, "ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ" ଇତି ବାକ୍ୟବିବେକୋକ୍ତେଃ । ତଥା ଚାନୁମିତେର୍ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତ୍ୟତ ଆହ—ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ହେତୁଗର୍ଭବିଶେଷଣମ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ପୂ :—ମନ ଯଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ "ମୁଁ ସୁଖୀ" ଇତ୍ୟାଦି ସୁଖାନୁଭବକୁ କେମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କୁହାଯିବ ? କାରଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନକୁ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲାଯାଏ । (ଉ:) ତାହା ଯଦି ହୁଏ ତାହାହେଲେ ଅନୁମିତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ମନୋଜନ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ତାହାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତି ହେବ ଏବଂ ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ନ ହେଉଥିବାରୁ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ଆପତ୍ତି ଓ ଅନୁପପତ୍ତିବଶତଃ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ନିୟାମକ ହୋଇ-ପାରେ ନାହିଁ ।

सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमिति चेत्। किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किं वा विषयगतस्य? आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेद इति ब्रूमः। तथाहि—त्रिविधं चैतन्यं विषयचैतन्यं प्रमाण-

ଯଦ୍ୟପୀଶ୍ବରଜ୍ଞାନଂ ନେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଂ, ପରୈସ୍ତଜ୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ତସ୍ମାନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ, ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାଭାବାତ୍ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟାଭାବ ଇତି ଭାବଃ। ସାକ୍ଷାତ୍ତ୍ୱାନାପତ୍ତେରିତି। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାଭାବପ୍ରସକ୍ତେରିତ୍ୟର୍ଥଃ। ନ ଚେଷ୍ଟାପତ୍ତିଃ. ପରୈସ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍। ତସ୍ମାନ୍ନେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକମ୍। ତଥା ଚ ଯଥେଶ୍ବରଜ୍ଞାନସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱାଭାବେଽପି ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱହାନିସ୍ତଦ୍ବତ୍ ସୁଖାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱାଭାବେଽପି ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱହାନି-ରିତି ଭାବଃ। ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଇତି। ବିବରଣସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଜ୍ଞାନଗତସ୍ୟ ବିଷୟ-ଗତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକଂ ନୈକଂ, କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନମ୍। ତୟୋଃ କତରଦ୍ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟମିତି ବିଭଜ୍ୟ ପୃଚ୍ଛତି—କିଂ ଜ୍ଞାନଗତସ୍ୟେତି। ବିଷୟସଂସୃଷ୍ଟବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟରୂପ-ପ୍ରମିତିଗତସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତତ୍ୱାଦ୍ ବିଷୟଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଭେଦସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକାଧୀନତ୍ୱାଦାଦୌ ତଜ୍ଜିଜ୍ଞାସେତି ଭାବଃ। ଦ୍ୱୟୋଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱୟୋଃ ପ୍ରୟୋଜକଜିଜ୍ଞାସା ଯୁକ୍ତେତ୍ୟାହ—ବିଷୟଗତସ୍ୟେତି। ନୈୟାୟିକୈର୍ଜ୍ଞାନଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକମିନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱମାହୁଃ, ବିଷୟଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ତୁ ପ୍ରୟୋଜକଂ

ଅନୁବାଦ

(ପ୍ର) ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଅଛି ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱ ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ପ୍ରୟୋଜକ ନ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ବେଦାନ୍ତିମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରୟୋଜକ କଣ ?

ଉ :—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିଷୟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଏହି ତିନୋଟି ଉପରେ ହୋଇଥାଏ। ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରମାଣଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରୟୋଜକ ଇତିପୂର୍ବେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାହୋଇଅଛି। ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନଗତ ଓ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ମଧ୍ୟରୁ ତୁମେ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରୟୋଜକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରୁଅଛ ନା ବିଷୟଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରୟୋଜକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ?

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱମ୍, ତନ୍ମତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱରହିତସ୍ୟାପରୋକ୍ଷଭୂତସ୍ୟ କସ୍ୟଚିଦ୍ ବିଷୟସ୍ୟାସ୍ୟାଭାବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱେ କ୍ଷତ୍ୟଭାବାତ୍ । ବେଦାନ୍ତନୟେ ତ୍ୱସ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ-ବିଷୟତ୍ୱ-ରହିତଃ ସ୍ୱତୋଽପରୋକ୍ଷରୂପଃ ସାକ୍ଷୀ । ତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ନ ତଦ୍‌ବିଷୟତ୍ୱପ୍ରଯୁକ୍ତଂ, କିନ୍ତ୍ୱନ୍ୟପ୍ରଯୁକ୍ତମିତି ପ୍ରଯୋଜକବଦ୍ୱ୍ୟୁତ୍ପିଜ୍ଞାସା ଯୁକ୍ତୈବ ଭାବଃ । ଜ୍ଞାନଗତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜକଂ ନିରୂପୟତି — ଆଦ୍ୟେ ଇତି । ପ୍ରମିତିଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥାଶ୍ରୁତାର୍ଥଗ୍ରହଣେ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦି-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ପ୍ରାତିଭାସିକ-ରଜତାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଚାବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟାପତ୍ତିଃ, ତତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟେଷୁ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦିଷ୍ୱନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟରୂପପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟାଭେଦାଭାବାତ୍, ତେଷାଂ ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେନ ପ୍ରମାଣାଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ତଦ୍‌ବିଷୟଗ୍ରହଣେଽନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେରନୁଦୟାତ୍ । ଯଦା ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସାମାନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜକୋ ବିବକ୍ଷଣୀୟସ୍ତଦା ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭେଦୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । ତେନ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଷୁ ନାବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟେଷୁ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦିଷୁ ପ୍ରାତିଭାସିକେଷୁ ଚାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱରପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟେଷୁ ଚ ମାୟାବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେନ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ବ୍ରୂମ ଇତି । ପ୍ରଯୋଜକମିତି ଶେଷଃ ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତି । ଷଷ୍ଠ୍ୟର୍ଥୋ ନିଷ୍ଠତ୍ୱମ୍ । ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠୋ ଯୋ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭେଦଃ, ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ-ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଘଟକଂ ପ୍ରମାଣବିଷୟଚୈତନ୍ୟଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରକ୍ରମତେ — ତତ୍ରେତି । ଏକସ୍ୟୈବ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୌପାଧିକଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତି — ବିଷୟଚୈତନ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରଥମ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରମାଣ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରଯୋଜକ ଅଟେ । ଏହାର ପ୍ରଣାଳୀ ହେଉଛି :— ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପତଃ ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପାଧି ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର ଅଟେ । ପ୍ରମା- ଚୈତନ୍ୟ, ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘଟାଦି ବିଷୟଦ୍ୱାରା ଅବଚ୍ଛିନ୍ନ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ, ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରମା- ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ଅଟେ । ସେଥିରେ ପ୍ରମାଣ-

चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् । तत्र यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति । तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षु-रादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु नान्तःकरणस्य

ମିତି । ଯେନ ଚୈତନ୍ୟାଧାରବିଷୟେଣ ଚୈତନ୍ୟମବଚ୍ଛିଦ୍ୟତେ ଘଟାକାଶାଦି-ବଦିତରସ୍ମାଦ୍ ଭିଦ୍ୟତେ, ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମିତି ବିଷୟଚୈତନ୍ୟମିତି ବିଷୟ ଇତି ବା ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ । ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୋପାଧିକଭେଦାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟମିତି । ଯେନ ଚ ଚୈତନ୍ୟାଧାର-ପ୍ରମାଣେନ ବୃତ୍ତ୍ୟାତ୍ମକେନ ଚୈତନ୍ୟମବଚ୍ଛିଦ୍ୟତେ, ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମିତି ବୃତ୍ତିଚୈତନ୍ୟମିତି ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟମିତି ପ୍ରମାଣମିତି ବା ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ । ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରେତି । ତେଷୁ ଚୈତନ୍ୟେଷୁ ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନମିତି । ଯସ୍ମିନ୍ ଚୈତନ୍ୟେ ଘଟସ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟେନାଧ୍ୟସ୍ତଃ ସନ୍ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକୋ ଭବତି, ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମିତି ଘଟ ଇତି ବା ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ । ଅବଚ୍ଛେଦକୋ ଭେଦକଃ । ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମାହ—ଅନ୍ତଃକରଣେତ୍ୟାଦିନା । ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକ-ନିରୂପଣସ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତତ୍ୱାତ୍ ତଦୁପଯୋଗିତୟା ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟଚୈତନ୍ୟୟୋଃ ସ୍ୱରୂପମଭିଧାୟ ବିଷୟଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକନିରୂପଣୋପଯୋଗିତୟା ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପମାହ—ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନମିତି । ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତାମନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଂ ନିରୂପୟି-ତୁମୁପକ୍ରମତେ—ତତ୍ରେତି । ପ୍ରମାଣପଦାର୍ଥକୋଷ୍ଠାବିତ୍ୟର୍ଥଃ । କୁଲ୍ୟାତ୍ମନା କୁଲ୍ୟା-ରୂପେଣ କୁଲ୍ୟାକାରସଦୃଶାକାରେଣେତି ଯାବତ୍ । କେଦାରାନ୍ କ୍ଷେତ୍ରାଣି । ତଦ୍ୱତ୍ କେଦାରବତ୍

ଅନୁବାଦ

ଚୈତନ୍ୟ ଘଟକୀଭୂତ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଉଅଛି :—ଯେମିତି ପୋଖରୀପାଣି ଛିଦ୍ରବାଟରେ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ପ୍ରଣାଳୀ ନାଳଦ୍ୱାରା ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼େ ଏବଂ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରର ଆକାର ଅନୁସାରେ ଚତୁଷ୍କୋଣାଦି ଆକାର ଧାରଣ କରେ, ସେମିତି ତୈଜସ ଅନ୍ତଃକରଣ ଚକ୍ଷୁଃ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଦେହରୁ ବାହାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ

वह्न्यादिदेशगमनम्, वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् । तथा चायं घट इत्यादि-

ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକଂ ଯୋଜୟତି — ତଥେତି । ତୈଜସମିତି । ସତ୍ତ୍ୱାଂଶାଧିକାପଞ୍ଚୀକୃତ-ପଞ୍ଚଭୂତ ପରିଣାମତ୍ୱ ଇତି ଭାବଃ । ଅନେନାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଶୀଘ୍ରଗମନ-ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ସୂଚିତମ୍ । ଚକ୍ଷୁରାଦିଦ୍ୱାରେତି । ଚକ୍ଷୁର୍ଗୋଲକାଦିଦ୍ୱାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ଚ ତ୍ୱାର୍ଣନାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଗୋଲକାଦିବହିନ୍ଦ୍ରିୟତଦ୍ୱାରାଭାବେନାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ନିର୍ଗମନଂ ନ ସ୍ୟାଦିତି ବାଚ୍ୟମ୍ । ସର୍ବତ୍ର ତତ୍ତଦିନ୍ଦ୍ରିୟାଧିଷ୍ଠାନସ୍ୟୈବ ଦ୍ୱାରତ୍ୱାତ୍, ତତ୍ରାପି ତତ୍ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ନିର୍ଗତ୍ୟ ବହିରିନ୍ଦ୍ରିୟେଣ ସଂଯୁଜ୍ୟ । ଗତ୍ୱା ପ୍ରାପ୍ୟ, ଘଟାଦିବିଷୟେଣ ସଂଯୁଜ୍ୟେତି ଯାବତ୍ । ଏତେନାନ୍ତଃକରଣସଂଯୁକ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣପରିମାଣହେତୁତ୍ୱଂ ସୂଚିତମ୍, କେବଲେନାନ୍ତଃକରଣେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧେ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧେ ବା ପରିଣାମାଦର୍ଶନାତ୍ । ଘଟ ଇତି ବିଷୟାକାରେଣ ଘଟାଦିବିଷୟାକାର-ସଦୃଶାକାରେଣ । ସ ଏବ ପରିଣାମଃ ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବିଷୟାକାରସଦୃଶାକାର ଏବ ପରିଣାମଃ ।

ନନ୍ୱେବମନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବୃତ୍ତିଶ୍ଚେଦନୁମିତ୍ୟାଦେରପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିସ୍ତତ୍ରାପ୍ୟନୁମେୟାଦ୍ୟାକାରୟା ବୃତ୍ତେଃ ସଦ୍ଭାବାଦିତି ଚେନ୍ନ, ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ତତ୍ରାଭାବାଦିତ୍ୟାହ — ଅନୁମିତ୍ୟାଦାବିତି । ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନସ୍ଥଲେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେଃ । ଗମନମିତି । ତଥା ଚ ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକଂ ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟଚୈତନ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକୟୋରୁପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱମ୍ । ତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରୟୋଜକମନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟ ଦେଶଗମନମ୍ । ଅନୁମିତ୍ୟାଦୌ ତ୍ୱନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବିଷୟଦେଶଗମନାଭାବେନ ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟଚୈତନ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱଂ ନ ଭବତୀତି ନ ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦଃ । ତଥା ଚାନୁମେୟାଦେର୍ନ

ଅନୁବାଦ

ଘଟାଦି ବିଷୟ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ତଉଦ୍‌ବିଷୟାଆକାରରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ପରିଣାମକୁ ବୃତ୍ତି ବୋଲାଯାଏ । ଅନୁମିତ୍ୟାଦି ପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଅନୁମିତବିଷୟୀଭୂତ ବହ୍ନ୍ୟାଦି ବିଷୟ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅନୁମେୟ ବିଷୟଟିର ଚକ୍ଷୁରାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହୋଇପାରିବାରୁ ଅନ୍ତଃକରଣର ବହ୍ନ୍ୟାଦି ଦେଶକୁ ଗମନ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । "ଅୟଂଘଟ" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ଘଟାଦିବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ

प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च वहिरेकत्र देशे समवधानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव, विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्ति-घटादिविषययोरेकदेशस्थत्वेन भेदाजनकत्वात् । अत एव मठान्तर्वर्त्ति-घटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद् भिद्यते । तथा चायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटाकारवृत्तेर्घटसंयोगि-

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟଦେଶଗମନାଭାବେ ହେତୁମାହ—ବହ୍ନ୍ୟାଦେରିତି । ବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟଦେଶଗମନସ୍ୟ ହେତୁରନ୍ତଃକରଣସଂଯୁକ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟ-ବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧଃ । ତସ୍ୟ ଚ ହେତୁର୍ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧଃ । ଅନୁମିତ୍ୟାଦୌ ତୁ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧାଭାବେନ ତଜ୍ଜନ୍ୟସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣସଂଯୁକ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟାଭାବାନ୍ନ ବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟଦେଶଗମନମିତି ଭାବଃ ।

ବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟଦେଶଗମନସ୍ୟ ଫଳଂ ଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦମୁପପାଦୟିତୁମୁପକ୍ରମତେ—ତଥା ଚେତି । ଅନ୍ତଃକରଣସଂଯୁକ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟସନ୍ନିକର୍ଷାଦନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେର୍ବହିର୍ନିର୍ଗମନେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ସମବଧାନାତ୍ ସହାବସ୍ଥାନାତ୍ । ତଦୁଭୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଂ ତଦାକାରବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଞ୍ଚ । ନନୁ ଚୈତନ୍ୟବିଭାଜକୟୋରୁପାଧ୍ୟୋର୍ବୃତ୍ତିବିଷୟୟୋର୍ଭେଦାତ୍ କଥଂ ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦ ଇତ୍ୟତଆହ—ବିଭାଜକୟୋରିତି । ଭେଦବ୍ୟବହାର-ଜନକୟୋରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱେନ ଏକସ୍ଥାନସ୍ଥିତତ୍ୱେନ । ଭେଦାଜନକତ୍ୱାତ୍ ଭେଦବ୍ୟବହାରାଜନକତ୍ୱାତ୍,-ଅଭେଦବ୍ୟବହାରଜନକତ୍ୱାଦିତି ଯାବତ୍ । ଏକଦେଶସ୍ଥିତୋପାଧ୍ୟୋରଭେଦବ୍ୟବହାରପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାଦେବ । ଭିଦ୍ୟତ ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

ଓ ତଦାକାରାକାରିତ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଉଭୟେ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ହେତୁ ଏ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ହୋଇଯାନ୍ତି ; ଯେହେତୁ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟର ବିଭାଜକ ଧର୍ମ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତି ଓ ଘଟାଦି ବିଷୟ ପରସ୍ପରଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ସେ ଦୁହେଁ ବିଷୟସ୍ୱରୂପ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ତାହା ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟର ଭେଦଜନକ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଥିଯୋଗୁଁ ଯେତେବେଳେ ଗୃହର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ଘଟ ଅବସ୍ଥାନ କରେ, ସେତେବେଳେ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଆକାଶ ଗୃହାବଚ୍ଛିନ୍ନଆକାଶ ଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିଭଳିଭାବରେ ଘଟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଳେ ଘଟାକାର ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତି ଘଟସଂଯୁକ୍ତ

तया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चाभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटांशे प्रत्यक्षत्वम् । सुखदुःखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखी-

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣଂ ଲକ୍ଷ୍ୟେ ଯୋଜୟିତ୍ୱୋପସଂହରତି—ତଥା ଚେତି । ଉପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱେନୋପଧେୟଚୈତନ୍ୟାଭେଦହେତୁତ୍ୱେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଘଟସଂଯୋଗିତୟା ସଂଯୋଗେନ ଘଟଦେଶବୃତ୍ତିତୟା, ବୃତ୍ତେର୍ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ବୃତ୍ତେର୍ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱଂ କଥମିତି ଚେତ୍, ସଂଯୋଗବିଭାଗବତ୍ତ୍ୱାଦିତି ବ୍ରୂମଃ । ତଥା ଚୋକ୍ତମଦ୍ୱୈତଦୀପିକାୟାମ୍—"ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିସ୍ତୈଜସ୍ୟାବସ୍ଥାବିଶେଷୋ ଦ୍ରବ୍ୟମି"ତି । ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ବିଷୟଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ । ତଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତି । ବିଷୟସଂସୃଷ୍ଟ-ଘଟାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ, ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତି ଯାବତ୍ । ଅଭିନ୍ନତୟେତି । ତଥା ଚ ବିଭାଜକୟୋରୁପାଧ୍ୟୋର୍ବୃତ୍ତିବିଷୟୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାତ୍ ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦ ଇତି ଭାବଃ । ତତ୍ର ଅୟଂ ଘଟ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଲେ । ଘଟାଂଶେ ବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଂଶେ ଘଟବିଷୟକାଂଶେ ନ ତ୍ୱନ୍ୟବିଷୟକାଂଶେ ଇତି ଯାବତ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି । ତଥା ଚାୟଂ ଘଟ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଲେ ଘଟାକାରବୃତ୍ତେର୍ଘଟସମ୍ବନ୍ଧେ ସତି ବିଷୟସ୍ୟ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ଚ ଘଟସଂଯୁକ୍ତଂ-ଘଟାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈକଦେଶୋପାଧିଦ୍ୱୟାବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱେନାଭେଦାଭିବ୍ୟକ୍ତଂ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-

ଅନୁବାଦ

ହେବାରୁ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ଘଟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଏଥିପାଇଁ ଘଟଜ୍ଞାନଟି ଘଟାଂଶେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲଯାଏ ।

ସୁଖଦୁଃଖାଦିର ଜ୍ଞାନ ନିୟତଭାବରେ ସର୍ବଦା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତାହାର ବୃତ୍ତିଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କପରିଭାବରେ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହୁଏ, ତାହା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି କୁହାଯାଉଅଛି :—ଦୁଃଖସୁଖାଦି ଜ୍ଞାନସ୍ଥଳରେ ସୁଖାଦି ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ସୁଖାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ନିୟତଭାବରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ରହୁଥିବାରୁ ଏହି ଉଭୟ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଅଭିନ୍ନ ଏଥିପାଇଁ "ମୁଁ ସୁଖୀ" "ମୁଁ ଦୁଃଖୀ" ଇତ୍ୟାଦି ସୁଖଦୁଃଖାଦିଜ୍ଞାନ ସର୍ବଦା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହୋଇଥାଏ, କେବେହେଲେ ପରୋକ୍ଷାତ୍ମକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

स्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्। नन्वेवं स्ववृत्ति-सुखादि-स्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेन्न, तत्र स्मर्यमाणसुखस्यातीतत्वेन स्मृतिरूपान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमानत्वेन तत्रोपाध्योर्भिन्नकालिकतया तदवच्छिन्नचैतन्ययो-

ଚୈତନ୍ୟଂ ଘଟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମିତି ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ ଇତି ଭାବଃ। ନନ୍ୱେବମପି ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତଦାକାରବୃତ୍ତେରିନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରାଭାବେନ ବିଷୟ-ଦେଶାଗମନାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ସୁଖଦୁଃଖାଦୀତି। ଆଦିପଦେନ ଯୋଗ୍ୟମନୋ-ଧର୍ମସ୍ୟ ପ୍ରତିଭାସିକସ୍ୟାହମର୍ଥସ୍ୟ ଚ ପରିଗ୍ରହଃ। ତଦ୍‌ବୃତ୍ତୀତି। ସୁଖଦୁଃଖା-ଦ୍ୟାକାରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ। ନିୟମେନ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବେନ, ସ୍ୱତ ଇତି ଯାବତ୍। ଏକଦେଶେତି। ଉପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱଂ କଚିତ୍ ସ୍ୱତଃ କ୍ୱଚିତ ପରତଃ। ତତ୍ରାନ୍ତରପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ସ୍ୱତଃ ବୃତ୍ତିବିଷୟୟୋଃ ସର୍ବଦୈବୈକସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍। ବାହ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ତୁ ପରତଃ, ତତ୍ରୋପାଧ୍ୟୋଃ ସ୍ୱତୋ ଭିନ୍ନଦେଶତ୍ୱାତ୍। ନିୟମେନ ସର୍ବଦୈବ। ଘଟାଦେର୍ଜ୍ଞାନଂ କଦାଚିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଭବତି, କଦାଚିତ୍ ପରୋକ୍ଷମ୍। ସୁଖାଦେର୍ଜ୍ଞାନଂ ତୁ ସ୍ୱସ୍ୟ ସର୍ବଦୈବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍, ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ସୁଖାଦ୍ୟା-ବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋଃ ସର୍ବଦୈବୈକଦେଶସ୍ଥିତୋପାଧିଦ୍ୱୟାବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ।

ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି। ଏବଂ ଉପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱସ୍ୟୋପଧେୟାଭେଦ-ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ। ସ୍ୱବୃତ୍ତୀତି। ପରକୀୟସୁଖାଦିସ୍ମରଣକାଲେ ପରକୀୟସୁଖସ୍ୟ ସ୍ୱବୃତ୍ତିବିଦ୍‌ଗୋଚରସ୍ମୃତିରବୃତ୍ତେଶ୍ଚ ଭିନ୍ନଦେଶତ୍ୱେନ ତତ୍ରାତିବ୍ୟାପ୍ୟଯୋଗାତ୍ ସ୍ୱବୃତ୍ତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍। ସୁଖାଦ୍ୟଂଶେ ସୁଖବିଷୟକତ୍ୱାଂଶେ, ସ୍ୱାଂଶେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟେଷ୍ଟ-ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିରିତି। ତଥା ଚ ପୂର୍ବମହଂ ସୁଖୀତ୍ୟାଦାବୁପାଧ୍ୟୋଃ ସୁଖାଦିବିଷୟ-ତଦ୍‌ଗୋଚରସ୍ମୃତିରୂପାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାତ୍ ସୁଖାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ତଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋଶ୍ଚାଭେଦାତ୍ ସ୍ମୃତେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିଃ। ନ ଚ ସ୍ମୃତେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମ୍। ତସ୍ମାନ୍ନେଦଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକଂ ଯୁକ୍ତମିତି

ଅନୁବାଦ

ପ୍ର :—ଏହିଭାବରେ ସୁଖାଦି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହେଲେ ଯେତେବେଳେ ନିଜର ଅତୀତ ସୁଖଦୁଃଖାଦି ବିଷୟକୁ ସ୍ମରଣ କରାହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ବୋଲାଯିବ ?

ଉ :—ନା, ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁଖଦୁଃଖାଦି ଅତୀତକାଳୀନ ଏବଂ ସତ୍ୟାକାର

भेदात्, उपाध्योरेकदेशस्थत्वे सत्येककालिकत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात् । यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकम्, तदा पूर्वमहं सुखीत्यादि-स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्त्तमानत्वं विषयविशेषणं देयम् ।

ଶଙ୍କାଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଘଟୟତି । ପରିହରତି—ନେତି । ତସ୍ୟ ସ୍ୱବୃତ୍ତିସୁଖାଦେଃ ସ୍ମରଣକାଲେ । ଅତୀତତ୍ୱେନ ଧ୍ୱସ୍ତତ୍ୱେନ, ସୁଖାଦୀନାମାଶୁବିନାଶିତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ସ୍ମୃତିରୂପେତି । ସ୍ମୃତିରୂପାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେରିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ତସ୍ୟ ପୂର୍ବମହଂ ସୁଖୀତ୍ୟାଦିସୁଖସ୍ମରଣଦଶାୟାମ୍ । ଉପାଧ୍ୟୋଃ ସ୍ମର୍ଯ୍ୟମାଣସୁଖା-ଦେସ୍ତଦ୍‌ଗୋଚରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଶ୍ଚ । ଭିନ୍ନକାଲିକତ୍ୱାଦିତି । ପ୍ରାଗୁତ୍ପନ୍ନସୁଖାଦେରା-ଶୁବିନାଶିତ୍ୱେନ ସ୍ମରଣକାଲେଽଭାବାତ୍ ତଦ୍‌ଗୋଚରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଶ୍ଚ ଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନେତି । ସ୍ମର୍ଯ୍ୟମାଣସୁଖାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ତଦାକାରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭେଦାଦିତି । ଅଭେଦପ୍ରୟୋଜକାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱଭେଦପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟୋ-ପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱସ୍ୟ ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ କଥମଭେଦପ୍ରୟୋଜକାଭାବ ଇତି ଚେତ୍, ତତ୍ରାହ—ଉପାଧ୍ୟୋରିତି । ସୁଖାଦିବିଷୟସ୍ୟ ତଦାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୋରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପ-ଧେୟାଭେଦେତି । ଉପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶବୃତ୍ତିତ୍ୱମାତ୍ରଂ ନାଭେଦପ୍ରୟୋଜକମ୍, କିନ୍ତ୍ୱେକଦେଶବୃତ୍ତିତ୍ୱ-ସମାନାଧିକରଣୈକକାଲବୃତ୍ତିତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚ ପୂର୍ବମହଂ ସୁଖୀତ୍ୟାଦୌ ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁପାଧ୍ୟୋଃ ସୁଖାଦିବିଷୟତଦାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱମସ୍ତି, ତଥାପି ତୟୋରେକକାଲବୃତ୍ତିତ୍ୱଂ ନାସ୍ତି, ସ୍ମରଣକାଲେ ତଦ୍‌ବୃତ୍ତେଃ ସତ୍ତ୍ୱେଽପି ସୁଖାଦେରତୀତତ୍ୱେନାସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ରାଭେଦପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟୈକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱ-ସମାନାଧିକରଣୈକକାଲବୃତ୍ତିତ୍ୱସ୍ୟାସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟସ୍ୟାଭେଦସ୍ୟାସତ୍ତ୍ୱମିତି ସ୍ମୃତେର୍ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଯ ଏବାକାଶୋ ଘଟେନାବଚ୍ଛିନ୍ନଃ, ସ ଏବ ଘଟାନ୍ତରେଣାପୀ-ତ୍ୟୈକ୍ୟପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍, ଗୌରବାଚ୍ଚେତ୍ୟସ୍ୱରସାଦାହ—ଯଦ୍ୱେତି । ଏକ-

ଅନୁବାଦ

ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନକାଳୀନ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଭିନ୍ନକାଳୀନ ଉପାଧିଦ୍ୱୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଅଭିନ୍ନ କଦାପି ହୋଇପାରେନା । ଉପାଧି ଦୁଇଟି ଏକସ୍ଥାନସ୍ଥ ଓ ଏକ-କାଳୀନ ହେଲେ ଉପହିତ ବସ୍ତୁର ଅଭେଦ ହେବ, ତାହା ନ ହେଲେ କଦାପି ସେ ଦୁହେଁ ଅଭିନ୍ନ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଅତୀତବିଷୟକ ସୁଖାଦି ସ୍ମରଣରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ନାହିଁ । ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ ଉପାଧି ଦୁଇଟିର ଏକସ୍ଥାନସ୍ଥ

नन्वेवमपि स्वकीय-धर्माधर्मौ वर्त्तमानौ यदा शब्दादिना ज्ञायेते, तदा तादृश-शाब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः, तत्र धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्य-तद्वृत्त्यवच्छिन्न-चैतन्ययोरेकत्वादिति चेन्न, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । अन्तःकरण-

ଦେଶସ୍ଥତ୍ୱମାତ୍ରମିତି । ମାତ୍ରପଦେନୈକକାଳବୃତ୍ତିତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱ-ନିରାସଃ । ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱଂ ସ୍ୱରୂପେଣ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱମ୍, କାରଣରୂପେଣ ତଦାପି ତେଷାଂ ବର୍ତ୍ତମାନ-ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଯୋଗ୍ୟମିତି । ତଥା ଚ ସ୍ମୃତୌ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭେଦାଭାବାତ୍, ସୁଖାଦେଃ କାରଣରୂପେଣ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେଽପି ସ୍ୱରୂପେଣାବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟତ୍ୱଂ ଜ୍ଞାନଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟପ୍ରୟୋଜକମିତି ଫଳିତମ୍ ।

ନନ୍ୱେବମପି ପ୍ରଯୋଜକମିଦଂ ଶବ୍ଦାଦିଜନ୍ୟେଽନୁମାନଜନ୍ୟେ ବା ସ୍ୱକୀୟ-ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି-ବିଷୟକ-ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନେଽତିପ୍ରସକ୍ତମ୍, ଚୈତନ୍ୟାଭେଦପ୍ରୟୋଜକୟୋ-ରୁପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱସ୍ୟ ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାତ୍, ଧର୍ମାଧର୍ମ-ବିଷୟକସ୍ୟ ତଦାକାରାନ୍ତଃକରଣ-ବୃତ୍ତେଶ୍ଚାନ୍ତଃକରଣୈକଦେଶତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ଏବମପି ସ୍ୱକୀୟସୁଖାଦି-ସ୍ମୃତାବତିବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଭାବେଽପି ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱସ୍ୟ ବିଷୟବିଶେଷଣତ୍ୱେଽପି ବା । ସ୍ୱକୀୟେତି । ଅନେନୋପାଧ୍ୟୋର୍ଧର୍ମାଦିବିଷୟ-ତଦାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ପୂର୍ବଂ ଭବାନ୍ ଧାର୍ମିକ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଜନ୍ୟେଽତୀତଧର୍ମାଦିବିଷୟକଜ୍ଞାନେ ବିଷୟବିଶେଷଣେନ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେନୈବାତିବ୍ୟାପ୍ତିବାରଣମତୋ ଧର୍ମାଧର୍ମୟୋର୍ବିଶେଷଣମାହ — ବର୍ତ୍ତମା-ନାବିତି । ଶବ୍ଦାଦିନେତି । ଧାର୍ମିକସ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟେନ । ଆଦିନାଽହଂ ଧର୍ମବାନ୍ ସୁଖିତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଦ୍ୟନୁମାନ-ପରିଗ୍ରହଃ । ତାଦୃଶ-ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନାଦାବିତି । ଧର୍ମାଧର୍ମୟୋଃ ଶାସ୍ତ୍ରବୋଧେଽନୁମିତୌ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତିବ୍ୟାପ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ତତ୍ରେତି ।

ଅନୁବାଦ

ହେବା ହିଁ ଉପହିତ ବସ୍ତୁର ଅଭେଦ ପ୍ରଯୋଜକ, ତାହାହେଲେ 'ମୁଁ ପୂର୍ବେ ସୁଖୀ ଥିଲି' ଇତ୍ୟାଦି ସୁଖାଦିବିଷୟକ ସ୍ମରଣରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତିବାରଣ ପାଇଁ ବିଷୟାଂଶର ବର୍ତ୍ତମାନତା ବିଶେଷଣ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ ଅର୍ଥାତ୍ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟହିଁ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରରନିୟାମକହେବ ।

ପ୍ର:—ଅଚ୍ଛା, ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସୁଖାଦି ସ୍ମୃତିରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତିବାରଣ ପାଇଁ ବିଷୟାଂଶେ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେତେବେଳେ 'ତୁମେ ଧାର୍ମିକ,

धर्मत्वाविशेषेऽपि किञ्चिद् योग्यं किञ्चिदयोग्यमित्यत्र फलबल-कल्प्यः स्वभावविशेष एव शरणम् । अन्यथा न्यायमतेऽप्यात्मधर्मत्वाविशेषेऽपि सुखादिवद्धर्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारा ।

न चैवमपि सुखस्य वर्त्तमानतादशायां त्वं सुखीत्यादि-वाक्यजन्य-ज्ञानस्य

ଧର୍ମାଧର୍ମବିଷୟକ-ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ-ଦଶାୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନେତି । ଧର୍ମା-ଧର୍ମାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକତ୍ୱାଦିତି । ପରିହରତି—ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଶେଷଣ-ତ୍ୱାଦିତି । ଏବଞ୍ଚ ଧର୍ମାଧର୍ମବିଷୟକ-ଶାବ୍‌ଦଜ୍ଞାନଦୌ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ତତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭେଦସତ୍ତ୍ୱେଽପି ଯୋଗ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତ-ନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ସୁଖାଦୟୋ ଯଥାଽନ୍ତଃକରଣଧର୍ମାସ୍ତଦ୍‌ବଦ୍ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦୟୋଽପି । ତଦ୍ କଥଂ ସୁଖାଦୀନାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଂ, ନ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦୀ-ନାମିତ୍ୟତ ଆହ—ଅନ୍ତଃକରଣେତି । ଯୋଗ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଗ୍ରାହ୍ୟଂ, ନ ତ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟ-ଗ୍ରାହ୍ୟମ୍ । ତଥାତ୍ୱେ ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟାଣାଂ ସୁଖାଦୀନାମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତେଃ, ତେଷାମିନ୍ଦ୍ରି-ୟାଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଫଲବଲକଲ୍ପ୍ୟଃ ଫଲବଲେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ-ହେତୁନା କଲ୍ପ୍ୟୋଽନୁମେୟଃ । ସ୍ୱଭାବବିଶେଷଃ ଉଦ୍‌ଭୂତତ୍ୱାନୁଦ୍‌ଭୂତତ୍ୱରୂପୋ ଧର୍ମ-ବିଶେଷଃ । ଶରଣମ୍ ଆଶ୍ରୟଃ, ପ୍ରୟୋଜକମିତି ଯାବତ୍ । ସ୍ୱଭାବବିଶେଷସ୍ୟ ତତ୍‌ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାନଙ୍ଗୀକାରେ ଦୋଷମାହ—ଅନ୍ୟଥେତି । ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାଯୋଗ୍ୟ-ତ୍ୱୟୋଃ ସ୍ୱଭାବବିଶେଷ-ପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱାନଙ୍ଗୀକାରେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସୁଖାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନ ଜ୍ଞାନାଦ୍ୟା ଯୋଗ୍ୟାତ୍ମଗୁଣା ଗ୍ରହୀତବ୍ୟାଃ । ଧର୍ମାଦେରିତ୍ୟାଦିପଦେନ ତ୍ୱଧର୍ମାଦ୍ୟାଃ ।

ଅନୁବାଦ

ତୁମେ ଅଧାର୍ମିକ' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣ ଦ୍ୱାରା 'ମୁଁ ଧାର୍ମିକ,' 'ମୁଁ ଅଧାର୍ମିକ' ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଶବ୍ଦାତ୍ମକଜ୍ଞାନରେ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ତଦାକାର ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଏକକାଳୀନ ଏକଦେଶସ୍ଥ ଓ ବିଷୟଟି ବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଲକ୍ଷଣର ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ

ଉ :—ନା, ତାହା ନୁହେଁ । ବିଷୟାଂଶରେ ଯୋଗ୍ୟ ବିଶେଷଣ ଦେଇ ଦେଲେ ଏହି ଦୋଷ ବାରଣ ହୋଇଯିବ । ଧର୍ମାଧର୍ମ ସୁଖାଦି ପରି ଅନ୍ତଃକରଣଧର୍ମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ସୁଖାଦି ପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହି କାରଣରୁ

प्रत्यक्षता स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, दशमस्त्वमसीत्यादौ सन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात्। अत एव पर्वतो वह्निमानित्यादि ज्ञानमपि

ଅଯୋଗ୍ୟାସ୍ତୁଗୁଣା ଗ୍ରହୀତବ୍ୟାଃ । ଶବ୍ଦଜନ୍ୟେ ଯୋଗ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ସୁଖବିଷୟକ-ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନେ ନିରୁକ୍ତପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିମାଶଙ୍କତେ—ନ ଚେତି । ଏବଂ ଯୋଗ୍ୟବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ । ସୁଖସ୍ୟାବର୍ତ୍ତମାନତା-ଦଶାୟାମତିବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଯୋଗାଦାହ — ବର୍ତ୍ତମାନତାଦଶାୟାମିତି । ସୁଖୀତ୍ୟାଦୀତି । ଆଦିପଦେନ ଭବାନ୍ ସୁଖୀତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ । ଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ଅହଂ ସୁଖୀତ୍ୟାକାରକ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ସ୍ୟାଦିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ-ଯୋଗ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ତତ୍ର ଜ୍ଞାନେ ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ପରିହରତି—ଇଷ୍ଟତ୍ୱାଦିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାୟା ଇତ୍ୟାଦିଃ । ନନୁ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନନ-ସ୍ୱଭାବସ୍ୟ ଶବ୍ଦସ୍ୟ କଥମ-ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ-ଜନକତ୍ୱଂ, ପ୍ରମାଣାଭାବାଦିତି ଚେନ୍ନ, ପ୍ରମାଣତ୍ୱସତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟାହ—ଦଶମ-ସ୍ତ୍ୱମସୀତି ।

ଅତ୍ରେୟମାଖ୍ୟାୟିକା—ବହୁଜନ-ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ-ନୌକୟା ନଦୀପାରଂ ଗଚ୍ଛତ୍ସୁ ଦଶସୁ ପୁରୁଷେଷ୍ୱନ୍ୟତମଃ ସ୍ୱବ୍ୟତିରିକ୍ତାନ୍ ନବ ପୁରୁଷାନ୍ ଗଣୟିତ୍ୱା ଦଶମୋ ନୋତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଃ, ନୂନମସୌ ନଦ୍ୟାଂ ପତିତୋ ମୃତଶ୍ଚେତି ଚକ୍ରନ୍ଦନ୍ ରୋଦିତୁଂ ପ୍ରବୃତ୍ତଃ । ତଦବଲୋକ୍ୟ କେନଚିଦାପ୍ତେନୋକ୍ତମ୍—ନ ମୃତୋ ଦଶମୋଽସ୍ତୀତି । କୁତଃ ସ ନୋପଲଭ୍ୟତ ଇତ୍ୟେବଂ ପୃଷ୍ଟଃ ସ ଆପ୍ତଃ ପୁରଃସ୍ଥିତାନ୍ ସର୍ବାନ୍ ଗଣୟିତ୍ୱା ପ୍ରାଶ୍ନିକ-ମଙ୍ଗୁଲ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟ ପ୍ରାହ—ତ୍ୱମେବ ଦଶମୋଽସୀତି । ଏବମାପ୍ତବାକ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟ ଦଶମତ୍ୱଜ୍ଞାନେ ଜାତେ ଶୋକୋ ନିବୃତ୍ତଃ । ନ ଚେଦଂ ତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଂ ପରୋକ୍ଷଂ, ତଥାତ୍ୱେ ତସ୍ୟାପରୋକ୍ଷଭ୍ରମାନିବୃତ୍ତି-ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍, ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବ ତନ୍ନିବର୍ତ୍ତକ-ତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ପଞ୍ଚଦଶ୍ୟାମ୍—"ନ ମୃତୋ ଦଶମୋଽସ୍ତୀତି ଶ୍ରୁତ୍ୱାପ୍ତ-ବଚନଂ ତଦା । ପରୋକ୍ଷତ୍ୱେନ ଦଶମଂ ବେତ୍ତି ସ୍ୱର୍ଗାଦିଲୋକବତ୍ । ତ୍ୱମେବ ଦଶମୋଽସୀତି ଗଣୟିତ୍ୱା ପ୍ରଦର୍ଶିତଃ । ଅପରୋକ୍ଷତୟା ଜ୍ଞାତ୍ୱା ହୃଷ୍ୟତ୍ୟେବ ନ ରୋଦିତି" । ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

ଅନ୍ତଃକରଣ ଧର୍ମ ସୁଖାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅନୁବାଦ

ବିଷୟର ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଫଳବଳ କଳ୍ପ୍ୟ ବସ୍ତୁସ୍ୱଭାବ ହିଁ କାରଣ ଅଟେ । ଏହା ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ ନୈୟାୟିକମାନଙ୍କ ମତରେ ମଧ୍ୟ ସୁଖାଦି-ପରି ବିବିଧ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦିର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତି ଦୁର୍ବାର ହୋଇପଡ଼େ ।

ପୂଃ—ଏହିଭାବରେ ଯୋଗ୍ୟବର୍ତ୍ତମାନବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭେଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ପ୍ରୟୋଜକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ସୁଖ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛି, ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ 'ତୁମେ ସୁଖୀ' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣାଧୀନ ଯେଉଁ 'ମୁଁ ସୁଖୀ' ଇତ୍ୟାଦି ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କୁହାଯାଉ, କାରଣ ସୁଖ-ରୂପ ବିଷୟଟି ଏଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛି ।

[ଉଃ]—ଏହି ଆପତ୍ତି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ଇଷ୍ଟାପତ୍ତି ଅଟେ । (ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର କରଣବିଶେଷ ନିବନ୍ଧନ ନୁହେଁ ଏହା ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟ ଓ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ- ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ ନିବନ୍ଧନ ହୁଏ । ଏଥିପାଇଁ ଏଠାରେ ଜ୍ଞାନଟି ଶବ୍ଦଜନ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ପ୍ରଯୋଜକ ପ୍ରମାଣାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ- ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ ରହିଥିବାରୁ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ଜ୍ଞାନ ହେବ) । ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି—'ତୁମେ ଦଶମ ବ୍ୟକ୍ତି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଶ୍ରବଣାଧୀନ, ଯେତେବେଳେ 'ମୁଁ ଦଶମ ବ୍ୟକ୍ତି' ଏହିପରି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ସେତେବେଳେ ବିଷୟଟି ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରମାଣଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଜ୍ଞାନଟି ଶବ୍ଦଜନ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । 'ଦଶମସ୍ତ୍ୱମସି' ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ଆଖ୍ୟାୟିକା ରହିଅଛି—ଏକଦା ବହୁଲୋକ ଗୋଟିଏ ନୌକାରେ ନଦୀ ପାର ହେଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଦଳରେ ଦଶଜଣ ଲୋକ ରହିଥିଲେ । ନଦୀର ଅପର ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବା ପରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ନିଜ ଦଳର ସମସ୍ତେ ନଦୀ ପାରହେଲେ କି ନାହିଁ ଏହା ଜାଣିବା ପାଇଁ ନିଜଦଳର ଲୋକଙ୍କୁ ଗଣିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦେଖିଲେ ଯେ ନଅଜଣ ଉପସ୍ଥିତ ରହିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ସେ ବାକି ଜଣକ ନଦୀରେ ବୁଡ଼ିଯାଇଥିବା ସମ୍ଭାବନା କରି କାନ୍ଦିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଜଣେ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତି ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ତାର ଢିବାର କାରଣ ପଚାରି ନିଜେ ବୁଝିପାରିଲେ ଯେ ପ୍ରକୃତରେ ଲୋକ ମଣି

वह्न्यंशे परोक्षम्, पर्वतांशेऽपरोक्षम्, पर्वताद्यवच्छिन्न-चैतन्यस्य बहि-र्निःसृतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च परस्परं भेदाभावात्। वह्न्यंशे

ଇତ୍ୟାଶୀତ୍ୟାଦିପଦେନ ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦିବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ । ନନୁ ବାକ୍ୟଂ ଯଦ୍ୟପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକଂ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ଶାବ୍ଦବୋଧୋଚ୍ଛେଦଃ ସ୍ୟାତ୍, ସମାନେ ବିଷୟେ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନସାମଗ୍ର୍ୟପେକ୍ଷୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନସାମଗ୍ର୍ୟା ବଳବତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଚେନ୍ନ ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନାର୍ଥକ-ଶବ୍ଦସ୍ୟୈବାପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱ-ନିୟମୋ ନାନ୍ୟସ୍ୟେତି ବିଶେଷା-ଦିତ୍ୟାହ—ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟବିଷୟେ ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନାର୍ଥବିଷୟେ, ନ ତ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟାସନ୍ନିକୃଷ୍ଟବିଷୟେ, ତ୍ୱଂ ସୁଖୀତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାତ୍ ସୁଖାଦେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱୋପପାଦନ-ବିରୋଧାତ୍, ସୁଖାଦୀନା-ମିନ୍ଦ୍ରିୟାସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍, ମନସୋଽନିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଶବ୍ଦାତ୍ ବାକ୍ୟାତ୍ । ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନାଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି । ବିବରଣାନୁସାରିଭିରିତ୍ୟାଦିଃ । ତଥା ଚ ପ୍ରମାତୃ-ଚୈତନ୍ୟଗତାନାଂ ଦଶମତ୍ୱାଦୀନାଂ ପ୍ରମାତୃଭେଦାତ୍ ତଦର୍ଥକବାକ୍ୟସ୍ୟୈବାପରୋକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱଂ ନାନ୍ୟସ୍ୟେତି ନ ଶାବ୍ଦବୋଧୋଚ୍ଛେଦ ଇତି ଭାବଃ । ବାଚସ୍ପତ୍ୟନୁ-ଯାୟିନସ୍ତୁ ଶବ୍ଦଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟାପରୋକ୍ଷତ୍ୱଂ ନେଚ୍ଛନ୍ତି । ନ କେବଲଂ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନାର୍ଥବିଷୟେଽପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱମପି ତୁ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରସ୍ୟାପୀତ୍ୟାହ—ଅତ

ଅନୁବାଦ

ନାହାନ୍ତି ; କିନ୍ତୁ ଗଣନାକାରୀ ଲୋକଟି ନିଜର ଭୁଲବଶତଃ ନିଜଦଳର ଲୋକଟି ମରିଯାଇଅଛି ଭାବି କାନ୍ଦୁଅଛି । ସେତେବେଳେ ସେ ତାହାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ କହିଲେ ଯେ ତୁମର ଲୋକଟି ମରି ନାହିଁ । ଏହା ପରେ ଗଣନାକାରୀ ପଚାରିଲେ ଯେ ଯଦି ଆମ ଲୋକ ମରିନାହାନ୍ତି ତାହାହେଲେ ତାହାଙ୍କୁ ମିଳୁ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତିଜଣକ ସେତେବେଳେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗଣିଦେଇ ପୂର୍ବ ଗଣନାକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଦେଇ କହିଲେ ଯେ 'ତୁମେ ତ ଦଶମ ବ୍ୟକ୍ତି' । ତାଙ୍କର ଏହି କଥା ଶୁଣିବା ପରେ ପୂର୍ବ ଗଣନାକାରୀଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ହେଲା ଯେ ହଁ, 'ମୁଁ ଦଶମ ବ୍ୟକ୍ତି' । ତାହାପରେ ତାହାର ଶୋକ ଦୂରୀଭୂତ ହେଲା । ଏଠାରେ 'ମୁଁ ଦଶମ ବ୍ୟକ୍ତି' ଇତ୍ୟାକାର ଜ୍ଞାନକୁ ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଅପରୋକ୍ଷ ଭ୍ରମର ନିବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ଜ୍ଞାନଟି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ହେଲେମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ବିଷୟଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ପ୍ରଯୋଜକ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟଟି ରହିଛି,

ଏବେତି । ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନାର୍ଥ ବିଷୟେ ପ୍ରମାଣମାତ୍ରସ୍ୟାପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦେବ । ଇତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନମପି ଇତ୍ୟାଦ୍ୟନୁମାନଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନମପି । ପର୍ବତାଦ୍ୟଂଶ-ବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପରୋକ୍ଷତ୍ୱେ ହେତୁମାହ — ପର୍ବତାଦୀତି । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତୀତି । ପର୍ବତାଦ୍ୟାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭେଦାଭାବାଦିତି । ଚୈତନ୍ୟୋପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ତଥା ଚେତି । ଅନୁଭବଃ ଜ୍ଞାନସାକ୍ଷାତ୍କାରଃ, ନ ତ୍ୱନୁବ୍ୟବସାୟଃ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ତଦନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ବିଷୟଜ୍ଞାନ-ତଜ୍ଜ୍ଞାନୟୋର୍ଯୌଗପଦ୍ୟ ନିୟମାତ୍, ଜ୍ଞାନାଦୀନାଂ ଜ୍ଞାତୈକସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ଅନୁଭବାକାରମାହ — ପର୍ବତଂ ପଶ୍ୟାମୀତି । ଅୟଂ ଭାବଃ — ଦ୍ରଷ୍ଟା ହି ବିଷୟସ୍ୱରୂପଂ ଯଦା ଗୃହ୍ଣାତି, ତଦୈବ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପମପି । ତତ୍ର ବିଷୟସ୍ତୋ ଯାଦୃଶାକାରସ୍ତାଦୃଶାକାରମେବ ତଂ ଗୃହ୍ଣାତି । ପର୍ବତାଂଶେ ଜ୍ଞାନଂ ଯଦ୍ୟନୁମିତିରୂପଂ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ତଦନୁମିତିରୂପମେବ ଗୃହ୍ଣୀୟାତ୍ ପର୍ବତମନୁମିନୋମୀତି । ନ ଚ ତଥା ତଦ୍ ଗୃହ୍ଣାତି । ଅତ ଏବ ସର୍ବେଷାଂ ଜ୍ଞାନଗ୍ରହଣାକାରଃ ପର୍ବତଂ ପଶ୍ୟାମୀତି । ତସ୍ମାତ୍ ପର୍ବତାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମ୍, ଅତୋ ନ ଲୋକବିରୁଦ୍ଧମିତି । ଏବଂ ପର୍ବତାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ସାଧକମୁକ୍ତ୍ୱାନ୍ୟସ୍ୟ ବାଧକମାହ — ନ୍ୟାୟମତ ଇତି । ଇତ୍ୟାଦି । ଇତିଶବ୍ଦସ୍ତ୍ୱାକାରାର୍ଥଃ । ପର୍ବତମନୁମିନୋମୀତ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନୁବ୍ୟବସାୟାପତ୍ତିଃ ଜ୍ଞାନବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପତ୍ତିଃ । ଅୟଂ ଭାବଃ — ନ୍ୟାୟମତେ ବ୍ୟବସାୟାନନ୍ତରମନୁବ୍ୟବସାୟୋ ଭବନ୍ନପି ନିୟମେନ ନ ଭବତି । ତତ୍ର ବିଷୟଜ୍ଞାନଂ ବ୍ୟବସାୟ ଇତ୍ୟଭିଧୀୟତେ । ଜ୍ଞାନ-ଜ୍ଞାନଂ ତ୍ୱନୁବ୍ୟବସାୟ ଇତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ବିଷୟଜ୍ଞାନସ୍ୟାକାରୋ ଘଟୋଽୟମିତି । ଅନୁମିତୌ ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତି । ନନ୍ୱେବମନୁମିତୌ ଦ୍ୱିରୂପଂ ଚେଦ୍ ଜ୍ଞାନଂ, ପୃଥ୍ୱୀପରମାଣୁର୍ଗନ୍ଧବାନିତ୍ୟାଦାବପି ପରମାଣ୍ୱଂଶେ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ — ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟେତି । ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟଃ-ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନଃ ଆବୃତ ଇତି ଯାବତ୍ । ପକ୍ଷ

ଅନୁବାଦ

ଅତଏବ ଏଠାରେ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହେଲା । ଏହି କାରଣରୁ 'ପର୍ବତଃ ବହ୍ନିମାନ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ବହ୍ନ୍ୟଂଶରେ ପରୋକ୍ଷ ଓ ପର୍ବତାଂଶରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇଥାଏ । ଯେହେତୁ ପର୍ବତରୂପ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚେତନ୍ୟ ସହିତ ପର୍ବତାକାର ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଏକସ୍ଥାନସ୍ଥ ହୋଇଥିବାରୁ ଅଭିନ୍ନ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ବହ୍ନ୍ୟଂଶରେ ବହ୍ନିରୂପ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚେତନ୍ୟ ଓ ବହ୍ନ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ

अन्तःकरणवृत्तिनिर्गमाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्परं भेदात् । तथा चानुभवः पर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीति । न्यायमते पर्वतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः । असन्निकृष्टपक्षकानुमितौ ସାଧ୍ୟବିଶିଷ୍ଟୋ ଧର୍ମୀ ଯସ୍ୟାମନୁମିତୌ ସାଽସନ୍ନିକୃଷ୍ଟପକ୍ଷକାନୁମିତିସ୍ତସ୍ୟାମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ସା ଚ ପୃଥିବୀପରମାଣୁର୍ଗନ୍ଧବାନିତ୍ୟାକାରା, ପକ୍ଷସ୍ୟ ପରମାଣୋଃ ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନତୟାଽ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ସର୍ବାଂଶେ ସାଧ୍ୟାଂଶେ ପକ୍ଷାଂଶେ ଚ । ପରୋକ୍ଷମ୍ ଅନୁମିତିରୂପମ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ତଦାଽସତ୍ତ୍ୱାତ୍,

ଅନୁବାଦ

ଚୈତନ୍ୟ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନସ୍ଥ କିବା କିନ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଅନୁରୂପ-ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ ଯେ 'ପର୍ବତକୁ ଦେଖୁଅଛି ; ବହ୍ନିର ଅନୁମାନ କରୁଅଛି' ।

ନୈୟାୟିକମାନଙ୍କ ମତରେ 'ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ' ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ସର୍ବାଂଶରେ ଅନୁମିତ୍ୟାତ୍ମକ ହୋଇଥାଏ । ସେମାନଙ୍କ ମତକୁ ଆଶ୍ରୟ କଲେ 'ପର୍ବତର ଅନୁମାନ କରୁଅଛି' ଏହିପରି ଅନୁବ୍ୟବସାୟର ଆପତ୍ତି ହେବ ।* କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଅନୁମିତିର ପକ୍ଷଟି ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ସେହି ଅନୁମିତିର ସାଧ୍ୟ

---

* ନ୍ୟାୟମତରେ ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ହେବା ପରେ ତାହାର ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତାହା ନିୟମିତ ନୁହେଁ । ବିଷୟରଜ୍ଞାନକୁ ବ୍ୟବସାୟ ଓ ଜ୍ଞାନରଜ୍ଞାନକୁ ଅନୁ-ବ୍ୟବସାୟ ବୋଲାଯାଏ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବେଳେ ଘଟଃ ଇତ୍ୟାକାର ଜ୍ଞାନକୁ ଓ ଅନୁମିତିବେଳେ 'ପର୍ବତରେ ବହ୍ନି ଅଛି' ଇତ୍ୟାକାର ଜ୍ଞାନକୁ ବିଷୟଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟବସାୟ ବୋଲାଯାଏ। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବେଳେ ଜ୍ଞାନଜ୍ଞାନର ଆକାର ଅନୁବ୍ୟବସାୟ 'ମୁଁ ଘଟକୁ ଦେଖୁଅଛି' ଓ ଅନୁମିତିବେଳେ 'ମୁଁ ବହ୍ନିର ଅନୁମାନ କରୁଅଛି ଏହିପରି ହୋଇଥାଏ । ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ୍ ଏହିସ୍ଥଳରେ ଯଦି ପର୍ବତାଂଶର ଜ୍ଞାନଟି ଅନୁମିତ୍ୟାତ୍ମକ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ଅନୁବ୍ୟବସାୟଟି ମଧ୍ୟ 'ପର୍ବତକୁ ଅନୁମାନ କରୁଅଛି' ଇତ୍ୟାକାର ଅନୁମିତ୍ୟାତ୍ମକ ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହେବ ; କିନ୍ତୁ ନ୍ୟାୟ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ପର୍ବତାଂଶରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହେବ, ପରୋକ୍ଷାତ୍ମକ ହେବ ନାହିଁ ।

नु सर्वांशेऽत्रि ज्ञानं परोक्षम्। सुरभि-चन्दनेत्यादिज्ञानमपि चन्दनांशेऽपरोक्षम्, सौरभांशे परोक्षम्, सौरभस्य चक्षुरिन्द्रियायोग्यतया योग्यत्व-घटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात्।

न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरभ्युपगमे तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, जातित्वोपाधित्व-परिभाषायाः सफलप्रमाणागोचरतया-ऽप्रामाणिकत्वात्। घटोऽयमित्यादि प्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे मानम्, न

ପରମାଣୋରଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ସୁରଭୀତି । ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନୋଷ୍ଣଂ ଜଳଂ ମଧୁରଂ ଫଳମିତ୍ୟାଦି-ଗୃହ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପରିଗ୍ରହଃ । ଅପରୋକ୍ଷମିତି । ତଚ୍ଚ ଚୈତନ୍ୟୋପାଧେଶ୍ଚନ୍ଦନ-ତଦାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱେନ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦାଦିତି ଭାବଃ । ପରୋକ୍ଷମିତି । ସୌରଭାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ହେତୁମାହ — ସୌରଭସ୍ୟେତି । ନିରୁକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ-ଯୋଗ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟତ୍ୱରୂପସ୍ୟ । ନିରୁକ୍ତ-ଲକ୍ଷଣାଭାବେ ହେତୁମାହ—ଇନ୍ଦ୍ରିୟେତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତ୍ୱେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ନନୁ ପର୍ବତାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ବହ୍ନ୍ୟାଦ୍ୟଂଶେ ଚ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱେ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱାପରୋକ୍ଷତ୍ୱୟୋରେକସ୍ମିନ୍ନନୁମିତଜ୍ଞାନେ ସମାବେଶାତ୍ ତୟୋଃ ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟା-ପତ୍ତ୍ୟା ଜାତିତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଜାତିବାଧକତ୍ୱାତ୍ । ଇତ୍ୟାହ — ନ ଚେତି । ଏବଂଶବ୍ଦାର୍ଥମାହ — ଏକତ୍ରେତି । ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତ୍ୟାଦାବିତ୍ୟାଦିଃ । ତୟୋଃ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱାପରୋକ୍ଷତ୍ୱୟୋଃ । ନ ସ୍ୟାଦିତି । ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ତଥା ଚ ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତ୍ୟାଦୌ ପର୍ବତାଂଶକସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ସାଙ୍କ-

ଅନୁବାଦ

ଓ ପକ୍ଷ ଉଭୟାଂଶରେ ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ହେବ। ‘ସୁରଭି ଚନ୍ଦନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦନାଂଶରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ସୌରଭାଂଶରେ ପରୋକ୍ଷ ହେବ। କାରଣ, ସୌରଭଟି ଚକ୍ଷୁରିନ୍ଦ୍ରିୟର ଯୋଗ୍ୟ ନ ହେଉଥିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଘଟିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜ୍ଞାନ-ଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ ସେଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ।

ଆଚ୍ଛା, ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ଓ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱ ଜାତି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ସାଙ୍କର୍ଯ୍ୟ ଦୋଷ ବଶତଃ ସେଗୁଡ଼ିକର ଜାତିତ୍ୱ ସିଦ୍ଧି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ଉଠିବ।

तु तस्य जातित्वेऽपि, जातित्वरूप-साध्याप्रसिद्धौ तत्साध्यकानुमानस्याप्य-
नवकाशात्, समवायासिद्ध्या ब्रह्मभिन्नाखिलप्रपञ्चस्यानित्यतया च नित्यत्व-

ଝାପତ୍ତ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ସିଦ୍ଧଞ୍ଚ ତୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱାନୁପପତ୍ତିଃ ପର୍ବତାଂଶକସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ବାଧକେତି ତସ୍ୟ ସର୍ବାଂଶେ ସ୍ୱୀକରଣୀୟମିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ପରିହରତି—ଇଷ୍ଟତ୍ୱାଦିତି । ତୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱସ୍ୟେତ୍ୟାଦିଃ । ସିଦ୍ଧେ ହି ତୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱେ ତଦନୁପପତ୍ତିସ୍ତସ୍ୟ ତଦ୍-ବାଧକା ଭବେତ୍ । ନ ଚ ତୟୋର୍ଜାତିତ୍ୱଂ ପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପର୍ବତାଂ-ଶକସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ନ କୋଽପି ବାଧକ ଇତି ଭାବଃ । ନନୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାଦେର୍ଜାତିତ୍ୱଂ ନାସିଦ୍ଧଂ, ସାଧକମାନ-ସଦ୍ଭାବାଦିତି ନୈୟାୟିକଶଙ୍କାୟାମାହ—ଜାତିତ୍ୱେତି । ଜାତିତ୍ୱଂ ହି ନିତ୍ୟତ୍ୱେ ସତ୍ୟନେକସମବେତତ୍ୱମ୍ । ଉପାଧିତ୍ୱଂ ତୁ ଭେଦକଧର୍ମ-ବତ୍ତ୍ୱମ୍ । ପରିଭାଷା ଚ ସଞ୍ଜ୍ଞା, ଆଧୁନିକ ସଙ୍କେତ ଇତି ଯାବତ୍ । ଘଟୋଽୟମିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ ଅନୁଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ମାନଂ ପ୍ରମାଣମ୍ । ଜାତିତ୍ୱେଽପୀତି । ମାନା-ମିତି ଶେଷଃ । ଅୟମ୍ଭାବ :—ପରସ୍ପରଂ ଭିଦ୍ୟମାନେଷୁ ପ୍ରତିଘଟଂ ଯେୟଂ ଘଟୋଽୟମି-ତ୍ୟେକାକାର ପ୍ରତୀତିରୁଦେତି । ସାଽନୁଗତପ୍ରତୀତିରିତ୍ୟଭିଧୀୟତେ । ତସ୍ୟାସ୍ତୁ ପ୍ରତୀତେର୍ବିଷୟୋ ନ ଘଟଃ, ଘଟାନାଂ ପରସ୍ପରଂ ଭେଦାଦ୍ ଘଟପଟାଦି-ଜ୍ଞାନବତ୍ ତଜ୍ଜ୍ଞାନାନାମପ୍ୟାକାରଭେଦାପାତାତ୍, ବିଷୟଭେଦସ୍ୟୈବ ଜ୍ଞାନାକାର ଭେଦକ-ତ୍ୱାତ୍ । ନ ଚୈକାକାରଭେଦସ୍ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ପ୍ରତୀତେର୍ବିଷୟଃ କଶ୍ଚିଦ୍ ଘଟଗଣାନୁ-ଗତୋ ଧର୍ମୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । ଯୋଽୟଂ ସକଳଘଟାନୁଗତୋ ଧର୍ମଃ, ତଦ୍ ଘଟତ୍ୱମ୍ । ତସ୍ୟ ଚାନୁଗତତ୍ୱାତ୍ ତଦ୍ବିଷୟିଣ୍ୟାଃ ପ୍ରତୀତେରପ୍ୟନୁଗତତ୍ୱମ୍ । ତେନ ଘଟୋଽ-

ଅନୁବାଦ

[ଉ:]— ନା ଏହିପରି ଆପତ୍ତି କଲେ ତାହା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଇଷ୍ଟାପତ୍ତି ହେବ । କାରଣ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଜାତିନାମକ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । 'ଜାତିତ୍ୱ' 'ଉପାଧିତ୍ୱ' ପରିଭାଷାଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅପ୍ରାମାଣିକ ଅଟେ । 'ଏହା ଘଟ' 'ଏହା ଘଟ' ଇତ୍ୟାଦି ଏକ ପ୍ରକାରକ ଅନୁଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରତୀତି ଦ୍ୱାରା ଘଟତ୍ୱ ରୂପରେ ସର୍ବ ଘଟାନୁଗତ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଜାତିତ୍ୱ ସିଦ୍ଧି ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଯଦି ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି,

ସ୍ଥିତିତ୍ୟାଦ୍ୟନୁଗତପ୍ରତୀତେର୍ବିଷୟତୟା ଘଟତ୍ୱସିଦ୍ଧାବପି ନ ତୁ ତସ୍ୟ ଜାତିତ୍ୱସିଦ୍ଧିଃ ତଦନ୍ତରେଣାପି ତତ୍ପ୍ରତୀତେର୍ନିର୍ବାହାଦିତି । ଜାତିତ୍ୱରୂପେତି । ତଥା ହ୍ୟସ୍ମିନ୍ ପ୍ରୟୋଗେ ଜାତିତ୍ୱଂ ସାଧ୍ୟମ୍ । ତଚ୍ଚ ନିତ୍ୟାନେକସମବେତତ୍ୱରୂପମ୍ । ନ ଚ ତତ୍ କ୍ୱଚିତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍, ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ କ୍ୱଚିଦପି ନିତ୍ୟାନେକସମବେତତ୍ୱରୂପସ୍ୟ ଜାତିତ୍ୱସ୍ୟାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ନିତ୍ୟତ୍ୱାଭାବାତ୍, ସମବାୟାଭାବାଚ୍ଚ । ତସ୍ମାତ୍ ସାଧ୍ୟସ୍ୟ ଜାତିତ୍ୱସ୍ୟାପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟା ହେତୌ ସାଧ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହାଭାବେନ ତସ୍ୟ ଚ ବ୍ୟାପ୍ୟତ୍ୱାସିଦ୍ଧତ୍ୱେନ ତତ୍ସାଧକାନୁମିତିର୍ନ ଭବତ୍ୟେବ । ନ କେବଳଂ ସାଧ୍ୟାପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟା ହେତୋର୍ବ୍ୟାପ୍ୟତ୍ୱାସିଦ୍ଧତ୍ୱମ୍, ସାଧ୍ୟାଭାବନୈଶ୍ଚୟ୍ୟାଦ୍ ବାଧିତତ୍ୱମପୀତ୍ୟାହ-ସମବାୟେତି ।

ଉକ୍ତଦୂଷଣମୁପାଧିନିରାକରଣେଽପ୍ୟତିଦିଶତି—ଏବମେବେତି । ଜାତିତ୍ୱନିରାକରଣ-ରୀତ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନ୍ୱସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱୟୋରଜାତିତ୍ୱଂ, ବିରୁଦ୍ଧତ୍ୱଂ ତୁ ତୟୋର୍ନୈବ ବାରଣୀୟମ୍ । ତତ୍ କଥଂ ବିରୁଦ୍ଧୟୋସ୍ତୟୋରେକତ୍ରାବସ୍ଥାନମିତି ଚେତ୍, ନ ସଂଯୋଗ-ତଦଭାବବଦବଚ୍ଛେଦକଭେଦେନୈକସ୍ମିନ୍ ବିରୁଦ୍ଧୟୋର୍ବୃତ୍ତୌ ବାଧକାଭାବାଦିତ୍ୟାହ—ପର୍ବତ ଇତି । ବୃତ୍ତିଭେଦାଙ୍ଗୀକାରେଣେତି

ଅନୁବାଦ

ଅର୍ଥାତ ଘଟତ୍ୱ ପକ୍ଷକ ଜାତିତ୍ୱ ସାଧକ ନିତ୍ୟାନେକ ସମବେତତ୍ୱ ହେତୁକ ଅନୁମାନକୁ ଜାତି ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅସିଦ୍ଧ ହେବ । କାରଣ ଜାତିତ୍ୱରୂପ ସାଧ୍ୟର ଅପ୍ରସିଦ୍ଧି ନିବନ୍ଧନ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅନୁମାନ ହେବାର ଅବକାଶ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଏହି ଅନୁମାନରେ ବାଧ ରୂପ ହେତ୍ୱାଭାସ ରହିଅଛି । କାରଣ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନ ଥିବାରୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ନିଖିଳ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅନିତ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଓ ସମବେତତ୍ୱ ଘଟିତ ଜାତିତ୍ୱରୂପ ସାଧ୍ୟଟି ଘଟତ୍ୱରୂପପକ୍ଷରେ ରୁହେ ନାହିଁ । ଏହିଭାବରେ ଉପାଧିର ମଧ୍ୟ ନିରାସ ହେବ । ବେଦାନ୍ତ ମତରେ 'ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ପର୍ବତାଂଶରେ ଓ ବହ୍ନ୍ୟଂଶରେ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର ଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରା ଯାଇଥିବାରୁ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ଉପଜ୍ଞାନଟି ପର୍ବତାକାର

समवेतत्व-घटित-जातित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्च । एवमेवोपाधित्वं निरसनीयम् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतांशे वह्न्यंशे चान्तःकरणवृत्तिभेदाङ्गीकारेण तत्तदवच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये वृत्तौ न कश्चिद् विरोधः । तथा च तत्तदिन्द्रिययोग्य-वर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम् ।

घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षं तु प्रमात्रभिन्नत्वम् । ननु कथं घटादेरन्तः-

ପର୍ବତାଂଶେ ପର୍ବତାକାରାନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିରପରୋକ୍ଷା, ବହ୍ନ୍ୟଂଶେ ତୁ ବହ୍ନ୍ୟାକାର ପରୋକ୍ଷେତି ବୃତ୍ତିଭେଦାଭ୍ୟୁପଗମାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ତଦବଚ୍ଛେଦକଭେଦେନେତି । ପର୍ବତାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛେଦେନ ବହ୍ନ୍ୟାକାରାନ୍ତଃକରଣ-ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛେଦେନ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଚୈତନ୍ୟେପ୍ରମାଚୈତନ୍ୟେ । ବିରୋଧ ଇତି । ଏକସ୍ମିନ୍ ଚୈତନ୍ୟେଽବଚ୍ଛେଦକଭେଦେନ ବିରୁଦ୍ଧୟୋଃ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱାପରୋକ୍ଷତ୍ୱୟୋରେକସ୍ମିନ୍ ବୃକ୍ଷେ ସଂଯୋଗ-ତଦଭାବୟୋରିବ ବୃତ୍ତୀ ନ କଶ୍ଚିଦ୍ ବିରୋଧ ଇତି ଭାବଃ ।

ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକଂ ସଙ୍କଲଯ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି—ତଥା ଚେତି । ତତ୍ତଦିନ୍ଦ୍ରିୟଯୋଗ୍ୟେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥାଶ୍ରୁତାର୍ଥଗ୍ରହଣେ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ପ୍ରାତିଭାସିକ-ରଜତାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ସର୍ବାଂଶପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଚାବ୍ୟାପ୍ତେଃ, ତତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟାଣାମିନ୍ଦ୍ରିୟାଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟ-ବର୍ତ୍ତମାନ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ-ତତ୍ତଦାକାର-ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଫଳିତମ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ବହ୍ନ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛେଦରେ ପରୋକ୍ଷ ହେବାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ । (ଅବଚ୍ଛେଦକ ଭେଦରେ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମଦ୍ୱୟର ସମାବେଶ ଦୋଷାବହ ନୁହେଁ । ଯଥା—ସଂଯୋଗ ଏବଂ ସଂଯୋଗାଭାବ ଅବଚ୍ଛେଦକ ଭେଦରେ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷରେ ରହିଥାଏ) । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ପ୍ରଯୋଜକ ସଂକଳନ କରି ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଉଅଛି । ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟାର୍ଥ—ତତ୍ତଦିନ୍ଦ୍ରିୟ ଯୋଗ୍ୟ (ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ—ଯୋଗ୍ୟ) ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ-କାଳୀନବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ତତ୍ତଦ୍‌ବିଷୟାକାରବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିନ୍ନତା ହିଁ ଜ୍ଞାନର ତତ୍ତଦଂଶରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ବ୍ୟବହାରର ନିୟାମକ ।

करणावच्छिन्नचैतन्याभेदः, अहमिमं पश्यामीति भेदानुभवविरोधादिति चेत् । उच्यते । प्रमात्रभेदो नाम न तावदैक्यम् । किन्तु प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । तथा हि घटादेः स्वावच्छिन्नचैतन्याध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता, अधिष्ठानसत्तातिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात् । विषयचैतन्यञ्च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवेति

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତଂ ବିଷୟଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ପ୍ରୟୋଜକଂ ବିବରଣୋକ୍ତମନୁସ୍ମରନ୍ ନିରୂପୟତି—ଘଟାଦେରିତି । ବିଷୟସ୍ୟେତି । ଷଷ୍ଠ୍ୟର୍ଥୋ ନିଷ୍ଠତ୍ୱମ୍, ବିଷୟନିଷ୍ଠମିତ୍ୟର୍ଥଃ ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନତ୍ୱମ୍ ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନତ୍ୱମ୍ । ପ୍ରମାତୃଭିନ୍ନତ୍ୱଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । କଥମିତି । କିଂଶବ୍ଦ ଆକ୍ଷୋପାର୍ଥଃ । ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଭେଦୋ ନ ଭବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅହମିମମିତି । ଭେଦାନୁଭବେତି । ଅହମିମଂ ପଶ୍ୟାମୀତ୍ୟନୁଭବେଽସ୍ମଦର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରମାତୁଃ କର୍ତ୍ତୃତୟା ପ୍ରକାଶଃ, ଇଦମର୍ଥସ୍ୟ ବିଷୟସ୍ୟ ଘଟାଦେଃ କର୍ମତୟା । କର୍ତ୍ତୃକର୍ମଣୋଶ୍ଚ ଭେଦଃ ସର୍ବାନୁଭବସିଦ୍ଧଃ । ତଥା ଯସ୍ମିନ୍ନନୁଭବେ ପ୍ରମାତୃବିଷୟୟୋର୍ଭେଦାନୁଭବାତ୍ ତଦଭେଦୋ ନ ଯୁକ୍ତଃ, ଶ୍ରୁତେଶ୍ଚାବାଧିତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିରୋଧାଦନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଶଙ୍କାକର୍ତ୍ତୁରାଶୟଃ । ପ୍ରମାତୃଭେଦଂ ନିରୂପୟତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ନାସ୍ମାଭିଃ ପ୍ରମାତୃବିଷୟୟୋରୈକ୍ୟମ-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାରର ପ୍ରୟୋଜକ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ପ୍ରମାତୃ ଚୈତନ୍ୟ (ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ) ସହିତ ବିଷୟର ଅଭେଦ ହିଁ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାର ନିୟାମକ ।

ପ୍ର:—ଅଚ୍ଛା, ଘଟାଦି ବିଷୟ ସହିତ ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ କି ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହେବ ? 'କାରଣ ମୁଁ ଏହା ଦେଖୁଅଛି', ଏହି ଅନୁଭବରେ ମୁଁ (ପ୍ରମାଣ) କର୍ତ୍ତା ଓ (ବିଷୟ) କର୍ମ ରୂପରେପ୍ରକାଶ ହେଉଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତୃକର୍ମ ଭେଦରେ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ଓ ଘଟାଦି ବିଷୟର ଭେଦ ରହିଅଛି ।

(ଉ)—ନା, ଏଠାରେ ଅଭେଦ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଐକ୍ୟ ନୁହେଁ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରମାଣର ସହିତ ବିଷୟର ଅଭେଦ ବୋଇଲେ ପ୍ରମାଣ ସହିତ ବିଷୟର ଐକ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥ କରାଯିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାର ଅତିରିକ୍ତ

ଭେଦଂ ବ୍ରୂମଃ । ଯେନ ଭେଦାନୁଭବ-ବିରୋଧୋ ଭବେତ୍, ଶ୍ରୁତେର୍ବୋପଚରିତାର୍ଥତ୍ୱମ୍ । କିନ୍ତ୍ୱନ୍ୟଦିତି ଭାବଃ । କିଂ ତଦିତ୍ୟାକାଂକ୍ଷାୟାମାହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ପ୍ରମାତୃସତ୍ତେତି । ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତୋଽତିରିକ୍ତା ସତ୍ତା ଯସ୍ୟ ସ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତିରିକ୍ତସତ୍ତାକସ୍ତସ୍ୟ ଭାବଃ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାକତ୍ୱଂ ତସ୍ୟାଭାବ ଇତି ବିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଇତି । ନନ୍ୱେବମପି ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତିରିକ୍ତସତ୍ତାକତ୍ୱସ୍ୟ ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାତ୍, ରଜତସତ୍ତାୟାଃ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତୋଽତିରିକ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ହି—ତ୍ରିବିଧା ସତ୍ତା ପାରମାର୍ଥିକୀ, ବ୍ୟାବହାରିକୀ ପ୍ରାତିଭାସିକୀ ଚେତି । ତତ୍ରାଦ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଦ୍ୱିତୀୟା ଘଟାଦୀନାଂ ବ୍ୟାବହାରିକାଣାଂ, ତୃତୀୟା ପ୍ରାତିଭାସିକାନାଂ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦୀନାମ୍ । ତଥା ଚ ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେ ପ୍ରମାତସତ୍ତାତିରିକ୍ତପ୍ରାତିଭାସିକସତ୍ତାବତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାନାପତ୍ତିଃ, ଗୁରୁତ୍ୱାଦେଶ୍ଚାତୀନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାଭାବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିଶ୍ଚେତି ଚେନ୍ନ, ସତ୍ତୈକତ୍ୱପକ୍ଷାଶ୍ରୟଣାଦଧିଷ୍ଠାନାଂ ସତ୍ତାନ୍ତରାଭାବାଦୁକ୍ତଦୋଷାନବକାଶାଦ୍ ଇତ୍ୟେତଦୁପପାଦୟିତୁଂ ପ୍ରକ୍ରମତେ—ତଥା ହୀତି । ସ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନେତି । ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯସ୍ମିନ୍ନବିଦ୍ୟୋପହିତ-ଚୈତନ୍ୟେ ଘଟାଦୟସ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟେନାଧ୍ୟସ୍ୟନ୍ତେ, ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ ଘଟାଦ୍ୟଧ୍ୟାସାତ୍ ପ୍ରାଗପି ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟମିତି ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ ତଥା ଚାବିଦ୍ୟୋପହିତ-ଚୈତନ୍ୟମେବ ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମ୍ । ତଚ୍ଚ ଘଟାଦେରଧିଷ୍ଠାନମ୍ । ତଚ୍ଚ ଘଟାଦେରଧ୍ୟାସ ଇତି ଭାବଃ । ବିଷୟଚୈତନ୍ୟସତ୍ତୈବେତି । ଅଧିଷ୍ଠାନଚୈତନ୍ୟସତ୍ତୈବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏବକାରେଣ ଘଟାଦେଃ ପୃଥକ୍-ସତ୍ତା-ନିରାସଃ । ଅଧିଷ୍ଠାନେତି । ଆରୋପିତେତି । ଆରୋପିତସ୍ୟ ଘଟାଦେଃ ସତ୍ତାୟା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନଙ୍ଗୀକାରାଦିତି । ତଥା ଚ ଘଟାଦାବଧିଷ୍ଠାନ-ସତ୍ତାୟା ସଂସର୍ଗାଧ୍ୟାସେନୈବ 'ସନ୍ ଘଟ' ଇତ୍ୟାଦି-ପ୍ରତୀତ୍ୟୁପପତ୍ତୌ ତତ୍ର ସତ୍ତାନ୍ତରକଳ୍ପନେ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାଦିତି ଭାବଃ ।

ବିଷୟଚୈତନ୍ୟମିତି । ନନୁ କଥଂ ପ୍ରମାତଚୈତନ୍ୟ ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟଂ, ଉଭୟୋର୍ଭେଦାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ପୂର୍ବୋକ୍ତେତି । ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରକରଣୋକ୍ତ-ପ୍ରକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟମେବେତି । ଏବକାରେଣ ପ୍ରମାତୃ-ପ୍ରମାଣ-ବିଷୟଚୈତନ୍ୟାନାମୈକ୍ୟଦଶାୟାଂ ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାନାମନ୍ୟତ୍ୱ-ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦଃ । ଏତେନ—ଏତେଷାମୈକ୍ୟଦଶାୟାଂ

प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाद्यधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वम्। अनुमित्यादिस्थलेऽन्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यानात्मकतया वह्न्यादिसत्ता प्रमातृसत्तातो भिन्नेति नातिव्याप्तिः।

नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वा-

ଘଟାଦେରଧିଷ୍ଠାନଂ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାତିରିକ୍ତଂ ନ ଭବତୀତି ସୂଚିତମ୍। ଇତି-ହେତୌ। ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈବେତି। ଏବକାରେଣ ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତା-ବ୍ୟୁଦାସଃ. ତସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟତଃ ପୃଥକ୍ସତ୍ତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ନାନ୍ୟେତି। ଆରୋପିତୋଽଧିଷ୍ଠାନସତ୍ତାତିରିକ୍ତସତ୍ତ୍ୱାନଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ଭାବଃ। ଅପରୋକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଘଟାଦେର୍ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତାତିରିକ୍ତସତ୍ତାକତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ଅନୁମିତ୍ୟାଦୀତି। ନିର୍ଗମନାଭାବେନେତି। ବହ୍ନିର୍ନିର୍ଗମନହେତୁଭୂତସ୍ୟ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ୟାଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ଚୈତନ୍ୟାନାତ୍ମକତୟେତି। ଅଭେଦପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟୋପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱସ୍ୟାଽଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ଭିନ୍ନେତୀତି। ଇତିହେତୌ।

ବିଷୟଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ନୁମେୟାନ୍ତଃକରଣଧର୍ମାଦାବତିବ୍ୟାପ୍ତିଂ

ଅନୁବାଦ

ବିଷୟସତ୍ତାର ଅଭାବ ଏହି ଅର୍ଥ କରାଯିବ। ଘଟାଦି ବିଷୟ ମାତ୍ର ହିଁ ସ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟରେ (ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟରେ) ଅଧ୍ୟସ୍ତ (ଆରୋପିତ) ହୋଇଥିବାରୁ ଅଧିଷ୍ଠାନୀଭୂତ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟର ସତ୍ତା ହିଁ ବିଷୟର ସତ୍ତା; କାରଣ ଅଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା ବ୍ୟତୀତ ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ପୃଥକ ସତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏଁ ନାହିଁ। ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ଘଟାଦିବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରୀତିରେ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଘଟାଦି ବିଷୟର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହେଲା। ତେଣୁ ପ୍ରମାତୃ ସତ୍ତା ହିଁ (ଅଧିଷ୍ଠାନ ସତ୍ତା) ଘଟାଦି ବିଷୟର ସତ୍ତା ହେଉଥିବାଯୋଗୁ ଘଟାଦି ବିଷୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରିଲା।

ଅନୁମିତି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଅନୁମିତି ବିଷୟୀଭୂତ ବହ୍ନ୍ୟାଦି

* ସତ୍ତା ତ୍ରିବିଧ। ପାରମାର୍ଥିକୀ, ବ୍ୟାବହାରିକୀ ଓ ପ୍ରାତିଭାସିକୀ। ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମଟି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ବ୍ୟାବହାରିକ ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁର ଓ ତୃତୀୟଟି ହେଉଅଛି ଶୁକ୍ତିରଜତାଦି ପ୍ରାତିଭାସିକ ବସ୍ତୁର।

पत्तिः, धर्माधर्माद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्ताऽनतिरेकादिति चेन्न, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः रूपावच्छिन्न-चैतन्यस्य परिमाणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य चैकतया रूपावच्छिन्न-

ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଏବମପି ଅନୁମେୟ୍ବହ୍ନ୍ୟାଦାବତିବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଭାବେଽପି । ଧର୍ମା-ଧର୍ମାଦୀତି । ଧର୍ମାଧର୍ମୟୋଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ଧର୍ମାଧର୍ମାଦ୍ୟବେତି । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନତୟେତି । ଚୈତନ୍ୟୋପାଧେରନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବିଷୟସ୍ୟ ଚ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦେରପ୍ୟନ୍ତଃକରଣୈକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାତ୍ ତଦ୍ଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦ ଇତି ଭାବଃ । ତତଃ କିମିତ୍ୟତ ଆହ—ଧର୍ମାଦୀତି । ତଥା ଚ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦ୍ୟଧି-ଷ୍ଠାନତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସତ୍ତୈବ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦୀନାଂ ସତ୍ତା, ନାନ୍ୟେତି ପ୍ରମାତୃ-ସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାକତ୍ୱାଭାବାଦନ୍ତଃକରଣ-ଗତାନାଂ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦୀନାମପ୍ୟନ୍ତଃସ୍ଥାଣାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ତ୍ୱାପତ୍ତିରିତି ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ଅତିବ୍ୟାପ୍ତିଂ ନିରା-କରୋତି—ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାପୀତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ-ସ୍ୟାପି, ନ ତ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅପିକାରେଣ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱମପି ବିଷୟବିଶେଷଣଂ ଦେୟମିତି ସୂଚିତମ୍, ଅନ୍ୟଥା ସ୍ୱବୃତ୍ତ୍ୟତୀତସୁଖାଦେରନୁମିତୌ ସୁଖାଦେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ସୁଖାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟୟୋର-ଭେଦାଦିତି ଭାବଃ । ତଥାଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟତ୍ୱେ ସତି ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେ ସତି ପ୍ରମାତୃ-ସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାଶୂନ୍ୟତ୍ୱଂ ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଫଳିତମ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ଦେଶକୁ ଯାଏ ନାହିଁ, ଏଣୁ ବହ୍ନ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ (ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ) ଓ ପ୍ରମାତୃ ଚୈତନ୍ୟ ଏକ ନ ହୋଇ ପାରିବାରୁ ବହ୍ନ୍ୟାଦି ବିଷୟର ସତ୍ତା ଓ ପ୍ରମାତୃ ସତ୍ତା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହେବ । ଅତଏବ ସେଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଯୋଜକର ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

(ପୂଃ) ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମାଦି ବିଷୟକ ଅନୁମିତି ବା ଶାବ୍ଦବୋଧ ସ୍ଥଳରେ ଧର୍ମ ଏବଂ ଅଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର ହେଉ, କାରଣ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ଏକ ହେଉଥିବାରୁ ଧର୍ମାଦିର ସତ୍ତା ଓ ପ୍ରମାତୃସତ୍ତା ଅଭିନ୍ନ ହୋଇଅଛି ।

(ଉ)—ନା, ଏହା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ବିଷୟାଂଶରେ

चैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणाद्यवच्छिन्न-चैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणादिसत्तायाः प्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेन्न, तत्तदा

ଉକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ପୁନରତିବ୍ୟାପ୍ତିମାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଏବମପି ବିଷୟସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱବିଶେଷଣ-ନିବେଶେଽପି । ରୂପୀ ରୂପବାନ୍, ନୀଲରୂପବାନ୍ ପୀତରୂପବାନ୍ ବେତି ଯାବତ୍, ନ ତୁ ସାମାନ୍ୟତୋ ରୂପବାନ୍, ରୂପବିଶେଷଂ ନୀଲପୀତାଦିକମ୍ ବିଷୟୀକୃତ୍ୟ ରୂପସାମାନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଯୋଗାତ୍ । ପରିମାଣାଦେରିତ୍ୟାଦିପଦେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟ-ସ୍ନେହାଦି-ଗୁଣଗଣ ପରିଗ୍ରହଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିରିତି । ତଥା ଚ ଘଟଗତ-ନୀଲାଦିରୂପ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକାଲେ ପରିମାଣାଦୀନାମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ତେଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପାଦନମନିଷ୍ଟାପାଦନମେବେତି ଭାବଃ । ଉକ୍ତାପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନେତି । ନୀଲାଦିରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକତୟେତି । ଉପାଧ୍ୟୋର୍ନୀଲାଦିରୂପ ମହତ୍ତ୍ୱାଦି-ପରିମାଣୟୋରେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାନ୍ନୀଲାଦି-ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନ- ମହତ୍ତ୍ୱାଦି-ପରିମାଣାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱସ୍ତୁ ରୂପାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପରିମାଣାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟଂ ତଥାପି ପରିମାଣାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭେଦାଭାବାତ୍ ତେଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପାଦନମଯୁକ୍ତମିତ୍ୟତଃ ପରିମାଣାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟେ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭେଦମୁପପାଦୟିତୁମାହ—ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତି । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟେତି । ନୀଲାଦ୍ୟାକାରବୃତ୍ତିବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ଚୈତନ୍ୟୋପାଧୀନାମନ୍ତଃକରଣ-ତଦ୍ବୃତ୍ତି ନୀଲାଦି-ବିଷୟାଣାମେକଦେଶସ୍ଥତ୍ୱାତ୍ ତଦୁପାଧ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାନାଂ ପରସ୍ପରଂ ଭେଦାଭାବାନ୍ନୀଲାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟଂ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନମିତି ଭାବଃ । ପ୍ରମାତ୍ରଭିନ୍ନତୟେତି । ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତପ୍ରକାରେଣ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟଭେଦେ ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନଂ ପରିମାଣାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମପି ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନମିତି ଭାବଃ । ସତ୍ତ୍ୱାତିରିକ୍ତତ୍ୱାଭାବାଦିତି

ଅନୁବାଦ

ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି ବିଷୟ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ହୋଇ ଥିବାରୁ ତାହା ଅଯୋଗ୍ୟ । ଏଣୁ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ ।

ପ୍ର-ଆଚ୍ଛା; ବିଷୟାଂଶରେ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ରୂପବାନ୍ ଘଟଃ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ଘଟଗତ ପରିମାଣ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଉ, କାରଣ ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ପରିମାଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଏକ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ

कारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात्। रूपाकारवृत्तिदशायां परिमाणाद्याकार-वृत्त्यभावेन परिमाणाद्याकार-वृत्त्युपहित-प्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनाऽतिव्याप्त्यभावात्। नन्वेवं वृत्तावव्याप्तिः, अनवस्थाभियावृत्तिगोचर-वृत्त्यनङ्गीकारेण तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वघटितोक्तलक्षणाभावादिति, चेन्न, अनवस्थाभिया वृत्तेर्वृत्त्यन्तराविषयत्वेऽपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्यु-

ସମାଧତ୍ତେ—ନେତି । ଜଟଫଧେ ହେତୁମାହ—ରୂପାକାରେତି । ତତ୍ତଦ୍-ବିଷୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରମାତୃବିଶେଷଣତ୍ଵାଦିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟତ୍ଵେ ସତି ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ଵେ ସତି ତତ୍ତଦ୍ଵିଷୟାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ-ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାଶୂନ୍ୟତ୍ଵଂ ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ଵମିତି ଫଳିତମ୍ । ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି-ପରିହାର-ପ୍ରକାରଂ ଦର୍ଶୟତି—ରୂପାକାରେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟଭାବେନେତି । ବୃତ୍ତିହେତୋର୍ବିଷୟାନ୍ତଃକରଣସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟାଽଭାବାନ୍ନ ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାରା ବୃତ୍ତିର୍ଜାତେତି ଭାବଃ ।

ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାରେତି । ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାରା ଯା ବୃତ୍ତିସ୍ତୟୋପହିତଂ ଯତ୍ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟଂ ତଦଭିନ୍ନା ସତ୍ତା ଯସ୍ୟ ସ ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ-ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନ-ସତ୍ତାକସ୍ତସ୍ୟ ଭାବସ୍ତାଦୃଶସତ୍ତାକତ୍ଵଂ, ତସ୍ୟାଭାବେନେତି ବିଗ୍ରହଃ । ଅତିବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଭାବାଦିତି । ତଥା ଚ ପରିମାଣାଦେଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତରୀତ୍ୟା ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭେଦେନ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାତିରିକ୍ତ-ସତ୍ତାକତ୍ଵାଭାବେଽପି ପ୍ରମାତୁଃ ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ଵାଭାବେନ ତଦ୍ଵୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ-ପ୍ରମାତୃ-ଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାତିରିକ୍ତସତ୍ତାଶୂନ୍ୟତ୍ଵାଭାବାନ୍ନପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ଵାପାଦନମିତି ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ ।

ସାମ୍ପ୍ରତମୁକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟାବ୍ୟାପ୍ତି-ପରିହାରାୟ ତାମାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ଵିତି । ଏବଂ

ଅନୁବାଦ

ରୂପାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ପରି ପରିମାଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଭିନ୍ନ । ଅତଏବ ପରିମାଣାଦିର ସତ୍ତା ପ୍ରମାତୃ ସତ୍ତାଠାରୁ ପୃଥକ ନୁହେଁ ।

(ଊ)—ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଂଶରେ 'ତତ୍ତଦ୍ ବିଷୟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ' ଏହି ବିଶେଷଣ ଦେଲେ ଉକ୍ତ ଆପତ୍ତି ବାରିତ ହେବ । ଯେହେତୁ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ରୂପାକାର ବୃତ୍ତି ହେଉଥିବାବେଳେ ପରିମାଣାଦ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ହୋଇ ନାହିଁ । ଅତଏବ ପରିମାଣାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତା ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ସତ୍ତାଯୁକ୍ତ ନ ହେଉଥିବାରୁ ସେ ସମୟରେ ପରିମାଣ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର ହେଉ ନାହିଁ ।

पहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि सम्भवात्। एवञ्चान्तःकरण-
तद्धर्मादीनां केवलसाक्षिविषयत्वेऽपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तलक्षणस्य
ତତ୍ତ୍ୱାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱ-ନିବେଶେଽପି । ଅବ୍ୟାପ୍ତେର୍ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି — ଅନବସ୍ଥା-
ଭୟେତି । ଯଥା ଘଟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାୟ ଘଟାକାର ବୃତ୍ତିରଙ୍ଗୀକ୍ରିୟତେ, ତଥା ବୃତ୍ତି-
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାୟ ବୃତ୍ତ୍ୟାକାରା ବୃତ୍ତିର୍ଯଦି ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ତସ୍ୟା ଅପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାୟ ତଦ୍ବୃତ୍ତ୍ୟା-
କାରାଽପରା ବୃତ୍ତିରଙ୍ଗୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟା । ଏବଂ ତସ୍ୟାସ୍ତସ୍ୟା ଅପୀତ୍ୟନବସ୍ଥା ସ୍ୟାତ୍ । ସା
ଚାନବସ୍ଥା ଽପ୍ରାମାଣିକୀ ନ ସ୍ୱୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟା । ତସ୍ମାଦ୍ ବୃତ୍ତ୍ୟାକାରାଽପରା ବୃତ୍ତିର୍ନ ଭବ-
ତୀତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟନଙ୍ଗୀକାରସ୍ୟ ଫଲମାହ — ତଥେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟା-
ବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱାକାରେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବ୍ୟାପ୍ତିନିଷେଧେ ହେତୁ-
ମାହ — ଅନବସ୍ଥେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟାକାରା ବୃତ୍ତିଶ୍ଚେତ୍ ତଦା ପ୍ରଥମା
ବୃତ୍ତିର୍ଦ୍ୱିତୀୟବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟୋ ଭବେତ୍ । ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟବୃତ୍ତେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାୟ ତଦାକାରାଽ-

[ଅନୁବାଦ

ଆଚ୍ଛା, ଏପରି ବିଶେଷଣ ଯୋଗ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବୃତ୍ତିରେ ପୁଣି ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହୋଇଯିବ । କାରଣ ଅନବସ୍ଥା ଭୟରେ ବୃତ୍ତ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉ ନ ଥିବାରୁ ସ୍ୱାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱ ଘଟିତ ଉକ୍ତ ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣ ସେଠାରେ ସମନ୍ୱୟ ହେଉ ନାହିଁ । (ଉଃ) ନା, ତାହା ନୁହେଁ । ଉକ୍ତ ଲକ୍ଷଣରେ ସ୍ୱାକାର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସ୍ୱବିଷୟକ । ଅନବସ୍ଥାଭୟରେ ବୃତ୍ତିଟି ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରର ଅବିଷୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜେ ନିଜର ବିଷୟ ହୋଇପାରିବ, ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିବାଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେବନାହିଁ ।*

---

* 'ଘଟମହଂ ଜାନାମି' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ ଘଟ, ଅହଂ, ଓ ବୃତ୍ତିରୂପ ଜ୍ଞାନ ; ଏହି ତିନୋଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ ହେଉଥିବାରୁ ବୃତ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ ସମନ୍ୱୟ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ ଏବଂ ଏହା ସର୍ବବାଦିସମ୍ମତ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷୀମାନେ ବୃତ୍ତ୍ୟାକାର ଅପର ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ହୋଇଯାଉଥିବା ଆଳ ଦେଖାଇ ବୃତ୍ତି ବିଷୟରେ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ଲକ୍ଷଣର ଅବ୍ୟାପ୍ତି ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଆଳ ଅଯୁକ୍ତିକର । କାରଣ, ବୃତ୍ତ୍ୟାକାର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରା ନ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ବୃତ୍ତି ଯେମିତି ଘଟାଦିକୁ ବିଷୟ କରେ, ସେମିତି ନିଜକୁ ମଧ୍ୟ ବିଷୟ କରେ ।

ପର ବୃତ୍ତିର୍ଯଦି ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ଦ୍ୱିତୀୟବୃତ୍ତିସ୍ତୃତୀୟବୃତ୍ତେର୍ବିଷୟୋ ଭବେତ୍ । ଏବଂ ବୃତ୍ତିବିଷୟକ ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରାଙ୍ଗୀକାରେଽନବସ୍ଥା ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବୃତ୍ତ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି-ର୍ନାଙ୍ଗୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟା । ଅତ ଏବ ବୃତ୍ତେର୍ନ ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତର-ବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ବୃତ୍ତେର୍ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରାବିଷୟତ୍ୱେ ଚେତ୍, ତର୍ହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟାବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ସ୍ୱାକାର-ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱଘଟିତ-ତଲ୍ଲକ୍ଷଣାଭାବାଦିତ୍ୟତ ଆହ — ସ୍ୱବିଷୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମେନେତି । ସ୍ୱାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱବିଷୟବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱାର୍ଥକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱପଦଂ ଲକ୍ଷ୍ୟ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବିଷୟପରମ୍ । ତଥା ଚ ଯଜ୍ ଜ୍ଞାନଂ ଯଦ୍‌ବିଷୟ ବ୍ୟବହାର ଜନନ-ଯୋଗ୍ୟଂ, ତଜ୍ ଜ୍ଞାନଂ ତଦ୍‌ବିଷୟକମିତ୍ୟସ୍ତି ନିୟମଃ । ଯଥା ଘଟଜ୍ଞାନଂ ଘଟବ୍ୟବହାରଜନନଯୋଗ୍ୟଂ ଘଟବିଷୟକମ୍, ଘଟବୃତ୍ତିର୍ଘଟବ୍ୟବହାରଜନନଯୋଗ୍ୟା ଘଟବିଷୟିଣୀ । ଏବଂ ସୈବ ବୃତ୍ତିଃ ସ୍ୱବ୍ୟବହାରଜନନ-ଯୋଗ୍ୟା ସ୍ୱବିଷୟିଣୀତି ସିଦ୍ଧଂ ବୃତ୍ତେଃ ସ୍ୱବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ସ୍ୱବିଷୟସ୍ୟେତି । ସ୍ୱପଦଂ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବିଷୟପରମ୍ । ତଦାପି ବୃତ୍ତାବପି । ସମ୍ଭବାଦିତି । ଯଦା ଘଟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ତଦୈବ ବୃତ୍ତେରପି । ଅତ ଏବାୟଂ ଘଟୋ ଘଟମହଂ ଜାନାମୀତ୍ୟେକଦୈବ ବୃତ୍ତିଘଟୟୋରନୁଭବଃ । ତଥା ଚ ଘଟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-କାଲେ ବୃତ୍ତେର୍ଯଥା ଘଟବିଷୟ-ବ୍ୟବହାର-ଜନନ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ତତ୍ର ଚ ବୃତ୍ତେଃ ସ୍ୱବିଷୟତ୍ୱଂ ଘଟବ୍ୟବହାରଜନନ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱରୂପଂ ଘଟବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ଏବଂ ବୃତ୍ତିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକାଲେଽପି ବୃତ୍ତେଃ ସ୍ୱବ୍ୟବହାର-ଜନନ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱବିଷୟତ୍ୱମ୍ ।

ନନ୍ୱେବମପି ଲକ୍ଷଣମିଦମନ୍ତଃକରଣଧର୍ମେଷୁ ସୁଖଦୁଃଖାଦିଷୁ ପ୍ରାତିଭାସିକେଷୁ ଚ ରଜତାଦିଷ୍ୱବ୍ୟାପ୍ତଂ, ତତ୍ତଦ୍‌ବିଷୟକ-ବୃତ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାତ୍ ତତ୍ର ସ୍ୱବିଷୟବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱ ଘଟିତତଲ୍ଲକ୍ଷଣାଭାବାତ୍ । ନ ଚ ପ୍ରକାଶସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥା ବୃତ୍ତିଃ, ତେଷାଂ ପ୍ରକାଶକଚୈତନ୍ୟାଶ୍ରିତତ୍ୱେନ ସଦୈବ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ନାପ୍ୟାବରଣ-ନିବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥା ବୃତ୍ତିଃ, ତତ୍ତଦ୍‌ବିଷୟଗୋଚର-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବର୍ତ୍ତ୍ୟାସାଦର୍ଶନେନ ତଦାବରଣା-

ଅନୁବାଦ

ଏମିତିଭାବରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣଧର୍ମ ସୁଖାଦି କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତଦାକାର ଅର୍ଥାତ୍ ଅହମାକାର ଓ ସୁଖାଦ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିବାରୁ ତତ୍ତଦାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱ ଘଟିତ ସମନ୍ୱୟ ହୋଇପାରିଲା, ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ । (ପୂ:) ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ ତଦ୍ଧର୍ମ ସୁଖାଦିବୃତ୍ତିର ବିଷୟ

तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः। न चान्तःकरण-तद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम्। न हि वृत्तिं विना साक्षि-विषयत्वं केवल-साक्षिवेद्यत्वम्। किन्त्विन्द्रियानुमानादि-प्रमाणव्यापार-मन्तरेण साक୍ଷିविषयत्वम्। अत एवाहङ्कार-टीकायामाचार्यैरहमाकारान्तः-

ଙ୍କ୍ରାନଭ୍ୟୁପଗମାଦତ୍ୟୁକ୍ତ ଆହ—ଏବଞ୍ଚେତ । ଉକ୍ତନ୍ୟାୟେନ ବୃତ୍ତାବବ୍ୟାପ୍ତି-ପରହାରେ ସିଦ୍ଧେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ୍ଧର୍ମାଦୀନାଂ ଅନ୍ତଃକରଣଧର୍ମାଦୀନାମ୍, ଆଦି-ପଦେନ ପ୍ରାତଭାସିକପରଗ୍ରହଃ । କେବଲସାକ୍ଷିବିଷୟତ୍ୱେଽପି ପ୍ରମାଣବ୍ୟାପାରନିର-ପେକ୍ଷେଣ ସାକ୍ଷିଣା ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେଽପି । ତଦ୍ଭାଦାକରେତ । ଅନ୍ତଃକରଣାଦ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସ୍ୱବିଷୟବୃତ୍ତ୍ୟୁପହତତ୍ୱଘଟିତ-ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ । ତଦାପି ଅନ୍ତଃକରଣା-ଦିଷ୍ୱପି । ନ ଚେତ । ବିରୋଧ ଇତ । ବୃତ୍ତିନିରପେକ୍ଷ-ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ କେବଲସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱାଭିମାନାଦିତ ଭାବଃ । ବିବରଣ-ବିରୋଧଂ ପରହରତ—ନ ହୀତ । ବୃତ୍ତିଂ ବିନେତ । ଯଦି ବୃତ୍ତିନିରପେକ୍ଷ-ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ କେବଲସାକ୍ଷି-ବେଦ୍ୟତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ତର୍ହି ସୁଖାଦୀନାମହଙ୍କାରାଦୀନାଞ୍ଚ କେବଲସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତେଷାମବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରୈବ ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ବିବରଣକୃଦ୍ଭିସ୍ତଦ୍‌ଗୋଚରା-ବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ପ୍ରୋକ୍ତବିରୋଧଶ୍ଚ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚ ତଥେତ ଭାବଃ । କିଂ ତର୍ହୀତ୍ୟତ ଆହ—କନ୍ତ୍ୱିତ । ତଥା ଚ ପ୍ରମାଣବୃତ୍ତିନିରପେକ୍ଷ-ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟସ୍ୟୈବ କେବଲସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ତେନ ସୁଖାଦୀନାଂ ନ କେବଲସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟତ୍ୱହାନିଃ,

ଅନୁବାଦ

ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେ କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ଅଛି, ତାହା ସହିତ ବିରୋଧ ହେବ । (ଉ) କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ବୋଇଲେ ବୃତ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ହିଁ ଯାହା ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ହୁଏ, ତାକୁ ବୁଝାଏ, ତାହା ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଯାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବା ଅନୁମାନାଦି ପ୍ରମାଣବ୍ୟାପାର ବ୍ୟତୀତ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ତାହା ହିଁ ହୋଇଥାଏ, କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ । ଏଇଥି ପାଇଁ ଅହଙ୍କାର ନିରୂପଣ (ପଞ୍ଚପାଦିକା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିବରଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ) ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ପ୍ରକାଶାତ୍ମଯତି) ଅହମାକାର ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏଇଥି ପାଇଁ ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦାନ୍ତିକ-ମାନେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତ ସ୍ଥଳରେ (ଭ୍ରମୀୟ ରଜତ) ରଜତାକାର ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାରକରିଛନ୍ତି ।

करणवृत्तिरङ्गीकृता । अत एव च प्रातिभासिक-रजतस्थले रजताकाराऽविद्यावृत्तिः साम्प्रदायिकैरङ्गीकृता । तथा चान्तःकरण-तद्धर्मादिषु केवल-साक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्वघटित—लक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः । तदयं निर्गलितोऽर्थः—स्वाकारवृत्त्युपहित-प्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्त-सत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम् ।

ତେଷାଂ ପ୍ରମାଣବୃତ୍ତିନିରପେକ୍ଷେଣ ସାକ୍ଷିଣା ଗ୍ରହଣାତ୍, "ଆତ୍ମଚୈତନ୍ୟେନାବ୍ୟବଧାନାଦ୍"ଇତି ବିବରଣଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟ ତ୍ୱାତ୍ମଚୈତନ୍ୟେନ ପ୍ରମାଣବୃତ୍ତ୍ୟବ୍ୟବଧାନାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତେନ ନ ବିବରଣଗ୍ରନ୍ଥବିରୋଧ ଇତି ଭାବଃ । ଉକ୍ତାର୍ଥେ ବିବରଣସମ୍ମତିଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅତ ଏବେତି । ଅନ୍ତଃକରଣ—ତଦ୍ଧର୍ମାଦୀନାଂ ବୃତ୍ତିବିଷୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅହଙ୍କାରଟୀକାୟାଂ ପଞ୍ଚପାଦିକାଗ୍ରନ୍ଥାନ୍ତର୍ଗତାହଙ୍କାରଗ୍ରନ୍ଥଟୀକାୟାମ୍ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟୈଃ ବିବରଣାଚାର୍ଯ୍ୟୈଃ ପ୍ରକାଶାତ୍ମପାଦୈଃ । ଅହମାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିରିତି । ଜୀବାକାରସ୍ୟାଽହମ୍ପ୍ରକାରକାୟାଽବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେରନ୍ତରଙ୍ଗା କରଣବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣବୃତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜୀବାକାରାଽବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିର୍ନିଜପ୍ରକାଶାୟାଽନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିରପେକ୍ଷ୍ୟତେ । ନ ହ୍ୟନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିମନ୍ତରେଣ କେବଲୟା ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟା ଜୀବପ୍ରକାଶୋ ଭବତି । ଅତଏବାନୁଭବେଽହଂ ଘଟଂ ଜାନାମୀତି ।

ଅଙ୍ଗୀକୃତେତି । ଜୀବାକାରାଽହଂବୃତ୍ତିପରିଣତାନ୍ତଃକରଣେନ ଜୀବୋଽଭିବ୍ୟଜ୍ୟତ ଇତ୍ୟନେନ ଗ୍ରନ୍ଥେନେତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ପ୍ରାତିଭାସିକ-ରଜତାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରଜତାଦାବୁକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟାବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ତଦ୍ଗୋଚରାୟା ବୃତ୍ତେଃ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବେନାନଭ୍ୟୁପଗମାଦୁକ୍ତଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତଦାଭାବାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଅତ ଏବେତି । ପ୍ରାତିଭାସିକାଦୀନାଂ ବୃତ୍ତିବିଷୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ରଜତସ୍ଥଲେ ରଜତାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକାଲେ । ରଜତାକାରେତି । ରଜତାଦ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକୈଃ ବିବରଣାନୁସାରିଭିଃ । ନ ତ୍ୱନ୍ୟୈର୍ନୃସିଂହାଶ୍ରମ-ପ୍ରଭୃତିଭିଃ, ତୈଃ ସାକ୍ଷିଣାଦ୍ୟେଷ୍ୱବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ଏଇଭାବରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ଧର୍ମ ଇଚ୍ଛାଦି କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତତ୍ୱଘଟିତ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ ସମନ୍ୱୟ ହେଉଥିବାରୁ ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଲକ୍ଷଣର ନିଷ୍କୃଷ୍ଟାର୍ଥ ଏହି

तत्र संयोग-संयुक्तादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यञ्जक वृत्ति जनने विनियोगः। सा च वृत्तिश्चतुर्विधा—संशयो निश्चयो गर्वः स्मरण-मिति। एवं सति वृत्तिभेदेनैकमप्यन्तःकरणं मन इति बुद्धिरित्यहङ्कार इति चित्तमिति चाख्यायते। तदुक्तम् —

ପ୍ରାତିଭାସିକେଷ୍ୱବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିସ୍ୱୀକାରଫଳଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଥା ଚେତି । ଅନ୍ତଃ-କରଣତଦ୍ଧର୍ମାଦି ଗୋଚରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ୍ଧର୍ମାଦିଷ୍ୱିତ୍ୟାଦି-ପଦେନ ପ୍ରାତିଭାସିକ-ରଜତାଦି-ପରିଗ୍ରହଃ । ଅଭ୍ୟାସସୌକର୍ଯ୍ୟାୟ ନିଷ୍କୃଷ୍ଟଲକ୍ଷଣଂ ତଦଂଶମିତି । ସ୍ୱାକାରେତି । ସ୍ୱବିଷୟସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଷୟସ୍ୟ ବିଷୟନିଷ୍ଠମ୍ ।

ନନ୍ୱେବମପୀନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷାଣାଂ ବୈୟର୍ଥ୍ୟଂ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟାର୍ଥସନ୍ନିକର୍ଷ-ଜନ୍ୟତ୍ୱାନଭ୍ୟୁପଗମାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ତତ୍ରେତି । ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସଂଯୁକ୍ତତାଦାତ୍ମ୍ୟାଦୀନାମିତି । ଆଦିପଦେନ ସଂଯୁକ୍ତାଭିନ୍ନ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦ୍ରବ୍ୟେଣ ସହେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ସଂଯୋଗଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ । ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟୟୋର୍ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ଦ୍ରବ୍ୟୟୋରେବ ସଂଯୋଗ ଇତି ନିୟମାତ୍ । ସ ଚ ସଂଯୋଗଃ ସନ୍ନିକର୍ଷୋ ଦ୍ରବ୍ୟାକାର-ବୃତ୍ତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତୌ କାରଣମ୍ । ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ବୃତ୍ତୀତି । ଚୈତନ୍ୟାବରଣନିବର୍ତ୍ତକପ୍ରମାଣ-ବୃତ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବିଦ୍ୟା- ବୃତ୍ତିସ୍ତୁ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧଂ ନାପେକ୍ଷତ ଇତି ଭାବଃ ।

ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ସର୍ବାଭ୍ୟୁପଗତମନ୍ତଃକରଣଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତି—ସା ଚେତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧା ବୃତ୍ତିସ୍ତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ତଃକରଣଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତି—ଏବଂ ସତୀତି । ବୃତ୍ତେର୍ନା-ନାତ୍ୱେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ବୃତ୍ତିଭେଦେନ ସଂଶୟାଦିଭେଦେନ । ଆଖ୍ୟାୟତ ଇତି । ସଂଶୟାକାରବୃତ୍ତିମଦନ୍ତଃକରଣଂ ମନ ଇତି, ନିଶ୍ଚୟାକାରବୃତ୍ତିମଦନ୍ତଃକରଣଂ ବୁଦ୍ଧି-

ଅନୁବାଦ

ଯେ ଯାହାର ସ୍ୱାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସତ୍ତାର ଅତିରିକ୍ତ ସତ୍ତା ଥାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଯାହା ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଥାଏ, ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର ହେବ । ସେହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାରୂପ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତି ହୁଏ, ତାର ଉତ୍ପତ୍ତିପ୍ରତି ସଂଯୋଗ ଓ ସଂଯୁକ୍ତତାଦାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିସନ୍ନିକର୍ଷର ଉପଯୋଗିତା ଥାଏ ।

ବୃତ୍ତି ଚାରି ପ୍ରକାର ଅଛି । ଏକମାତ୍ର ଅନ୍ତଃକରଣ ହିଁ ଯଥାକ୍ରମରେ ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର ଓ ଚିତ୍ତ ନାମରେ ଅଖ୍ୟାତ ହୋଇଥାଏ । କଥିତ ମଧ୍ୟ ରହି-

मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥

तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम्, सविकल्पक निर्विकल्पक-भेदात् । तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगाहि-ज्ञानम् । यथा घटमहं जानामीत्यादि-ज्ञानम् । निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहि-ज्ञानम् । यथा सोऽयं देवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादि-वाक्यजन्यं ज्ञानम् ।

ରିତି, ଗର୍ବାକାରବୃତ୍ତିମଦନ୍ତଃକରଣମହଙ୍କାର ଇତି, ସ୍ମରଣାକାରବୃତ୍ତିମଦନ୍ତଃକରଣଂ ଚିତ୍ତମିତି ଚ ପରିଭାଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉକ୍ତେଽର୍ଥେଽଭିୟୁକ୍ତସମ୍ମତିମାହ—ମନୋବୁଦ୍ଧିରିତି । ଇମେ ସଂଶୟାଦୟଃ । ବିଷୟାଃ କାର୍ଯ୍ୟାଣି ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଂ ବିଭଜତେ—ତଚ୍ଚେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନମ୍ । ସବିକଳ୍ପକେତି । ସର୍ବବାଦି-ସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବବ୍ୟବହାରହେତୁତ୍ୱାଚ୍ଚ ପ୍ରଥମଂ ସବିକଳ୍ପକସ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ସବିକଳ୍ପକସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟିତୁମୁପକ୍ରମତେ—ତତ୍ରେତି । ତୟୋର୍ଦ୍ୱୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିକଳ୍ପୋ ବିଶିଷ୍ଟଃ ତେନ ସହ ବର୍ତ୍ତତେ ଇତି ସବିକଳ୍ପକମ୍ । ସବିକଳ୍ପକଂ ପରିଷ୍କରୋତି—ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟେତି । ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଂ ବିଶେଷ୍ୟବିଶେଷଣୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧମବଗାହତେ ବିଷୟୀକରୋତୀତି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟାବଗାହି । ତଚ୍ଚ ତଜ୍ଜ୍ଞାନଞ୍ଚେତି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟାବଗାହିଜ୍ଞାନମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ଯସ୍ମିନ୍ ଜ୍ଞାନେ ବିଶେଷ୍ୟଂ ବିଶେଷଣଂ ତୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧଶ୍ଚ ବିଷୟୋ ଭବତି, ତଜ୍ଜ୍ଞାନଂ ସବିକଳ୍ପକମିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ଅଛି, 'ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର' ଚିତ୍ତ ଏହି ଚାରୋଟି ଆନ୍ତର କରଣ । ଏମାନଙ୍କର ବିଷୟ ଯଥାକ୍ରମରେ ସଂଶୟ, ନିଶ୍ଚୟ, ଗର୍ବ, ଓ ସ୍ମରଣ ଅଟେ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନର ବିଭାଗ କରାଯାଉଅଛି । ସବିକଳ୍ପକ ଓ ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅଟେ । ଏହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟାବଗାହି (ବିଶେଷଣ ଓ ବିଶେଷ୍ୟ ର ସମ୍ବନ୍ଧାବଗାହି) ଜ୍ଞାନକୁ ସବିକଳ୍ପକ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା ଘଟମହଂ ଜାନାମି (ମୁଁ ଘଟକୁ ଜାଣୁଅଛି) ଏହି ଜ୍ଞାନ ସବିକଳ୍ପକ । ଯାହା ସଂସର୍ଗାନବଗାହୀ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେଷ୍ୟ ବିଶେଷଣର ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ବିଷୟ କରେ ନାହିଁ, ତାହା ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ଜ୍ଞାନ ଅଟେ । ଯଥା—ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତ (ଏ ସେହି ଦେବଦତ୍ତ), ତତ୍ତ୍ୱମସି (ତୁମେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ।

ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତନାୟ ବିଶେଷଣଦଳମ୍ । ସବିକଳ୍ପକମୁଦାହରତି—ତତ୍ରେତି । ଘଟବିଷୟକଜ୍ଞାନବାନହମିତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ଘଟବିଷୟକଜ୍ଞାନସାକ୍ଷାତ୍କାରେଽହଙ୍କାରେ ବିଶେଷ୍ୟତୟା, ତସ୍ୟ ଚ ଘଟଜ୍ଞାନଂ ବିଶେଷଣତୟା, ତୟୋର୍ଘଟଜ୍ଞାନାଽହଙ୍କାରୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧଶ୍ଚ ସଂସର୍ଗତୟା, ଘଟଜ୍ଞାନେ ଘଟଶ୍ଚ ବିଶେଷଣତୟା, ତୟୋର୍ଘଟ-ଘଟଜ୍ଞାନୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧଶ୍ଚ ସଂସର୍ଗତୟା, ଘଟେ ଘଟତ୍ୱଂ ବିଶେଷଣତୟା, ତୟୋର୍ଘଟଘଟତ୍ୱୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧଶ୍ଚ ସଂସର୍ଗତୟା ଭାସତ ଇତି ଭବତୀଦଂ ଜ୍ଞାନଂ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟବିଷୟକତୟା ସବିକଳ୍ପକମ୍ । ଜାନାମୀତ୍ୟାଦିପଦେନ ଘଟଂ ଜାନାମୀତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନ-ପରିଗ୍ରହଃ । ନିର୍ବିକଳ୍ପକମୁଦାହରତି—ନିର୍ବିକଳ୍ପକଂ ତ୍ୱିତି । ସଂସର୍ଗାନବଗାହି ସଂସର୍ଗାବିଷୟକଂ, ବିଶେଷ୍ୟବିଶେଷଣୟୋଃ ସମ୍ବନ୍ଧାବିଷୟକମିତି ଯାବତ୍ । ତସ୍ୟୋଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତ ଇତି ଲୌକିକମୁଦାହରଣମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ବୈଦିକମ୍ । ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟାମଧିଷ୍ଠିତମେକତ୍ୱଂ ପରନ୍ତୈ ପ୍ରତିପାଦୟତି ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତ ଇତି । ତଦ୍ୱାକ୍ୟଂ ଶୃଣ୍ୱତଃ ପୁରୁଷସ୍ୟ ପ୍ରଥମଂ ତଦିଦମର୍ଥୟୋଃ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ଭବତି । ତତସ୍ତସ୍ୟ ଶକ୍ତ୍ୟା ତଚ୍ଛବ୍ଦାତ୍ ତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟେଦଂଶବ୍ଦାଦେତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତ ଶବ୍ଦାଦ୍ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୟୋପସ୍ଥିତିର୍ଭବତି । ତତସ୍ତସ୍ୟ ଦ୍ୱୟୋର୍ବିଶିଷ୍ଟୟୋରଭେଦାନ୍ୱୟୋ ଜାୟତେ ତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟାଭିନ୍ନ ଏତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟାଭିନ୍ନୋ ଦେବଦତ୍ତ ଇତି । ପରନ୍ତୁ ଦ୍ୱୟୋର୍ବିଶିଷ୍ଟୟୋରଭେଦାନ୍ୱୟୋ ନ ଭବିତୁମର୍ହତି, ବିଶିଷ୍ଟୟୋର୍ଦ୍ୱୟୋର୍ଭିନ୍ନତ୍ୱାତ୍, ବିଶେଷଣଭେଦେନ ବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟ ଭେଦାଦିତି ବିଶିଷ୍ଟାଭେଦସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ବାଧପ୍ରତିସନ୍ଧାନଂ ଜାୟତେ । ତତସ୍ତସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୱରୂପମାତ୍ରବୋଧସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟତ୍ୱାତ୍ ବିଶିଷ୍ଟବାଚକାଭ୍ୟାଂ ପଦାଭ୍ୟାଂ ବିରୁଦ୍ଧସ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥୈକଦେଶସ୍ୟ ତଦେତଦ୍ଦେଶକାଳସ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗେନ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୱରୂପଲକ୍ଷଣୟା ଦେବଦତ୍ତସ୍ୱରୂପମାତ୍ରବିଷୟକଂ ଜ୍ଞାନଂ ଭବତି । ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଭାଗ-ପ୍ରକରଣେ ନିର୍ବିକଳ୍ପକସ୍ୟୈବ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟୋଦାହରଣତ୍ୱମଭିହିତମ୍, ନାଭିଜ୍ଞାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ, ତସ୍ୟ ନିର୍ବିକଳ୍ପକତ୍ୱେ ମାନାଭାବାତ୍, ସତି ବିଶେଷ୍ୟବିଶେଷଣ-ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧସନ୍ନିକର୍ଷେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକାଭାବେ ଚ ତଜ୍ଜ୍ଞାନୋତ୍ପତ୍ତୌ ବିଳମ୍ବାଯୋଗାତ୍ । ନ ଚ ବିଶିଷ୍ଟବୁଦ୍ଧୌ ବିଶେଷଣଜ୍ଞାନଂ କାରଣମ୍ । ତଥାଚ ବିଶେଷଣଜ୍ଞାନଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପମେବାଙ୍ଗୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟମନ୍ୟଥାଽନବସ୍ଥାପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ବିଶେଷଣଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟବୁଦ୍ଧିଜନକତ୍ୱାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ଅଭ୍ୟୁପଗମେ ବା ନିର୍ବି-

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यत्वादिति चेन्न, न हीन्द्रिय-जन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तन्त्रम्, दूषितत्वात् । किन्तु योग्य-वर्त्तमान-विषयकत्वे सति प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तम् । तथा च सोऽयं

କଳ୍ପକସ୍ୟାପ୍ୟଭିବଜ୍ଞାନସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟାପତ୍ତେଃ, ବିନିଗମନାଭାବାଦ୍ ବିଶେଷ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟାପି ବିଶିଷ୍ଟଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାପତ୍ତେଶ୍ଚ । ତଥାପି ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦି-ବୈଦିକବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-ନିର୍ବି-କଳ୍ପକପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ନିର୍ବିକଳ୍ପକପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ତରସ୍ୟୋଦାହରଣତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ବିହାୟ ତଦଭିଲାପକ-ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-ନିର୍ବିକଳ୍ପକ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟୋଦା-ହରଣତ୍ୱଂ ଜ୍ଞାପୟତି—ବାକ୍ୟଜନ୍ୟେତି ।

ନନ୍ୱିଦଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକସ୍ୟୋଦାହରଣଂ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାତ୍, ବାକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱେଽଲୌକିକାର୍ଥାନାଂ ବୈଦିକାନାଂ ଯଜେତେତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାନାମପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱ-ପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନସ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ଇନ୍ଦ୍ରିୟେତି । ଯତ୍ ଜ୍ଞାନ-ମିନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଂ, ତଦେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ନ ଚ ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନମିନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟମ୍, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଂ ବିନାପି ତଜ୍ଜ୍ଞାନୋତ୍ପାଦାତ୍ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟଞ୍ଚ କଥଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ ? ତସ୍ମାନ୍ନେଦଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକସ୍ୟୋଦାହରଣଂ ଭବିତୁମର୍ହତୀତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି —ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ନ ହୀତି । ଦୂଷିତତ୍ୱାଦିତି । ପ୍ରାକ୍ ନିରାକୃତ-ତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଦୀନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ନ ତନ୍ତ୍ରମ୍, କ ତର୍ହୀତି ଚେତ୍, ତତ୍ରାହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦସ୍ୟ ତତ୍ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟୋରେକଦେଶ-

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରଃ—ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳଗୁଡ଼ିକ ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ (ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ) ହୋଇଥିବାରୁ ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ (ନିର୍ବିକଳ୍ପକ) କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏଗୁଡ଼ିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଜନ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଉଃ—ନା ତାହା ନୁହେଁ, କାରଣ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ନିୟାମକ ନୁହେଁ ଏହା ପୂର୍ବେ ନିରାକୃତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଯୋଗ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ପ୍ରମାଣ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିନ୍ନତା ହିଁ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାର ନିୟାମକ ତାହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିହୋଇଅଛି । ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତଃ ଏହି ବାକ୍ୟଜନିତଜ୍ଞାନ

देवदत्त इति वाक्यजन्य-ज्ञानस्य सन्निकृष्ट-विषयतया वहिर्निःसृतान्तःकरण-वृत्त्यभ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्न-चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्न-चैतन्याभेदेन सोऽयं देवदत्त इति वाक्यजन्य-ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्। एवं तत्त्वमसीत्यादि-वाक्यजन्य-ज्ञानस्यापि। तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात्।

ननु वाक्यजन्य-ज्ञानस्य पदार्थ-संसर्गावगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वम्? उच्यते। वाक्यजन्य-ज्ञानविषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गवत्त्वं तन्त्रम्, अनभि-ନ୍ନୁସ୍ୟ ତତ୍ପ୍ରଯୋଜକସ୍ୟ ଚ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ୟାଭ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନେଽପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ଲକ୍ଷଣମସ୍ତୀତ୍ୟାହ — ଏବମିତି । ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତ ଇତି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନବଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦି-ପଦେନାଽହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି, ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଜ୍ଞାନଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ମହାବାକ୍ୟାନାଂ ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ଲକ୍ଷଣବାକ୍ୟାନାଂ ଚ ପରିଗ୍ରହଃ । ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପୀତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ପୂର୍ବତନେନାନ୍ୱୟଃ । ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ହେତୁମାହ — ତତ୍ରେତି ।

ନନ୍ୱସ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟ-ଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମ୍ । ନିର୍ବିକଳ୍ପକତ୍ୱନ୍ତୁ ତସ୍ୟ ନ ଯୁକ୍ତଂ, ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସଂସର୍ଗବିଷୟକତ୍ୱ-ନିୟମାତ୍, ଅନ୍ୟଥା ଘଟୋଽସ୍ତି ସୋମେନ ଯଜେତେତ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟାନାମପି ନିର୍ବିକଳ୍ପକତ୍ୱ-ପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି

ଅନୁବାଦ

ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ଦେବଦତ୍ତ ବିଷୟକ, ଅତଏବ ବିଷୟଦେଶକୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇଯାଇଥିବା ଅନ୍ତଃକରଣର ଦେବଦତ୍ତାକାର ବୃତ୍ତି ହେଉଥିବାରୁ ଦେବଦତ୍ତରୂପବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଅଭିନ୍ନ ହେଉଅଛି। ଏହି ଭାବରେ ଏହି ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲଯାଇଥାଏ। 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଜନିତ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ୱକ । ଯେହେତୁ ଏଠାରେ ତ୍ୱଂ ପଦବାଚ୍ୟପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ହେଉଥିବାରୁ ବିଷୟ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାଣ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଅଟେ ।

ପୁଣି ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଅଛି ଯେ, ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳଗୁଡ଼ିକରେ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କୁହାଗଲେ ବି ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କେମିତିଭାବରେ କୁହାଯିବ ? ଯେହେତୁ

संसर्गस्यापि वाक्यजन्य-ज्ञानविषयत्वापत्तेः; किन्तु तात्पर्यविषयत्वम्। प्रकृते च "सदेव सौम्येदमग्र आसीदि"त्युपक्रम्य "तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसित-

ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗାବଗାହିତସ୍ୟ ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗ-ବିଷୟକତ୍ୱସ୍ୟ । କଥମିତ୍ୟାକ୍ଷେପେ, ନିର୍ବିକଳ୍ପକତ୍ୱଂ ନ ଯୁକ୍ତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସଂସର୍ଗବିଷୟକତ୍ୱ-ନିୟମାଦିତି ଭାବଃ । ଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ହି ଯସ୍ମାତ୍ । ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗବତ୍ତ୍ୱମ୍ ଏକପଦାର୍ଥେଽପରପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗବତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଯଦି ସଂସର୍ଗବତ୍ତ୍ୱଂ ନ ତନ୍ତ୍ରଂ, କିଂ ତର୍ହୀତି ଚେତ୍ ତତ୍ରାହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟତ୍ୱମିତ୍ୟସ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରମିତି ପୂର୍ବେଣାନ୍ୱୟଃ । ତଥା ଚ ଘଟୋଽସ୍ତୀତ୍ୟାଦାବସ୍ତିତ୍ୱାଦି-ସଂସର୍ଗେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟତ୍ୱ-ସତ୍ତ୍ୱାଦ୍ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ସୈନ୍ଧବମାନୟେତ୍ୟାଦାବଶ୍ୱାଦୌ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟତ୍ୱସ୍ୟ ବ୍ୟାପକସ୍ୟାଭାବାଦ୍ ବ୍ୟାପ୍ୟସ୍ୟ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱସ୍ୟାଭାବ ଇତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱେବମପି ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୌ ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟତ୍ୱାଦ୍ ବାକ୍ୟ-ଜନ୍ୟଜ୍ଞାନ-ବିଷୟତ୍ୱମିତି ତଦ୍ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନ ନିର୍ବିକଳ୍ପକତ୍ୱମିତି ଚେତ୍, ତତ୍ରାହ—ପ୍ରକୃତେ ଚେତି । ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦାବିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଶୁଦ୍ଧେ ବ୍ରହ୍ମଣି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମବସିତମିତ୍ୟୁତ୍ତରେଣାନ୍ୱୟଃ । ବିଶୁଦ୍ଧେ ନିଷ୍ପ୍ରକାରକେ ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗଶୂନ୍ୟେ । ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ୱରୂପଚୈତନ୍ୟେ । ଅବସିତମ୍ ନିଶ୍ଚିତମ୍ । ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦୀନାଂ

ଅନୁବାଦ

ବାକ୍ୟଜନିତ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ହିଁ ପଦାର୍ଥଦ୍ୱୟର ସମ୍ବନ୍ଧାବଗାହି ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଉଅଛି ଯେ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ହିଁ ଯେ ପଦାର୍ଥଦ୍ୱୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟକ ହେବ ଏଭଳି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ଏଭଳି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବକ୍ତାର ଅନଭିପ୍ରେତ ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟୀଭୂତ ପଦାର୍ଥ ହିଁ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ହୁଏ ଏହା ହିଁ ନିୟମ ଅଟେ । ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ 'ହେ ସୌମ୍ୟ' ନାମ ରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ଏହି ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ସତ୍‌ରୂପରେ ଥିଲା । ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ଉପସଂହାରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ 'ହେ ଶ୍ୱେତକେତୋ ! ସେହି ସତ୍ ହିଁ ସତ, ସେହି ହିଁ ଆତ୍ମା, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ' । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଉଅଛି ଯେ—ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ବିଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମରେ

मिति कथं तात्पर्याविषयं संसर्गमवबोधयेत्। इदमेव तत्त्वमस्यादि-वाक्या-
नामखण्डार्थत्वं यत् संसर्गानवगाहि-यथार्थज्ञानजनकत्वमिति। तदुक्तम्—

ସଂସର୍ଗଶୂନ୍ୟେ ସ୍ୱରୂପଚୈତନ୍ୟେ ଏବ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମବସ୍ଥିତଂ ନ ପଦାର୍ଥସଂସର୍ଗେ ଇ
କେନ ହେତୁନା ନିଶ୍ଚିତମିତ୍ୟତ ଆହ—ସଦେବେତି । ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥସ୍ତୁ—ହେ ସୌମ୍ୟ
ଇଦଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭୂତଂ ନାମରୂପାତ୍ମକଂ ଜଗତ୍ ଅଗ୍ରେ ଉତ୍ପତ୍ତେଃ ପ୍ରାକ୍ ସଦେବ ସଦା-
ତ୍ମକମେବ ନିର୍ବିଶେଷ-ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକମେବାସୀଦିତି । ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଇତ୍ୟାରଭ୍ୟ
ଅନେନୋପକ୍ରମୋ ଦର୍ଶିତଃ । ସ ଚ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକେଷ୍ୱାଦ୍ୟଃ । ତତ୍ସତ୍ୟମିତି
ତତ୍ ସଦାଖ୍ୟଂ ନିର୍ବିଶେଷଂ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟଂ ପରମାର୍ଥସତ୍ ପରମାର୍ଥସଦେବ, ତତୋଽ-
ନ୍ୟତ୍ ସର୍ବମବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତମପାରମାର୍ଥିକମିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବ ସ ଆତ୍ମା ଜଗତ
ସ୍ୱରୂପମ୍ । ଅତଃ ହେ ଶ୍ୱେତକେତୋ ତତ୍ ସଦାଖ୍ୟଂ ନିର୍ବିଶେଷଂ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ୱମ
ସୀତି । ଇତ୍ୟୁପସଂହାରେଣ ଇତ୍ୟୁପସଂହାରବାକ୍ୟସ୍ୟୈକାର୍ଥନିଷ୍ଠତ୍ୱେନ । ଅନେ-
ନୋପକ୍ରମୋପସଂହାରଯୋରୈକ୍ୟଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ତଚ୍ଚ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକେଷ୍ୱାଦ୍ୟଂ
ଲିଙ୍ଗମ୍ । ଏତଚ୍ଚାଭ୍ୟାସାଦୀନାମପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମ୍, ତେଷାମପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକତ୍ୱାତ୍
ତଥାଚୋକ୍ତମ୍—"ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରାବଭ୍ୟାସୋଽପୂର୍ବତା ଫଲମ୍ । ଅର୍ଥବାଦୋପପତ୍ତୀ
ଚ ଲିଙ୍ଗଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟେ" । ଇତି । ତଥା ଚ ଧନମାନୟେତ୍ୟାଦି ଲୌକିକ-
ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପଦାର୍ଥଦ୍ୱୟସଂସର୍ଗବିଷୟକତ୍ୱେଽପି ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ-
ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନ ସଂସର୍ଗବିଷୟକତ୍ୱଂ ତସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଭାବାତ୍ ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରାଦିଭି-
ର୍ଦ୍ୱୈତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟାତ୍ ଇତି ଭାବଃ ।

ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାନାମଖଣ୍ଡାର୍ଥକତ୍ୱଂ, ତଦେବ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ, ନ ସଂସର୍ଗା-
ନବଗାହିତ୍ୱମିତି ଚେତ୍, ତତ୍ରାହ—ଇଦମେବେତି । ତଥାଚ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ହିଁ ବେଦାନ୍ତର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅଛି । ଅତଏବ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା
ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର ଅବିଷୟୀଭୂତ ସମ୍ବନ୍ଧର ବୋଧ କେମିତି ହେବ ?

ଆଉ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ବିଷୟ କରେ ନାହିଁ ଏଭଳି ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନର ଜନକ
ବୋଲି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟକୁ ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥକ କୁହାଯାଏ । ତତ୍ସୁଷ୍ଠୁ
କହିଛନ୍ତି—'ସମ୍ବନ୍ଧ' ବିଷୟକ ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନର ଜନକତା ହିଁ ବାକ୍ୟର ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥ
ଅଥବା—ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ ମାତ୍ର ବୋଧକତା ହିଁ ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥତା ଅଟେ । ଶ୍ଳୋକ

संसर्गासङ्गि-सम्यग्-धी-हेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥
प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः ।

ନାମଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱମପି ସଂସର୍ଗାନବଗାହିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଜନକତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟାଶୟଃ । ଅତ୍ର-ଶବ୍ଦେନାହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି, ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ, ପ୍ରଜ୍ଞାନଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ମହାବାକ୍ୟାନାଂ ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦି-ଲକ୍ଷଣବାକ୍ୟାନାଞ୍ଚ ପରିଗ୍ରହଃ । ଇଦମେବେତି ସାମାନ୍ୟତୋ ଯନ୍ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ, ତଦେବ ବିଶେଷତୋ ଦର୍ଶୟତି — ଯଦ୍ୱେତି । ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟାନାଂ ଯତ୍ ସଂସର୍ଗାନବଗାହି-ଯଥାର୍ଥ-ଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱମ୍, ଇଦମେବାଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱମିତ୍ୟନ୍ୱୟଃ । ତଥା ଚ ସଂସର୍ଗାନବଗାହି-ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱୟୋରୈକ୍ୟେ ବେଦାନ୍ତାନାମଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧୌ ସୁତରାଂ ତେଷାଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକଜ୍ଞାନ-ଜନକତ୍ୱସିଦ୍ଧିରିତି ଭାବଃ । ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱସ୍ୟ ଚିତ୍ସୁଖୋକ୍ତଂ ଲକ୍ଷଣମାହ—ସଂସର୍ଗାନବଗାହୀତି । ସଂସର୍ଗପଦେନାତ୍ର ସ୍ୱଘଟକ-ପଦବୃତ୍ତି-ସ୍ମାରିତାତିରିକ୍ତଂ ସମ୍ଭୂୟୈକାର୍ଥ-ପ୍ରତିପାଦକତ୍ୱେ ସତ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାୟାନେକନାମ-ଘଟିତତ୍ୱଞ୍ଚ ବିବକ୍ଷିତମ୍ । ତଥା ଚ ସମ୍ଭୂୟୈକାର୍ଥ-ପ୍ରତିପାଦକତ୍ୱେ ସତ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାୟାନେକନାମ-ଘଟିତତ୍ୱେ ସତି ସ୍ୱଘଟକ-ପଦବୃତ୍ତି-ସ୍ମାରିତାନ୍ୟାବିଷୟକପ୍ରମାଜନକତ୍ୱମଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱମିତି ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ଏବଂ ବିଧାଽଖଣ୍ଡାର୍ଥେ ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ଯ୍ୟସମ୍ମତିମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତି । ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ଯ୍ୟୈରିତି ଶେଷଃ । ସଂସର୍ଗାସଙ୍ଗୀତି । ଗିରାମପର୍ଯ୍ୟାୟଶବ୍ଦାନାମ୍ ଯା ସଂସର୍ଗାସଙ୍ଗିସମ୍ୟଗ୍ଧୀ-ହେତୁତା ସଂସର୍ଗାସଙ୍ଗିନୀ ସଂସର୍ଗାନବଗାହିନୀ, ସଂସର୍ଗାବିଷୟିଣୀତି ଯାବତ୍ ଯା ସମ୍ୟଗ୍ଧୀର୍ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନଂ ତସ୍ୟା ଯା ହେତୁତା, ଇୟମଖଣ୍ଡାର୍ଥତା ଉକ୍ତା ପ୍ରାଚୀନୈରିତି ଶେଷଃ । ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣଦୋଷଶୂନ୍ୟଂ ଲଘୁଭୂତଂ ଲକ୍ଷଣମାହ—ଯଦ୍ୱେତି । ତଦ୍ୱତି । ଗିରାମପର୍ଯ୍ୟାୟଶବ୍ଦାନାଂ ଯା ତତ୍ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥତା; ଇୟମଖଣ୍ଡାର୍ଥତେତ୍ୟନ୍ୱୟଃ । ସ ପ୍ରତିପାଦକଃ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥଃ ଅଥୋ ତେଷାଂ ତେ ତତ୍ପ୍ରାତିପାଦିକାର୍ଥାସ୍ତସ୍ୟ ଭାବସ୍ତତ୍ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥତ୍ୱମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ଗିରାଂ ଯଃ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥୋ ନାମାର୍ଥସ୍ତତ୍ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥତ୍ୱଂ ତସ୍ୟାଖଣ୍ଡାର୍ଥତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅନୁବାଦ

ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ ମାତ୍ର (ଶବ୍ଦାର୍ଥ ମାତ୍ର) ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ବାକ୍ୟ ହିଁ ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥକ ଅଟେ ।

तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधम्—जीवसाक्षीश्वरसाक्षि चेति। तत्र जी
नामान्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यम्। तत्साक्षि त्वन्तःकरणोपहित-चैतन्यम्
अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः।

ନନ୍ୱିଦଂ ଲକ୍ଷଣଂ ନ ଯୁକ୍ତଂ, ସଂସର୍ଗପରେ ହି ଗାମାନୟେତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟେ ତତ୍ର ପ୍ରା
ପଦିକାର୍ଥସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱାଦତିବ୍ୟାପ୍ତେରତସ୍ତତ୍ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥସ୍ୟାର୍ଥମାହ—ପ୍ରାତିପଦିକା
ମାତ୍ରେତି। ମାତ୍ରପଦେନ ପ୍ରାତିପାଦିକାର୍ଥାନ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ୟୁଦାସଃ। ତଥା ଚ ଯସ୍
ବାକ୍ୟାତ୍ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥଃ ପ୍ରତୀୟତେ ତଦନ୍ୟାର୍ଥଶ୍ଚ ତଦ୍ ବାକ୍ୟଂ ନ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥ
ମାତ୍ରପରମ୍। ଯସ୍ମାତ୍ତୁ ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥଃ ପ୍ରତୀୟତେ ନ ତଦନ୍ୟାର୍ଥସ୍ତଦ୍ ବାକ
ପ୍ରାତିପଦିକାର୍ଥମାତ୍ରପରମ୍। ଗାମାନୟେତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଂ ତୁ ନ ତଥା, ତସ୍ମାତ୍ତୁ ପ୍ର
ପଦିକାର୍ଥାନ୍ୟସ୍ୟ ସଂସର୍ଗାଦେଃ ପ୍ରତୀୟମାନତ୍ୱାଦତସ୍ତତ୍ର ନାତିବ୍ୟାପ୍ତି।

ସବିକଳ୍ପକ-ନିର୍ବିକଳ୍ପକଭେଦେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟଂ ନିରୂପିତମ୍
ଇଦାନୀଂ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେଣ ତସ୍ୟ ଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟଂ ନିରୂପୟତି—ତଚ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମିତି
ଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟପ୍ରରୂପମାହ—ଜୀବେତି। ଜୀବସାକ୍ଷିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୀଶ୍ୱରସାକ୍ଷିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମିତି ପ୍ରତ୍ୟ
ଜ୍ଞାନଂ ଦ୍ୱିବିଧମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ଜୀବପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟାଽଭିଧାନେ ଜୀବସାକ୍ଷିନିରୂପଣସ୍ୟ ଜୀବନିରୂପଣାଧୀ
ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଥମ ଜୀବ ରୂପଂ ନିରୂପୟିତୁମାହ—ତତ୍ରେତି। ତୟୋର୍ଦ୍ୱୟୋର୍ଜୀବ-ଈ
ସାକ୍ଷିଣୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅନ୍ତଃକରଣେତି। ଅନ୍ତଃକରଣ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟାପ
ଚୈତନ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅଜ୍ଞାନତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନଂ ଚୈତନ୍ୟଂ ଯଦାଽନ୍ତଃକରଣେ
ତାଦାତ୍ମ୍ୟମାପଦ୍ୟତେ, ତଦନ୍ତଃକରଣଚ୍ଛୁରିତମନ୍ତଃକରଣାନୁପ୍ରବିଷ୍ଟଂ ଚୈତନ୍ୟଂ ଜୀ
ଇତି ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ଇତି ଭାବଃ। ଇଦଂ ବାଚସ୍ପତିମତମ୍। ବିବରଣମ
ତୁ ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବିତଂ ଚୈତନ୍ୟମ୍। ତଦୁକ୍ତଂ ନର୍ମବର୍ତ୍ତକେ—"ନନୁ କୋଽୟ
ଜୀବୋ ନାମ ? ଯସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପଂ ସ୍ୱପଦେନ ଲକ୍ଷ୍ୟମାଣଂ ବ୍ରହ୍ମୈବ ବାକ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ପୁଣି ଦୁଇପ୍ରକାର ଅଟେ। ଜୀବ ସାକ୍ଷୀ ଓ ଈଶ୍ୱରସା
(ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ) ଅନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଜୀ
ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଏ। ଅନ୍ତଃକରଣୋପହିତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଜୀବସା
ବୋଲାଯାଏ। ଅନ୍ତଃକରଣର ବିଶେଷଣ ଓ ଉପାଧିତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଜୀବ ଓ ଜୀବସା
ଭେଦ ଅଟେ।

विशेषणञ्च कार्यान्वयि व्यावर्त्तकं वर्त्तमानम् । उपाधिश्च कार्यानन्वयी व्यावर्त्तको वर्त्तमानश्च । यथा रूपविशिष्टो घटोऽनित्य इत्यत्र रूपं ସମ୍ପଦ୍ୟତେ । ବ୍ରହ୍ମୈବାଽବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବିତମିତି ବଦାମଃ ଇତି । ବିବରଣାନୁସାରିଣାଂ ତନ୍ମତେନୈବ ଜୀବନିରୂପଣମୁଚିତମ୍ । ତତ୍ତୁ କଥଂ ନ କୃତମିତି ବିଭାବନୀୟମ୍ । ଜୀବସାକ୍ଷିସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ତତ୍ସାକ୍ଷୀତି । ଜୀବସାକ୍ଷୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ତଃକରଣୋପହିତେତି । ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟମନ୍ୟସ୍ମାଚ୍ଚୈତନ୍ୟାଦନ୍ତଃକରଣୈର୍ବ୍ୟାବୃତ୍ତମପ୍ୟନ୍ତଃକରଣାନନୁପ୍ରବିଷ୍ଟଂ, ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ ଜୀବସାକ୍ଷୀତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ଇତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱେବମନ୍ତଃକରଣଂ ଜୀବଚୈତନ୍ୟଂ ଯଥା ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି, ତଥା ସାକ୍ଷିଣମପୀତି କଥଂ ଜୀବସାକ୍ଷିଣୋର୍ଭେଦ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟେତି । ଅନୟୋର୍ଜୀବସାକ୍ଷିଣୋଃ । ଭେଦ ଇତି । ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକୟୋରୁପାଧି-ବିଶେଷଣୟୋର୍ଭେଦାଦ୍ ଜୀବସାକ୍ଷିଣୋର୍ଭେଦ ଇତି ଭାବଃ ।

ଉପାଧିବିଶେଷଣୟୋର୍ଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତି—ବିଶେଷଣମିତି । କାର୍ଯାନ୍ୱୟି ସ୍ୱାନ୍ୱିତବିଶେଷ୍ୟାଂଶେ ଯଦ୍ ବିଧେୟମ୍, ତଦନ୍ୱୟି । ସ୍ୱଂ ବିଶେଷଣମ୍ । ତଥା ଚ ସ୍ୱାନ୍ୱିତାଂଶବିଧେୟାନ୍ୱୟିତ୍ୱେ ସତି ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେ ସତି ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱଂ ବିଶେଷଣତ୍ୱମିତି ବିଶେଷଣଲକ୍ଷଣଂ ଫଳିତମ୍ । ଉପାଧାବତିବ୍ୟାପ୍ତିବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ—ସ୍ୱାନ୍ୱିତେତ୍ୟାଦି । ଉପଲକ୍ଷଣାବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ—ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେ ସତୀତି । ଘଟପଟୌ ପଶ୍ୟେତ୍ୟତ୍ର ଘଟସ୍ୟ ଘଟବିଶେଷଣତାନିରାସାର୍ଥଂ—ବିଶେଷ୍ୟଦଳମ୍ । ଉପାଧିଲକ୍ଷଣଂ ଦର୍ଶୟତି—ଉପାଧିସ୍ତ୍ୱିତି । କାର୍ଯାନନ୍ୱୟୀ ସ୍ୱାନ୍ୱିତବିଶେଷ୍ୟାଂଶେ ଯଦ୍ ବିଧେୟଂ, ତଦନନ୍ୱୟୀ । ତଥା ଚ ସ୍ୱାନ୍ୱିତାଂଶବିଧେୟାନନ୍ୱୟିତ୍ୱେ ସତି ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେ ସତି ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମୁପାଧିତ୍ୱମିତ୍ୟୁପାଧିଲକ୍ଷଣଂ ଫଳିତମ୍ । ସ୍ୱମୁପାଧିଃ । ଅତ୍ର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତେ ଉପଲକ୍ଷଣସ୍ୟାପି ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଦତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଉକ୍ତଂ—ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେ ସତୀତି ।

ଅନୁବାଦ

ଯାହା ବିଶେଷ୍ୟ ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୋଇ ବିଶେଷ୍ୟାନ୍ୱୟି ବିଧେୟ ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୁଏ ଓ ଇତର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷଣ କୁହାଯାଏ । ଯାହା ବିଶେଷ୍ୟାନ୍ୱୟି ବିଧେୟ ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୁଏ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ଇତରବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ ହୋଇଯାଏ, ତାହାକୁ ଉପାଧି କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ ଯଥା :—'ରୂପବାନ ଘଟ ଅନିତ୍ୟ'—ଏଠାରେ ରୂପ ଘଟର

विशेषणम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्कुल्युपाधिः । अयमेवोपाधिर्नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते । प्रकृते चान्तःकरणस्य

ବିଶେଷଣସ୍ୟୋଦାହରଣମାହ—ଯଥା ରୂପେତି । ଅତ୍ର ରୂପସ୍ୟ ଘଟବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଦ୍ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱାନ୍ୱିତ-ଘଟାଂଶେ ବିଧେୟେନାଽନତ୍ୟେତେନ ସହାନ୍ୱୟାଚ୍ଚ ବିଶେଷଣତ୍ୱମ୍ । ଉପାଧେରୁଦାହରଣମାହ—କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲୀତି । କର୍ଣ୍ଣରନ୍ଧ୍ରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତ୍ର କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲ୍ୟା ନଭୋଽନ୍ତର-ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଦ୍ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱାନ୍ୱିତ-ନଭୋଽଂଶେ ବିଧେୟେନ ଶ୍ରୋତ୍ରତ୍ୱେନାଽନନ୍ୱୟିତ୍ୱାଚ୍ଚୋପାଧିତ୍ୱମ୍ । ନନୁ କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲ୍ୟାଃ ପରିଚାୟକତ୍ୱଂ ତାର୍କିକୈରୁକ୍ତମ୍, ନୋପାଧିତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚୋପାଧିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତତ୍ରାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଚେନ୍ନ, ପରିଚାୟକୋପାଧ୍ୟୋରେକତ୍ୱାଦିତ୍ୟାହ—ଅୟମେବେତି । ଅତ୍ରାୟଂ ଫଳିତାର୍ଥଃ । ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକଂ ହି ଦ୍ୱେଧା ବିଶେଷଣମୁପଲକ୍ଷଣମୁପାଧିଶ୍ଚ । କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱୟିତ୍ୱେନ ଭେଦକଂ ବିଶେଷଣମ୍ । କାର୍ଯ୍ୟାନନ୍ୱୟିତ୍ୱେନ ତୁ ଭେଦକାନାମୁପଲକ୍ଷଣତ୍ୱୋପାଧିତା ଚ । "ତତ୍ରାପି ଯାବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମବସ୍ଥାୟ୍ୟ ଭେଦହେତୋରୁପାଧିତା । କାଦାଚିତ୍କତୟା ଭେଦଧୀହେତୁ ରୂପଲକ୍ଷଣମ୍ ।" ଯଥା ଅଲକ୍ତକଂ ସ୍ଫଟିକମିତ୍ୟତ୍ର ଅଲକ୍ତସ୍ୟ ସ୍ଫଟିକାନୁବର୍ତ୍ତିତୟା ବିଶେଷଣମ୍ । କାକୈର୍ଗୃହଂ ପଶ୍ୟେତ୍ୟାଦୌ ଉପାଧିତୟା କାକସ୍ୟ ଗୃହଗମନଂ ଯାବତ୍ ତଦନୁବର୍ତ୍ତିନାଭାବାତ୍ ଇତିବେଦାନ୍ତକଲ୍ପତରୁଃ । ନନ୍ୱେବମପି ଜୀବପକ୍ଷେଽନ୍ତଃକରଣଂ ବିଶେଷଣମ୍, ସାକ୍ଷିପକ୍ଷେ ତୂପାଧିରିତ୍ୟତ୍ର କିଂ କାରଣମିତି ଚେତ୍, ତତ୍ରାହ—ପ୍ରକୃତେ ଚେତି । ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ନିର୍ବିକାରତ୍ୱାତ୍ କେବଲସ୍ୟ ଚ ଚେତନାନଧିଷ୍ଠିତସ୍ୟାଽନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଜଡତ୍ୱାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଲକ୍ଷଣଜୀବତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ ପରସ୍ପରାନ୍ୟୋନ୍ୟ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନୟୋସ୍ତୟୋର୍ଜୀବତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ୟ ବାଧକାଭାବାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସ୍ୱାନ୍ୱିତଚୈତନ୍ୟାଂଶେ ବିଧେୟେନ ଜୀବତ୍ୱେନାଽନ୍ୱୟାଦ୍ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଚ୍ଚ ବିଶେଷଣତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ସାକ୍ଷିପକ୍ଷେ ତୁ ତସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ବିଶେଷଣତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍ । ବିଷୟାବଭାସକତ୍ୱଂ ହି ସାକ୍ଷିତ୍ୱମ୍ । ନ ଚାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ତଦ୍ ଯୁଜ୍ୟତେ, ଜଡ଼ତ୍ୱାଦ୍ ବିକାରିତ୍ୱାଚ୍ଚ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱାନ୍ୱିତ

ଅନୁବାଦ

ବିଶେଷଣ ଅଟେ । 'କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଆକାଶ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ'—ଏଠାରେ କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲୀ ଉପାଧି ଅଟେ । ଏହି ଉପାଧିକୁହିଁ ନୈୟାୟିକ ମାନେ 'ପରିଚାୟକ' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରକୃତସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥ ହୋଇଥିବାରୁ

जड़तया विषयभासकत्वायोगेन विषयभासक-चैतन्योपाधित्वम्। अयञ्च जीवसाक्षी प्रत्यात्मं नाना, एकत्वे चैत्रावगते मैत्रस्याऽप्यनुसन्धानप्रसङ्गः।

ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं चैतन्यम्। तच्चैकम्, तदुपाधिभूताया मायाया एकत्वात्, "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति

ଚୈତନ୍ୟାଂଶେ ବିଧେୟତ୍ୱେନ ସାକ୍ଷିତ୍ୱେନାଽନ୍ତଃକରଣସ୍ୟାନନ୍ୱୟାତ୍ ତସ୍ୟୋପାଧିତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତ୍ୟାହ—ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟେତି। ବିଷୟଭାସକତ୍ୱଯୋଗେନ ସାକ୍ଷିତ୍ୱାନନ୍ୱୟି-ତ୍ୱେନ। ବିଷୟଭାସକଚୈତନ୍ୟେତି। ବିଷୟଭାସକ-ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଜୀବସାକ୍ଷିଣାଂ ଭେଦେ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅୟଞ୍ଚେତି। ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ମଂ ପ୍ରତି-ଶରୀରମ୍। ନାନେତି। ଯଦ୍ୟପି ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟଂ ସ୍ୱରୂପେଣୈକମ୍, ତଥାପି ଭେଦକସ୍ୟ ତଦୁପାଧିଭୂତାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ଭେଦାତ୍ ତଦୁପଧେୟ-ସାକ୍ଷି-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାପିଭେଦ ଇତି ଭାବଃ। ଏକତ୍ୱେ ଦୋଷମାହ—ଏକତ୍ୱେ ଇତି। ସାକ୍ଷି-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତିଶରୀରମେକତ୍ୱ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅନୁସନ୍ଧାନପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ଦର୍ଶନକର୍ତ୍ତୁରେବ ସ୍ମରଣନିୟମାତ୍, ଚୈତ୍ରମୈତ୍ରୟୋଶ୍ଚ ଦର୍ଶନକର୍ତ୍ତୁରେକତ୍ୱାତ୍।

ଇଦାନୀଂ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମୀଶ୍ୱରସାକ୍ଷିସ୍ୱରୂପଂ ନିରୂପୟତି—ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷୀତି। ମାୟୋପହିତମବିଦ୍ୟୋପହିତମ୍, ବିବରଣସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ମାୟାଽବିଦ୍ୟୟୋର୍ଭେଦାଭାବାତ୍। ମାୟାଽବିଦ୍ୟୟୋର୍ଭେଦପକ୍ଷେ ତୁ ମାୟୋପହିତମିତି ବିଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନୋପହିତ-ମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ବିଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନା ମାୟା ମଲିନସତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନା ତ୍ୱବିଦ୍ୟେତି ତୟୋ-ର୍ଭେଦାତ୍। ତଚ୍ଚ ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟଞ୍ଚ। ଏକମିତ୍ୟତ୍ର ହେତୁମାହ—ତଦୁ-ପାଧୀତି। ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟୋପାଧୀତ୍ୟର୍ଥଃ।

ଅନୁବାଦ

ତାହାର ବିଷୟ ପ୍ରକାଶକତା ନାହିଁ, ଏଥିପାଇଁ ତାହା ବିଷୟ ପ୍ରକାଶକ ଚୈତନ୍ୟର ଅର୍ଥାତ୍ ସାକ୍ଷୀର ଉପାଧି ଅଟେ। ଏହି ଜୀବସାକ୍ଷୀ ଜୀବଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଅଟେ, ଏକ ହେଲେ ଚୈତ୍ର କର୍ତ୍ତୃକ ଅବଗତ ବସ୍ତୁକୁ ମୈତ୍ର ସ୍ମରଣ କରିପାରିବ ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ହେବ।

ଯଥାକ୍ରମ ଅନୁସାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷୀର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି। ମାୟୋପାଧିକ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷୀ ବୋଲାଯାଏ। ତାହା ଏକ ଅଟେ। କାରଣ, ତାହାର (ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷୀର) ଉପାଧିଭୂତ ମାୟା ଏକ ଅଟେ। ଇନ୍ଦ୍ର (ପରମାତ୍ମା)

बहुवचनस्य मायागत-शक्तिविशेषाभिप्रायकतया मायागत-सत्त्वरजस्तमो-गुणाभिप्रायकतया चोपपत्तेः।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।

ନନୁ ମାୟାୟା ଏକତ୍ୱମଯୁକ୍ତମ୍, ଇନ୍ଦ୍ରୋ ମାୟାଭିରିତି ବୃହଦାରଣ୍ୟକଶ୍ରୁତୌ ତସ୍ୟା ବହୁତ୍ୱାଭିଧାନାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଇନ୍ଦ୍ର ଇତି । ଇନ୍ଦ୍ରଃ ପରମେଶ୍ୱରଃ ମାୟାଭିଃ ମାୟାଗତ-ଶକ୍ତିବିଶେଷୈର୍ମାୟାଗତ-ଗୁଣବିଶେଷୈର୍ବା । ପୁରୁରୂପଃ ବହୁରୂପଃ ଈୟତେ ପ୍ରାପ୍ୟତେ ପ୍ରତୀୟତେ ବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶକ୍ତିବିଶେଷେତି । ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିବିଶେଷ-ବିଷୟକତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ମାୟାଶବ୍ଦସ୍ୟ ତଦ୍‌ଗତଶକ୍ତିବିଶେଷଲକ୍ଷଣାୟାମପ୍ୟନ୍ୟସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିସ୍ତଥୈବ, ତତ୍ର ବିକ୍ଷେପାବରଣରୂପଶକ୍ତିଦ୍ୱୟସ୍ୟାଙ୍ଗୀକାରାତ୍ ତଦୁକ୍ତଂ ବିବରଣେ ପ୍ରଥମବର୍ଣ୍ଣକେ—"ଏକସ୍ମିନ୍ନପି ବସ୍ତୁନି ବିକ୍ଷେପପ୍ରାଧାନ୍ୟେନ ମାୟାଚ୍ଛାଦନ-ପ୍ରାଧାନ୍ୟେନାବିଦ୍ୟେତି ବ୍ୟବହାରଭେଦଃ" ଇତ୍ୟସ୍ୱରସାଦାହ-ମାୟାଗତେତି । ମାୟାଘଟକ-ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋଗୁଣବିଷୟକତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ନନୁ ବହୁବଚନବଲାନ୍ମାୟାୟା ବହୁତ୍ୱମେବାସ୍ତୁ ନୈକତ୍ୱମ୍ । ଏକତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକାଃ ଶ୍ରୁତୟସ୍ତ୍ୱେକଜାତୀୟପରାଃ ସ୍ୟୁରିତି ଚେନ୍ନ, ବହ୍ୱୀନାମେକତ୍ୱ-ପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତୀନାଂ ବିରୋଧେନୈକସ୍ୟା ବହୁତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକାୟାଃ ଶ୍ରୁତେରନ୍ୟପରତ୍ୱୌଚିତ୍ୟାଲ୍ଲାଘବାଦିତ୍ୟାବେଦୟିତୁମେକତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକାଂ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରଶ୍ରୁତିଂ ଦର୍ଶୟତି-ମାୟାନ୍ତ୍ୱିତି । ପ୍ରକୃତିଂ ମାୟାମେବ ଜାନୀୟାନ୍ନ ତୁ ପ୍ରକୃତିର୍ମାୟାତୋ ଭିନ୍ନା । ଏବଂ ମହେଶ୍ୱରନ୍ତୁ ମାୟିନଂ ମାୟାଶ୍ରୟଂ ଜାନୀୟାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ମାୟାଶବ୍ଦୋତ୍ତରଂ ଯଥା ବହୁବଚନଂ ଶ୍ରୂୟତେ, ତଥୈକବଚନମପି । ତତ୍ର କଥଂ ମାୟାୟା ଏକତ୍ୱମେବ ନିଶ୍ଚେତବ୍ୟଂ ନ ବହୁତ୍ୱମ୍ ମାୟାୟା ବହୁତ୍ୱେଽପ୍ୟେକବଚନଶ୍ରୁତେର୍ଜାତିପରତ୍ୱସମ୍ଭବାଦିତି ଚେନ୍ନ, ଏକବଚନଶ୍ରୁତୀନାଂ ବହୁତ୍ୱାଦ୍ ବହୁବଚନଶ୍ରୁତେଶ୍ଚୈକ-

ଅନୁବାଦ

ମାୟା ବଳରେ ବହୁରୂପତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଯେଉଁ ମାୟା ଶବ୍ଦରେ ବହୁବଚନ ପ୍ରୟୋଗ କରାହୋଇଅଛି, ତାହା ମାୟାଗତ ବିବିଧ ଶକ୍ତି ଓ ମାୟାଗତ ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜଃ ତମଃ ରୂପ ଗୁଣତ୍ରୟ ଅଭିପ୍ରାୟରେ । "ମାୟାକୁ ପ୍ରକୃତି (ଉପାଦାନ) ଏବଂ ମାୟୀଙ୍କୁ ମହେଶ୍ୱର (ସର୍ବନିୟନ୍ତା) ବୋଲି ଜାଣିବ।" ଯାହାଙ୍କୁ ହୃଦୟରେ ଧାରଣ କରି ଅଧ୍ୟାତ୍ମଯୋଗୀ ସର୍ବତଃ ପ୍ରସାରମାୟୀଙ୍କୁ

तत्त्वविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।
योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ।
अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥
इत्यादि-श्रुतिष्वेकवचन-बलेन लाघवानुगृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते ।

ତ୍ୱାନ୍ନାନେକବଚନ-ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁରୋଧେନ ବହୁବଚନଶ୍ରୁତେରନ୍ୟପରତ୍ୱୌଚିତ୍ୟାଦିତ୍ୟ-ଭିପ୍ରାୟେଣୈକବଚନଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ତରତୀତି । ଯସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ହୃଦି ନିବେଶିତେ ବ୍ରହ୍ମାକାରବୃତ୍ତ୍ୟା ବିଷୟୀକୃତେ ଯୋଗୀ ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟଧ୍ୟାନାଭ୍ୟାସୀ ବିତତାଂ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପିନୀଂ ମାୟାମବିଦ୍ୟାଂ ତରତି ନିବର୍ତ୍ତୟତି, ତସ୍ମୈ ଅମେୟାୟ ଅବେଦ୍ୟାୟ ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶମାନାୟ ବିଦ୍ୟାତ୍ମନେ ଚିଦାତ୍ମକାୟ ବ୍ରହ୍ମଣେ ନମଃ ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତ୍ର ମାୟାବିଦ୍ୟୟୋଃ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟେନ ଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତ୍ୱନିର୍ଦ୍ଦେଶା-ନ୍ମାୟାବିଦ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟମେକତ୍ୱଞ୍ଚ ଦର୍ଶିତମ୍ । ମାୟୈକତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅଜାମିତି । ଅଜାମନୁତ୍ପନ୍ନାଂ ଲୋହିତଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣାଂ ତେଜୋଽବନ୍ନ-ଲକ୍ଷଣାଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୟୋରଭେଦାଭିମାନାତ୍ ସରୂପାଃ ସମାନାକାରା ବହ୍ୱୀଃ ପ୍ରଜାଃ କାର୍ଯ୍ୟାଣି ସୃଜମାନାମୁତ୍ପାଦୟନ୍ତୀମଜୋ ହ୍ୟେକୋ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାଽନାଦି-କାମ-କର୍ମ-ବିନାଶିତଃ ହୃଦ୍ୟମାତ୍ମାନଂ ମନ୍ୟମାନୋ ଜୁଷମାଣଃ ସେବମାନୋଽନୁଶେତେ ଭଜତେ । ଅନ୍ୟୋଽଜ ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋପଦେଶପ୍ରକାଶାଦପସାରିତାବିଦ୍ୟାନ୍ଧକାର ଏନାଂ ଭୁକ୍ତଭୋଗାଂ ପ୍ରକୃତିଂ ଜହାତି ତ୍ୟଜତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନ—"ଅବିଦ୍ୟାୟାମନ୍ତରେ ବର୍ତ୍ତମାନା" "ଅନାଦିମାୟୟା ସୁପ୍ତ" ଇତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତିପରିଗ୍ରହଃ । ନନ୍ୱେକବଚନ-ଶ୍ରୁତୀନାଂ ବହୁତ୍ୱେଽପି ନୈକତ୍ୱସିଦ୍ଧିଃ, ଏକେନାପି ବଲବତା ବହୂନାମନ୍ୟଥାତ୍ୱ-

ଅନୁବାଦ

ଅବିଦ୍ୟାବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ଅଜ୍ଞେୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରୁଅଛି ।"

"ଯେଉଁ ଅବିଦ୍ୟା (ମାୟା) ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋମୟୀ, ଅନାଦି, ଏକ ଓ ସମାନରୂପ ବିବିଧାକାର ବସ୍ତୁର ଜନନୀ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କୁ ସେବା କରି ଅବିବେକୀ ଜୀବ ସଂସାରୀ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିବେକୀ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି" ଇତ୍ୟାଦି ବହୁଶ୍ରୁତିରେ ଏକବଚନ ରହିଥିବା କାରଣରୁ ଏବଂ ଲଘବତଃ ମାୟାର ଏକତ୍ୱ ନିଶ୍ଚୟ କରାଯାଏ ।

ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षि । तच्चानादि, तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः । मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वम्, उपाधित्वे साक्षित्वमितीश्वरत्व-साक्षित्वयोर्भेदः । न तु धर्मिणोरीश्वरसाक्षिणोर्भेदः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूत-माया-निष्ठ-सत्त्व-रजस्तमो-गुणभेदेन ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरादि-शब्दवाच्यतां भजते ।

ଦର୍ଶନାତ୍, ଏକେନାପି ବଳବତା ବାଧକଜ୍ଞାନେନ ବହୂନାଂ ଭ୍ରମାଣାମେକେନାପି ବାଧନା ବହୂନାମର୍ଥବାଦାନାମନ୍ୟଥାତ୍ୱ-ଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଲାଘବାନୁଗୃହୀତେନେତି । ମାୟାୟା ବହୁତ୍ୱେ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାପି ବହୁତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈବେଶ୍ୱରତ୍ୱାତ୍ । ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାନାଦିତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ତଦୁପାଧେରିତି । ଈଶ୍ୱର-ସାକ୍ଷ୍ୟୁପାଧେରିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଈଶ୍ୱରସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନମିତି । ପରମେଶ୍ୱରଃ ଈଶ୍ୱରଃ । ସୋଽପ୍ୟେକୋଽନାଦିଶ୍ଚେତି ଶେଷଃ । ଈଶ୍ୱରତ୍ୱସାକ୍ଷିତ୍ୱୟୋର୍ଭେଦେ ହେତୁମାହ—ମାୟାୟା ଇତି । ନନୁ ଧର୍ମୟୋରୀଶ୍ୱରତ୍ୱସାକ୍ଷିତ୍ୱୟୋର୍ଭେଦେ ତଦ୍ଧର୍ମିଣୋରପୀଶ୍ୱରସାକ୍ଷିଣୋର୍ଭେଦଃ ସ୍ୟାଦ୍, ଅନ୍ୟଥା ଗବାଶ୍ୱୟୋରପି ଭେଦୋ ନ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ନ ତ୍ୱିତି । ନ ହି ଧର୍ମଭେଦୋ ଧର୍ମିଭେଦେ ହେତୁଃ, ସତ୍ୟପ୍ୟେକଧର୍ମିଗତାନାଂ ନାନାଧର୍ମାଣାଂ ପାଚକତ୍ୱ-ପାଠକତ୍ୱାଦୀନାଂ ଭେଦେ ଧର୍ମିଣୋ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୟ ଭେଦାଦର୍ଶନାତ୍ । କିନ୍ତୁ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମ ଏବ ଧର୍ମିଭେଦକଃ । ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ-ସାକ୍ଷିତ୍ୱେ ତୁ ନ ବିରୁଦ୍ଧେ, ତୟୋରେକଚୈତନ୍ୟବୃତ୍ତିତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାଙ୍ଗୟୋର୍ନ ଭେଦକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱୀଶ୍ୱରୋପାଧିଭୂତାୟା ମାୟାୟା ଏକତ୍ୱେ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାପ୍ୟେକତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟ ବହୁରୂପତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ସେହି ମାୟୋପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷୀ ଅଟନ୍ତି । ତାହା ଅନାଦି, ଯେହେତୁ ତା'ର ମାୟାରୂପ ଉପାଧି ଅନାଦି ଅଟେ । ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱର । ମାୟାର ବିଶେଷଣତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଓ ଉପାଧିତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷିତ୍ୱ ହୁଏ, ଏହାହିଁ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଓ ସାକ୍ଷିତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅଟେ । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ଧର୍ମ ଦୁଇଟିର ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱର ଓ ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷିଙ୍କର କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ସେହି ଈଶ୍ୱର ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ ଉପାଧି ମାୟାଗତ ରଜଃ, ସତ୍ତ୍ୱ, ତମୋଗୁଣ

नन्वीश्वरसाक्षिणोरनादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिना सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते। तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदानीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकारा·

ବ୍ରହ୍ମାଦିରୂପତ୍ୱଂ କଥଂସ୍ୟାଦିତ୍ୟତଃ ଆହ ସ ଚେତି । ସ୍ୱୋପାଧୀତି । ପରମେଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟୋପାଧିଭୂତା ଯା ମାୟା, ତନ୍ନିଷ୍ଠା ତଦ୍‌ଘଟକା ଯେ ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋଗୁଣାସ୍ତେଷାଂ ଭେଦେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚୈକମେବେଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟଂ ଯଦା ସତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନ-ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଭବତି, ତଦା ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୁନାମ୍ନା, ଯଦା ଚ ରଜଃପ୍ରଧାନ-ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ, ତଦା ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମନାମ୍ନା, ଯଦା ଚ ତମଃପ୍ରଧାନ-ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ, ତଦା ତଦେବ ମହେଶ୍ୱରନାମ୍ନା ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ । ଏବଞ୍ଚ ଗୁଣତ୍ରୟକାର୍ଯବିଶେଷନିବନ୍ଧନୋଽୟମୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ରୂପଭେଦୋ ନ ସ୍ୱରୂପଭେଦନିବନ୍ଧନ ଇତି ଭାବଃ ।

ଈଶ୍ୱର-ସାକ୍ଷିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱମୁପପାଦୟିତୁଂ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଶଙ୍କାସମାଧାନମାହ—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ସନ୍ନିକର୍ଷାଦୀତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦେନ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାଦିପରିଗ୍ରହଃ । ଜୀବୋପାଧ୍ୟନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଜୀବଚୈତନ୍ୟେ ବିଶେଷଣୀଭୂତସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟୋପାଧିତ୍ୱାଦଶାୟାମନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟଭାବଃ ଇତି ଭାବଃ । ପ୍ରାଣିକର୍ମେତି । ଜୀବାଦୃଷ୍ଟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରମେଶ୍ୱରୋପାଧିଭୂତମାୟାୟା ପରମେଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟେ

ଅନୁବାଦ

ଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଓ ମହେଶ୍ୱରାଦି ଶବ୍ଦରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ପ୍ରଃ—ଯଦି ଈଶ୍ୱର ଓ ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷି ଅନାଦି ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ "ସେ ଆଲୋଚନା (ଈକ୍ଷଣ) କଲେ—ମୁଁ ବହୁରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବି । 'ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ' ଯେ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବେ ପରମେଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃକ ତାତ୍‌କାଳିକ (ଈକ୍ଷଣ) ଆଲୋଚନା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରାହୋଇଅଛି, ତାହା କେମିତି ସଙ୍ଗତ ହୋଇପାରେ ?

ଉ :— ଯେମିତି ବିଷୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷାଦିକାରଣ ବଶତଃ ଜୀବୋପାଧି ଅନ୍ତଃକରଣର ତଦ୍‌ବିଷୟାକାର ବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ସେହିପରି ସୃଜ୍ୟମାନ ପ୍ରାଣିବର୍ଗର ଅଦୃଷ୍ଟବଶତଃ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାଧିଭୂତ ମାୟାର 'ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ

ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षि । तच्चानादि, तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमेश्वरः । मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वम्, उपाधित्वे साक्षित्वमितीश्वरत्व-साक्षित्वयोर्भेदः । न तु धर्मिणोरीश्वरसाक्षिणोर्भेदः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूत-माया-निष्ठ-सत्त्व-रजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरादि-शब्दवाच्यतां भजते ।

ଦର୍ଶନାତ୍, ଏକେନାପି ବଲବତା ବାଧକଜ୍ଞାନେନ ବହୂନାଂ ଭ୍ରମାଣାମେକେନାପି ବାଧନା ବହୂନାମର୍ଥବାଦାନାମନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱ-ଦର୍ଶନାଦତ୍ୟତ ଆହ — ଲାଘବାନୁଗୃହୀତେନେତ । ମାୟାୟା ବହୁତ୍ୱେ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାପି ବହୁତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈବେଶ୍ୱରତ୍ୱାତ୍ । ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାନାଦିତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ତଦୁପାଧେରିତି । ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷ୍ୟୁପାଧେରିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଈଶ୍ୱରସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନମିତି । ପରମେଶ୍ୱରଃ ଈଶ୍ୱରଃ । ସୋଽପ୍ୟେକୋଽନାଦିଶ୍ଚେତି ଶେଷଃ । ଈଶ୍ୱରତ୍ୱସାକ୍ଷିତ୍ୱୟୋର୍ଭେଦେ ହେତୁମାହ—ମାୟାୟା ଇତି । ନନୁ ଧର୍ମୟୋରୀଶ୍ୱରତ୍ୱସାକ୍ଷିତ୍ୱୟୋର୍ଭେଦେ ତଦ୍ଧର୍ମିଣୋରପୀଶ୍ୱରସାକ୍ଷିଣୋର୍ଭେଦଃ ସ୍ୟାଦ୍, ଅନ୍ୟଥା ଗବାଶ୍ୱୟୋରପି ଭେଦୋ ନ ସ୍ୟାଦତ୍ୟତ ଆହ—ନ ତ୍ୱିତି । ନ ହି ଧର୍ମଭେଦୋ ଧର୍ମିଭେଦେ ହେତୁଃ, ସତ୍ୟପ୍ୟେକଧର୍ମିଗତାନାଂ ନାନାଧର୍ମାଣାଂ ପାଚକତ୍ୱ-ପାଠକତ୍ୱାଦୀନାଂ ଭେଦେ ଧର୍ମିଣୋ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୟ ଭେଦାଦର୍ଶନାତ୍ । କିନ୍ତୁ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମ ଏବ ଧର୍ମିଭେଦକଃ । ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ-ସାକ୍ଷିତ୍ୱେ ତୁ ନ ବିରୁଦ୍ଧେ, ତୟୋରେକଚୈତନ୍ୟବୃତ୍ତିତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ଧର୍ମ୍ୟୋର୍ନ ଭେଦକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱୀଶ୍ୱରୋପାଧିଭୂତାୟା ମାୟାୟା ଏକତ୍ୱେ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟାପ୍ୟେକତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟ ବହୁରୂପତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚ ଈଶ୍ୱରସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ସେହି ମାୟୋପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱରସାକ୍ଷୀ ଅଟନ୍ତି । ତାହା ଅନାଦି, ଯେହେତୁ ତା'ର ମାୟାରୂପ ଉପାଧି ଅନାଦି ଅଟେ । ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଈଶ୍ୱର । ମାୟାର ବିଶେଷଣତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଓ ଉପାଧିତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସାକ୍ଷିତ୍ୱ ହୁଏ, ଏହାହିଁ ଈଶ୍ୱରତ୍ୱ ଓ ସାକ୍ଷିତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅଟେ । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ଧର୍ମୀ ଦୁଇଟିର ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱର ଓ ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷୀଙ୍କର କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ସେହି ଈଶ୍ୱର ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ ଉପାଧି ମାୟାଗତ ରଜଃ, ସତ୍ତ୍ୱ, ତମୋଗୁଣ

नन्वीश्वरसाक्षिणोरनादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"त्यादिना सृष्टिपूर्व-समये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। यथा विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते। तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायाया वृत्तिविशेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदानीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकारा·

ବ୍ରହ୍ମାଦି ରୂପତ୍ୱଂ କଥଂସ୍ୟାଦିତ୍ୟତଃ ଆହ ସ ଚେତି । ସ୍ୱୋପାଧୀତି । ପରମେଶ୍ୱର-ଚୈତନ୍ୟୋପାଧିଭୂତା ଯା ମାୟା, ତନ୍ନିଷ୍ଠା ତଦ୍‌ଘଟକା ଯେ ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମୋଗୁଣା-ସ୍ତେଷାଂ ଭେଦେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚୈକମେବେଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟଂ ଯଦା ସତ୍ତ୍ୱ-ପ୍ରଧାନ-ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଭବତି, ତଦା ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୁନାମ୍ନା, ଯଦା ଚ ରଜଃପ୍ରଧାନ-ମାୟା-ବଚ୍ଛିନ୍ନଂ, ତଦା ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମନାମ୍ନା, ଯଦା ଚ ତମଃପ୍ରଧାନ-ମାୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ, ତଦା ତଦେବ ମହେଶ୍ୱରନାମ୍ନା ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ । ଏବଞ୍ଚ ଗୁଣତ୍ରୟକାର୍ଯ୍ୟବିଶେଷନିବନ୍ଧନୋ ଽ-ୟମୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ରୂପଭେଦୋ ନ ସ୍ୱରୂପଭେଦନିବନ୍ଧନ ଇତି ଭାବଃ ।

ଈଶ୍ୱର-ସାକ୍ଷିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଜନ୍ୟତ୍ୱମୁପପାଦୟିତୁଂ ଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ଶଙ୍କାସ-ମାଧାନମାହ — ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ସନ୍ନିକର୍ଷାଦୀତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦେନ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାଦିପରି-ଗ୍ରହଃ । ଜୀବୋପାଧ୍ୟନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଜୀବଚୈତନ୍ୟେ ବିଶେଷଣୀଭୂତସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣସ୍ୟୋପାଧିତାଦଶାୟାମନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟଭାବଃ ଇତି ଭାବଃ । ପ୍ରାଣିକର୍ମେତି । ଜୀବାଦୃଷ୍ଟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରମେଶ୍ୱରୋପାଧିଭୂତମାୟାୟା ପରମେଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟେ

ଅନୁବାଦ

ଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଓ ମହେଶ୍ୱରାଦି ଶବ୍ଦରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ପ୍ର:—ଯଦି ଈଶ୍ୱର ଓ ଈଶ୍ୱର ସାକ୍ଷି ଅନାଦି ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ "ସେ ଆଲୋଚନା (ଈକ୍ଷଣ) କଲେ—ମୁଁ ବହୁରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । 'ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ' ଯେ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବେ ପରମେଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃକ ତାତ୍‌କାଳିକ (ଈକ୍ଷଣ) ଆଲୋଚନା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରାହୋଇଅଛି, ତାହା କେମିତି ସଙ୍ଗତ ହୋଇପାରେ ?

ଉ :— ଯେମିତି ବିଷୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷାଦିକାରଣ ବଶତଃ ଜୀବୋପାଧି ଅନ୍ତଃକରଣର ତତ୍‌ତଦ୍‌ବିଷୟାକାର ବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ସେହିପରି ସୃଜ୍ୟମାନ ପ୍ରାଣିବର୍ଗର ଅଦୃଷ୍ଟବଶତଃ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଉପାଧିଭୂତ ମାୟାର 'ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ

जायन्ते। तासां च वृत्तीनां सादित्वात् तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यमपि सादीत्युच्यते। एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानद्वैविध्यम्।

प्रत्यक्षत्वं ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतञ्च निरूपितम्। तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षत्वस्य सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव, पर्वतो वह्निमानित्यादावपि वह्न्याद्याकारवृत्त्युपहित-

ବିଶେଷଣୀଭୂତମାୟାୟା ଉପାଧିଭୂତମାୟାୟାଶ୍ଚ । ତତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବିତେତି । ମାୟା-ବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାଦୀତ୍ୟତି । ବିଶେଷଣୀଭୂତାୟା ମାୟାବୃତ୍ତେଃ ସାଦିତ୍ୱାଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟ ତଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତ-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାପି ସାଦିତ୍ୱଂ, ବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟବିଶେଷଣୋଭୟାନତିରିକ୍ତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟମୁପସଂହରତି — ଏବମିତି । ସାକ୍ଷିଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟେନ ଜୀବସାକ୍ଷୀଶ୍ୱରସାକ୍ଷିଭେଦେନ ।

ତତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ଦ୍ୱିବିଧଂ ବିଜ୍ଞାୟତେ ଘଟାଦିବିଷୟଗତଂ ତଦ୍‌ବିଷୟକ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଗତଂ ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟାଜ୍ଞାନଗତଞ୍ଚେତି । ତେଷ୍ୱେତେଷୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱବିଧେଷୁ ଜ୍ଞପ୍ତିଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ବୃତ୍ତଂ ସ୍ମାରୟତି — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି । ନିରୂପିତମିତି । ପ୍ରମାଣଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତ୍ୟାଦି ଗ୍ରନ୍ଥେନେତି ଶେଷଃ । ବିଶେଷସ୍ୟ ସାମାନ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତତ୍ୱାଦାଦାବନୁମିତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନଗତସ୍ୟ ତଦ୍ଭିଦ୍‌ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱବିଶେଷସ୍ୟସାମାନ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ — ତତ୍ରେତି । ଜ୍ଞେୟଗତ-ଜ୍ଞପ୍ତିଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ସାମାନ୍ୟସ୍ୱରୂପମ୍ । ତଥା ଚ ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ଯତ୍ ସ୍ୱରୂପଂ ସଂଯୁକ୍ତଂ, ତନ୍ନାନୁମିତ୍ୟାଦି-ଜ୍ଞାନଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ସାଧାରଣମ୍, ଅନୁମିତ୍ୟାଦିବିଷୟକପ୍ରମାଣବୃତ୍ତ୍ୟନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ତେଷାଂ ସାକ୍ଷିମାତ୍ରଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ଅତୋ ଜ୍ଞପ୍ତିଗତ-ଯାବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପମନଭିହିତମିତି ଭାବଃ । ଚିତ୍ତ୍ୱଂ

ଅନୁବାଦ

ସୃଷ୍ଟି କରିବି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ ପାଳନ କରିବି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାକୁ ସଂହାର କରିବି' ଇତ୍ୟାଦି ବୃତ୍ତି ହୁଏ । ସେହି ମାୟାବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ସାଦିତ୍ୱନିବନ୍ଧନ ମାୟାବୃତ୍ତି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ସାଦି କୁହାଯାଏ । ଏହିଭାବରେ ସାକ୍ଷିଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟନିବନ୍ଧନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୋଇଥାଏ ।

ବିଷୟଗତ ଏ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିରୂପଣ କରା ହୋଇଅଛି । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣ ଚିତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ

चैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्। तत्तद्विषयांशे प्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव। तस्य च भ्रान्तिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः, भ्रमप्रमासाधारण-प्रत्यक्षसामान्यनिर्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात्। यदा तु प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यम्, तदा पूर्वोक्तलक्षणेऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयम्। शुक्ति-रूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वेनोक्त-लक्षणाभावान्नातिव्याप्तिः।

ଚେତନତ୍ୱମ୍ । ଅନୁମିତ୍ୟାଦୀନାଂ ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାଂଶେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମୁପପାଦୟତି—ପର୍ବତ ଇତି । ଇତ୍ୟାଦାବିତ୍ୟାଦି-ପଦେନୋପମିତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନ-ପରିଗ୍ରହଃ । ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ତତ୍ତଜ୍ଜ୍ଞାନଗତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ଯଥୈକଂ ସାମାନ୍ୟ-ଲକ୍ଷଣମୁକ୍ତମ୍, ଏବଂ ତତ୍ତଦ୍ୱିଷୟଗତସ୍ୟାପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସ୍ୟ ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣମୁଚ୍ୟତା-ମିତ୍ୟତ ଆହ—ତତ୍ତଦ୍ୱିଷୟାଂଶ ଇତି । ନନ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟାର୍ଥସନ୍ନିକର୍ଷୋତ୍ପନ୍ନ-ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟଜ୍ଞାନଗତଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ଯଦ୍ୱଦନ୍ୟତ୍ ତଦ୍ୱତ୍ ପ୍ରମେୟଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ଭ୍ରମବିଷୟୀଭୂତ-ରଜତାଦିଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମନ୍ୟତ୍, ଅତସ୍ତଦଲକ୍ଷ୍ୟମ୍ । ତଦ୍ୱୃତ୍ତିତୟା ଚ ପୂର୍ବୋକ୍ତଲକ୍ଷଣମଲକ୍ଷଣମେବ, କିଂ ପୁନଃ ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣମିତ୍ୟତ ଆହ—ତସ୍ୟ ଚେତି । ବିଷୟଗତ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସାମାନ୍ୟ-ଲକ୍ଷଣସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣନିରୂପଣେ ଭ୍ରମପ୍ରମାସାଧାରଣପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସାମାନ୍ୟ ନିର୍ବଚନମନୁପପନ୍ନମିତ୍ୟାହ—ଯଦା ତ୍ୱିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାୟା ପ୍ରମେୟଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ତ୍ୱସ୍ୟ । ପୂର୍ବୋକ୍ତଲକ୍ଷଣେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ-ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଲକ୍ଷଣେ । ନନ୍ୱେବମପି ଲକ୍ଷଣମିଦଂ ଭ୍ରାନ୍ତିରୂପପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଽତିବ୍ୟାପ୍ତମ୍, ତଦ୍ୱିଷୟସ୍ୟ-ତତ୍କାଲେଽବାଧାଦ-ବାଧିତତ୍ୱଘଟିତ-ତଲ୍ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟାଦୀତି । ଆଦି-ପଦେନ ରଜ୍ଜୁସର୍ପାଦି-ବିଷୟକ-ଭ୍ରମ-ପରିଗ୍ରହଃ । ସଂସାରକାଲୀନେତି । ବ୍ୟବ-

ଅନୁବାଦ

ଅଟେ । ପର୍ବତ ବହ୍ନିମାନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଅନୁମିତି ଶାବ୍ଦବୋଧାଦି ପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ବହ୍ନ୍ୟାଦ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ଚୈତନ୍ୟାଂଶେ ତାହା ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହିଁ ହୁଏ । ତତ୍ତଦ୍ୱିଷୟାଂଶରେ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣଟିକୁ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହି ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ଲକ୍ଷଣ ଭ୍ରମୀସ୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଭ୍ରମ ପ୍ରମା ସାଧାରଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସାମାନ୍ୟର

ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रान्तिज्ञानसिद्धावपि तस्य प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न प्रमाणम्, देशान्तरीयरजतस्य क्लृप्तस्यैव तद्विषय-

ହାରକାଳୀନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବାଧେତ । ନେଦଂ ରଜତମିତ୍ୟାଦିବାଧଜ୍ଞାନେନେତ୍ୟର୍ଥ। ପ୍ରାତିଭାସିକେତି । ପ୍ରାତିଭାସକାଲମାତ୍ରସ୍ଥାୟୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଗୃହୀତାବାଧିତପଦେ ବ୍ୟବହାରକାଲାବାଧିତତ୍ୱଂ ବିବକ୍ଷିତମ୍ । ଶୁକ୍ତିରଜତାଦିକନ୍ତୁ ତତ୍କାଲୋତ୍ପନ୍ନମ- ବ୍ୟବହାରକାଲବାଧମିତି ନ ତତ୍ର ବିଶେଷଣଲକ୍ଷଣସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ ।

ନନୁ ଭ୍ରମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନ ତତ୍କାଲୋତ୍ପନ୍ନ-ରଜତାଦିବିଷୟକଂ କିନ୍ତୁ ଦେଶାନ୍ତରୀୟ-ସତ୍ୟରଜତାଦିବିଷୟକମିତି ମନ୍ୟମାନୋ ନୈୟାୟିକଃ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି ବିସମ୍ବାଦପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟା ତଦର୍ଥିନସ୍ତଦପ୍ରାପ୍ତିଫଲକପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟା, ନିଷ୍ଫଲପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟେତି ଯାବତ୍ ଭ୍ରାନ୍ତିଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧାବପି । ନୈୟାୟିକନୟେ ଯଦା ଜ୍ଞାନମନୁବ୍ୟବସାୟେନ ଗୃହ୍ୟତେ ତଦା ତେନାନୁବ୍ୟବସାୟେନ ତଦ୍ଗତଂ ଭ୍ରମତ୍ୱଂ ପ୍ରମାତ୍ୱଂ ବା ନୈବ ଗୃହ୍ୟତେ ତୟୋଃ ପରତୋଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାତ୍, "ନୈୟାୟିକାସ୍ତେ ପରତଃ ଇତ୍ୟୁକ୍ତେଃ । କିନ୍ତୁ ତଜ୍ଜ୍ଞାନଜନ୍ୟୟା ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟା ତଦନୁମୀୟତେ । ତଥା ଚ ପ୍ରୟୋଗଃ—ଶୁକ୍ତିରଜତବିଷୟକଂ ଜ୍ଞାନଂ ଭ୍ରମଃ ବିସମ୍ବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତିଜନକତ୍ୱାତ୍, ଯନ୍ନୈବଂ ତନ୍ନୈବଂ ଯଥା ପ୍ରମେତି ଏବଂ କ୍ରମେଣ ବିସମ୍ବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟା ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଭ୍ରମତ୍ୱନିଶ୍ଚୟ ଇତି ଭାବଃ । ତସ୍ୟ ଭ୍ରାନ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ୟ । ତତ୍କାଲୋତ୍ପନ୍ନେତି । ପ୍ରତିଭାସକାଲୋତ୍ପନ୍ନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ପ୍ରମାଣମିତି । ତଥା ଚ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦ୍ୟନୁଭବୋ ହି ଶୁକ୍ତିରଜତାଦିମାତ୍ରଂ ବିଷୟୀ-

ଅନୁବାଦ

ଲକ୍ଷଣ ହିଁ ପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁ ଭ୍ରମୀୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଅଟେ ଆଉ ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାର ଲକ୍ଷଣ ହିଁ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ, ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଲକ୍ଷଣରେ ବିଷୟାଂଶରେ 'ଅବାଧିତତ୍ୱ' ବିଶେଷଣ ଦେବାକୁ ହେବ । ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ପ୍ରାତିଭାସିକରଜତାଦି ବାଧିତବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ହେଉଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଉକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ ।

ନୈୟାୟିକମାନେ ଆଶଙ୍କା କରି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠାଉଛନ୍ତି ଯେ, ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି (ନିଷ୍ଫଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି) ଦ୍ୱାରା ଭ୍ରମଜ୍ଞାନର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତ ବିଷୟକତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ, ଦେଶାନ୍ତରୀୟ ସତ୍ୟରଜତାଦି ହିଁ ତାହା

ବିଷୟ ଅଟେ । ଉ :—ନା, ତାହା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ ରଜତ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ନ ରହିଥିବାରୁ ତାହା ଇଦଂ ରଜତଂ ଏହି ପ୍ରତ ଷର ବିଷୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।* ଏଠାରେ ଏ କଥା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ଯେ ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣ ପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତି (ସନ୍ନିକର୍ଷ) ରୂପ ଅଲୌକିକ ସନ୍ନିକର୍ଷ ଏଠାରେ ରହିଅଛି । କାରଣ, ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ତାହା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବହ୍ନ୍ୟାଦିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ଭବ (ଅନୁମିତ୍ୟାଦିସ୍ଥଳେ) ହୋଇଯାଉଥିବାରୁ ଅନୁମାନପ୍ରମାଣର ଉଚ୍ଛେଦାପତ୍ତି ହେବ ।

---

* ପୂର୍ବସ୍ଥଳରେ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କିମ୍ବା ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ଏହି ଯେଉଁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଠିଥିଲା ସେଥିରେ ଅଖ୍ୟାତିବାଦୀମାନେ (ବୈଦାନ୍ତିକ ପ୍ରଭୃତି) ଆପତ୍ତି ଉଠାଇ କହୁଛନ୍ତି ଯେ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନର ଲକ୍ଷ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ୟତ୍ୱ କଥା ଦୂରରେ ଥାଉ, ଜ୍ଞାନର ଭ୍ରମତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ମୂଳରୁହିଁ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଜ୍ଞାନ ମାତ୍ର ହିଁ ପ୍ରମା । ଏଥିପାଇଁ ଲୋକେ ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ସମସ୍ତ ଲୋକବ୍ୟବହାର ନିର୍ବାହ କରନ୍ତି । ଜ୍ଞାନର ଭ୍ରମତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଏହାହିଁ କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ "ଯେଉଁ ବସ୍ତୁ ସେଠାରେ ନାହିଁ ଜ୍ଞାନ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରେ ।" କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଆଉ ଇଦଂ ରଜତଂ ଇତ୍ୟାଦିରଜତର ଜ୍ଞାନକୁ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଏ, ତାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ନୁହେଁ ଯେ ତାହା ଭ୍ରମାତ୍ମକ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟଜ୍ଞାନ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଜ୍ଞାନ ଦୁଇଟି । ଗୋଟିଏ ହେଉଅଛି ପୁରୋବର୍ତ୍ତୀ ବସ୍ତୁ ମାତ୍ର ଗ୍ରହଣକାରୀ 'ଇଦଂ' ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ । ଆଉ ଗୋଟିଏ ହେଉଅଛି ଯେ ରଜତ ବିଷୟକ ସ୍ମୃତିଜ୍ଞାନ । ସେତେବେଳେ ଦୋଷବଶତଃ ଏହି ଦୁଇଟି ଜ୍ଞାନର ଓ ଇଦଂ ଓ ରଜତ ରୂପ ବସ୍ତୁଦ୍ୱୟର ଭେଦଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଭେଦଜ୍ଞାନ ନିବନ୍ଧନ ହିଁ ଇଦମ୍ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ରଜତ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ଏବଂ ଲୋକଙ୍କର 'ଇଦଂ ଅଭିମୁଖରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉଦିତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆପତ୍ତି ଉପରେ କୁହାଯାଏ ଯେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅଟେ । ସମ୍ବାଦି ଓ ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି । ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସଫଳ ତାହାକୁ ସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିଷ୍ଫଳ ତାହାକୁ ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି ବୋଲିଯାଏ । ପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରତି ଇଷ୍ଟସାଧନତା ଜ୍ଞାନ କାରଣ ଅଟେ । ଶୁକ୍ତିରେ ରଜତ ଭ୍ରମ ହେବା ପରେ 'ଇଦଂ ମଦିଷ୍ଟସାଧନମ୍ ରଜତତ୍ୱାତ୍ ଏହିପରି ଅନୁମିତ୍ୟାତ୍ମକ ଇଷ୍ଟସାଧନତା ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ତାହାପରେ

त्वसम्भवादिति चेन्न, तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात् । न च ज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वापत्तावनुमानाद्युच्छेदापत्तेः ।

ननु रजतोत्पादकानां रजतावयवादीनामभावे शुक्तौ कथं तत्रापि रजत-

କଲ୍ପେତ, ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିଭାସକାଲୋତ୍ପନ୍ନତାଂ, ତନ୍ନ ତସ୍ୟା ଅପ୍ରକାଶନାତ୍, ଅନ୍ୟସ୍ୟ ଚ ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ତଦୌଦାସୀନ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭବସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ-ବିଷୟକତ୍ୱ-ନିୟମାତ୍ ବିଦ୍ୟମାନସ୍ୟୈବ ରଜତସ୍ୟ ରଜତାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱଂ ବାଚ୍ୟମ୍ । ନ ଚ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତି ରଜତଂ ବିଦ୍ୟମାନମ୍, ତତ୍ର ଶୁକ୍ତିମାତ୍ରସ୍ୟୈବ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ନ ହ୍ୟବିଦ୍ୟମାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟଭାବୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭବସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନବିଷୟକତ୍ୱମନ୍ୟଥାଽନୁପପଦ୍ୟମାନଂ ବିଷୟସ୍ୟ ତତ୍-କାଲୋତ୍ପନ୍ନତାଂ କଲ୍ପୟତି । ଅନ୍ୟଥା ତଦନୁଭବସ୍ୟ ନିର୍ବିଷୟତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଦେଶାନ୍ତରସ୍ୟେତି । କ୍ଲୃପ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟ, ବିଦ୍ୟମାନସ୍ୟେତି ଯାବତ୍ । ତଦ୍ବିଷୟତ୍ୱେତି । ରଜତାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ କ୍ଲୃପ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟ ତଦ୍ବିଷୟତ୍ୱସମ୍ଭବେ ତନ୍ନ ତଦୁତ୍ପତ୍ତିକଲ୍ପନା ନ ନ୍ୟାଯ୍ୟେତି ଭାବଃ । ନୈୟାୟି-କୋକ୍ତଂ ନିରାକରୋତି—ନେତି । ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ-ସତ୍ୟରଜତାଦେର୍ଭ୍ରମଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ନିଷେଧେ ହେତୁମାହ—ତସ୍ୟେତି । ଦେଶାନ୍ତ-ରସ୍ଥ- ରଜତାଦେରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତୟା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାସମ୍ବଦ୍ଧତୟା । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବିଷୟତ୍ୱାଯୋଗାଦିତି । ତଥା ଚ ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ-ରଜତାଦୀନାଂ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱେଽପୀ-ନ୍ଦ୍ରିୟେଣ ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟତ୍ୱମ୍, ବିଦ୍ୟମାନସ୍ୟୈବେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବଦ୍ଧସ୍ୟ

ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଇଦଂ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଇଦଂ ବସ୍ତୁରେ ପୂର୍ବରୁ ରଜତଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସେଠାରେ ଅନୁମିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଭ୍ରମ ସ୍ଥଳରେ ଇଦଂ ବିଶେଷ୍ୟକ ରଜତ ପ୍ରକାରକ ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଆଉ ଏହି ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଯେ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଯେହେତୁ ତାହା ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜନକ ହୋଇଅଛି । ଏହିଭାବରେ ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ଇଦଂ ଜ୍ଞାନପ୍ରମା ବିସମ୍ବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତିଜନକତ୍ୱାତ୍ ଇତ୍ୟାକାର ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରା ଭ୍ରମଜ୍ଞାନର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

ତଦ୍ବିଷୟତ୍ୱମନ୍ୟମାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ-ରଜତସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ଲୌକିକ-ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବେଽପ୍ୟଲୌକିକୋ ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣଃ ସନ୍ନିକର୍ଷୋଽସ୍ତ୍ୟେବ । ସ ଚାବଶ୍ୟମଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟଃ । ଅନ୍ୟଥା ଘଟମହଂ ଜାନାମୀତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରକାଽନୁବ୍ୟବସାୟେ ବ୍ୟବସାୟବିଷୟସ୍ୟ ବାହ୍ୟସ୍ୟ ଘଟାଦେର୍ମନସା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ବାହ୍ୟେନ ଘଟାଦିନା ମନସଃ ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବାତ୍ । ଏବଂ ସୁରଭିଚନ୍ଦନମିତ୍ୟାଦୌ ସୌରଭାଦେର୍ଘଟୋ ନାସ୍ତୀତ୍ୟାଦ୍ୟଭାବପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦୌ ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟାଦୀନାଂ ସୋଽୟମିତ୍ୟାଦିପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟାଂ ସ୍ମରଣୋପନୀତାୟାସ୍ତତ୍ତାୟାଶ୍ଚକ୍ଷୁରାଦିନା ଗ୍ରହଣଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ସୌରଭାଦିନା ଚକ୍ଷୁରାଦେଃ ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବାତ୍ । ତସ୍ମାଦନୁବ୍ୟବସାୟେ ବାହ୍ୟସ୍ୟ ଘଟାଦେଶ୍ଚକ୍ଷୁରାଦିନା ଗ୍ରହଣଂ ସନ୍ନିକର୍ଷଂ ବିନାଽନୁପପଦ୍ୟମାନଂ ଚକ୍ଷୁରାଦେର୍ଘଟାଦୌ କଞ୍ଚିତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧଂ କଳ୍ପୟତି । ଏବମିଦଂ ରଜତମିତ୍ୟାଦୌ ଭ୍ରମେ ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ-ରଜତାଦେଶ୍ଚକ୍ଷୁଷା ଗ୍ରହଣଂ ସନ୍ନିକର୍ଷଂ ବିନାଽନୁପପଦ୍ୟମାନଂ ରଜତାଦୌ ଚକ୍ଷୁରାଦେଃ ସ୍ୱସଂଯୁକ୍ତ-ମନଃ-ସଂଯୁକ୍ତାତ୍ମସମବେତ-ଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱରୂପଂ ସମ୍ବନ୍ଧଂ କଳ୍ପୟତି । ସ ଚ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣ ଇତ୍ୟଭିଧୀୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥ-ରଜତାଦୀନାମିନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବଦ୍ଧତ୍ୱାଦ୍ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାଚ୍ଚ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟତ୍ୱମିତି ନୈୟାୟିକୋକ୍ତମାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ଜ୍ଞାନଂ ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣା । ତତ୍ର ଦେଶାନ୍ତରସ୍ଥରଜତାଦୌ । ପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତିଃ ସନ୍ନିକର୍ଷଃ । ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତିତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତିତ୍ୱେ ସନ୍ନିକର୍ଷତ୍ୱେ । ତତ ଏବ ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣରୂପଲୌକିକସନ୍ନିକର୍ଷାଦେବ । ବହ୍ନ୍ୟାଦେଃ ଅନୁମିତିବିଷୟସ୍ୟବହ୍ନ୍ୟାଦେଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତିରିତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଣ ସହାନୁମେୟ-ବହ୍ନ୍ୟାଦେର୍ଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣ-ସନ୍ନିକର୍ଷସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବ ସ୍ୟାନ୍ନାନୁମିତିଃ, ସମାନେ ବିଷୟେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସାମଗ୍ର୍ୟା ଅନୁମିତିସାମଗ୍ରୀତୋ ବଲବତ୍ତ୍ୱାତ୍, ଅନ୍ୟଥାଽନୁମିତିସାମଗ୍ର୍ୟା ବଲବତ୍ତ୍ୱେ ସଂଶୟାନନ୍ତରଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋଚ୍ଛେଦପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍, ପରାମର୍ଶାତ୍ମକ-ବିଶେଷଦର୍ଶନରୂପାୟା ବଲବଦନୁମିତିସାମଗ୍ର୍ୟାସ୍ତଦାପି ସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ! ଇଷ୍ଟାପତ୍ତୌ ଦୋଷମାହ—ଅନୁମାନାଦୀତି । ଆଦିପଦେନ ଶାବ୍ଦବୋଧାଦେଃ ସଂଗ୍ରହଃ । ସମାନେ ବିଷୟେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସାମଗ୍ର୍ୟାଃ ସର୍ବତୋ ବଲବତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ସର୍ବତ୍ର ସୁଲଭତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ ।

ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେସ୍ତତ୍କାଲୋତ୍ପତ୍ତିମାକ୍ଷିପତି—ନନ୍ୱିତି । ନିମିତ୍ତକାରଣସତ୍ତ୍ୱାଦୁପାଦାନାଦ୍ଧି ଭାବକାର୍ଯ୍ୟମୁତ୍ପଦ୍ୟତେ । ନ ଚାତ୍ର ରଜତସ୍ୟୋପା-

मुत्पद्यते इति चेत्, उच्यते। न हि लोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका, किन्तु विलक्षणैव। तथा हि—काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकचिक्याकारा च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेति। तस्यां च वृत्ताविदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते। तत्

ଦାନଂ ନିମିତ୍ତଂ ବେତ୍ୟାହ—ରଜତୋତ୍ପାଦକାନାମିତି । ରଜତାବୟବବାଦୀନାମିତି । ତଥା ହ୍ୟବୟବା ଏବନ୍ତୁ ସଂଯୋଗସଚିବାଃ ଅବୟବିନମୁତ୍ପାଦୟନ୍ତି ଭ୍ରମସ୍ଥଲେ ତୁ ନ ସନ୍ତି ରଜତାବୟବାଃ ଯେନ ତେ ରଜତମବୟବିନମୁତ୍ପାଦୟେୟୁଃ । ତଥାଚ ଭ୍ରମସ୍ଥଲେ ପ୍ରାତିଭାସିକରଜତାଦିକମୁତ୍ପାଦ୍ୟତେ ଇତିବାଦୋ ନିରର୍ଥକ ଇତ୍ୟାଶୟଃ । ଆଦିପଦେନ ନିମିତ୍ତକାରଣାନାଂ ପରିଗ୍ରହଃ । ତଦାପି ଅଦ୍ୱୈତମତେଽପି । ଶୁକ୍ତିରଜତସ୍ଥଲେ ତଦୁତ୍ପାଦହେତୁର୍ନାବିଦ୍ୟା-ସଂପ୍ରୟୋଗସଂସ୍କାର-ଦୋଷ ଦର୍ଶୟନ୍ନାକ୍ଷେପଂ ପରିହରତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ଲୋକସିଦ୍ଧସାମଗ୍ରୀ ପରିଭମତ ସତ୍ୟ-ରଜତୋତ୍ପାଦ-ସାମଗ୍ରୀ ରଜତାବୟବାଦିରୂପା । ବିଲକ୍ଷଣୈବେତି । ତସ୍ ରଜତାପେକ୍ଷୟା ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେର୍ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱାତ୍ ତତ୍କାରଣେନାପି ବିଲକ୍ଷଣେ ଭବିତବ୍ୟମ୍, ଏକସ୍ମାଦେକଜାତୀୟାଦ୍ ବିଜାତୀୟକାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତେରନଭ୍ୟୁପଗମାଦ ଭାବଃ । ନନୁ ଶୁକ୍ତିରଜତଂ ସତ୍ୟରଜତାଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣଂ ଚେତ୍ କଥଂ ତସ୍ୟ ରଜତତ୍ୱେନ ବ୍ୟବହାର ଇଦଂ ରଜତମିତି । ନ ହି ପଟବିଲକ୍ଷଣୋ ଘଟଃ ଘଟତ୍ୱେ ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ନିରାକୁର୍ବନ୍ନାଦୌ କାରଣବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟିତୁମ୍ କ୍ରମତେ—ତଥା ହୀତି । ପ୍ରାତିଭାସିକୋତ୍ପତ୍ତେର୍ଦୋଷରୂପଂ ନିମିତ୍ତକାରଣଂ ଦର୍ଶୟ —କାଚାଦୀତି । କାଚାଦୟୋ ଦୋଷାଃ, କାଚାଦିଦୋଷାଦ୍ଦୂଷିତେ ଲୋଚନେ

ଅନୁବାଦ

ଏହା ଉପରେ ପୁଣି ବୈଦାନ୍ତିକମାନେ ରଜତାଦି ବସ୍ତୁର ତତ୍କାଳେ ଉତ୍ପନ୍ନତ୍ୱ ଓ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱ ଉପରେ ଆପତ୍ତି ଉଠାଉଛନ୍ତି ।

ପ୍ର:—ଆଚ୍ଛା, ଭ୍ରମସ୍ଥଳରେ ରଜତର ଉତ୍ପାଦକ ସାମଗ୍ରୀ (ଅବୟବାଦି) ନ ରହିଥିବାରୁ ତୁମ ମତରେ ଶୁକ୍ତିରେ ରଜତର ଉତ୍ପତ୍ତି କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ

ଉ:—ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ସାମଗ୍ରୀ, ଏକମାତ୍ର ଲୌକିକ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପାଦକ । ତାହା ପ୍ରାତିଭାସିକବସ୍ତୁର ଉତ୍ପାଦକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ତାର ସାମଗ୍ରୀ ବ୍ୟାବହାରିକବସ୍ତୁର ସାମଗ୍ରୀ ଠାରୁ ଅଲଗା ଅଟେ । ଯଥା

पूर्वोक्तरीत्या वृत्तेर्बहिर्निर्गमनेनेदमंशावच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति। ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादिसादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधितरजत-

ସହେ୍ୟତି ବିଗ୍ରହଃ । କାଚୋ ନେତ୍ରରୋଗବିଶେଷଃ । କାରଣାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ —ପୁରୋବର୍ତ୍ତିଦ୍ରବ୍ୟେତି । ଶୁକ୍ତ୍ୟାଦିଦ୍ରବ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟସଂପ୍ରୟୋଗାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ ଅଧିଷ୍ଠାନେ-ନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧାଦିତି ଯାବତ୍ । ନନ୍ୱନ୍ତଃକରଣ ଗତାୟାଂ ବୃତ୍ତ୍ୟା ବାହ୍ୟସ୍ୟେଦମଂଶାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ କଥମଭିବ୍ୟକ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ — ତତ୍ପୂର୍ବୋକ୍ତରୀତ୍ୟେତି । ବୃତ୍ତେଃ ଇଦମାକାରବୃତ୍ତେଃ । ନିର୍ଗମନେନେତି । ବିଷୟଦେଶ-ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟେତି ଶେଷଃ । ଅଭିନ୍ନମିତି । ଉପାଧ୍ୟୋର୍ବୃତ୍ତିବିଷୟୟୋର୍ଭିନ୍ନଦେଶତ୍ୱାଭାବା-ଦିଦମଂଶାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦଃ । ଏବଂ ବିଷୟାନ୍ତଃକରଣ-ୟୋରୁପାଧ୍ୟୋର୍ଭିନ୍ନଦେଶତ୍ୱାଭାବାତ୍ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ-ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋ-ରଭେଦଃ । ତତଶ୍ଚ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରମାତୃ ଚୈତନ୍ୟାନାମଭେଦେଽଧିଷ୍ଠାନସାମାନ୍ୟସ୍ୟେଦମସ୍ତଦ୍‌ବିଷୟକଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ସମ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ଭାବଃ । ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟୋପାଦାନ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ — ତତଶ୍ଚେତି । ଅଧିଷ୍ଠାନସାମାନ୍ୟସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍କାରେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟେତି । ପ୍ରମାତୃ ଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନଂ ଯଦ୍ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମିଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟଂ ତନ୍ନିଷ୍ଠା ତଦାଧାରେତି ବିଗ୍ରହଃ । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନେଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଶ୍ରିତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶୁକ୍ତିତ୍ୱପ୍ରକାରିକା ଶୁକ୍ତିତ୍ୱବିଷୟିଣୀ । ଅବିଦ୍ୟେତି । ଅବିଦ୍ୟା ରଜତରୂପାର୍ଥା-କାରେଣ ରଜତଜ୍ଞାନାଭାସାକାରେଣ ଚ ପରିଣମତେ ଇତ୍ୟନ୍ୱୟଃ । ଅବିଦ୍ୟାୟା

ଅନୁବାଦ

କାଚାଦିରୋଗରେ ଦୂଷିତ ହୋଇଥିବା ଚକ୍ଷୁ ସହିତ ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ଦ୍ରବ୍ୟର ସଂଯୋଗ ହେଲେ ସେତେବେଳେ ଅନ୍ତଃକରଣର ଇଦମାକାର ଓ ଚାକଚକ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ହୁଏ । ସେହି ବୃତ୍ତିରେ ଇଦମଂଶାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବନ ହୁଏ । ତାହା ପରେ ପୂର୍ବକଥିତ ରୀତିରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ବିଷୟଦେଶକୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିବାରୁ ଇଦମଂଶାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ, ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ବିଷୟଚୈତନ୍ୟଗତ ଯେଉଁ ଶୁକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରକାରକ ଅବିଦ୍ୟା, ତାହା ଚାକଚକ୍ୟାଦି ସାଦୃଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ

संस्कार-सध्रीचीना काचादि-दोषसमवहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमते। परिणामो नामोपादान-समसत्ताक-कार्यापत्तिः

ସ୍ତାଦୃଶପରିଣାମେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧସଂସ୍କାରରୂପଂ ସହକାରିକାରଣାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ସ୍ମୃକ୍ଚକ୍ୟାଦିତି । ଶୁକଚକ୍ୟାଦିରୂପଂ ଯତ୍ର ସାଦୃଶ୍ୟଂ ତସ୍ୟ ଦର୍ଶନେନ ସମୁଦ୍‌ବୋଧିତେ ଯୋ ରଜତସଂସ୍କାରସ୍ତେନ ସଧ୍ରୀଚୀନେତି ବିଗ୍ରହଃ । ଆଦିପଦେନାବୟବସାମାନ୍ୟାଦିରୂପସ୍ୟାନ୍ୟାଦୃଶ ସାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟ ପରିଗ୍ରହଃ । ଅୟଞ୍ଚ ସଂସ୍କାରସ୍ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକସ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟାଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବରୂପଂ ଗୁଣକ୍ଷୋଭଂ ଜନୟତି, ଯେନ ରଜତମେବୋତ୍ପଦ୍ୟତେ, ନାନ୍ୟତ୍, ରଜତବିଲକ୍ଷଣସ୍ୟାପି ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ ସତ୍ୟରଜତବଦ୍ ବ୍ୟବହାରଞ୍ଚ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତୀତି ଭାବଃ । ନନୁ ରଜତସଂସ୍କାରାଜ୍ଜାୟମାନଂ ଚେଦ୍ ରଜତଜ୍ଞାନଂ ସ୍ମୃତିରେବ ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଂ ବା, ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମିତ୍ୟତ ଆହ—କାଚାଦୀତି । ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ସ୍ମୃତିହେତୁତ୍ୱେଽପି ଦୋଷସହିତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷହେତୁତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦ୍ ଜାୟମାନରଜତଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବ ସ୍ୟାନ୍ନ ସ୍ମୃତିଃ । ଏତେନ ଦୋଷ ସମ୍ପ୍ରୟୋଗ ସଂସ୍କାରାଣାଂ ଭ୍ରମକାରଣତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ନନୁ ପ୍ରାତିଭାସିକୋତ୍ପତ୍ତୌ ନିମିତ୍ତାନାଂ ଦୋଷସମ୍ପ୍ରୟୋଗ ସଂସ୍କାରାଣାମୁପାଦାନସ୍ୟ ଚାଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସମାନତ୍ୱାତ୍ କଥମବିଦ୍ୟାୟା କଦାଚିଦ୍ ରଜତପରିଣାମଃ କଦାଚିଦ୍ୱା ରଙ୍ଗପରିଣାମ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ରଜତରୂପାର୍ଥେତି । ତଥା ଚ ଯତ୍ପୁରୁଷୀୟା ଯା ଅବିଦ୍ୟା ଯାଦୃଶସଂସ୍କାରସହିତା ଭବତି, ସା ତତ୍ପୁରୁଷସନ୍ନିଧୌ ତଦାକାରେଣ ପରିଣମତେ, ନାନ୍ୟାକାରେଣ । ତଥା ଚୋକ୍ତମିଷ୍ଟସିଦ୍ଧୌ—"ଯସ୍ୟାଜ୍ଞାନଂ ଭ୍ରମସ୍ତସ୍ୟ ଭ୍ରାନ୍ତଃ ସମ୍ୟକ୍ ଚ ବେତ୍ତି ସ" ଇତି । ଅତ ଏବ କସ୍ୟଚିତ୍ ପୁରୁଷସ୍ୟୈକସ୍ୟାଂ ଶୁକ୍ତୌ ରଜତଭ୍ରମଃ କସ୍ୟଚିଚ୍ଚ ରଙ୍ଗଭ୍ରମ ଉପପଦ୍ୟତ ଇତି ଭାବଃ । ଯେ ତୁ ନୃସିଂହାଶ୍ରମାନୁଯାୟିନୋଽବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିଂ ନାଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି, ତାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହ—ରଜତଜ୍ଞାନଭାସେତି । ରଜତଜ୍ଞାନସ୍ୟୋଯୁଗପଦୁତ୍-

ଅନୁବାଦ

ରଜତସଂସ୍କାର ଓ କାଚାଦି ଦୋଷସହକାରେ ରଜତରୂପ ବିଷୟାକାରରେ ଓ ରଜତଜ୍ଞାନାଭାସ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହୁଏ । (ଅତଏବ ପ୍ରାତିଭାସିକବସ୍ତୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତି ଉତ୍ପାଦକ ସାମଗ୍ରୀ ରହିଅଛି) ।

ପରିଣାମ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ :—ଉପାଦନର ସମସତ୍ତ୍ୱାକ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ବିବର୍ତ୍ତ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ :—ଉପାଦାନର ବିଷମସତ୍ତ୍ୱାକ ଉତ୍ପତ୍ତି ।

विवर्त्तो नामोपादान-विषमसत्ताक-कार्यापत्तिः। प्रातिभासिक-रजतं चाविद्या-

ପରିଣାମିତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ର ବିଷୟାଜନ୍ୟତ୍ୱେନ ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପରୋକ୍ଷତ୍ୱାଭାବାଶଙ୍କା ନ ଯୁକ୍ତା । ବିଷୟାଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଜ୍ଞାନେ ବ୍ୟଭିଚାରାତ୍ ନିୟାମକତ୍ୱନିୟମୋଽପି ନାସ୍ତ୍ୟେବ । ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଃ ଜ୍ଞାନତ୍ୱାଭାବାତ୍ ଜ୍ଞାନାଧ୍ୟାସାରେଣ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ରଜତଜ୍ଞାନବତ୍ ଇତ୍ୟରଜତାକାର ବୃତ୍ତିବଦାଭାସତେ · ଇତି · ରଜତଜ୍ଞାନାଭାସୋ ରଜତାକାରଃ ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିସ୍ତଦାକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ନନ୍ୱବିଦ୍ୟାପରିଣାମଶ୍ଚେଦ୍ ରଜତଂ ବ୍ରହ୍ମାବିବର୍ତ୍ତୋ ନ ସ୍ୟାଦ୍, ବ୍ରହ୍ମାପରିଣାମସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମବିବର୍ତ୍ତତ୍ୱାତ୍; ବିବର୍ତ୍ତ-ପରିଣାମୟୋରଭେଦ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ପରିଣାମ ଇତି । ତଥା ଚ ବିବର୍ତ୍ତ-ପରିଣାମୟୋର୍ଭେଦାଦ୍ ରଜତସ୍ୟ ନ ବ୍ରହ୍ମବିବର୍ତ୍ତତାହାନିଃ । ଯଥା ଚୈତତ୍, ତଥାଗ୍ରେ ଉପପାଦୟିଷ୍ୟତ ଇତି ଭାବଃ । ପରିଣାମସ୍ୱରୂପମାହ – ଉପାଦାନସମା ଉପାଦାନସତ୍ତାତୁଲ୍ୟା ସତ୍ତା ଯସ୍ୟୋପାଦେୟସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ, ତତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମୁପାଦାନସମସତ୍ତାକଂ, ତଚ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚେତ୍ୟୁପାଦାନସମସତ୍ତାକଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ, ତସ୍ୟାପତ୍ତିରିତି ବିଗ୍ରହଃ । ଆପତ୍ତିଶ୍ଚୋତ୍ପାଦଃ । ସମସତ୍ତାକେତି । ତ୍ରିବିଧା ସତ୍ତା ପାରମାର୍ଥିକୀ ବ୍ୟାବହାରିକୀ ପ୍ରାତିଭାସିକୀ ଚେତି । ତତ୍ରାଦ୍ୟା ତ୍ରୈକାଲିକନିଷେଧାପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱରୂପା ବ୍ରହ୍ମଣଃ, ଦ୍ୱିତୀୟା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନେତର-ଜ୍ଞାନାବାଧ୍ୟତ୍ୱରୂପା ବ୍ୟାବହାରିକସ୍ୟାକାଶାଦେଃ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ, ତୃତୀୟା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନେତର-ଜ୍ଞାନବାଧ୍ୟତ୍ୱରୂପା ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେଃ ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ । ଯଦୋପାଦାନୋପାଦେୟୟୋରେକରୂପୈବ ସତ୍ତା, ତଦା ସମସତ୍ତେତି ଭାବଃ । କାର୍ଯ୍ୟାପତ୍ତିରିତି । ଆପଦ୍ୟମାନକାର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । କାର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚୋପାଦାନାବସ୍ଥାବିଶେଷଃ । ତଥା ଚ ସ୍ୱୋପାଦାନସତ୍ତା-ସମସତ୍ତାକତ୍ୱେ ସତି କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ପରିଣାମତ୍ୱମିତି ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ସ୍ୱମୁପାଦେୟମ୍ । ତତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତେ ବିବର୍ତ୍ତେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟାପି କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାଦତ ଆହ—ସ୍ୱୋପାଦାନେତି । ବିବର୍ତ୍ତସ୍ୱରୂପମାହ— ଉପାଦାନେତ୍ୟାଦି । ପୂର୍ବବଦ୍ ବିଗ୍ରହଃ । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ସ୍ୱୋପାଦାନସତ୍ତା-ବିଷମସତ୍ତାକତ୍ୱେ ସତି କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ବିବର୍ତ୍ତତ୍ୱମିତି ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ତତ୍ର ପରିଣାମେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିବାରଣାୟାହ— ସ୍ୱୋପାଦାନେତି । ନନ୍ୱେକସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାତିଭାସିକେ ବିରୁଦ୍ଧୟୋର୍ବିବର୍ତ୍ତତ୍ୱ-ପରିଣାମତ୍ୱୟୋଃ କଥଂ ସମାବେଶ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ପ୍ରାତି-

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅବିଦ୍ୟାର ପରିଣାମ ଓ ଚୈତନ୍ୟର ବିବର୍ତ୍ତ

पेक्षया परिणामः, चैतन्यापेक्षया विवर्त्त इति चोच्यते। अविद्यापरिणामरूपं च तद् रजतमविद्याधिष्ठान इदमवच्छिन्न-चैतन्ये वर्त्तते, अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात्।

नन्तु चैतन्यनिष्ठ-रजतस्य कथमिदं रजतमिति पुरोवर्त्ति-तादात्म्यम्?

ଭାସିକେତ । ଅବିଦ୍ୟାପେକ୍ଷୟେତ । ଦ୍ୱିବିଧମୁପାଦାନତ୍ୱଂ ପରିଣାମିତ୍ୱଂ ତତ୍-ସତ୍ତ୍ୱପ୍ରଦତ୍ୱଂ ବା । ତଦାଦ୍ୟମଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟନ୍ତୁ ସତ୍ୟଜ୍ଞାନାନନ୍ଦାତ୍ମକବ୍ରହ୍ମଣଃ । ଯଦ୍ ଯଦନୁବିଦ୍ଧଂ ଜାୟତେ, ତତ୍ ତଦୁପାଦାନକଂ ଭବ । ବିୟଦାଦି-କାର୍ଯ୍ୟବର୍ଗଶ୍ଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାନୁବିଦ୍ଧୋ ଜଡ଼ାନୁବିଦ୍ଧଶ୍ଚ ଜାୟତ ଇତ୍ୟୁଭୟସ୍ୟାପ୍ୟୁପାଦାନତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତତ୍ରାବିଦ୍ୟୋପାଦାନକତ୍ୱେ ପରିଣାମତ୍ୱଂ ଚୈତନ୍ୟୋପାଦାନକତ୍ୱେ ତୁ ବିବର୍ତ୍ତତ୍ୱମ୍ । ନ ହି ଯମପେକ୍ଷ୍ୟ ପରିଣାମତ୍ୱଂ ତମେବାପେକ୍ଷ୍ୟ ବିବର୍ତ୍ତତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚ ପ୍ରତିଯୋଗିଭେଦାଦେକସ୍ୟୋଭୟଂ ପରତ୍ୱାପରତ୍ୱବନ୍ନ ବିରୁଦ୍ଧମିତି ଭାବଃ ।

ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟାଶ୍ରିତତ୍ୱମାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟାଶ୍ରିତସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟେ ତଦାତ୍ମ୍ୟେନୋତ୍ପନ୍ନସ୍ୟ । କଥମିତ୍ୟାକ୍ଷେପେ ପ୍ରଶ୍ନେ ବା । ପୁରୋବର୍ତ୍ତିତାଦାତ୍ମ୍ୟମିଦନ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟମ୍ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ଉଚ୍ୟତେ ଇତି । ନ୍ୟାୟମତେ ଇତି । ସ୍ୱମତେ ସୁଖାଦେରନ୍ତଃକରଣଧର୍ମତ୍ୱା-

ଅନୁବାଦ

ବୋଲାଯାଏ । ଏହି ଅବିଦ୍ୟା ପରିଣାମୀଭୂତ ରଜତ ଅବିଦ୍ୟାର ଅଧିଷ୍ଠାନୀଭୂତ ଇଦମଂଶାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଆଶ୍ରୟକରେ । କାରଣ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ସ୍ୱୀୟ ଉପାଦାନ ଅବିଦ୍ୟାର ଅଧିଷ୍ଠାନକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିଥାଏ । ଏହା ହିଁ ନିୟମ ।

ପ୍ରଃ—ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତ ଯଦି ଚୈତନ୍ୟକୁ ଅଶ୍ରୟ କରେ, ତେବେ 'ଇଦଂ ରଜତଂ' ଏହିଭଳି ସମ୍ମୁଖସ୍ଥ ବସ୍ତୁ ସହିତ ରଜତର ଅଭିନ୍ନ ଉପଲବ୍ଧି କାହିଁକି ହୁଏ ?

ଉଃ—ନ୍ୟାୟଦର୍ଶନ ମତରେ ଯେମିତି ଆତ୍ମଗତ ସୁଖଦୁଃଖାଦିକୁ ଶରୀରଗତରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ, କାରଣ, ଶରୀରାବଚ୍ଛେଦରେ ଆତ୍ମଗତ ସୁଖଦୁଃଖାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ସେମିତି ଅମ୍ଭମାନଙ୍କମତରେ ରଜତର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟର ଅବଚ୍ଛେଦକ ଇଦମ୍‌ବସ୍ତୁ ସହିତ ରଜତର ତାଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରତୀତି ହୋଇଥାଏ । କାରଣ, ଇଦମ୍ ବସ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟର ଅବଚ୍ଛେଦକ ଅଟେ । ଏହି

उच्यते। यथा न्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठत्वेनोपलम्भः, शरीरस्य सुखाद्यधिकरणतावच्छेदकत्वात्। तथा चैतन्यमात्रस्य रजतं प्रत्यनधिष्ठानतयेदमवच्छिन्नचैतन्यस्य तदधिष्ठानत्वेनेदमोऽवच्छेदकतया रजतस्य पुरोवर्त्ति-संसर्ग-प्रत्ययः उपपद्यते। तस्य च विषयचैतन्यस्य तदन्तःकरण-चैतन्याभिन्नतया विषयचैतन्याध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तं केवलसाक्षि-वेद्यं सुखादिवदनन्यवेद्यमिति चोच्यते।

ननु साक्षिण्यध्यस्तत्वेऽहं रजतमित्यहं रजतवानिति वा प्रत्ययः स्यादहं सुखीतिवदिति चेत्। उच्यते। न हि सुखादीनामन्तःकरणावच्छिन्न

ଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ୍ମନିଷ୍ଠସ୍ୟାତ୍ମନି ସମବାୟେନୋତ୍ପନ୍ନସ୍ୟାଶ୍ରିତସ୍ୟ । ଶରୀରନିଷ୍ଠତ୍ୱେନ ଶରୀରେ ମେ ସୁଖମିତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତାଦୃଶୋପଲମ୍ଭେ ହେତୁମାହ—ଶରୀରସ୍ୟେତି । ସୁଖାଦ୍ୟଧିକରଣେତି । ଆଦିପଦେନ ଦୁଃଖାଦି-ପରିଗ୍ରହଃ । ନ୍ୟାୟମତେ ଶରୀରାବଚ୍ଛେଦେ ଶରୀରାନ୍ତର୍ଗତେ ଆତ୍ମନି ସୁଖାଦିକ-ମୁତ୍ପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମିନ୍ ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନେ ଆତ୍ମନ୍ୟାଶ୍ରିତସ୍ୟ ସୁଖସ୍ୟ ଯଥାତ୍ମନ ସଂସର୍ଗାନୁଭବେଽହଂ ସୁଖୀତି । ତଥା ତଦବଚ୍ଛେଦକେ ଶରୀରେଽପି ସଂସର୍ଗାନୁଭବୋ ଦେହେ ମେ ସୁଖମିତି । ତତ୍ର କସ୍ମାତ୍ ? ଶରୀରସ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାତ୍, ଅବଚ୍ଛିନ୍ନ୍ୟା-ବଚ୍ଛେଦକୟୋର୍ଭେଦେଽପ୍ୟବଚ୍ଛେଦ୍ୟଗତ-ପଦାର୍ଥସ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକେଽପି ଭାନଦର୍ଶନାତ୍, ଅନ୍ୟଥା ଶରୀରେ ମେ ସୁଖମିତ୍ୟାଦିପ୍ରତୀତ୍ୟନୁପପତ୍ତେରିତି ଭାବଃ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁ-ସାରେଣ ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକଂ ଯୋଜୟିତୁମାହ—ତଥେତି । ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନେତି । ତଥାଚ ଯଥା ସୁଖାଧିକରଣସ୍ୟାତ୍ମନୋଽବଚ୍ଛେଦେ ଶରୀରେ ସୁଖସ୍ୟ ସଂସର୍ଗପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଭବତି, ତଦ୍ୱଦ୍ ରଜତାଧିକରଣସ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକେ ଇଦମି ରଜତସ୍ୟ ତାଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଭବିତୁମର୍ହତୀତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ସ୍ଥଳରେ ବିଷୟଚୈତନ୍ୟ (ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ) ଅନ୍ତଃକରଣୋପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ବିଷୟଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ଥିବା ରଜତକୁ ସାକ୍ଷି-ଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ, କେବଳ ସାକ୍ଷିବେଦ୍ୟ ଓ ସୁଖାଦି ପରି ଅନନ୍ୟବେଦ୍ୟ ବୋଲଯାଏ ।

ପ୍ରଃ—ଯଦି ରଜତ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ହେଉଥାଏ, ତେବେ 'ଏହା

चैतन्यनिष्ठाऽविद्याकार्यत्वप्रयुक्तमहं सुखीति ज्ञानम्, सुखादीनां घटादिवच्छिन्नचैतन्य एवाध्यासात्। किन्तु यस्य यदाकारानुभवाहित संस्कार-सहकृताविद्याकार्यत्वं तस्य तदाकारानुभव-विषयत्वमित्येवानुगतं नियामकम्। तथा चेदमाकारानुभवाहित-संस्कार-सहकृताविद्याकार्यत्वाद् घटादेरिदमाकारानुभव-विषयत्वम्। अहमाकारानुभवाहित-संस्कार-सहकृताविद्या-कार्यत्वादन्तःकरणादेरहमनुभव-विषयत्वम्। शरीरेन्द्रियादेरुभयविधानुभवा-हित- संस्कार-

ନନ୍ୱେବମପି ସୁଖାଦୀନାମନ୍ତଃକରଣ-ଧର୍ମାଣାଂ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟେଽଧ୍ୟାସାଦବଚ୍ଛିନ୍ନତାବଚ୍ଛେଦକେନାଽହଙ୍କାରେଣ ସମ୍ବନ୍ଧାଦ୍ ଯଥାଽହଂ ସୁଖୀତି ପ୍ରତୀତର୍ଜାୟତେ, ତଥା ରଜତାଦୀନାମପି ପ୍ରାତିଭାସିକାନାଂ ସାକ୍ଷିଣ୍ୟଧ୍ୟାସାଦବଚ୍ଛିନ୍ନତାବଚ୍ଛେଦକେନାଽହଙ୍କାରେଣସମ୍ବନ୍ଧାଦହଂ ରଜତମିତି ପ୍ରତୀତିର୍ଜାୟତାମ୍, ଅବିଦ୍ୟାଧାରତାବଚ୍ଛେଦକାଭେଦେନୈବାଧ୍ୟସ୍ତାବଭାସ-ନିୟମାତ୍, ଇଦମୋଽବିଦ୍ୟାଧାରତାବଚ୍ଛେଦକବଦହଙ୍କାରସ୍ୟାପ୍ୟବିଦ୍ୟାଧାରତାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାଦିତି ଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି। ସାକ୍ଷିଣୀତି ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନାନ୍ତଃକରଣୋପହିତଚୈତନ୍ୟ। ନିବାରୟତି — ସ୍ୱିତି। ସୁଖାଦୀନାମିତ୍ୟାଦିପଦେନ ଦୁଃଖାଦିପରିଗ୍ରହଃ। ତଥା ଚ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟାଧ୍ୟସ୍ତଂ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠାବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟଂ ହି ସୁଖାଦିକଂ, ନାନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନ

ଅନୁବାଦ.

ରଜତ' ଏଭଳି ପ୍ରତୀତି ନ ହୋଇ 'ମୁଁ ରଜତ' ବା 'ମୁଁ ରଜତବାନ୍' ଏଭଳି ପ୍ରତୀତି କାହିଁକି ହୁଏ ନାହିଁ ? ଯେମିତି 'ମୁଁ ସୁଖୀ' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ। ଉ:—'ମୁ ସୁଖୀ' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତୀତି ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତଃକରଣରୂପ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ଏହି କାରଣରୁ ହୁଏ ତାହା ନୁହେଁ। କାରଣ ଘଟାଦିବସ୍ତୁ ଭଳି ସୁଖାଦି ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକ ବସ୍ତୁ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ଅଟେ। କିନ୍ତୁ ଏ ବିଷୟରେ ନିୟମ ହେଉଅଛି ଯେ ଯାହା ଯଦାକାର ଅନୁଭବଜନିତ ସଂସ୍କାର ସହକାରେ ଅବିଦ୍ୟା ଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହା ତଦାକାର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୋଇଥାଏ।

ଅତଏବ ଘଟାଦିବସ୍ତୁ ଇଦମାକାର ଅନୁଭବ ଜନିତସଂସ୍କାର ସହକୃତ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ 'ଏହା ଘଟ' ଏହିଭଳି ଇଦମାକାର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ ଅନ୍ତଃକରଣାଦି ଅହମାକାର ଅନୁଭବ ଜନିତ ସଂସ୍କାର ସହକୃତ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ

सहकृताविद्याकार्यत्वादुभयविधानुभवविषयत्वम् । तथा चोभयविधानुभवः—इदं शरीरमहं देहः, अहं मनुष्यः, अहं ब्राह्मणः, इदं चक्षुरहं काणः, इदं श्रोत्रमहं बधिरः इति । प्रकृते च प्रातिभासिक-रजतस्य प्रमातृ—चैतन्याभिन्नेदमवच्छिन्न-चैतन्य-निष्ठाऽविद्याकार्यत्वेऽपीदं रजतमिति सत्य-स्थलीयेदमाकारानुभवाहित-संस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभव-विषयता, न त्वहं रजतमित्यहमाकारानुभव-विषयतेत्यनुसन्धेयम् ।

ଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠାବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ନାହମାକାରପ୍ରତୀତିବିଷୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକମିତି ଭାବଃ । କିଂ ତର୍ହି ପ୍ରୟୋଜକମିତ୍ୟତ ଆହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ଯଦାକାରେତି । ତଥା ଚ ଯତ୍ର ଯଦାକାରାନୁଭବାହିତ-ସଂସ୍କାରସହକୃତବୃତ୍ତିବିଷୟତ୍ୱଂ, ତତ୍ର ତଦାକାରାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱମିତ୍ୟସ୍ୟ ନିୟମସ୍ୟ ବ୍ୟଭିଚାରାଭାବାତ୍ ତଦାକାରାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱେ ତଦାକାରାନୁଭବାହିତ-ସଂସ୍କାର-ସହକୃତ-ବୃତ୍ତିବିଷୟତ୍ୱମେବ ପ୍ରୟୋଜକଂ, ନାନ୍ୟଦିତି ଭାବ ।

ସ୍ୱୋକ୍ତପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟାନୁଗତମୁଦାହରଣୈର୍ଦର୍ଶୟତି—ତଥା ଚେତି । ଇଦମାକାରେତି । ଅୟଂ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅହମାକାରେତି । ଅହଂ କର୍ତ୍ତାଽହଂ ଭୋକ୍ତେତ୍ୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉଭୟବିଧେତି । ଅହମାକାରାନୁଭବାସ୍ମମାକାରାନୁଭବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉଭୟବିଧାନୁଭବଂ ପ୍ରତିପାଦୟତି—ତଥା ଚେତି । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେ ନିୟାମକମୁପପାଦ୍ୟ ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକେ ତଦ୍ ଯୋଜୟତି—ପ୍ରକୃତେ ଚେତି । ଶୁକ୍ତିରଜତ-ସ୍ଥଲେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟେତି । ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନଂ

ଅନୁବାଦ

ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଅହମାକାର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ । ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଉଭୟବିଧ ପ୍ରତୀତି ସ୍ଥଳେ ବିଶେଷ ଏହି ଯେ, ତାହା ଅହମାକାର ଓ ଇଦମାକାର ଉଭୟବିଧ ଅନୁଭବ ଜନିତ ସଂସ୍କାର ସହକୃତ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ଉଭୟାକାର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ । ଏଇଥି ପାଇଁ 'ମୁଁ ମନୁଷ୍ୟ' 'ମୋର ଏଇ ଶରୀର' 'ମୋର ଏଇ ଚକ୍ଷୁ' 'ମୁଁ ଅନ୍ଧ' ଇତ୍ୟାଦି ରୂପରେ ଅହମାକାର ଓ ଇଦମାକାରରେ ଉଭୟ ପ୍ରକାର ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରକୃତସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରାପ୍ତ ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟଗତ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ବି 'ଏହା ରଜତ' ଏହିଭଳି

नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात् साक्षि-सम्बद्धतया भानसम्भवे रजत-गोचर-ज्ञानाभासरूपाऽविद्यावृत्तेरभ्युपगमः किमर्थः इति चेन्न। उच्यते स्वगोचर-वृत्त्युपहित-चैतन्यभिन्न-सत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्षत्व-रूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदभ्युपगमात् ।

नन्विदंवृत्तेरजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैक-विषयकत्वे गुरुमतवद् विशिष्ट-

ହୃଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟନିଷ୍ଠା ଯାଽବିଦ୍ୟା, ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେଽପୀତି ବିଗ୍ରହଃ । ଅନେନ ଶୁକ୍ତିରଜତସ୍ୟ ସାକ୍ଷିଣ୍ୟଧ୍ୟସ୍ତତ୍ୱେଽପି ନାହମାକାର-ପ୍ରତୀତି-ବିଷୟତ୍ୱଂ, ସାକ୍ଷି-ଚୈତନ୍ୟାଧ୍ୟସ୍ତତ୍ୱସ୍ୟ ତତ୍ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାନଭ୍ୟୁପଗମାଦତ୍ରୋକ୍ତଂ ବେଦିତବ୍ୟମ୍ । ଶୁକ୍ତିରଜତାଦାବହଂ ରଜତମିତ୍ୟାଦ୍ୟନୁଭବସ୍ୟ କଦାପ୍ୟଜନନାତ୍ ଅହମାକାରାନୁ-ଭବବିଷୟତା-ପ୍ରୟୋଜକସ୍ୟାହମାକାରାନୁଭବାହିତ-ସଂସ୍କାର-ସହକୃତ-ବୃତ୍ତି-ବିଷୟତ୍ୱସ୍ୟା-ଭାବେନ ତେଷାଂ ନାହମାକାରାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱସ୍ତୁ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେରିଦମାକାରାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ତଥାପି ତଦ୍ବିଷୟା-ଽବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଃ କଳ୍ପନା ନୈବ ଯୁକ୍ତା, ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱାତ୍ । ନ ଚ ପ୍ରକାଶସମ୍ବନ୍ଧ-ମନ୍ତରା ପ୍ରକାଶାଯୋଗାତ୍ ସ୍ୱପ୍ରକାଶନାବାହ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରକାଶକସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥା ସା ବୃତ୍ତିରିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ତସ୍ୟ ପ୍ରକାଶକସମ୍ବନ୍ଧତୟୈବୋତ୍ପନ୍ନତ୍ୱାତ୍, ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟାଭିନ୍ନେଦମ-ବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରକାଶାଦେବ ତତ୍ପ୍ରକାଶୋପପତ୍ତେଃ । ନାପ୍ୟାବରଣଭଙ୍ଗାର୍ଥା, ଭ୍ରାନ୍ତି-ସ୍ଥଳଗୋଚର-ଗତସ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତାଦେରଦର୍ଶନେନ ତଦ୍ଗୋଚରାବରଣାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ନାପି ସଂସ୍କାରାର୍ଥା, ରଜତାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାଦେବ ତଦୁପପତ୍ତେରିତି ନୃସିଂହାଶ୍ରମମତ-ନିରାକରଣ୍ ମବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଃ ପ୍ରୟୋଜନଞ୍ଚ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ପୂର୍ବପକ୍ଷମାରଚୟତି—ନନ୍ୱେବମ-ପୀତି । ଶୁକ୍ତିରଜତ ଦେରିଦମାକାରାନୁଭବବିଷୟତ୍ୱୋପପାଦନେଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାକ୍ଷାତ୍ ବୃତ୍ତିଂ ବିନା । ଭାନସମ୍ଭବେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସମ୍ଭବେ । ସାକ୍ଷାତ୍ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ—ସାକ୍ଷିସମ୍ବନ୍ଧା-ଦିତି ଭାବଃ । ଜ୍ଞାନାଭାସରୂପାୟାଃ ରଜତଜ୍ଞାନାକାରାୟାଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି —ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ସ୍ୱଗୋଚରେତି । ସ୍ୱଗୋଚରା ସ୍ୱବିଷୟା ଯା ବୃତ୍ତିସ୍ତଦୁପହିତଂ ଯଚ୍ଚୈତନ୍ୟଂ, ତଦ୍ଭିନ୍ନା ସତ୍ତା ଯସ୍ୟ ତଦ୍ଭାବଃ ସ୍ୱଗୋଚରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ଚୈତନ୍ୟ-ଭିନ୍ନସତ୍ତାକତ୍ୱଂ, ତଦଭାବସ୍ୟେତି ବିଗ୍ରହଃ । ବିଷୟାପରୋକ୍ଷତ୍ୱରୂପତୟେତି । ଯେ ଘଟେ ସଃ ସ୍ୱାକାରବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାତିରିକ୍ତ ସତ୍ତାଶୂନ୍ୟତ୍ୱଂ ବିଷୟଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ତ୍ୱମିତି ପ୍ରାକ୍ ନିରୂପଣାଦିତି ଭାବଃ ।

ज्ञानानभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानसिद्धिरिति चेन्न, वृत्तिद्वय प्रतिबिम्बित-चैतन्यस्यैकस्य सत्यमिथ्यावस्तु-तादात्म्यावगाहित्वेन भ्रमत्वस्वीकारात्। अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यानियमादप्रमाण्योक्तिः साम्प्रदायिकानाम्।

ନନ୍ୱେବମପି ଶୁକ୍ତିରଜତସ୍ଥଲେ ଇଦଂ ରଜତମିତ୍ୟାକାରକଂ ଜ୍ଞାନଂ ଭ୍ରମୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁବିଷୟକୈକବୃତ୍ତେରଭାବାତ୍, ଇଦମାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେ ରିଦଂବିଷୟକତ୍ୱାତ୍, ରଜତାକାରାବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତେଶ୍ଚ ରଜତବିଷୟକତ୍ୱାତ୍, ଇଦମଭିନ୍ନରଜତବିଷୟକୈକବିଶିଷ୍ଟବୃତ୍ତେରନଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି। ପ୍ରତ୍ୟେକମିତି। ପ୍ରତ୍ୟେକମିଦଂ ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ତମବ୍ୟୟମ୍। ଏକୈକବିଷୟତ୍ୱେ ଇତି। ଇଦମାକାରବୃତ୍ତେରିଦଂମାତ୍ରବିଷୟତ୍ୱେ ରଜତାକାରବୃତ୍ତେଶ୍ଚ ରଜତମାତ୍ରବିଷୟକତ୍ୱେ, ନ ତ୍ୱିଦମଭିନ୍ନରଜତବିଷୟକତ୍ୱେତି ଭାବଃ। ଗୁରୁମତବତ୍ ପ୍ରଭାକରମତବତ୍। ତନ୍ମତେ ହୀଦଂ ରଜତମିତି ନୈକଂ ଜ୍ଞାନମ୍, କିନ୍ତ୍ୱିଦମିତି ପୁରୋବର୍ତ୍ତିଦ୍ରବ୍ୟମାତ୍ରବିଷୟକଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍, ରଜତମିତି ରଜତବିଷୟକଂ ସ୍ମରଣଂ। ଯଦ୍ୟପି ତୟୋର୍ଦ୍ୱୟୋର୍ଜ୍ଞାନୟୋଃ ସ୍ୱରୂପତୋ ବିଷୟତଶ୍ଚ ଭେଦୋଽସ୍ତ୍ୟେବ, ତଥାପି ତୋଷବ-

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରମାଜ୍ଞାନସ୍ଥଲୀୟଇଦମାକାର ଅନୁଭବ ଜନିତ ସଂସ୍କାର ଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ତାହା ଇଦମାକାରଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ, ଅହମାକାର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ।

ପ୍ରଃ—ଏହିପରି ହେଲେ ବି ମିଥ୍ୟାରଜତ ସାକ୍ଷାତ୍‌ଭାବରେ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ଏଣୁ ରଜତବିଷୟକଜ୍ଞାନାଭାସରୂପ ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାରର ଆବଶ୍ୟକତା କଣ? ଉଃ—ସ୍ୱବିଷୟକବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧରକ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧାନତା ହିଁ ବିଷୟଗତ ଅପରୋକ୍ଷତ୍ୱବ୍ୟବହାରର ନିୟାମକ ହେଉଥିବାରୁ ଭ୍ରମସ୍ଥଳରେ ରଜତର ଅପରୋକ୍ଷତ୍ୱସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ସେଠାରେ ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ।

ପ୍ରଃ—ଇଦମାକାର ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତି ଏବଂ ରଜତାକାର ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଅଲଗା ଅଲଗା ବିଷୟକ ହେଲେ ପ୍ରଭାକର ମତାନୁସାରେ ଭ୍ରମସ୍ଥଳରେ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା; ଅତଏବ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ-ସ୍ୱୀକାର

ननु सिद्धान्ते देशान्तरीय-रजतमप्यविद्याकार्यमध्यस्तं चेति कथं शुक्ति-रूप्यस्य ततो वैलक्षण्यमिति चेन्न, त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेऽपि केषाञ्चित् क्षणिकत्वं केषाञ्चित् स्थायित्वमित्यत्र यदेव स्वभाव-विशेषादिकं नियामकम्, तदेव ममापि। यद्वा घटाद्यध्यासेऽविद्यैव दोषत्वेनापि हेतुः, शुक्तिरूप्या-

ଶାଚ୍ଛୁକ୍ତିତ୍ୱସାମାନ୍ୟବିଶେଷୟୋରଗ୍ରହସ୍ତତ୍ତ୍ୱାଂଶସ୍ୟ ପ୍ରମୋଷୋ ଭେଦସ୍ୟ ଚାଗ୍ରହୋ ଭବତି । ଅଗୃହୀତଭେଦଞ୍ଚ ତଜ୍ଜ୍ଞାନଦ୍ୱୟଂ ଗ୍ରହଣସ୍ମରଣରୂପମଭେଦବ୍ୟବହାର-ସ୍ୟେଦଂ ରଜତମିତି ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟବ୍ୟପଦେଶସ୍ୟ ଚ କାରଣଂ ଭବତି । ତସ୍ମା-ଚ୍ଛାଭେଦବ୍ୟବହାରେ ଲୋକାନାମ୍ । ଏବଞ୍ଚେଦଂ ରଜତମିତ୍ୟତ୍ର ଯଥୈକୈକଂ ଜ୍ଞାନମେକୈକବିଷୟକମ୍, ନ ବିଶିଷ୍ଟବିଷୟକମ୍, ତଥା ତ୍ୱନ୍ମତେଽପୀତି ଶଙ୍କା-କର୍ତ୍ତୁରାଶୟ ଇତି ଭାବଃ । ପରିହରତି—ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ବୃତ୍ତିଦ୍ୱ-ୟେତି । ଇଦମାକାର ରଜତାକାରବୃତ୍ତିଦ୍ୱୟାଭିବ୍ୟକ୍ତଂ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକତ୍ୱେତି । ଯଦ୍ୟପି ବୃତ୍ତିର୍ଦ୍ୱିବିଧା, ତଥାପି ତଦଭିବ୍ୟକ୍ତଂ ଚୈତନ୍ୟମେକମେବ, ଇଦମାକାର-ବୃତ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛେଦେନ ରଜତାକାର-ବୃତ୍ତେରନୁଦୟାଦିତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତି-ଦ୍ୱୟାଭିବ୍ୟକ୍ତ-ଚୈତନ୍ୟରୂପସ୍ୟାନୁଭବସ୍ୟ ଭ୍ରମତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ସତ୍ୟମିଥ୍ୟେତି । ସତ୍ୟମିଥ୍ୟୟୋରିଦଂରଜତୟୋର୍ଯତ୍ ତାଦାତ୍ମ୍ୟଂ, ତଦ୍ବିଷୟକତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭ୍ରମତ୍ୱସ୍ୱୀକାରାଦିତି । ବୃତ୍ତିଦ୍ୱୟାଭିବ୍ୟକ୍ତ-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେଦମି ରଜତେ ତତ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟେ ଚ ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୂପବିଷୟତାସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟ-ବିଷୟକତ୍ୱେନ ଭ୍ରମତ୍ୱ-ମିତି ଭାବଃ ।

ବୃତ୍ତିଦ୍ୱୟାଭିବ୍ୟକ୍ତ-ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଭ୍ରମତ୍ୱେ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକସମ୍ମତିମାହ—ଅତ ଏବେତି । ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟାବଗାହିଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଭ୍ରମତ୍ୱ-ସ୍ୱୀକାରାଦେବେ-ତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାମାଣ୍ୟାନ୍ୟସ୍ମାଦିତି । ପ୍ରମାତ୍ୱାନ୍ୟତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ, ପ୍ରମାତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଯାବତ୍ । ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତିବିଷୟୟୋ ନାଜ୍ଞାତସ୍ତଦ୍‌ଗୋଚର-ସଂଶୟବିପର୍ଯ୍ୟୟାଦର୍ଶନାତ୍ । ଅତସ୍ତଦ୍ବିଷୟକୋ ନଷ୍ଟୟୋ ନାଜ୍ଞାତାର୍ଥକତ୍ୱସ୍ତ୍ୱେନ ତସ୍ୟ ନ ପ୍ରମାତ୍ୱମ୍, ଅଜ୍ଞାତାର୍ଥ-ଜ୍ଞାପକସ୍ୟୈବ ପ୍ରମାତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନୁ ତ୍ୱନ୍ମତେ ଯଥା ସତ୍ୟରଜତମବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟମଧ୍ୟସ୍ତଞ୍ଚ, ତଥା ମିଥ୍ୟାଭୂତଂ ଶୁକ୍ତି-ରଜତାଦିକମପି । ତତ୍ କଥଂ ସତ୍ୟରଜତସ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକତ୍ୱଂ ମିଥ୍ୟାରଜତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱମିତି ନୈୟାୟିକଃ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ଅଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ।

तु काचादयोऽपि दोषाः । तथा चागन्तुक-दोष-जन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकम् । अत एव स्वप्नोपलब्ध-रथादीनामागन्तुक-निद्रादिदोष-जन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वम् । ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूत-रथादेः स्मरणमात्रेणैव प्रातिभासिकत्व-व्यवहारोपपत्तौ न रथादि-सृष्टि-कल्पनम्, गौरवादिति चेन्न, रथादेः

ତଥା ଚ ତୟୋଃ ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାରଜତୟୋଃ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱେନ ବ୍ୟାବହାରିକତ୍ୱେନ ଚ ଭେଦୋ ନାଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟଃ, ନିୟାମକାଭାବାତ୍, ଉଭୟୋରବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେଽଧ୍ୟସ୍ତତ୍ୱେ ଚ ବିଶେଷାଭାବାଦିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ନେତି । ତନ୍ମତେ ନୈୟାୟିକମତେ । ସତ୍ତ୍ୱାବିଶେଷେଽପୀତି । କେଷାଞ୍ଚିତ୍ ଜ୍ଞାନସୁଖାଦୀନାମ୍ କ୍ଷଣିକତ୍ୱମ୍ ତୃତୀୟକ୍ଷଣବିନାଶିତ୍ୱମ୍ । କେଷାଞ୍ଚିତ୍ ଘଟାଦୀନାମ୍ । ସ୍ଥାୟିତ୍ୱମ୍ ଅକ୍ଷଣିକତ୍ୱମ୍ । ଇତ୍ୟତ୍ର ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବିଷୟେ । ସ୍ୱଭାବବିଶେଷ ଏକମିତି । ଆଦି-ପଦେନ କାଲାନ୍ତରୋପଲମ୍ଭାନୁପଲମ୍ଭାଦି ପରିଗ୍ରହଃ । ମମାପି ଅଦ୍ୱୈତମତେଽପି ।

ଅନୁବାଦ

ନ କଲେ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନର ସିଦ୍ଧି କେମିତି ହୋଇପାରିବ ? ଉଃ—ବୃତ୍ତି ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱୟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ଏକ ହୋଇଥିବାରୁ ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁତାଦାତ୍ମ୍ୟ (ଇଦଂ ଓ ରଜତର ଏକୀଭାବ) ବିଗାହୀ ହୁଏ ଏବଂ ଏଥି-ପାଇଁ ଏହି ଜ୍ଞାନକୁ ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ । ଏହି କାରଣବଶତଃ ସାକ୍ଷିଜ୍ଞାନର ସତ୍ୟମିଥ୍ୟା ବିଷୟକତା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରମାତ୍ୱ ନ ଥିବାରୁ ବୈଦାନ୍ତିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହାକୁ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରଃ—ଯେପରି ସତ୍ୟରଜତ ପଦାର୍ଥ (ବ୍ୟାବହାରିକ ରଜତ) ଅବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅଧ୍ୟସ୍ତ, ସେମିତି ମିଥ୍ୟା ରଜତ ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅଧ୍ୟସ୍ତ । ତେଣୁ ବ୍ୟାବ-ହାରିକ ରଜତ ଠାରୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତର ପାର୍ଥକ୍ୟ କିପରି ରହିଲା ? ଉଃ—ପୂର୍ବପକ୍ଷୀ ନୈୟାୟିକମାନଙ୍କ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଉଅଛି ଯେ, ଯେମିତି ତୁମ୍ଭ-ମାନଙ୍କ (ନୈୟାୟିକ) ମତରେ ବ୍ୟାବହାରିକବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟ ହେଲେ ବି ସେ-ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କ୍ଷଣିକ ଓ କେତେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥାୟୀ ସ୍ୱୀକାର କରି ହୁଏ । ଏ ବିଷୟରେ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱଭାବକୁ ହିଁ ନିୟାମକ କହିବା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନାହିଁ । ସେମିତି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ଯଦ୍ୟପି ବ୍ରହ୍ମାତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁ ମାତ୍ର ହିଁ ମିଥ୍ୟା, ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତିଭାସ କାଳସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ

स्मृतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्ने रथमद्राक्षमित्याद्यनुभव-विरोधापत्तेः, "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति रथादि-सृष्टि-प्रतिपादक-श्रुतिविरोधा-

ତଥା ଚ ପକ୍ଷଦ୍ୱୟେଽପି ଦୋଷ ତତ୍ପରିହାରୟୋଃ ସମତ୍ୱାନ୍ନୈକଃ ପକ୍ଷଃ ପର୍ଯ୍ୟନୁଯୋକ୍ତବ୍ୟ ଇତି ଭାବଃ । ପ୍ରତିବନ୍ଦେରନୁତ୍ତରତ୍ୱାଦାହ—ଯଦ୍ ବେତି । ଦୋଷତ୍ୱେନାଽପୀତି । ଅଧ୍ୟାସମାତ୍ରଂ ପ୍ରତି ଦୋଷସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟାବହାରିକାଧ୍ୟାସେ ଦୋଷାନ୍ତରାଭାବାଦଗତ୍ୟାଽବିଦ୍ୟାୟା ଦୋଷତ୍ୱକଲ୍ପନାଦିତି ଭାବଃ । ତଥା ଚ ପ୍ରାତିଭାସିକାଧ୍ୟାସଂ ପ୍ରତ୍ୟବିଦ୍ୟାତିରିକ୍ତସ୍ୟ ଦୋଷସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟାବହାରିକାଧ୍ୟାସଂ ପ୍ରତି ଚାନ୍ୟାହେତୁତ୍ୱାତ୍ ତୟୋର୍ହେତୁବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟେନ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ସ୍ୱପ୍ନୋପଲବ୍ଧାନାଂ ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚାନାଂ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱମୁପପାଦୟତି — ଅତ ଏବେତି । ଅବିଦ୍ୟାତିରିକ୍ତଦୋଷଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱ ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱାପ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚାନାଂ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ଆଗନ୍ତୁକେତି । ଅବିଦ୍ୟାତିରିକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ

ନନୁ ସ୍ୱପ୍ନୋପଲବ୍ଧାନାଂ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମେ ସ୍ୱପ୍ନଦଶାୟାଂ ତେଷାମୁତ୍ପତ୍ତିରଙ୍ଗୀକରଣୀୟା । ସା ଚ ନ ଯୁକ୍ତା, ଗୌରବାନ୍ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱାଚ୍ଚ । ନ ଚ ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ୟଥାଽନୁପପତ୍ତ୍ୟା ତଦୁତ୍ପତ୍ତିଃ କଲ୍ପ୍ୟତେ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍, ଅନ୍ୟଥାଽପି ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପପତ୍ତେଃ, ତତ୍ତତ୍ସ୍ମରଣସ୍ୟୈବ ଦୋଷାତ୍ ତତ୍ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପେଣ ପ୍ରତିଭାସାଚ୍ଛୁକ୍ତିକାୟାଂ ରଜତପ୍ରତିଭାସବଦିତି ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ପୂର୍ବାନୁଭୂତେତି । କଦାଚିଦପ୍ୟନନୁଭୂତସ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନଦଶାୟାଂ ପ୍ରତିଭାସେ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍, ପୂର୍ବପୂର୍ବଭ୍ରମସଂସ୍କାରସ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକଂ ପ୍ରତି ହେତୁତ୍ୱାତ୍, ତତ୍ତତ୍ସଂସ୍କାରଜନକତୟା ତଦ୍ବିଷୟାଣାଂ

ଅନୁବାଦ

ଏବଂ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବ୍ୟବହାରିକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହୁଥିବାରୁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଅଟେ । ଏ ବିଷୟରେ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱଭାବ ହିଁ ନିୟାମକ । ଅଥବା ଘଟାଦି ବ୍ୟାବହାରିକ ବସ୍ତୁର ଅଧ୍ୟାସ ପ୍ରତି ଅନାଦି ଅବିଦ୍ୟା ରୂପରେ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଦୋଷ କାରଣ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ ଶୁକ୍ତି ରଜତାଦିର ଅଧ୍ୟାସ ପ୍ରତି ଅବିଦ୍ୟା ପରି କାଚରୋଗ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ସ୍ୱରୂପରେ କାରଣ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ହିଁ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟର ପ୍ରଯୋଜକ ଅଟେ । ଏଣୁ ଆଗନ୍ତୁକ ଦୋଷଜନ୍ୟତ୍ୱ ହିଁ ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱର ପ୍ରଯୋଜକ ହୁଏ । ଏଇଥି ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ରଥାଦି ବସ୍ତୁ ଆଗନ୍ତୁକ ନିଦ୍ରାଦିଦୋଷଜନ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ ହୋଇଥାଏ ।

पत्तेश्च। तस्माच्छुक्तिरूप्यादिवत् स्वप्नोपलब्ध-रथादयोपि प्रातिभासिका यावत् प्रतिभासमवतिष्ठन्ते।

ननु स्वप्ने रथाद्यधिष्ठानतयोपलभ्यमान-देशविशेषस्यापि तदाऽसन्निकृष्ट-तयाऽनिर्वचनीय-प्रातिभासिक-देशोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च रथाद्यध्यासः

ଭବାବଶ୍ୟମ୍ଭାବାତ୍ ତଦ୍ୱିଷୟସ୍ମରଣୋପପତ୍ତେରିତି ଭାବଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ନେତି । ରଥାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱେ ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭବବିରୋଧଂ ଦର୍ଶୟତି—ରଥଂ ପଶ୍ୟାମୀତି । ରଥାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱେ ସ୍ୱପ୍ନଦଶାୟାଂ ରଥଂ ସ୍ମରାମୀତି ଜ୍ଞାନାନୁଭବଃ ସ୍ୟାତ୍, ନ ପଶ୍ୟାମୀତି । ଭବତି ଚ ପଶ୍ୟାମୀତି ଜ୍ଞାନାନୁଭବଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭବବିରୋଧାତ୍ ରଥାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱଂ ନ କଲ୍ପନୀୟମିତି ଭାବଃ । ସ୍ୱାପ୍ନ-ସୃଷ୍ଟୌ ବୃହଦାରଣ୍ୟକଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଅଥ ରଥାନିତି । ଅଥ ଜାଗ୍ରଦ୍ଭୋଗ-ପ୍ରଦ-କର୍ମୋପରମେ ସ୍ୱାପ୍ନଭୋଗପ୍ରଦକର୍ମାଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟନନ୍ତରମ୍ । ରଥଯୋଗାନ୍ ରଥୋ-ପକରଣଭୂତାନଶ୍ୱାଦୀନ୍ । ପଥଃ ରଥଗମନୋପଯୁକ୍ତାନ୍ ମାର୍ଗାନ୍ । ତଥା ଚ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷଶ୍ରୁତିବିରୋଧାତ୍ ସ୍ୱାପ୍ନଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱଂ ନୈବ କଲ୍ପନୀୟମିତି ଭାବଃ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତୟତି—ତସ୍ମାଦିତି । ନିର୍ଦ୍ଦୋଷଶ୍ରୁତି-ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍, ସ୍ୱାପ୍ନାନୁଭବାନୁସନ୍ଧାନ-ସାମର୍ଥ୍ୟାଚ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାତିଭାସିକପଦସ୍ୟାର୍ଥମାହ—ଯାବଦିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରତିଭା-ସକାଲୋତ୍ପନ୍ନାଃ ପ୍ରାତିଭାସିକାଃ ପ୍ରତିଭାସକାଲଂ ଯାବତ୍ ତିଷ୍ଠନ୍ତି ନାନ୍ୟଦେତି ଭାବଃ । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ସବିକଳ୍ପକଜ୍ଞାନବାଧ୍ୟତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନେତର-ଜ୍ଞାନବାଧ୍ୟତ୍ୱଂ ବେତି ନ ବିସ୍ମର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଉପଲଭ୍ୟମାନଦେଶବିଶେଷସ୍ୟ ଅୟଂ ରଥ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପେଣେଦନ୍ତ୍ୱୟା ପ୍ରତୀୟମାନସ୍ୟାଧାରବିଶେଷସ୍ୟ । ଅପିଶବ୍ଦେନ ଅନ୍ୟସ୍ୟା ଧିଷ୍ଠାନଯୋଗ୍ୟସ୍ୟ ପରିଗ୍ରହଃ । ତଦା ସ୍ୱପ୍ନଦଶାୟାମ୍ । ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତୟେତି ।

ଅନୁବାଦ

ପ୍ର:—ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ପୂର୍ବାନୁଭୂତ ରଥାଦିର କେବଳ ସ୍ମରଣ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସ୍ୱାପ୍ନିକ ବସ୍ତୁର ପ୍ରାତିଭାସିକତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରେ, ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଥାଦିର ସୃଷ୍ଟି କଳ୍ପନା କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଗୌରବ ହେବ ? ଉ:—ନା, ତାହା ନୁହେଁ । ସ୍ୱପ୍ନ ସମୟରେ ସ୍ମୃତି ସ୍ୱୀକାର କଲେ 'ରଥ ଦେଖୁଅଛି' 'ସ୍ୱପ୍ନରେ ରଥ ଦେଖିଥିଲି' ଇତ୍ୟାଦି ଅନୁଭବ ସହିତ

कुत्रेति चेन्न, चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वात्। प्रतीयमानो हि रथादिरस्तीत्येव प्रतीयते इति सद्रूपेण प्रकाशमानं चैतन्यमेवाधिष्ठानम्। देशविशेषोऽपि चिदध्यस्तः प्रातिभासिकः। रथादाविन्द्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकम्, तदा सर्वेन्द्रियाणामुपरमात्। अहं गज इति प्रतीत्यापादनन्तु पूर्ववन्निरसनीयम्।

ଚୈତନ୍ୟବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନଯୋଗ୍ୟସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱେଽପି ନ ପ୍ରକାଶମାନତ୍ୱଂ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତ୍ୱଂ ବା, ତଦା ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମୁପରମାତ୍, ଅନ୍ୟସ୍ୟ ତ୍ୱପ୍ରକାଶମାନସ୍ୟ ନାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱଂ, ସାମାନ୍ୟତଃ ପ୍ରକାଶମାନସ୍ୟ ବିଶେଷତୋଽପ୍ରକାଶମାନସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱନିୟମାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱପରୋକ୍ଷଭ୍ରମଜ୍ଞାନମପରୋକ୍ଷାଧିଷ୍ଠାନମପେକ୍ଷତେ, ନ ହ୍ୟାରୋପ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନୟୋରେକେନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଂ, ବ୍ୟଭିଚାରାତ୍ । ନ ଚେନ୍ଦ୍ରିୟାଗୋଚରସ୍ୟାତ୍ମନୋଽପରୋକ୍ଷତ୍ୱଂ, ତତ୍ କଥମସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମିତ୍ୟତ ଆହ—ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶସ୍ୟେତି । ତଥା ତ୍ୱଧିଷ୍ଠାନସ୍ୟାପରୋକ୍ଷତ୍ୱଂ କ୍ୱଚିତ୍ ସ୍ୱତଃ, କ୍ୱଚିନ୍ମନଃ, କ୍ୱଚିଚ୍ଚକ୍ଷୁରାଦିତୋ ଭବତୀତି ଯୁକ୍ତଂ ତସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ଜୀବଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱେଽସ୍ତୁ ରଥ ଇତି ଦେଶବିଶେଷାଧିଷ୍ଠାନତୋ ରଥାଦ୍ୟଧ୍ୟାସୋ ନ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଦେଶବିଶେଷୋଽପୀତି । ଅଧିଷ୍ଠାନଭିନ୍ନତୟା ପ୍ରତୀୟମାନୋ ଦେଶବିଶେଷୋଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅନୁବାଦ

ବିରୋଧ ହେବ ଏବଂ 'ଅନନ୍ତର ସ୍ୱପ୍ନରେ ରଥ ଓ ରଥଯୁକ୍ତ ପଥ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱାପ୍ନିକବସ୍ତୁର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ସହିତ ମଧ୍ୟ ବିରୋଧ ହେବ । ଅତଏବ ଶୁକ୍ତି ରଜତାଦି ଭଳି ସ୍ୱପ୍ନରେ ଉପଲବ୍ଧ ରଥାଦି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ତାହା ପ୍ରତିଭାସ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ।

ପ୍ରଃ—ସ୍ୱପ୍ନରେ ରଥାଦି ବସ୍ତୁର ଆଧାରରୂପେ ଉପଲଭ୍ୟମାନ ଦେଶବିଶେଷ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ନଥିବାରୁ ସେହି ଦେଶକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ରଥାଦିର ଅଧ୍ୟାସ କେଉଁଠି ହେବ ? କାରଣ, ରଥ ଓ ତାର ଆଧାରଭୂତ-ଦେଶବିଶେଷ ସମକାଳୀନ ହେଉଥିବାରୁ ଗୋଟିକ ଉପରେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିକର ଅଧ୍ୟାସ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଉଃ—ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ରଥାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଅଟେ । ଯେହେତୁ ଏଠାରେ

स्वाप्नगजादय साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्। अन्तःकरणद्वारा तत्परिणामा इत्यन्ये। ननु गजादेः शुद्ध चैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तत्साक्षात्–ତଦଧ୍ୟସ୍ତଃ ଜୀବଚୈତନ୍ୟେ କଳ୍ପିତଃ । ତଥାଦାବିତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱମପୀତି । ଅପିକାରେଣେଦନ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ପରିଗ୍ରହଃ । ନନ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଂ ପାରମାର୍ଥିକମସ୍ତୁ, ରଥାଦେରିନ୍ଦ୍ରିୟାଯୋଗ୍ୟତ୍ୱାଦତ ଆହ—ତଦେତି । ସ୍ୱପ୍ନଦଶାୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନ୍ୱନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ଜୀବଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱଂ ରଥାଦେରହଙ୍କାର ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟେନ ପ୍ରତୀତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ଅଧ୍ୟାସାଧାର ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟେନୈବାଧ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ ଭାନନିୟମାତ୍, ଇଦଂ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟେନ ରଜତ ପ୍ରତୀତିବଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଅହଂ ଗଜ ଇତି । ପୂର୍ବବଦିତ । ଯସ୍ୟ ଯଦାକାରାନୁଭବାହିତେତ୍ୟାଦିଗ୍ରନ୍ଥୋକ୍ତ ପ୍ରକାରବଦିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ନନ୍ୱେବମପି ସ୍ୱାପ୍ନରଥାଦିନାମଧ୍ୟସ୍ତତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତଂ, ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନାଭାବାତ୍ । ନ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନମ୍, ନିରବୟବସ୍ୟ ତସ୍ୟ କୂଟସ୍ଥସ୍ୟ ପରିଣାମାଯୋଗାତ୍ । ନାପ୍ୟନ୍ତଃକରଣଂ, ସ୍ୱାପ୍ନରଥାଦ୍ୟପେକ୍ଷୟା ତସ୍ୟାଲ୍ପପରିମାଣତ୍ୱାତ୍, ଭିନ୍ନଦେଶତ୍ୱାଚ୍ଚ, ରଥାଦୀନାଂ ବାହ୍ୟତ୍ୱାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟୋପାଦାନତ୍ୱଂ ବ୍ୟନ୍ତରତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ସ୍ୱାପ୍ନଗଜାଦୟ ଇତି । ସାକ୍ଷୀତି । ଅବୟବାଦିକଂ ବିନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥା ହି ବ୍ୟାବହାରିକ-ଘଟାଦିସୃଷ୍ଟାବିଜ୍ଞାନଂ କପାଲାଦ୍ୟବୟବାଦିକମପେକ୍ଷତେ, କପାଲାଦ୍ୟପରିଣାମ-କ୍ରମେଣୈବ ଘଟାଦିପରିଣାମୋଦୟାତ୍, ଅନ୍ୟଥା ଘଟାଦିନାଶେ କପାଲାଦୀନାମନୁପଲବ୍ଧି ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ମାୟାପରିଣାମାଃ ଅହଙ୍କାରାଦ୍ୟନବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ଥାବିଦ୍ୟାପରିଣାମାଃ । ତଥା ଚ ମାୟାୟାଃ ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନତ୍ୱସମ୍ଭବାନ୍ନ ସ୍ୱାପ୍ନରଥାଦ୍ୟଧ୍ୟାସାନୁପପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । କେଚିତ୍ ନୃସିଂହାଶ୍ରମଶ୍ରୀଚରଣାଦୟଃ । ଭାରତୀତୀର୍ଥାଦୀନାଂ ମତଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ—ଅନ୍ତଃକରଣଦ୍ୱାରେତି । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟାଧ୍ୟସ୍ତତ୍ୱେ ଇତି । ଅହଙ୍କାରା-

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରତୀୟମାନ ରଥାଦି 'ଅସ୍ତି' ରୂପରେ ହିଁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଅତଏବ ସଦ୍‌ରୂପରେ ପ୍ରକାଶମାନ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଅଧିଷ୍ଠାନ । ଦେଶବିଶେଷ ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ପ୍ରାତିଭାସିକ ଅଟେ । ରଥାଦିରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାତିଭାସିକ କାରଣ, ସ୍ୱପାବସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୀ ଶକ୍ତି ରହେ ନାହିଁ ।

काराभावेन जागरणेऽपि स्वप्नोपलब्ध-गजादयोऽनुवर्त्तेरन् । उच्यते कार्य-
विनाशो द्विविधः कश्चिदुपादानेन सह । कश्चित् तु विद्यमान एवोपादाने ।
आद्यो बाधः, द्वितीयस्तु निवृत्तिः । आद्यस्य कारणमधिष्ठान-साक्षात्कारः,

ଦ୍ୟନବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟାଧିଷ୍ଠତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଇଦାନୀଂ ଜାଗରେ । ତତ୍‌ସାକ୍ଷାତ୍-
କାରାଭାବେନ ଅହଙ୍କାରାଦ୍ୟନବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟରୂପସ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନାଧିଷ୍ଠାନସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର-
ଭାବେନ । ଅନୁବର୍ତ୍ତେରନ୍ନିତି । ଅଧିଷ୍ଠାନସାକ୍ଷାତ୍‌କାରସ୍ୟୋପାଦାନନିବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରାଂ-
ଧିଷ୍ଠେୟନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ଜାଗରେ ସ୍ୱାପ୍ନଗଜାଦୀନାମଧିଷ୍ଠାନସ୍ୟାହଙ୍କାରାଦ୍ୟନବଚ୍ଛିନ୍ନ-
ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରାଭାବେନାଽନିବୃତ୍ତେରିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ଜାଗରେ ସ୍ୱାପ-
ଗଜାଦୀନାଂ ବାଧାଭାବେଽପି ନିବୃତ୍ତେର୍ନ ପ୍ରତିଭାସାପତ୍ତିରିତି ପ୍ରତିପାଦୟିତୁମାଦୌ
ବିନାଶଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ବାଧନିବୃତ୍ତ୍ୟୋ ସ୍ୱରୂପଂ ନିରୂପୟତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି ।
କଶ୍ଚିତ୍ କାର୍ଯ୍ୟନାଶଃ । ତୟୋଃ କାର୍ଯ୍ୟନାଶୟୋର୍ନାମଭେଦମାହ—ଆଦ୍ୟ ଇତି ।
ସ୍ୱୋପାଦାନେନ ସହ କାର୍ଯସ୍ୟ ନାଶ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ତୁ ବିଦ୍ୟମାନୋପାଦାନ-
କସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ନାଶସ୍ତୁ । ଆଦ୍ୟସ୍ୟ ବାଧସ୍ୟ । ତେନ ଅଧିଷ୍ଠାନସାକ୍ଷାତ୍‌କାରେଣ ।
ଉପାଦାନଭୂତାୟାଃ ଅଧ୍ୟାସୋପାଦାନଭୂତାୟାଃ । ଅନିବୃତ୍ତେରିତି । ସମାନାଶ୍ରୟ-
ବିଷୟୟୋର୍ଜ୍ଞାନାଜ୍ଞାନୟୋର୍ବିରୋଧାଦଧିଷ୍ଠାନାବିଷୟକଜ୍ଞାନେନାଧିଷ୍ଠାନବିଷୟକାଜ୍ଞାନସ୍ୟ
ନିବୃତ୍ତ୍ୟଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ଦ୍ୱିତୀୟକାର୍ଯନାଶସ୍ୟ କାରଣମାହ—ଦ୍ୱିତୀୟ ଇତି ।
ଦ୍ୱିତୀୟକାର୍ଯନାଶ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । କାରଣମିତ୍ୟସ୍ୟେତନେନାନ୍ୱୟଃ । ବିରୋଧିବୃତ୍ତ୍ୟୁତ୍-
ପତ୍ତିରିତି । ନନୁ ବିରୋଧିବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରୋଦୟସ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱେ ଜାଗ୍ରଦ୍ୱ୍ୟବହିତୋ-
ତ୍ତରକ୍ଷଣେ ଗଜାଦିନିବୃତ୍ତିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ପ୍ରବିରୋଧିବୃତ୍ତେରନୁଦୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—
ଦୋଷନିବୃତ୍ତିର୍ବେତି । ନିଦ୍ରାଦିଦୋଷନିବୃତ୍ତିର୍ବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜାଗ୍ରଦ୍‌ଦଶାୟାଂ ସ୍ୱପ୍ନା-
ଧ୍ୟାସହେତୋର୍ନିଦ୍ରାଦିଦୋଷସ୍ୟ ନିବୃତ୍ତିଃ ସ୍ୱାପ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ନିବର୍ତ୍ତିକା ଇତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

'ମୁଁ ହାତୀ' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତୀତି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ 'ଯସ୍ୟ ଯଦାକାରନ୍ତ୍ର
ଭବ—ଇତ୍ୟାଦି ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନିରସିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ 'ମୁଁ
ହାତୀ' ଏହିଭଳି ପ୍ରତୀତି ନ ହୋଇ 'ଏହା ହାତୀ' ଏହିଭଳି ପ୍ରତୀତି ହେବ ।

ସ୍ୱପ୍ନରେ ଅନୁଭୂତ ହସ୍ତୀ ପ୍ରଭୃତି ସାକ୍ଷାତ୍‌ଭାବରେ ମାୟାର ପରିଣାମ, ଏହା
କେହି କେହି କହନ୍ତି । ଅନ୍ତଃକରଣ ଦ୍ୱାରା ମାୟାର ପରିଣାମ ; ଏହା ଅନ୍ୟମାନେ

तेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः। द्वितीये विरोधि-वृत्त्युत्पत्ति-दोषनिवृत्तिर्वा। तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभावात् स्वप्नप्रपञ्चो मा बाधिष्ट।

ତତ୍ ତସ୍ମାଦ୍ ବାଧନିବୃତ୍ତ୍ୟୋର୍ଭେଦାତ୍ । ନନ୍ୱଧିଷ୍ଠାନସାକ୍ଷାତ୍କାରାଭାବାଦ୍ ଯଦି ବାଧରୂପା ସ୍ୱାପ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ନ ନିବୃତ୍ତିସ୍ତର୍ହି କୀଦୃଶୀ ନିବୃତ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ— ମୁଷଲେତି । ଯଥା ଭବନ୍ମତେ ସତ୍ୟେବୋପାଦାନେ ମୁଷଲପ୍ରହାରେଣ ଘଟାଦେ-ର୍ନିବୃତ୍ତିସ୍ତଦ୍ୱଦସ୍ମନ୍ମତେଽପି ସତ୍ୟେବୋପାଦାନେ ସ୍ୱାପ୍ନଗଜାଦୀନାଂ ନିବୃତ୍ତିର୍ନ ତୁ ବାଧଃ, ଉପାଦାନସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ଘଟାଦିନିବୃତ୍ତୌ ଯଥା ମୁଷଲାଦିକଂ କାରଣାନ୍ତରଂ ବିଦ୍ୟତେ, ନ ଚୈବଂ ସ୍ୱପ୍ନନିବୃତ୍ତୌ କାରଣାନ୍ତର-ମିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିବୃତ୍ତେଃ କାରଣଂ ଦର୍ଶୟତି—ବିରୋଧୀତି । ତଥା ଚ ନ କେବଲ-ମୁପାଦାନନାଶାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟନାଶଃ, କିନ୍ତୁ କାରଣାନ୍ତରାଦପୀତି ଭାବଃ । ପୂର୍ବୋକ୍ତଂ ନିବୃତ୍ତେଃ କାରଣାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ସ୍ୱଜନକେତି । ସ୍ୱପ୍ନଜନକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିଦ୍ରା-ଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନାଽଦୃଷ୍ଟ ଉପସଂଗ୍ରହଃ । ଦ୍ୱିବିଧା ଖଲ୍ୱବିଦ୍ୟା ମୂଲାବିଦ୍ୟାଽବସ୍ଥାବିଦ୍ୟା ତୂଲାବିଦ୍ୟା ଚେତି । ତତ୍ର ମୂଲାବିଦ୍ୟାଽନାଦିଭାବଭୂତାଽଽବରଣବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିମତୀ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟା ଶୁଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠା ତଦ୍ୱିଷୟା ଚ । ଅବସ୍ଥାଽଽବରଣବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିମତୀ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନାନ୍ୟଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟା ମୂଲାଜ୍ଞାନତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନା ସୋପାଧିକଚିଦାଶ୍ରୟା ତଦ୍ୱିଷୟା ଚ । ମୂଲାଽବିଦ୍ୟା ତ୍ୱାବରଣବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିମତୀ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନାନ୍ୟଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟା ମୂଲଜ୍ଞାନ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନା ସୋପାଧିକଚିଦାଶ୍ରୟା ତଦ୍ୱିଷୟା ଚ । ତତ୍ର ଶୁକ୍ତିରଜତାଦିକଂ ତୂଲବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟମିତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକାରାଃ ।

ପ୍ରାତିଭାସିକସ୍ୟ ବାଧମୁପପାଦ୍ୟ ନିବୃତ୍ତିମୁପପାଦୟତି—ମୂଲାବିଦ୍ୟେତି । ଶୁକ୍ତି-

ଅନୁବାଦ

କହନ୍ତ । ପ୍ରଃ—ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭୂତ ଗଜାଦି ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ହେଲେ ତତ୍-କାଳୀନ ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟର ସାକ୍ଷାତକାର ନ ହୋଇ ପାରୁଥିବାରୁ ଜାଗ୍ରତ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଗଜାଦି ଅନୁଭୂତ ହେଉ ? ଏହାର କାରଣ ଅଧିଷ୍ଠାନ ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷାତ୍କାର-ଭିନ୍ନ ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ଉଃ—କାର୍ଯ୍ୟର ବିନାଶ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ହୁଏ । କେହି କେହି କାର୍ଯ୍ୟ ଉପାଦାନ ସହିତରେ ବିନାଶ ହୁଏ ; ଆଉ କେହି କେହି କାର୍ଯ୍ୟର ବିନାଶ ଉପାଦାନର ବିଦ୍ୟ-ମାନତା ଅବସ୍ଥାରେ ହୁଏ । ପ୍ରଥମଟିକୁ 'ବାଧ' ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟିକୁ 'ନିବୃତ୍ତି' ବୋଲଯାଏ ।

मुषलप्रहारेण घटादेरिव विरोधिवृत्त्यन्तरोदयेन स्वजनकीभूत-निद्रादि-दोष-नाशेन वा गजादि-निवृत्तौ को विरोधः। एवं शुक्तिरूप्यस्य शुक्त्यवच्छिन्न-चैतन्यनिष्ठ-तूलाविद्या-कार्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन सह रजतस्य बाधः। मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्र-निवर्त्य-तया शुक्तितत्त्वज्ञानेनाऽनिवर्त्यतया तत्र शुक्तिज्ञानान् निवृत्तिमात्रम्, मुद्गर-प्रहारेण घटस्येव।

ରୂପ୍ୟହେତ୍ୟନେନାନ୍ୱୟଃ । ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରେତି । ସମାନାଶ୍ରୟବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନୟୋର୍ବିରୋଧାଦିତି ଭାବଃ ।

ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଶୁକ୍ତୌ ଶୁକ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟେ । ପ୍ରାତିଭାସିକ-ସତ୍ତ୍ୱେତି । ପ୍ରାତିଭାସିକସତ୍ତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମେ ବାଧାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି ଭାବଃ । ନେଦଂ ରଜତମିତି । ନାସ୍ତି ରଜତମିତ୍ୟାକାରକମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତ୍ରୈକାଲିକନିଷେଧଜ୍ଞାନମ୍ ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବଜ୍ଞାନମ୍, ଧ୍ୱଂସପ୍ରାଗଭାବରୂପୟୋର୍ନିଷେଧୟୋର୍ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତନାୟ ତ୍ରୈକାଲିକେତି ନିଷେଧବିଶେଷଣମ୍ । ନ ସ୍ୟାଦିତି ଯଦା କଦାଚିତ୍ ପ୍ରତିଯୋଗିସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ତ୍ରୈକାଲିକାଭାବବିରୋଧିତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଯଦ୍ୟପି ତ୍ରୈକାଲିକନିଷେଧଜ୍ଞାନଂ ନ ଭବେତ୍, କୀଦୃଶଂ ତର୍ହି ନିଷେଧଜ୍ଞାନମିତ୍ୟତ ଆହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ଇଦାନୀମିଦମିତି । ଇଦାନୀଂ ନାସ୍ତି ରଜତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ରଜତସ୍ୟେଦାନୀଂ କଦାଚିନ୍ନିଷେଧାନ୍ନ

ଅନୁବାଦ

ବାଧରୂପ ବିନାଶର କାରଣ—ଅଧିଷ୍ଠାନର ତତ୍ତ୍ୱ ସାକ୍ଷାତ୍କାର, ଯେହେତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ବ୍ୟତୀତ ଉପାଦାନଭୂତ ଅବିଦ୍ୟାର ବିନାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ନିବୃତ୍ତିରୂପ ବିନାଶର କାରଣ ଏହି ଯେ ବିରୋଧିବୃତ୍ତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅଥବା ଦୋଷର ନିବୃତ୍ତି । ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ନ ହେଉଥିବାରୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଉପଲବ୍ଧ ଗଜାଦି ବସ୍ତୁ ବାଧିତ ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ମୁଦ୍ଗର ପ୍ରହାର ଦ୍ୱାରା ଯେମିତି ଘଟାଦିର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ସେମିତି ବିରୋଧି ବୃତ୍ତିର ଉଦୟବଶତଃ ଜନ୍ମ କାରଣୀଭୂତ ନିଦ୍ରାଦି ଦୋଷର ବିନାଶ ବଶତଃ 'ନିବୃତ୍ତି' ହେବାରେ ବାଧା କଣ ? ଏମିତିଭାବରେ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦି ପ୍ରାତିଭାସିକ ବସ୍ତୁକୁ ଯେଉଁମାନେ ଶୁକ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ତୂଳା ଅବିଦ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ରଜତଭ୍ରମ ହେବା ପରେ ଶୁକ୍ତି ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଉପାଦାନଭୂତ ଅବିଦ୍ୟାର ସହିତ ରଜତର ବାଧ ହୁଏ । ଯେଉଁମାନେ

ननु शुक्तौ रजतस्य प्रातिभासिकसत्ताभ्युपगमे नेदं रजतमिति त्रैकालिक-निषेधज्ञानं न स्यात्, किन्त्विदानीमिदं न रजतमिति, इदानीं घटः श्यामो नेतिवदिति चेन्न, न हि तत्र रजतत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावो निषेधधी-विषयः, किन्तु लौकिक-पारमार्थिकत्वावच्छिन्न-प्रातिभासिक-रजत-प्रति-

ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ, ତ୍ରୈକାଳିକାଭାବପ୍ରତିଯୋଗିନ ଏବ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ତତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ଇଦାନୀମିତି । ଏବଂ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦେରପି କଦାଚିନ୍ନିଷେଧାନ୍ନ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ପରିହରତି—ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ନ ହୀତି । ନ ନିଷେଧଧୀବିଷୟଃ ନାତ୍ୟନ୍ତାଭାବଜ୍ଞାନବିଷୟଃ । ଅୟଂ ଭାବଃ—ଯସ୍ୟାତ୍ୟନ୍ତାଭାବଃ, ସ ତଦତ୍ୟାଭାବସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗୀ । ତସ୍ମିନ୍ ପ୍ରତିଯୋଗିନି ଯା ପ୍ରତିଯୋଗିତା ବିଦ୍ୟତେ, ସା କେନଚିଦ୍ଧର୍ମେଣ କେନଚିତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ଚାବ-ଚ୍ଛିଦ୍ୟତେ ; ଯେନ ଧର୍ମେଣ ନିଷେଧଃ କ୍ରିୟତେ, ସ ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକୋ ଧର୍ମ ଇତି ଯେନ ଚ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ନିଷେଧଃ କ୍ରିୟତେ, ସ ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକଃ ସମ୍ବନ୍ଧ ଇତି ଚ ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ । ତଥା ଚେଦ୍ ରଜତଂ ନାସ୍ତୀତ୍ୟତ୍ର ଯଦି ପ୍ରାତିଭାସିକ-ରଜତତ୍ୱେନ ରଜତସ୍ୟ ନିଷେଧଃ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ତାଦୃଶାଭାବପ୍ରତିଯୋଗିନି ରଜତେ ଯା ପ୍ରତିଯୋଗିତା ସା ରଜତତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନା ଭବେତ୍, ରଜତତ୍ୱେନ ରଜତସ୍ୟ ନିଷେଧ୍ୟସ୍ୟ ଅଭାବସ୍ତୁ ରଜତତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପ୍ରତିଯୋଗିତାକୋ ଭବେତ୍ । ନ ଚେହ ତାଦୃଶନିଷେଧଃ ସମ୍ଭବତି, ରଜତତ୍ୱେନ ରଜତସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିନସ୍ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାତ୍, ତସ୍ୟ ଚାତ୍ୟନ୍ତାଭାବ-ବିରୋଧିତ୍ୱାତ୍ । କିନ୍ତ୍ୱନ୍ୟରୂପେଣ ନିଷେଧ୍ୟତ୍ୱେନ ରଜତତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପ୍ରତିଯୋଗିତା-କାଭାବୋ ନ ନିଷେଧଧୀବିଷୟ ଇତି ଭାବଃ । କୀଦୃଶସ୍ତର୍ହି ନିଷେଧୋ ନିଷେଧଧୀ-ବିଷୟ ଇତ୍ୟତ ଆହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ନନୁ ପ୍ରତିଯୋଗିବୃତ୍ତିଧର୍ମସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିତା-ବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱେ ବ୍ୟଧିକରଣଧର୍ମସ୍ୟାପି ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାପତ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ—

ଅନୁବାଦ

ଭ୍ରମକୁ ମୂଳାବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ମୁଦ୍‌ଗର ପ୍ରହାର ଦ୍ୱାରା ଯେମିତି ଘଟାଦିର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେହିଭଳିଭାବରେ ଶୁକ୍ତିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ମାତ୍ର ରଜତର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଉପାଦାନ ମୂଳାବିଦ୍ୟା ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ଶୁକ୍ତିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ତାର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ପ୍ର—ଶୁକ୍ତିରେ ରଜତର ପ୍ରତୀତି ସମୟରେ ରଜତର ପ୍ରାତିଭାସିକସତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର

योगिताकः, व्यधिकरण-धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमात् ।

ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतं न वा ? अनवगते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-ज्ञानाभावादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः । अवगतेऽपरोक्षावभासस्य तत्कालीन-विषयसत्ता-नियतत्वाद् रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्त्तेत इति चेन्न, पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससम्भवेन रजतनिष्ठ-

ବ୍ୟଧିକରଣେତି । ଏବଂ ପ୍ରକୃତେଽପି ଲୌକିକପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱଂ ବ୍ୟଧିକରଣମପି ପ୍ରାତିଭାସିକରଜତାଭାବସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିତାୟା ଅବଚ୍ଛେଦକମ୍, ନ ପ୍ରାତିଭାସିକରଜତତ୍ୱଂ ତେନୈବ ରୂପେଣ ତସ୍ୟାନିଷେଧାତ୍ । ନ ଚ ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟବୃତ୍ତିଧର୍ମସ୍ୟ ନ ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱମିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ମାନାଭାବାତ୍ ବାଧକାଭାବାଚ ।

ନନ୍ୱସ୍ତୁ ବ୍ୟଧିକରଣଧର୍ମାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପ୍ରତିଯୋଗିତାକୋଽଭାବସ୍ତଥାପି ତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଂ ନୈବ ଭବେତ୍, ଅଭାବଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତି ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିନୋ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାଦିତି ଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ଅପରୋକ୍ଷାବଭାସସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନସ୍ୟ । ତତ୍କାଲୀନେତି । ତତ୍କାଲୀନା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନକାଲୀନା ଯା ବିଷୟସତ୍ତା, ତୟା ନିୟତତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟାପ୍ତତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯତ୍ରାପରୋକ୍ଷାବଭାସସ୍ତତ୍ର ବିଷୟସତ୍ତ୍ୱମିତି ବ୍ୟାପ୍ତେଃ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରତି ବିଷୟସ୍ୟ କାରଣତୟା ତତ୍ପୂର୍ବଂ ତତ୍ସତ୍ତ୍ୱଂ ବକ୍ତବ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ରଜତବଦିତି । ଯଥା ଶୁକ୍ତୌ ରଜତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ୟଥାନୁପପତ୍ତ୍ୟା ରଜତସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିସ୍ତଥା ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିନଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ୟଥାନୁପପତ୍ତ୍ୟା ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକସ୍ୟ ଲୌକିକପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱସ୍ୟାପ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି — ନେତି । ପ୍ରତିଭାସସମ୍ଭବେନେତି । ଯଥାଽଜ୍ଞାନଗ୍ରସ୍ତଗତସ୍ୟେଦନ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ରଜତେ ସଂସର୍ଗପ୍ରତିଭାସସ୍ତଥାଧାରଗତସ୍ୟ ଲୌକିକପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱେ ବୃତ୍ତିରିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ତଲେ ମଧ୍ୟ ସମୟରେ 'ଏହା ରଜତ ନୁହେଁ' ଏହିଭଳି ତ୍ରୈକାଳିକ ନିଷେଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ବରଂ 'ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ରଜତ ନୁହଁ' ଏହିଭଳି ବୋଧଜ୍ଞାନ ହେବ । ଯେମିତି ପାକରକ୍ତତା ଅବସ୍ଥାରେ 'ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଇ ଘଟଶ୍ୟାମ ନୁହେଁ' ଏହିଭଳି ପ୍ରତୀତି ହୋଇଥାଏ । ଉଃ—ସେଠାରେ (ଏହା ରଜତ ନୁହେଁ ଏଇ ବାଧଜ୍ଞାନରେ) ଯେଉଁ ରଜତାଭାବ ହୋଇଥାଏ, ତାହା ରଜତତ୍ୱ ରୂପରେ ରଜତାଭାବ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ

पारमार्थिकत्वोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । यत्रारोप्यमसन्निकृष्टम्, तत्रैव प्रातिभासिक-वस्तूत्पत्तेरङ्गीकारात् । अत एवेन्द्रियसन्निकृष्टतया जवाकुसुमगत-लौहित्यस्य स्फटिके भानसम्भवान्न स्फटिकेऽनिर्वचनीय-लौहित्योत्पत्तिः । नन्वेवं यत्र जवाकुसुमं द्रव्यान्तरव्यवधानादसन्निकृष्टम्, तत्र लौहित्य-प्रतीत्या प्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियतामिति चेन्न, इष्टत्वात् । एवं

ଅଙ୍ଗୀକାରବଦତ । ତଥା ଚ ଯତ୍ରେଦନ୍ତ୍ୱଂ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକୃଷ୍ଟଂ, ନୈବଂ ରଜତତ୍ୱଂ, ତସ୍ୟ ପ୍ରତିଭାସକାଲୋତ୍ପନ୍ନତ୍ୱେନ ପ୍ରତିଭାସାତ୍ ପୂର୍ବମସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତୟୋର୍ବୃତ୍ତିରେଷ୍ଟବ୍ୟା, ଅନ୍ୟଥା ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାବଭାସାୟୋଗାତ୍, ନୈବମିଦନ୍ତ୍ୱସ୍ୟ, ତସ୍ୟ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବେତି । ଆରୋପ୍ୟସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ଥଳେ ଆରୋପ୍ୟପ୍ରତିଭାସସମ୍ଭବାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭାନସମ୍ଭବାଦିତି । ଜବାସ୍ଫଟିକୟୋସ୍ତ ଦନ୍ୟାଭାବେଽପି ଦ୍ୱୟୋର୍ଦୃଷ୍ଟେନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତୟା ସ୍ଫଟିକେ ଲୌହିତ୍ୟସଂସର୍ଗ-ପ୍ରତିଭାସ ଇତି ଭାବଃ । ଲୌହିତ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରତି-ଭାସାନ୍ୟଥାନୁପପତ୍ତ୍ୟା ହି ପ୍ରାତିଭାସିକୋତ୍ପତ୍ତିଃ ସ୍ୱୀକ୍ରିୟତେ, ତଚ୍ଚ ତ୍ୱନ୍ୟଥା ଲୌହିତ୍ୟ-ପ୍ରତିଭାସମ୍ଭବାନ୍ନ ତଦୁତ୍ପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ଯତ୍ର ସ୍ଫଟିକମାତ୍ରଂ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟଂ, ଜବାକୁସୁମଞ୍ଚ ପେଟିକାଦିଦ୍ରବ୍ୟେଣ ବ୍ୟବଧାନାଦସନ୍ନିକୃଷ୍ଟଂ, ତତ୍ର ସ୍ଫଟିକେ ଲୌହି-ତ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱେବମିତି । ଲୌହିତ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ତାହା ଲୌକିକ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱ ରୂପରେ ରଜତର ଅଭାବ ଅଛି । ଲୌକିକ ପରମାର୍ଥିକ ରୂପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାବହାରିକ ରୂପରେ ଶୁକ୍ତିରେ ରଜତର ତ୍ରୈକାଳିକ ନିଷେଧ ସର୍ବଦା ସମ୍ଭବ ଅଛି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ବ୍ୟଧିକରଣଧର୍ମାବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରତିଯୋଗିତାକ ଅଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ ।

ପ୍ରଃ—ପ୍ରାତିଭାସିକ ରଜତରେ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱଜ୍ଞାନ ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ ? ଯଦି ନ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ପ୍ରତିଯୋଗିତାବଚ୍ଛେଦକ ଧର୍ମପୁରସ୍କାରେ ପ୍ରତିଯୋଗୀର ଜ୍ଞାନ ନ ଥିବାରୁ 'ନେଦଂ ରଜତଂ' ଭଳି ରଜତାଭାବର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯଦି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ବିଷୟର ବିଦ୍ୟମାନ ସତ୍ତା ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିବାରୁ ଭ୍ରମ କାଳରେ ରଜତ ପରି ରଜତଗତପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଅତଏବ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱ-

प्रत्यक्षभ्रमान्तरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्य-लक्षणानुगमो यथार्थ-प्रत्यक्षलक्षणा-सद्भावश्च दर्शनीयः ।

उक्तं प्रत्यक्षं प्रकारान्तरेण द्विविधम्—इन्द्रियजन्यं तदजन्यं चेति । तत्रे-न्द्रियाजन्यं सुखादि-प्रत्यक्षम्, मनस इन्द्रियत्व-निराकरणात् । इन्द्रियाणि पञ्च घ्राण-रसन-चक्षुः-श्रोत्र-त्वगात्मकानि । सर्वाणि चेन्द्रियाणि स्व-स्व-

ପ୍ରତୀତ୍ୟା ଅରୁଣଃ ସ୍ଫଟିକ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରତୀତେରୁଦୟାତ୍ । ସ୍ୱୀକ୍ରିୟତାମିତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନବିଷୟକତ୍ୱନିୟମାତ୍ ତତ୍ର ପ୍ରାତିଭାସିକ-ଲୌହିତ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରି-ଭାବଃ । ଇଷ୍ଟାପତ୍ତ୍ୟା ପରିହରତି—ନେତି । ଇଷ୍ଟତ୍ୱାଦିତି । ତତ୍ର ଲୌହିତ୍ୟୋ-ତ୍ପତ୍ତେରିଷ୍ଟତ୍ୱାଦିଷ୍ଟପ୍ରସଞ୍ଜନମେବ କୃତଂ, ନାନିଷ୍ଟପ୍ରସଞ୍ଜନମିତି ନ କୋଽପି ଦୋ-ଇତି ଭାବଃ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଲକ୍ଷଣଞ୍ଚ ନିରୂପ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭ୍ରମାନ୍ତରେ ତଦତିଦିଶତି—ଏବମିତି । ଉକ୍ତରୀତ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭ୍ରମାନ୍ତରେଷୁ ପୀତ ଶଙ୍ଖସ୍ତିକ୍ତୋ ଗୁଡ଼ ଇତ୍ୟାଦିଭ୍ରମେଷୁ ।

ପ୍ରକାରଦ୍ୱୟେନ ପୁନଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଂ ବିଭଜତେ—ଉକ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱସ୍ୱବିଷୟସଂଯୁକ୍ତାନ୍ୟେବ ସ୍ୱସ୍ୱବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୟେବ । ଇନ୍ଦ୍ରି-ୟାଣ ସମ୍ବଦ୍ଧାର୍ଥଗ୍ରାହକତ୍ୱେଽତିଦୂରବର୍ତ୍ତିନାମିନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧଶୂନ୍ୟାନାଂ ଗନ୍ଧାଦୀନାଂ

ଅନୁବାଦ

ବିଶିଷ୍ଟ ରଜତ ରହିଥିବାରୁ ତତ୍କାଳୀନ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱରୂପେ ରଜତ ନ ଥିଲା, ଏ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ଉଃ—ରଜତରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ ଚୈତନ୍ୟଗତ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱର ପ୍ରତିଭାସ ସମ୍ଭ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରତିଭାସିକ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ ନାହିଁ ଯେ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆରୋପ୍ୟ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ନ ଥାଏ, ସେଠାରେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏଇଥି ପାଇଁ ଲୋହି ସ୍ଫଟିକ' ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ଜବାକୁସୁମଗତ ଲୌହିତ୍ୟର ସମ୍ଭବ ହେଉଥିବାରୁ ସ୍ଫଟିକରେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ଲୌହିତ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କ ଯାଏ ନାହିଁ ।

ପ୍ରଃ—ଯେଉଁଠାରେ ଜବାକୁସୁମ ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହିତତା ବର୍ତ୍ତ

विषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षज्ञानं जनयन्ति। तत्र घ्राण-रसनत्वगात्मका-नीन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गन्ध-रस-स्पर्शोपलम्भान् जनयन्ति। चक्षुःश्रोत्रे तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः, श्रोत्रस्यापि चक्षुर्वत् परिच्छिन्नतया भेर्यादि-देशगमन-सम्भवात्। अत एवानुभवो भेरीशब्दो मया श्रुतो इति। वीचितरङ्गादि-न्यायेन कर्णशष्कुली-

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗାଦତ ଶ୍ରବଃ। ନନୁ ବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧାନାମିନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ବିଷୟଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱଂ ଚେତ୍ ସୋଽୟଂ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସମ୍ବନ୍ଧଃ କିଂ ବିଷୟାଣାମିନ୍ଦ୍ରିୟଦେଶଗମନାଦ୍ ଜାୟତେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ବା ବିଷୟଦେଶଗମନାଦ୍ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ତତ୍ରେତି। ସ୍ୱସ୍ଥାନସ୍ଥିତାନ୍ୟେବେତି ସ୍ୱାଧିକରଣସ୍ଥିତାନ୍ୟେବେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଏବକାରେଣ ଚକ୍ଷୁରାଦିବତ୍ ସ୍ୱସ୍ଥାନସ୍ଥିତାନାମେଷାଂ ବିଷୟଦେଶଗମନଂ ବ୍ୟବଚ୍ଛିଦ୍ୟତେ। ଚକ୍ଷୁଃଶ୍ରୋତ୍ରୟୋର୍ବିଶେଷମାହ—ଚକ୍ଷୁରିତି। ସ୍ୱତ ଏବ ସ୍ୱସାମର୍ଥ୍ୟାଦେବ ସ୍ୱସ୍ଥାନସ୍ଥିତେ ଏବ ବା। ଗତ୍ୱା ଶବ୍ଦାବଚ୍ଛେଦକ-ଦେଶେନ ଚକ୍ଷୁର୍ବତ୍ ସଂଯୁଜ୍ୟ। ଭେରୀଶବ୍ଦ ଇତି। ଭେରୀଦଣ୍ଡସଂଯୋଗାଭିବ୍ୟକ୍ତୋ ଭେରୀ-ଦେଶାବଚ୍ଛିନ୍ନୋ ବିଜାତୀୟଃ ଶବ୍ଦ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ଭେର୍ଯ୍ୟାଦିଦେଶଗମନାନ-ଭ୍ୟୁପଗମେ ଭେରୀଦେଶାବଚ୍ଛିନ୍ନଶବ୍ଦସ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ଶବ୍ଦାବଚ୍ଛେଦକସ୍ୟ ଭେର୍ଯ୍ୟା-ଦିଦେଶସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରଦେଶଗମନାଦ୍ ତଦବଚ୍ଛିନ୍ନଶବ୍ଦସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରାଦେଶେ ଗମନା-ଯୋଗାଦତ ଶ୍ରବଃ। ନନୁ ଭେରୀଦଣ୍ଡସଂଯୋଗାଦ୍ ଭେର୍ଯ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନାକାଶେ କଶ୍ଚିଦ୍ ବିଜାତୀୟଃ ଶବ୍ଦୋ ଜାୟତେ, ତସ୍ମାଚ୍ଚ ଶବ୍ଦାତ୍ ତଜ୍ଜାତୀୟଂ ଶବ୍ଦାନ୍ତରଂ ତସ୍ମାଚ୍ଚ ତଜ୍ଜା-ତୀୟମିତ୍ୟେବଂକ୍ରମେଣ ଶ୍ରୋତ୍ରାଦେଶସମାଗତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରେଣ ଗ୍ରହଣମସ୍ତୁ, କିଂ

ଅନୁବାଦ

ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ହେଉ ନ ଥାଏ ଅଥଚ ସେଠାରେ ଲୌହିତ୍ୟର ପ୍ରତୀତ ହେଉଥାଏ, ସେଠାରେ ଆରୋପ୍ୟ ଅସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ ଲୌହିତ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାହେଉ।

ଉଃ—ଏଭଳି ସ୍ଥଳରେ ଆମ୍ଭେ ପ୍ରାତିଭାସିକ ଲୌହିତ୍ୟକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଥାଉଁ। ଏହିପରିଭାବରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭ୍ରମାତ୍ମକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣର ସଙ୍ଗତି ଓ ପ୍ରମାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଲକ୍ଷଣର ଅସଙ୍ଗତି ବୁଝିବାକୁ ହେବ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଦ୍ୱିବିଧ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ-ଘଟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟ ସୁଖାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ। ସୁଖାଦି

प्रदेशेऽनन्त-शब्दोत्पत्ति-कल्पनागौरवं भेरी शब्दो मया श्रुत इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वकल्पना-गौरवञ्च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजाध्वरीन्द्र-

विरचितायां वेदान्त-परिभाषायां

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ବିଷୟଦେଶଗମନକଲ୍ପନୟା, ଭେରୀଶବ୍ଦୋ ମୟାଶ୍ରୁତ ଇତ୍ୟାଦିପ୍ରତୀତେ ଶବ୍ଦବୈଜାତ୍ୟାଦ୍ୟୁପପତ୍ତେରିତ୍ୟତ ଆହ—ବୀଚିତରଙ୍ଗାଦୀତି । ଗୌରବାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ଭେରୀଶବ୍ଦ ଇତି । ଭ୍ରମତ୍ୱେତି । ଭେର୍ଯ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନାକାଶେ ଜାୟମାନେ ବିଜାତୀୟଃ ଶବ୍ଦ ଏବ ଭେରୀଶବ୍ଦଃ । ସ ଚ କର୍ଣ୍ଣଦେଶଂ ନୈବାଗଚ୍ଛେଦ୍, ତଦବଚ୍ଛେଦକାୟା ଭେର୍ଯ୍ୟାଃ କର୍ଣ୍ଣଦେଶାଗମନାତ୍ । ଯସ୍ତୁ ଭବନ୍ମତେ କର୍ଣ୍ଣଦେଶମାଗଚ୍ଛତି ସ ନ ଭେରୀଶବ୍ଦଃ, କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦମାତ୍ରମ୍ । ତେନ ଶବ୍ଦମାତ୍ରେ ଭେରୀଶବ୍ଦଜ୍ଞାନଂ ଭ୍ରମ ଏବ । ନ ଚ ଭ୍ରମତ୍ୱଂ ତସ୍ୟ ଯୁକ୍ତମ୍, ନେଦଂ ରଜତମିତିବନ୍ନାୟଂ ଭେରୀଶବ୍ଦ ଇତି ବାଧାଦର୍ଶନାଦିତି ଭାବଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷନିରୂପଣମୁପସଂହରତି—ତଦିତି ପ୍ରକୃତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏବମିତି । ଉକ୍ତରୀତ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣମ୍

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ ପରିଭାଷା-

ସାର ମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମନୋଜନ୍ୟ ହେଲେ ବି ମନର ଇନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱ ପୂର୍ବେ ହିଁ ନିରାକରଣ କରାଯାଇ ଅଛି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର । ଯଥା :—ଘ୍ରାଣ, ରସନା, ଚକ୍ଷୁଃ, ଶ୍ରୋତ୍ର ଓ ତ୍ୱକ୍ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ବିଷୟରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମାଏ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଘ୍ରାଣ, ରସନା ଓ ତ୍ୱକ୍ ଏଇ ତିନୋଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହି ଗନ୍ଧ, ରସ ଓ ସ୍ପର୍ଶର ବୋଧ ଜନ୍ମାଏ । କିନ୍ତୁ ଚକ୍ଷୁଃ ଓ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ସ୍ୱସାମର୍ଥ୍ୟବଶତଃ ବିଷୟଦେଶକୁ ଯାଇ ବିଷୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଚକ୍ଷୁରିନ୍ଦ୍ରିୟ ପରି କର୍ଣ୍ଣଶଷ୍କୁଲ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଆକାଶ ରୂପ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ଭେରୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥଳକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଭେରୀ ଶବ୍ଦକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ । ଏଣୁ 'ମୁଁ ଭେରୀ ଶବ୍ଦ ଶୁଣୁଅଛି' ଏହିଭଳି ଅନୁଭବ ହୋଇଥାଏ । ବୀଚିତରଙ୍ଗନ୍ୟାୟରେ କର୍ଣ୍ଣ ଶଷ୍କୁଲୀ ପ୍ରଦେଶରେ ଅନନ୍ତ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ପତ୍ତି କଳ୍ପନା କଲେ ଗୌରବ ହୁଏ ।

'ଭେରୀ ଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣ କଲି' ଏଇ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକୁ ଭ୍ରମ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଗୌରବ ହୁଏ । ଏହିପରିଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପିତ ହେଲା ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ, ନ୍ୟାୟ, ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରୀ
ସାହିତ୍ୟାଗ୍ରଜ କୃତ ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପରିଚ୍ଛେଦର
ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ।

ଅନୁମାନ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

अथानुमानं निरूप्यते। अनुमितिकरणमनुमानम्। अनमितिश्च व्याप्ति-ज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञान-जन्या। व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायादेस्तत्त्वेन तज्जन्यत्वा-

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନିରୂପ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚମିଥ୍ୟାତ୍ୱ-ସାଧନାୟ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତଂ ପ୍ରତକ୍ଷୋପଜୀବକ-ମନୁମାନପ୍ରମାଣଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଅଥେତି। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣନିରୂପଣ-ନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ନିରୂପ୍ୟତେ ସ୍ୱରୂପ-ଲକ୍ଷଣ-ଫଲୈର୍ଜ୍ଞାପ୍ୟତେ। ଅନୁମାନ-ପ୍ରମା-ଣସ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପମାହ—ଅନୁମିତୀତି। ଅନୁମୀୟତେଽନେନେତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଽସ୍ୟମର୍ଥଲଭ୍ୟା ଅନୁମିତିକରଣଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତିଜ୍ଞାନସାପେକ୍ଷତ୍ୱାଦାଦୌ ତାମେବ ଲକ୍ଷୟତି—ଅନୁମିତି-ଶ୍ଚେତି। ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱେନେତି। ବ୍ୟାପ୍ତିପ୍ରକାରକ-ଜ୍ଞାନତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ। ତୃ-ତ୍ୱାଂଶେଽର୍ଥୋଽବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱମ୍। ତସ୍ୟ ଚ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନନିଷ୍ଠ-ଜନକତାୟାମନ୍ୱୟଃ। ତଥା ଚ ବ୍ୟାପ୍ତିପ୍ରକାରକ-ଜ୍ଞାନତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନନିଷ୍ଠ-ଜନକତା-ନିରୂପିତ-ଜନ୍ୟତା-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି। ଅନୁମିତିର କରଣକୁ ଅନୁମାନ ବୋଲାଯାଏ। ଯାହା ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱଧର୍ମ ପୁରସ୍କାରେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ଜନ୍ୟ ହୁଏ ତାହାକୁ ଅନୁମିତି ବୋଲାଯାଏ। ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ଅନୁବ୍ୟବସାୟ, ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଅନୁମିତିଲକ୍ଷଣର ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ।*

* ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ଜ୍ଞାନ ଅଟେ। ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ବିଷୟର କାରଣତା ରହିଥିବାରୁ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଟି ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନରୂପ ବିଷୟଜନ୍ୟ ହୋଇଅଛି। ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱ ଧର୍ମ ତାହାର ଅବଚ୍ଛେଦକ ହୋଇନାହିଁ। ସେହିପରି ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବାନୁଭବଜନ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର କାରଣତାବଚ୍ଛେଦକ ଧର୍ମ ଅନୁଭବତ୍ୱ ହେବ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱ ହେବ ନାହିଁ। ଅତଏବ ଏସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନୁମିତି ଲକ୍ଷଣର ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ।

भावान्नानुमितित्वम् । अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानम् । तत्संस्कारोऽवान्तर-व्यापारः । न तु तृतीय-लिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणम्, तस्यानुमितिहेतुत्वा-

ବଜ୍ଜ୍ଞାନତ୍ୱମନୁମିତିତ୍ୱମିତି ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ନନୁ ତାବଦେବାସ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣମ୍, କିମଧିକେନାଽବଚ୍ଛିନ୍ନାନ୍ତଦଳେନେତ୍ୟତ ଆହ — ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନେତି । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦେରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆଦିପଦେନ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ମୃତ୍ୟାଦେଃ ପରିଗ୍ରହଃ । ତତ୍ତ୍ୱେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱେନ । ତଜ୍ଜନ୍ୟତ୍ୱାଭାବାଦିତି । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନଜନକତା-ନିରୂପିତ-ଜନ୍ୟତାବଜ୍-ଜ୍ଞାନତ୍ୱାଭାବାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାନୁବ୍ୟବସାୟଂ ପ୍ରତି ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବିଷୟତ୍ୱେନୈବ ହେତୁତ୍ୱାତ୍ ତଦ୍ଧ ବିଷୟତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଜନକତା-ନିରୂପିତ-ଜନ୍ୟତାବଦ୍ଜ୍ଞାନତ୍ୱସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଅନୁମିତିଂ ନିରୂପ୍ୟ ତତ୍କରଣରୂପମନୁମାନଂ ନିରୂପୟିତୁମାହ — ଅନୁମିତୀତି । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନମିତି । ସାଧ୍ୟାଭାବବଦବୃତ୍ତିର୍ହେତୁରିତ୍ୟାକାରକଂ ବା ଯାବତ୍ସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟସମାନାଧିକରଣୋ ହେତୁରିତ୍ୟାକାରକଂ ବା ଜ୍ଞାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନ୍ୱେବମପି ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଂ ନ କରଣଂ, ବ୍ୟାପାରାଭାବାତ୍, ବ୍ୟାପାରବତ୍କରଣସ୍ୟୈବ କରଣତ୍ୱାଦତ ଆହ — ତତ୍ସଂସ୍କାର ଇତି । ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାର ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବାନ୍ତରବ୍ୟାପାରଃ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୟୋର୍ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାନୁମିତ୍ୟୋର୍ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାପାରଃ । ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାରସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଜନ୍ୟତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଜନ୍ୟାନୁମିତିଜନକତ୍ୱାଚ୍ଚ ଯୁକ୍ତଂ ତସ୍ୟ ବ୍ୟାପାରତ୍ୱମ୍ ।

ନନୁ ତୃତୀୟ-ଲିଙ୍ଗପରାମର୍ଶସ୍ୟାନୁମିତିକରଣତ୍ୱଂ ପ୍ରାଚୀନୈରୁକ୍ତମ୍ । ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଂ କରଣମିତି । ଅତ ଆହ — ନ ତ୍ୱିତି । ତୃତୀୟ-ଲିଙ୍ଗେତି । ମହାନସାଦୌ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେ ହେତୌ ସାଧ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦଶାୟାଂ ଯଦ୍ ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନଂ, ତଦାଦ୍ୟମ୍ । ପର୍ବତୋ ଧୂମବାନିତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରକପକ୍ଷଧର୍ମତା-ଜ୍ଞାନଦଶାୟାଂ ଯଲ୍ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନଂ, ତଦ୍ ଦ୍ୱିତୀୟମ୍ । ବହ୍ନିବ୍ୟାପ୍ୟ-ଧୂମବାନ୍ ପର୍ବତ

ଅନୁବାଦ

ଅନୁମିତିର କରଣ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ । ବ୍ୟାପାରବତ୍ କାରଣକୁ କରଣ ବୋଲାଯାଏ । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ବ୍ୟାପ୍ତିବିଷୟକ ସଂସ୍କାର ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଓ ଅନୁମିତିର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟାପାର । କିନ୍ତୁ ଅନୁମିତିର ପ୍ରତି ତୃତୀୟ ହେତୁ ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ ପରାମର୍ଶ ତାହା କରଣ ନୁହେଁ । କାରଣ, ତାହାର କରଣତ୍ୱ ହେବା ତ ଦୂରର କଥା, ଅନୁମିତିର ପ୍ରତି ତାହାର କାରଣତା ମଧ୍ୟ ଅସିଦ୍ଧ ।

सिद्धया तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात्। न च संस्कार-जन्यत्वेनाऽनमितेः स्मृतित्वापत्तिः, स्मृति-प्रागभाव-जन्यत्वस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्व-प्रयोजकतया संस्कारध्वंस-साधारण संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्। न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, व्याप्ति-स्मृतिस्थलेऽपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात्।

ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରକ-ପରାମର୍ଶଜ୍ଞାନଦଶାୟାଂ ଯଲ୍ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନଂ, ତଦେବ ବ୍ୟାପ୍ତି-ଲିଙ୍ଗ-ପରାମର୍ଶ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ସ ତ୍ୱନୁମିତୌ ନ କରଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ୟାନୁମିତ୍ୟ-କରଣତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ତସ୍ୟେତି । ଦୂରନିରସ୍ତତ୍ୱାଦିତି । କରଣତ୍ୱସ୍ୟ । ସ୍ୱ ବ୍ୟାପାରଂ କାରଣତ୍ୱମ୍, ତସ୍ୟ ଚ ଲିଙ୍ଗପରାମର୍ଶେଽଭାବାତ୍ ତଦ୍‌ବ୍ୟାପାରସ୍ୟ କରଣତ୍ୱ-ସ୍ୟାପ୍ୟଭାବ ଇତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱନୁମିତେର୍ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାରଜନ୍ୟତ୍ୱେ ସ୍ମୃତିତ୍ୱାପତ୍ତିଃ, ସଂସ୍କାରଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ନିରାକର୍ତ୍ତୁମାହ—ନ ଚେତି । ଅନୁମିତେଃ ସ୍ମୃତିତ୍ୱାପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ସଂସ୍କାରଜନ୍ୟତ୍ୱେନେତି । ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାର-ଜନ୍ୟତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସଂସ୍କାରଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ମୃତିଲକ୍ଷଣତ୍ୱାଦନୁମିତୌ ଚ ତତ୍-ସଦ୍ଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ସ୍ମୃତିତ୍ୱାନାପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବେତି । ତଥା ଚ ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବ ସ୍ମୃତିତ୍ୱନିୟମାଦନୁମିତେଃ ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବ-

ଅନୁବାଦ

ଅଚ୍ଛା, ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାରକୁ ବ୍ୟାପାର ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଅନୁମିତିର ସ୍ମୃତିତ୍ୱାପତ୍ତି, ଯେହେତୁ ସଂସ୍କାର ଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନକୁ ସ୍ମୃତି ବୋଲଯାଏ । ଉ:—ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବଜନ୍ୟତ୍ୱ ବା ସଂସ୍କାରମାତ୍ର ଜନ୍ୟତ୍ୱ ହିଁ ସ୍ମୃତିର ପ୍ରଯୋଜକ । କେବଳ ସଂସ୍କାରମାତ୍ରଜନ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ମୃତିର ପ୍ରଯୋଜକ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ଧ୍ୱଂସ ପ୍ରତି ପ୍ରତିଯୋଗୀର କାରଣତା ରହି ଥିବାରୁ ସଂସ୍କାରର ଧ୍ୱଂସଟି ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କାର ଜନ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ଅନୁମିତି ସଂସ୍କାର ଜନ୍ୟ ହେଲେ ବି ସଂସ୍କାରମାତ୍ର ଜନ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ, ପକ୍ଷଧର୍ମତାଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଜନକ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ଅନୁମିତିର ସ୍ମୃତିତ୍ୱାପତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ର:—ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମରଣ ଠାରୁ ଅନୁମିତି ହୁଏ, ସେହି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟାପ୍ତି ସଂସ୍କାରର କାରଣତା କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଉ:—ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମୃତି ସ୍ଥଳେ ବି ତାହାର ସଂସ୍କାରକୁ ଅନୁମିତିର କାରଣ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମୃତି କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

न हि स्मृतेः संस्कारनाशकत्व नियमः, स्मृतिधारा दर्शनात् ।
न चानुद्बुद्धसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः, तदुद्बोधस्यापि सहकारित्वात् ।
एवञ्चायं धूमवानिति पक्षधर्मताज्ञाने धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवाहित
संस्कारोद्बोधे च सति वह्निमानित्यनुमितिर्भवति, न तु मध्ये व्याप्तिस्मरणं

ଜନ୍ୟତୟା ନ ସ୍ମୃତିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିତ୍ୱଂ
ନୈବ ଯୁକ୍ତଂ, ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବସାକ୍ଷାତ୍କାରସ୍ୟ ସ୍ମୃତିପ୍ରାଗଭାବଜନ୍ୟତୟା ନ ସ୍ମୃତିତ୍ୱା-
ପାତାଦାତ୍ମାଶ୍ରୟାପାତାଚ୍ଚେତ୍ୟତ୍ରସାଦାହ — ସଂସ୍କାରମାତ୍ରେତି । ନନୁ ସଂସ୍କାରମାତ୍ର-
ଜନ୍ୟତ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ସଂସ୍କାରଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ଲଘୁତ୍ୱାତ୍ ତଦେବାସ୍ତୁ ସ୍ମୃତେଃ ପ୍ରୟୋଜକ-
ମିତ୍ୟତ ଆହ — ସଂସ୍କାରଧ୍ୱଂସେତି । ତଦପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାତ୍ ସ୍ମୃତିତ୍ୱାପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାତ୍
ଅନୁମିତିହେତୁତ୍ୱାଦିତି । ତଦାନୀଂ ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ ବ୍ୟାପାର-
ରୂପେଣ ତସ୍ୟାନୁମିତିହେତୁତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ବ୍ୟାପ୍ତିସଂସ୍କାରସ୍ୟାନୁ-
ମିତିହେତୁତ୍ୱଂ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମୃତ୍ୟା ସଂସ୍କାରନାଶଃ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ସୋଽବିଦ୍ୟ-
ମାନୋଽନୁମିତିହେତୁର୍ନ ସ୍ୟାତ୍ । ସ୍ମୃତେଃ ସଂସ୍କାରନାଶକତ୍ୱେ ବାଧକମାହ—
ସ୍ମୃତିଧାରେତି । ଯଦି ପ୍ରଥମସ୍ମୃତ୍ୟା ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ନାଶଃ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ସ୍ମୃତ୍ୟୁତ୍ତରଂ
ସ୍ମୃତିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍କାରଣସ୍ୟ ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ପୂର୍ବମଭାବାତ୍ । ଭବତି ଚ ସ୍ମୃତ୍ୟୁତ୍ତରଂ
ସ୍ମୃତିଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ମୃତିର୍ନ ସଂସ୍କାରନାଶିକା । ଅତ ଏବ ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ନ ଫଲ-
ନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ଚରମଫଲନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ବା କଲ୍ପନୀୟମିତି ଭାବଃ । ଅନୁମିତିକାରଣ-

ଅନୁବାଦ

ସ୍ମୃତି ଯେ ସଂସ୍କାରର ନାଶକ ହେବ, ଏଥିପ୍ରତି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ତାହା ଯଦି ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଧାରାବାହିକ ସ୍ମୃତିର ଉପପତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଧାରାବାହିକ ସ୍ମୃତି ଧ୍ୟାନାଦି ସ୍ଥଳରେ ଅନୁଭବ ସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ପ୍ରଃ—ଅନୁମିତିର ପ୍ରତି ବ୍ୟାପ୍ତି ସଂସ୍କାରର କାରଣତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କାରଟି ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ନାହିଁ ତାହା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଅନୁମିତି ହୋଇପାରେ ନା, ତାହା ହେବ ନାହିଁ ; ଯେହେତୁ ସଂସ୍କାରର ଉଦ୍‌ବୋଧକୁ ସହକାରୀ କାରଣ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ । ଏହି ସ୍ଥଳରେ ତାହା ନାହିଁ । ଏହିପରିଭାବରେ ପ୍ରଥମତଃ ପର୍ବତ ଧୂମବାନ ଇତ୍ୟାକାର ପକ୍ଷଧର୍ମତାଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଏବଂ କାଳାନ୍ତରରେ ଅନୁଭୂତ (ବହ୍ନି ଓ ଧୂମର) ବ୍ୟାପ୍ତି-ବିଷୟକ ସଂସ୍କାର ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହେଲେ "ପର୍ବତଃ ବହ୍ନିମାନ" ଏଇ ଅନୁମିତି ହୁଏ ।

तज्जत्वं वह्निव्याप्य धूमवानयमित्यादि विशिष्टज्ञानं वा हेतुत्वेन कल्पनीयम्, गौरवाद् मानाभावाच्च। तच्च व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकत्वांश एव कारणम्, न तु पर्वत विषयकत्वांश इति। पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंश एवानुमितित्वम, न तु पर्वताद्यंशे, तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्।

ନିରୂପଣମୁପସଂହରନ୍ନନୁମିତେରସାଧାରଣଂ କାରଣଂ ସମୁଚ୍ଚିତ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି—ଏବଞ୍ଚେତି । ଅନୁମିତୌ ପରାମର୍ଶସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱେ ନିରାକୃତେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧସଂସ୍କାରସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱେ ସିଦ୍ଧେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ୟତ୍ ସ୍ପଷ୍ଟମିତି ନ ବିଶଦ୍ୟତେ । ନନ୍ୱେବମପ୍ୟେତଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍, ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତ୍ୟାଦ୍ୟନୁମିତୌ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟପକ୍ଷବିଷୟକତ୍ୱାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାଜନ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେନେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ତଚ୍ଚେତି । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଂ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟନୁଭବଃ । ବହ୍ନିବିଷୟେତି । ବହ୍ନିର୍ବିଷୟୋ ଯସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ତତ୍ ଜ୍ଞାନଂ ବହ୍ନିବିଷୟକଂ ତସ୍ୟ ଭାବୋ ବହ୍ନିବିଷୟକତ୍ୱଂ, ତଦ୍‌ରୂପାଂଶେ ଇତି ବିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତ୍ୟାକାରକସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଦ୍ୱାବଂଶୌ, ଏକଃ ପର୍ବବିଷୟକତ୍ୱାଂଶୋଽପରଶ୍ଚ ବହ୍ନିବିଷୟକତ୍ୱାଂଶଃ । ତତ୍ର ବହ୍ନିବିଷୟକତ୍ୱାଂଶେ ଏବ ଜ୍ଞାନେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଂ କରଣମିତି ଭାବଃ । ଏବକାରସ୍ୟ ବ୍ୟବଚ୍ଛେଦ୍ୟମାହ—ନ ପର୍ବତେତି । ତଥା ଚ ପର୍ବତବିଷୟକତ୍ୱାଂଶେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତିତ୍ୱାଭାବାତ୍ ତଦଂଶେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଜନ୍ୟତ୍ୱାଭାବେଽପି ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ନାବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଯଥା ଚ ସର୍ବାଂଶେଽପି ଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତିତ୍ୱମ୍, ତଥା ପ୍ରାକ୍ ପ୍ରତିପାଦିତମିତି ନେହ ପ୍ରତନ୍ୟତେ ।

ଅନୁବାଦ

କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ସଂସ୍କାର ଓ ବ୍ୟାପ୍ତି ସ୍ମରଣର ମଝିରେ ବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ମରଣ ଦ୍ୱାରା ତଜ୍ଜନ୍ୟ "ବହ୍ନିବ୍ୟାପ୍ୟଧୂମବାନ୍ ପର୍ବତଃ" ଏହିଭଳି ବିଶିଷ୍ଟବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟାବୋଧାତ୍ମକ ପରାମର୍ଶ କଳ୍ପନା କରି ତାହାକୁ କାରଣ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ। କାରଣ, ତହିଁରେ ଗୌରବ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ। ସେହି ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଟି ଅନୁମିତିର କରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନୁମିତିର ବହ୍ନିବିଷୟକ ଜ୍ଞାନାଂଶରେ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଟି କରଣ ହୁଏ, ପର୍ବତବିଷୟକଜ୍ଞାନାଂଶରେ କରଣ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ। କାରଣ, 'ପର୍ବତଃ ବହ୍ନିମାନ' ଏହି ଜ୍ଞାନଟି ବହ୍ନ୍ୟଂଶରେ ଅନୁମିତି ପର୍ବତାଂଶରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଏହା ଇତିପୂର୍ବେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇ ଅଛି।

व्याप्तिश्चाशेष साधनाश्रयाश्रित साध्य सामानाधिकरण्य रूपा। सा च व्यभिचारा दर्शने सति सहचारदर्शनेन गृह्यते। तच्च सहचारदर्शनं सकृद् दर्शनं भूयोदर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः, सहचारदर्शनस्यैव प्रयोजकत्वात्।

ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନବିଷୟୀଭୂତାୟା ବ୍ୟାପ୍ତେଃ ସ୍ୱରୂପମାହ—ବ୍ୟାପ୍ତିଶ୍ଚେତି । ଅଶେଷେତି । ଅଶେଷୋ ଯାବାନ୍ ସାଧନାଶ୍ରୟସ୍ତଦାଶ୍ରିତଂ ଯତ୍ ସାଧ୍ୟଂ ତତ୍ସମାନାଧିକରଣସ୍ତଦଧିକରଣବୃତ୍ତିର୍ଯୋ ହେତୁଃ ସୋଽଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ ସାଧ୍ୟସମାନାଧିକରଣସ୍ତଦ୍ଧର୍ମୋ ଯଦଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଂ, ସୈବ ବ୍ୟାପ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଞ୍ଚ ସାଧ୍ୟାଧିକରଣନିରୂପିତବୃତ୍ତିତ୍ୱମ । ଯଥା ବହ୍ନିମାନ୍ ଧୂମାଦିତ୍ୟାଦୌ ସାଧନଂ ଧୂମଃ ତଦାଶ୍ରୟେ ଯାବତ ମହାନସାଦୌ ଆଶ୍ରିତେନ ବହ୍ନିନା ହେତୋଃ ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟ ମସ୍ତୀତି ଲକ୍ଷଣ ସମନ୍ୱୟଃ । ଧୂମବାନ ବହ୍ନେରିତ୍ୟାଦୌ ବ୍ୟଭିଚାରସ୍ଥଲେ ବ୍ୟାପ୍ତିରହିତେ ବହ୍ନ୍ୟାଦୌ ସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତସ୍ୟ ସାଧ୍ୟସ୍ୟ ଧୂମାଦେଃ ସାମାନାଧିକରଣସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱାଦତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଅଶ୍ରୟବିଶେଷଣମାହ—ଅଶେଷେତି । ତଥା ଚ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ବହ୍ନ୍ୟାଦିହେତୌ ସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣସତ୍ତ୍ୱେଽପ୍ୟଶେଷ-ସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ- ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟସ୍ୟାଭାବାତ୍, ସାଧନାଶ୍ରୟେଽୟୋଗୋଲକାଦୌ ସା ସ୍ୟ ଧୂମାଦେରସତ୍ତ୍ୱେନ ତନ୍ନ ସାଧ୍ୟେ-

ଅନୁବାଦ

ବ୍ୟାପ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ—ଯେଉଁ ସାଧ୍ୟଟି ହେତୁର ସମସ୍ତ ଅଧିକରଣରେ ରୁହେ ସେହି ସାଧ୍ୟ ସହିତ ହେତୁର ସାମାନାଧିକରଣ ହିଁ ବ୍ୟାପ୍ତି । (ଯଥା—ବହ୍ନିମାନ୍ ଧୂମାତ୍ ଏ ସ୍ଥଳେ ସାଧ୍ୟ ବହ୍ନି ଓ ହେତୁ ଧୂମ । ହେତୁଭୂତ ଧୂମର ମହାନସାଦି ସମସ୍ତ ଅଧିକରଣରେ ବହ୍ନିରୂପ ସାଧ୍ୟ ରହିଅଛି ଓ ସେହି ବହ୍ନି ସହିତ ଧୂମର ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ଅଛି । ଅତଏବ ବୁଝାଗଲା ଯେ ଧୂମ ପଦାର୍ଥରେ ବହ୍ନିର ବ୍ୟାପ୍ତି ଅଛି)। ଉକ୍ତ ବ୍ୟାପ୍ତି ବ୍ୟଭିଚାରର ଦର୍ଶନ ଓ ସହଚାରର ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଯେଉଁଠାରେ ସାଧ୍ୟ ନାହିଁ ଅଥଚ ହେତୁ ରହିଅଛି ସେହି ହେତୁକୁ ବ୍ୟଭିଚାର ଓ ଯେଉଁଠାରେ ସାଧ୍ୟ ଓ ହେତୁ ଉଭୟେ ରହିଅଛି ତାହାକୁ ସହଚାର ବୋଲଯାଏ । ଏହି ସହଚାରଜ୍ଞାନ ଥରେ ବା ବହୁଥର ରହିବା ଦରକାର, ଏ ବିଷୟରେ ଏପରି ବିଶେଷ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କେବଳ ସହଚାରଦର୍ଶନ ହିଁ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଯୋଜକ ଅଟେ ।

तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव, न तु केवलान्वयि, सर्वस्यापि धर्मस्या-
स्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यकत्व-रूप-
ଽଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତତ୍ୱାଭାବାତ୍ । ଏବଂ ଚ ଧୂମାଦର୍ନାଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତତ୍ୱସ୍ୟ, ତନ୍ନାଶେଷସାଟନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟ-ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟମ୍ । ଅତୋ ବହ୍ନ୍ୟାଦିହେତୌ ବ୍ୟାପ୍ତିଲକ୍ଷଣାଭାବାନ୍ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିଃ । ତଥା ଚାଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଂ ବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଫଳିତମ୍ । ନନ୍ୱେବମପି ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ୍ ଧୂମାଦିତ୍ୟାଦାବବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ସମବାୟାଦି ସମ୍ବନ୍ଧେନ ଧୂମାଦିହେତାବଶେଷସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟ-ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟାଭାବାତ୍ । ତଥାପ୍ୟତ୍ର ହେତୁତାବଚ୍ଛେଦକସମ୍ବନ୍ଧାବଚ୍ଛିନ୍ନଂ ସାଧନ ବିଶେଷଣମ୍ ଦେୟମ୍ । ନନ୍ୱେବମପି ଦ୍ରବ୍ୟଂ ଗୁଣକର୍ମାନ୍ୟତ୍ୱବିଶିଷ୍ଟ-ସତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଦାବବ୍ୟାପ୍ତିଃ, ବିଶିଷ୍ଟଂ ଶୁଦ୍ଧାନ୍ନାତିରିଚ୍ୟତେ ଇତି ନ୍ୟାୟେନ ବିଶିଷ୍ଟସତ୍ତ୍ୱାସ୍ୟଃ ଅଧିକରଣତୟା ଗୁଣ କର୍ମଣୋଃ ସାଧ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାଭାବାତ୍ ହେତୌ ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟାଭାବାତ୍ । ତଥା ଚ ଲକ୍ଷଣେ ସାଧନ ପଦଂ ହେତୁତାବଚ୍ଛେଦକାବଚ୍ଛିନ୍ନ ପରମିତି ବିବକ୍ଷଣୀୟମ୍ । ଏବଞ୍ଚାଶେଷହେତୁତାବଚ୍ଛେଦକ-ସମ୍ବନ୍ଧାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ହେତୁତାବଚ୍ଛେଦକାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ସାଧନାଶ୍ରୟାଶ୍ରିତ-ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଂ ବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଫଳିତମ୍ । ବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହୋପାୟଂ—ସା ଚେତି ବ୍ୟାପ୍ତିଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବ୍ୟଭିଚରେ । ହେତୁନିଷ୍ଠଂ ଯତ୍ ସାଧ୍ୟାଭାବବଦ୍-ବୃତ୍ତିତ୍ୱଂ ସାଧ୍ୟାସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଂ ବା ସ ବ୍ୟଭିଚାରସ୍ତସ୍ୟାଦର୍ଶନେ ଜ୍ଞାନଭବେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସହଚାରଦର୍ଶନେନ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଜ୍ଞାନେନ ।

ନୈୟାୟିକାସ୍ତୁ କେବଲାନ୍ୱୟି-କେବଲବ୍ୟତିରେକ୍ୟନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକିଭେଦେନାଽନୁମାନଂ ତ୍ରିବିଧଂ ମନ୍ୟତେ । ତନ୍ମତଂ ନିରାକୃତ୍ୟ ସ୍ୱମତଂ ଦର୍ଶୟତି ତଚ୍ଚେତି । ତଚ୍ଚେତି ଅନୁମାନମନୁମିତିକାରଣ-ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନବିଷୟୀଭୂତଂ ଲିଙ୍ଗମ୍ । ଅନ୍ୱୟି ସହଚାରଶ୍ଚ ସାଧନସତ୍ତ୍ୱେ ସାଧ୍ୟସତ୍ତ୍ୱରୂପଃ । ଏବକାରସ୍ୟ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତମାନ—ନ ତ୍ୱିତି । କେବଲାନ୍ୱୟ୍ୟନଙ୍ଗୀକାରେ ହେତୁମାହ—ସର୍ବସ୍ୟାପୀତି । ତଥା ଚ ନୈୟାୟିକନଯେ କେବଲାନ୍ୱୟିସାଧ୍ୟକାନୁମାନଂ କେବଲାନ୍ୱୟ୍ୟନୁମାନମ୍ । ସାଧ୍ୟସ୍ୟ କେବଲାନ୍ୱୟିତ୍ୱଂ ବୃତ୍ତିମଦତ୍ୟନ୍ତାଭାବାପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମ୍ । ଯତ୍ର ସାଧ୍ୟଂ ବୃତ୍ତିମଦତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ସେହି ଅନୁମାନ ଅନ୍ୱୟି ରୂପରେ ମାତ୍ର ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାର ଅଟେ ନୈୟାୟିକମାନେ କେବଲାନ୍ୱୟି, କେବଳ ବ୍ୟତିରେକ ଓ ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ଭେଦରେ ଅନୁମାନକୁ

केवलान्वयित्वस्याऽसिद्धेः । नाप्यनुमानस्य केवलव्यतिरेकि-रूपत्वम्, साध्याभावे साधनाभाव-निरूपित-व्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयोगात् ।

ପ୍ରତିଯୋଗି ନ ଭବତି, ତଦେବ କେବଲାନ୍ୱୟି ସାଧ୍ୟମ୍ । 'ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ' ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟା ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣି ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନସ୍ୟ ବସ୍ତୁସାମାନ୍ୟସ୍ୟାଽଭାବବୋଧନାତ୍ ତଦଭାବପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱଂ ବସ୍ତୁ-ସାମାନ୍ୟସ୍ୟେତି ବୃତ୍ତିମଦତ୍ୟନ୍ତାଭାବାପ୍ରତିଯୋଗି-ସାଧ୍ୟାଭାବାତ୍ ତଥାବିଧସାଧ୍ୟକାନୁମାନମେବ ନ ଭବତୀତି କେବଲାନ୍ୱୟ୍ୟନୁମାନସ୍ୟାସିଦ୍ଧିରିତି ଭାବଃ । ନନୁ ମାସ୍ତୁ କେବଲାନ୍ୱୟ୍ୟନୁମାନମ୍, କେବଲବ୍ୟତିରେକ୍ୟନୁମାନନ୍ତୁ ଭବତ୍ୱିତ୍ୟତ ଆହ — ନାପ୍ୟନୁମାନସ୍ୟେତି । କେବଲବ୍ୟତିରେକିରୂପତ୍ୱମିତି । ବ୍ୟତିରେକସହଚାରମାତ୍ରଗୃହୀତ-ବ୍ୟାପ୍ତିକତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନୁପଯୋଗାତ୍ ଅପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱାତ୍ । ଅୟମ୍ଭାବଃ — ବ୍ୟାପ୍ୟେନ ହି ସାଧନେନ ବ୍ୟାପକଂ ସାଧ୍ୟମନୁମୀୟତେ । ତଦନୁମିତୌ ଚ ସାଧନନିରୂପିତାୟାଂ ସାଧ୍ୟନିଷ୍ଠାୟାଂ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନଂ କାରଣଂ ଭବେଦପି ସାଧନାଭାବନିରୂପିତାୟାଃ ସାଧ୍ୟାଭାବନିଷ୍ଠାୟା ବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନଂ ନୈବ କାରଣମ୍, ଅନ୍ୟଗତବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟାନ୍ୟଲିଙ୍ଗକାନୁମିତିହେତୁତ୍ୱେ ଧାର୍ମିତ୍ୱହେତୁନିଷ୍ଠ-ବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନେନ ବହ୍ନ୍ୟନୁମିତ୍ୟାପାତାତ୍, ଅନ୍ୟତ୍ୱାବିଶେଷାତ୍ । ଯଦା ତୁ ସାଧନନିଷ୍ଠ-ବ୍ୟତିରେକ-

ଅନୁବାଦ

ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା ସିଦ୍ଧାନ୍ତସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କାରଣ ତାହା କେବଲାନ୍ୱୟି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ସାଧ୍ୟଟି ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବରେ ଅପ୍ରତିଯୋଗୀ ହେଲେ ତାହାକୁ କେବଲାନ୍ୱୟୀ ବୋଲାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ନିଖିଳ ବସ୍ତୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଅଧ୍ୟସ୍ତ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବରେ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବର ଅପ୍ରତିଯୋଗୀ ସାଧ୍ୟକତ୍ୱରୂପ କେବଲାନ୍ୱୟି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

କେବଲ ବ୍ୟତିରେକ ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ କେବଲବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠାରେ ଅନୁମିତି ହୁଏ ସେଠାରେ ଅନୁମାନକୁ କେବଲ ବ୍ୟତିରେକ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ସାଧ୍ୟାଭାବର ବ୍ୟାପକ ହେତ୍ୱଭାବକୁ ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତି ବୋଲାଯାଏ ।

କିନ୍ତୁ ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ସାଧ୍ୟର ଅନୁମିତି ହେଉଥିବାସ୍ଥଳେ ହେତୁରେ ସାଧ୍ୟର ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ, ସାଧ୍ୟାଭାବରେ ହେତ୍ୱଭାବର ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ କେବେହେଲେ

कथं तर्हि धूमादन्वय-व्याप्तिमविदुषोऽपि व्यतिरेक-व्याप्तिज्ञानादनुमितिः? अर्थापत्ति-प्रमाणादिति वक्ष्यामः। अत एवाऽनुमानस्य नान्वय-व्यतिरेकि-रूपत्वम्, व्यतिरेकव्याप्ति-ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्।

तच्चानुमानं स्वार्थ-परार्थ-भेदाद् द्विविधम्। तत्र स्वार्थं तूक्तमेव। परार्थं तु न्यायसाध्यम्। न्यायो नामावयव-समुदायः। अवयवाश्च त्रय एव—प्रतिज्ञा-हेतूदाहरण-रूपाः, उदाहरणोपनय-निगमन-रूपा वा। न तु पञ्चावयवाः, अवयव-त्रयेणैव व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुपदर्शन-सम्भवेनाऽधिका-वयव-द्वयस्य व्यर्थत्वात्।

ବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନଂ ନୈବାନୁମିତୌ କାରଣମ୍, ତଦା କୈବ କଥା ସାଧ୍ୟାଭାବନିଷ୍ଠ-ବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି।

ନନୁ ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନମପ୍ୟନୁମିତିକାରଣମଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟମ୍। କଥମ-ନ୍ୟଥା ଧୂମାଦାବନ୍ୱୟବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଗ୍ରହଦଶାୟାଂ ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାଦ୍ ବହ୍ନ୍ୟନୁମିତିରିତ୍ୟାହ—କଥମିତି। ତର୍ହି ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତ୍ୟହେତୁତ୍ୱେ। ଧୂମାଦାବିତ୍ୟାଦିପଦେନ ଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱାଦି-ହେତୁପରିଗ୍ରହଃ। ଅବିଦୁଷୋଽପୀତି। ଅନ୍ୱୟବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନହେତୁଭୂତସ୍ୟାନ୍ୱୟସହଚାରଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁଦୟାଦିତି ଭାବଃ। ବକ୍ଷ୍ୟାମଃ ଅର୍ଥାପତ୍ତିପରିଚ୍ଛେଦେ ଉପପାଦୟିଷ୍ୟାମଃ।

ପ୍ରକୃତମନୁମାନଂ ବିଭଜତେ—ତଚ୍ଚେତି। ସ୍ୱାର୍ଥଂ ନ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଗାନ-ପେକ୍ଷଂ ସ୍ୱମାତ୍ରନିଷ୍ଠ—ପ୍ରତୀତି-ଫଳକମ୍। ଉକ୍ତମିତି। ବ୍ୟଭିଚାରାଦର୍ଶନେ ସତି

ଅନୁବାଦ

ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ। ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ଯେ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଲୋକର ଧୂମାଦି ହେତୁରେ ଅନ୍ୱୟବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ନ ଥାଏ, ସେତେବେଳେ ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା କେମିତି ଅନୁମିତି ହୁଏ? ଉ:—ଯେଉଁ ବ୍ୟତିରେକ-ବ୍ୟାପ୍ତି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତି ହେଉଅଛି ବୋଲି ତୁମେ କହୁଅଛ, ତାହା ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ହେଉଅଛି; ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ। ଏହିଭାବରେ ଦେଖାଯାଉଅଛି ଯେ ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ଅନୁମିତି ପ୍ରତି କରଣତା ନ ଥିବାରୁ ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ।

एवमनुमाने निरूपिते तस्माद् ब्रह्मभिन्न-निखिल प्रपञ्चस्य मिथ्यात्व-सिद्धिः। तथा हि—ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात्, यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरूप्यम्। न च दृष्टान्तासिद्धिः, तस्य साधितत्वात्। न चाप्रयोजकत्वम्, शुक्तिरूप्यादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात्। १/मिथ्यात्वञ्च स्वाश्रयत्वेनाऽभिमत-याव निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वम्।

ତ୍ୟାଦିଗ୍ରନ୍ଥେନୋକ୍ତ ଶେଷଃ । ପରାର୍ଥଂ ପରପୁରୁଷନିଷ୍ଠ-ପ୍ରମିତି-ଫଳକମ୍ । ନ୍ୟାୟ-ସାଧ୍ୟମ୍ ନ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଜ୍ୟମ୍ । ନ୍ୟାୟପଦାର୍ଥମାହ—ନ୍ୟାୟ ଇତି । ନ୍ୟାୟତ୍ୱ-ମୁଚିତାନୁପୂର୍ବୀକ-ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦି-ତ୍ରିତୟ-ସମୁଦାୟତ୍ୱମ୍ । ଅବୟବେତି । ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦି-ବାକ୍ୟବିଶେଷା ଅବୟବାସ୍ତେଷାଂ ସମୁଦାୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । "ତଚ୍ଚ ପଞ୍ଚତୟଂ କେଚିଦ୍ ଦ୍ୱୟମନ୍ୟେ ବୟଂ ତ୍ରୟମ୍ । ଉଦାହରଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଯଦ୍ୱୋଦାହରଣାଦିକ"ମିତି ମୀମାଂସକମତମନୁସନ୍ଧେୟବୟବସଂଖ୍ୟାଂ ନିରୂପୟତି—ଅବୟବାସ୍ତ୍ରେତି । କେ ତେ ଇତ୍ୟାକାଂକ୍ଷାୟାମାହ—ପ୍ରତିଜ୍ଞେତି । ତତ୍ର ହେତ୍ୱଭିଧାନ-ପ୍ରୟୋଜକ-ଜିଜ୍ଞାସା-ଜନକଂ ହି ବାକ୍ୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବାକ୍ୟମ୍ । ଯଥା ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟମ୍ । ତଥାବିଧବାକ୍ୟଂ ହି ହେତ୍ୱଭିଧାନପ୍ରୟୋଜକ-ଜିଜ୍ଞାସାୟା ଜନକମ୍ ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନିତି ସାଧ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶାନନ୍ତରଂ କୁତ ହେତ୍ୱଭିଧାନପ୍ରୟୋଜକ-ଜିଜ୍ଞାସାୟା ନିୟମେନୋତ୍ଥାନାତ୍ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାବାକ୍ୟାଧୀନଜନ୍ୟକାରଣାକାଂକ୍ଷା-ନିବର୍ତ୍ତକ-ଜ୍ଞାନଜନକ-ହେତୁବିଭକ୍ତିମଦ୍-ବାକ୍ୟଂ ହି ହେତୁବାକ୍ୟମ୍ । ଯଥା ଧୂମବତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟମ୍ । ତଥାବିଧବାକ୍ୟସ୍ୟୈବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବାକ୍ୟାଧୀନଜନ୍ୟାୟାଃ

ଅନୁବାଦ

ଅନୁମାନର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନୁମାନ କେତେପ୍ରକାର ତାହା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାହେଉଅଛି । ଅନୁମାନ ସ୍ୱାର୍ଥ ଓ ପରାର୍ଥ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ପୂର୍ବ ନିରୂପିତ ଅନୁମାନଟିସ୍ୱାର୍ଥାନୁମାନ ଏବଂ ନ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଗସାଧ୍ୟ ଅନୁମାନଟି ପରାର୍ଥାନୁମାନ । ଅବୟବ ସମୁଦାୟକୁ ନ୍ୟାୟ ବୋଲାଯାଏ । ଅବୟବ ତିନି ପ୍ରକାର – ପ୍ରତିଜ୍ଞାହେତୁ ଓ ଉଦାହରଣ ଅଥବା ଉଦାହରଣ, ଉପନୟନ ଓ ନିଗମନ । କିନ୍ତୁ ନୈୟାୟିକ ମତସିଦ୍ଧ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ନୁହେଁ । କାରଣ ଅନ୍ୟ ଲୋକକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ହେଲେ ତିନୋଟି ଅବୟବ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ତି ଓ ପକ୍ଷଧର୍ମତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ଅତିରିକ୍ତ ଦୁଇଟି ଅବୟବ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ବ୍ୟର୍ଥ ।

କାରଣାକାଂକ୍ଷାୟାଂ କୁତ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାକାରକାୟା ନିବର୍ତ୍ତକଜ୍ଞାନ-ଜନକତ୍ୱାତ୍
ଧୂମବତ୍ତ୍ୱାଦିତି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବ କୁତ ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାବାକ୍ୟାଧୀନଜନ୍ୟାୟା
କାରଣାକାଂକ୍ଷାୟା ନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍, ହେତୁବିଭକ୍ତିମତ୍ତ୍ୱାଚ୍ଚ । ନ୍ୟାୟାନ୍ତର୍ଗତଂ ସତ୍
ବ୍ୟାପ୍ତିବିଷୟକ-ବୋଧଜନକନ୍ତୁ ବାକ୍ୟମୁଦାହରଣବାକ୍ୟମ୍ । ଯୋ ଯୋ ଧୂମବାନ୍
ସୋଽଗ୍ନିମାନ୍ ଯଥା ମହାନସମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଂ ହି ନ୍ୟାୟାନ୍ତର୍ଗତଂ ବ୍ୟାପ୍ତିବିଷୟକ-
ବୋଧଜନକଞ୍ଚ । ଯୋ ଯୋ ଧୂମବାନ୍ ସୋଽଗ୍ନିମାନିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାଦ୍ ଧୂମସମ୍ବନ୍ଧୀ-
ଭିନ୍ନୋ ଧୂମବ୍ୟାପକବହ୍ନିସମ୍ବନ୍ଧୀଭିନ୍ନ ଇତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନେ ସତି ସ୍ୱବ୍ୟାପକ-ସାଧ୍ୟସାମାନା-
ଧିକରଣ୍ୟରୂପାୟା ବ୍ୟାପ୍ତେର୍ବୋଧୋ ଜାୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତଂ ତଥାବିଧବାକ୍ୟସ୍ୟୋ-
ଦାହରଣତ୍ୱମ୍ । ମୀମାଂସକାଭିମତଂ ପକ୍ଷାନ୍ତରମାହ—ଉଦାହରଣେତି ।
ଉପନୟେତି । ହେତୁଭିନ୍ନଂ ପକ୍ଷଧର୍ମତାଜ୍ଞାନଜନକଂ ହି ବାକ୍ୟମୁପନୟବାକ୍ୟମ୍ ।
ତଚ୍ଚ ତଥାଚାୟମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟମ୍, ତଥାବିଧବାକ୍ୟସ୍ୟ ହେତୁଭିନ୍ନସ୍ୟ ପକ୍ଷଧର୍ମତା-
ଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାତ୍ । ତଚ୍ଚ ତଥାଚାୟମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାଦ୍ ଧୂମସମ୍ବନ୍ଧୀଭିନ୍ନଃ ପର୍ବତ
ଇତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନେ ଜାତେ ପକ୍ଷେ ବ୍ୟାପ୍ୟବର୍ତ୍ତିନରୂପାୟାଃ ପକ୍ଷଧର୍ମତାୟା ଜ୍ଞାନଂ
ଜାୟତେ ଇତି ଯୁକ୍ତଂ ତଥାବିଧବାକ୍ୟସ୍ୟୋପନୟତ୍ୱମ୍ । ନିଗମନରୂପା ଇତି ।
ଉପନୟବାକ୍ୟାଧୀନଜନ୍ୟ-ସାଧ୍ୟାକାଂକ୍ଷାନିବର୍ତ୍ତକଂ ହି ବାକ୍ୟଂ ନିଗମନ-ବାକ୍ୟମ୍ ।
ତଚ୍ଚ ତସ୍ମାତ୍ ତଥେତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟମ୍ । ତଥାବିଧବାକ୍ୟସ୍ୟୋପନୟବାକ୍ୟାଧୀନଜନ୍ୟାୟା
ଧୂମାଦିନା କଂ ସାଧ୍ୟଂ ସାଧନୀୟମିତ୍ୟାକାଂକ୍ଷାୟାଂ ସାଧ୍ୟାକାଂକ୍ଷାୟା ନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ।
ତସ୍ମାତ୍ ତଥେତି ବାକ୍ୟାତ୍ ପକ୍ଷବୃତ୍ତିଧୂମଜ୍ଞାନଜ୍ଞାପ୍ୟ-ବହ୍ନିସମ୍ବନ୍ଧୀଭିନ୍ନଃ ପର୍ବତ
ଇତ୍ୟାଦିଜ୍ଞାନେ ଜାତେ ବହ୍ନିରୂପସାଧ୍ୟଲାଭାତ୍ ସାଧ୍ୟାକାଂକ୍ଷା ନିବର୍ତ୍ତତେ ଇତି ଯୁକ୍ତଂ
ତସ୍ୟ ନିଗମନତ୍ୱମ୍ । ବେତି । ବାକାରେଣାସ୍ଥାୟାମ୍, ନୈୟାୟିକାଭିମତଂ
ପଞ୍ଚାବୟବଂ ନିରାକରୋତି—ନ ତ୍ରିତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଅବୟବ-
ତ୍ରୟେଣୈବେତି । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ମାନମେୟୋଦୟେ—ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟା ନିଗମନଂ
ହେତୁନୋପନୟସ୍ତଥା । ଗତାର୍ଥ ଇତି କଃ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ପଞ୍ଚାବୟବ-ଘୋଷଣମ୍ ॥

ଏବଂ ସପରିକରମନୁମାନଂ ନିରୂପ୍ୟ ତଦୁପଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟିତୁମୁପକ୍ରମତେ—
ଏବମିତି । ତସ୍ମାତ୍ ଅନୁମାନାତ୍ । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସିଦ୍ଧିରିତି । ଅତ୍ରାଦ୍ୟାସ୍ୟ
ଭାବତ୍ୱାଦେରପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମେତତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାଦିସିଦ୍ଧାବନୁମାନସ୍ୟୋପଯୋଗ
ଇତି ଭାବଃ । ଅନୁମାନାଦ୍ ଯଥା ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସିଦ୍ଧିସ୍ତଥା ଦର୍ଶୟତି—

ତଥା ହି । ଅନୁମାନପ୍ରୟୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି—ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନଂ ସର୍ବମିତି । ଅନେନ ପକ୍ଷୋ ଦର୍ଶିତଃ । ଅତ୍ର ସର୍ବସ୍ୟ ପକ୍ଷତ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ପକ୍ଷକୋଟୌ ପ୍ରବେଶାଦଂଶତୋ ବାଧଃ ସ୍ୟାତ୍, ତଦ୍ ବାରଣାୟାହ—ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନମିତି । ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନମାତ୍ରସ୍ୟ ପକ୍ଷତ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନେ ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟାଦୌ ସାଧ୍ୟସିଦ୍ଧେଃ ସିଦ୍ଧସାଧନତା, ତଦ୍ୱାରଣାୟାହ—ସର୍ବମିତି । ତଥା ଚାଂଶତଃ ସାଧ୍ୟସିଦ୍ଧାବପି ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନେ ସର୍ବସ୍ମିନ୍ ତଦସିଦ୍ଧେର୍ନ ସିଦ୍ଧସାଧନତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୂକ୍ତାନୁମାନେ ପକ୍ଷତାବଚ୍ଛେଦକ ହେତ୍ୱୋରୈକ୍ୟାପତ୍ତିଃ । ତୟୋରୈକ୍ୟେ କୋ ଦୋଷ ଇତି ଚେତ୍ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବ୍ୟାପ୍ୟବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନମିତ୍ୟୁପନୟବାକ୍ୟେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ ବିଧେୟୟୋରୈକ୍ୟାତ୍ ଶାବ୍ଦବୋଧାନୁପପତ୍ତିରିତି ଚେନ୍ନ ସ୍ୱମତେ ନ୍ୟାୟବାଦସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମେନ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନଂ ସର୍ବମିତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିଜ୍ଞାହେତୂଦାହରଣ ବାକ୍ୟାତ୍ମକନ୍ୟାୟସ୍ୟୋପନୟଘଟିତତ୍ୱେନୋକ୍ତଦୋଷାଭାବାତ୍ । ସାଧ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି—ମିଥ୍ୟେତି । ଅତ୍ର ଚ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ ସାଧ୍ୟମ୍ । ତଚ୍ଚ 'ସ୍ୱାଶ୍ରୟତ୍ୱାଭିମତ-ଯାବନ୍ନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମିତ୍ୟଗ୍ରେ ବକ୍ଷ୍ୟତେ । ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି—ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱାଦିତି । ଉଦାହରଣଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯଦେବମିତି । ଯଦ୍ ବସ୍ତୁ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନଂ, ତଦ୍ ବସ୍ତୁ ଏବଂ ମିଥ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦେବ ସ୍ୱରୂପତୋ ଦର୍ଶୟତି—ଯଥା ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟମିତି । ଯଥା ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱଂ ବର୍ତ୍ତତେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଞ୍ଚ । ଏବମନ୍ୟତ୍ରାପି ଯତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱଂ ବର୍ତ୍ତତେ, ନୂନଂ ତତ୍ର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତି ବ୍ୟାପ୍ତିନିଶ୍ଚୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ-ନିଖିଳ-ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସିଦ୍ଧିରିତି ଭାବଃ । ସାଧ୍ୱତତ୍ତ୍ୱାଦିତି । ଏବଂ ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପରିଚ୍ଛେଦୋକ୍ତଗ୍ରନ୍ଥେନେତି ଶେଷଃ । ତଥା ଚେଦଂ ଶୁକ୍ତିରିତି ଜ୍ଞାନାଦ୍ ରଜତସ୍ୟ ତଦୁପାଦାନସ୍ୟ ଚାଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନିବୃତ୍ତୌ ନାତ୍ର ରଜତମିତି ସ୍ୱାଶ୍ରୟେ ରଜତାଭାବ-ପ୍ରତୀତିର୍ଜାୟତେ । ତତ୍ର ପ୍ରତୀତୌ ରଜତନିଷ୍ଠମଭାବୀୟ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମପି ଭାସତେ ଇତି ସିଦ୍ଧଂ ରଜତସ୍ୟ ସ୍ୱାଶ୍ରୟନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱରୂପଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମ୍ ।

ନନ୍ୱେବମପ୍ୟୟଂ ହେତୁର୍ନ ସାଧ୍ୟସାଧକଃ' ତନ୍ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବ୍ୟାପ୍ତେରଗ୍ରହାତ୍, ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟାଦୌ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେଽବିଦ୍ୟୋପାଦାନକତ୍ୱେ ଏବ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବ୍ୟାପ୍ତେର୍ଦର୍ଶନାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱେ ତ୍ୱଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ଅପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱମ୍, ଅସାଧକତ୍ୱମ୍ ଅବ୍ୟାପ୍ୟତ୍ୱମିତି ଯାବତ୍ । ହେତୋରିତି ଶେଷଃ । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟାଦାବିତି । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସିଦ୍ଧୌ । ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାତ୍ ସାଧକ-

ଅଭିମତପଦମସମ୍ଭବ-ବାରଣାୟ । ଯାବତ୍‌ପଦମର୍ଥାନ୍ତର-ବାରଣାୟ । ତଦୁକ୍ତମ୍-

ତ୍ୱାତ୍ । ଉଚ ହେତୁମାହ—ଲଘବେନେତି । ଅୟମାଶୟଃ—ଯଥୈବଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ, ତଥୈବଜ୍ଞାନାଦୀନାମପି, "ଅତୋଽନ୍ୟଦାର୍ତ୍ତ"ମିତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମାତିରିକ୍ତସ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାବଗମାତ୍ । ତଥାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେଽବିଦ୍ୟୋପାଦାନକତ୍ୱସ୍ୟ ଦୋଷଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ବା ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେଽପ୍ୟଜ୍ଞାନାଦୀନାଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ତଦନ୍ନ ପ୍ରୟୋଜକମ୍, ତେଷାମନାଦିତ୍ୱେନ ନିରୁପାଦାନକତ୍ୱାତ୍ । ଅତସ୍ତନ୍ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେଽନ୍ୟତ୍ କିମପି ପ୍ରୟୋଜକଂ କଳ୍ପନୀୟମିତି ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକଦ୍ୱୟ-କଳ୍ପନାୟାଂ ଗୌରବମ୍ । ଅବିଦ୍ୟା-ତତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟସାଧାରଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ ତୁ ନ ଗୌରବମପିତୁ ଲାଘବମତସ୍ତସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱମିତି ।

ତତ୍‌ସୁଖାବବୋଧାର୍ଥମନୁସ୍ମରନ୍ ସାଧ୍ୟଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ ନିର୍ବକ୍ତି—ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ ଚେତି । ସ୍ୱାଶ୍ରୟେତି ସ୍ୱସ୍ୟାଶ୍ରୟତ୍ୱେନାଭିମତା ଯାବନ୍ତସ୍ତେଷୁ ନିଷ୍ଠଃ ସ୍ଥିତୋ ଯୋଽତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ଅତ୍ର ସ୍ୱପଦଂ ଯସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ ସାଧ୍ୟଂ ତତ୍‌ପରମ୍ । ଅଭିମତପଦଂ ପ୍ରମିତିବ୍ୟାବୃତ୍ତି-ପ୍ରତୀତିବିଶେଷ୍ୟପରମ୍ । ଯାବତ୍

ଅନୁବାଦ

ଏହିଭାବରେ ଅନୁମାନ ନିରୂପଣ କରି ତାହାର ଉପଯୋଗିତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଉଅଛି । ଏହି ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅଖିଳପ୍ରପଞ୍ଚର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇଥାଏ । ଅନୁମାନ ପ୍ରୟୋଗ ଯଥା—ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ସମସ୍ତ ମିଥ୍ୟା, ଯେହେତୁ ତାହା ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ । ଯାହା ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ତାହା ମିଥ୍ୟା ଅଟେ । ଯେମିତି ଶୁକ୍ତିରଜତ । ପ୍ରମାଣ ଅଭାବରୁ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱର ଏହିଭଳି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଏହି ଆଶଙ୍କା ନିତାନ୍ତ ଅଯୌକ୍ତିକ, କାରଣ ଶୁକ୍ତିରଜତର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ପୂର୍ବ ନିରୂପିତ ପ୍ରାତିଭାସିକପ୍ରକରଣରେ ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି ।

'ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱର ସାଧକ ହୋଇପାରେ ନା' ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ, କାରଣ ଶୁକ୍ତିରଜତ ଦ୍ୱାର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ପ୍ରତି ଲଘବତଃ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନତ୍ୱ ହିଁ ନିୟାମକ ଅଟେ ।

ସ୍ୱୀୟ ଅଧିକରଣ ରୂପେ ଅଭିମତ ସମଗ୍ର ବସ୍ତୁରେ ଯାହାର ଅଭାବ ରହିଥାଏ ତାହାର ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱ ହିଁ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ । ଯଥା—ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପ ଭ୍ରମସ୍ଥଳେ ସର୍ପ ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଅଭିମତ ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପର ଅଭାବ ରହିଥିବାରୁ ଏହି ଅଭାବର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ସର୍ପଟି ମିଥ୍ୟା ଏହି ଲକ୍ଷଣରେ 'ଅଭିମତ' ପଦଟି ଲକ୍ଷଣର ଅସମ୍ଭବ ଦୋ

सर्वेषामेव भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।
प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ॥

ପଦମଶେଷପରମ୍ । ତଥା ଚ ସ୍ୱାଶ୍ରୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱପ୍ରକାରକପ୍ରତୀତିବିଶେଷ୍ୟତ୍ୱେନାଽଭିମତେ ପ୍ରତୀତେ ଯାବତି ସକଲେ ନିଷ୍ଠଃ ସ୍ଥିତୋ ବିଦ୍ୟମାନୋ ଯଃ ସ୍ୱାତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱଂ ସ୍ୱସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥେଦଂ ରଜତମିତ୍ୟତ୍ର ସ୍ୱଂ ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟଂ, ତଦାଶ୍ରୟତ୍ୱେନ ତତ୍ପ୍ରକାରକପ୍ରତୀତିବିଶେଷ୍ୟତ୍ୱେନା ଭିମତଂ ପ୍ରତୀତଂ ଯଦ୍ ଯଦିଦମାତ୍ମକ-ପୁରୋବର୍ତ୍ତିଦ୍ରବ୍ୟଂ, ତସ୍ମିନ୍ ଯାବତି ସମସ୍ତେ ପୁରୋବର୍ତ୍ତିନି ଦ୍ରବ୍ୟେ ନିଷ୍ଠଃ ସ୍ଥିତୋ ଯଃ ସ୍ୱସ୍ୟ ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟସ୍ୟାତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱଂ ଶୁକ୍ତିରୂପ୍ୟସ୍ୟେତି ମିଥ୍ୟାଭୂତେ ପ୍ରାତିଭାସିକେ ଲକ୍ଷଣସମନ୍ୱୟଃ । ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ରକାରକପ୍ରତୀତିବିଶେଷ୍ୟେ ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନଚୈତନ୍ୟେ ସର୍ବସ୍ୟାପି ବ୍ୟାବହାରିକାଭାବସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱଂ ସର୍ବସ୍ୟୈବ ବ୍ୟାବହାରିକସ୍ୟେତି ବ୍ୟାବହାରିକେଽପି ଲକ୍ଷଣସମନ୍ୱୟଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ଅସମ୍ଭବେତି । ଅନ୍ୟଥାଯଦୁକ୍ତରୂପଂ ଲକ୍ଷଣଂ ସ୍ୟାତ୍, ତଦାଽସମ୍ଭବଃ ସ୍ୟାତ୍, ସ୍ୱାଶ୍ରୟେ ସ୍ୱାତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ୟୈବାବିଦ୍ୟମାନତୟା ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ ସ୍ୱାଶ୍ରୟନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱାଭାବାତ୍ । ଯାବତ୍ପଦମିତି । ଅର୍ଥାନ୍ତରବାରଣାୟେତି । ତ୍ୱାଅବ୍ୟାପ୍ୟବୃତ୍ତିତ୍ୱାଦିରୂପାର୍ଥାନ୍ତରବାରଣାୟ ସିଦ୍ଧସାଧନବାରଣାୟ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଏବଂବିଧମିଥ୍ୟାତ୍ୱଲକ୍ଷଣେ ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ୟୋକ୍ତଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି । ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ୟୈରିତି ଶେଷଃ । ସର୍ବେଷାମିତି । ସର୍ବେଷାମପି ଭାବାନାମାଶ୍ରୟତ୍ୱେନ

ଅନୁବାଦ.

ବାରଣ ପାଇଁ ଦିଆ ଯାଇଅଛି । ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଲକ୍ଷଣର ଅଗମନକୁ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲିଯାଏ । ଯଦି ଏହି ଅଭିମତ ପଦଟି ଲକ୍ଷଣରେ ନ ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ସ୍ୱାଶ୍ରୟ (ସ୍ୱାଧିକରଣ) ବସ୍ତୁରେ ସ୍ୱ(ନିଜ)ର ଅଭାବ କେବେହେଲେ ରହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଅତଏବ ଲକ୍ଷଣରେ ଅସମ୍ଭବ ଦୋଷ ହେବ । 'ଯାବତ୍' ପଦଟି ଅର୍ଥାନ୍ତର ଅର୍ଥାତ୍ ସିଦ୍ଧ ସାଧନ ଦୋଷ ବାରଣ ପାଇଁ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଯଦି ଏହି ବିଶେଷଣଟି ନ ଦିଆଯାଏ, ତେବେ 'ବୃକ୍ଷଃ କପି ସଂଯୋଗୀ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ସଂଯୋଗର ଅଭାବ ବୃକ୍ଷରେ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଏହା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଏଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତର ଦୋଷ ଘଟିବ ।

ଚିତ୍ ସୁଖାଚାର୍ଯ୍ୟ, କହିଛନ୍ତି—'ନିଜର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ବସ୍ତୁରେ ଯେଉଁ ଅଭାବ (ନିଜର) ଥାଏ, ସେହି ଅଭାବର ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱ ହିଁ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ଅଟେ ।'

इति । यद्वा —अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगी पटत्वात्, पटान्त
बदित्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रमाणाम् । तदुक्तम्—

अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।
अंशित्वादितरांशीव दिगेषैव गुणादिषु ।

ସମ୍ଭବେଽତ୍ୟନ୍ତାଭାବଂ ପ୍ରତି ଯତ୍ ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମ୍, ତଦେବ ତେଷାଂ ମୃଷାତ୍ୱମ୍
ଯୋଜନା । ଭାବାନାଂ ସତାମ୍ । ସତ୍ତ୍ୱଞ୍ଚାତ୍ର କାଳସମ୍ବନ୍ଧତ୍ୱମ୍ । ତେନଭ
ତ୍ୟାପି ପରିଗ୍ରହଃ । ସ୍ୱାଶ୍ରୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱୋପାଦାନତ୍ୱେନ ସ୍ୱପଦଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେନାଭିମ
ପରମ୍ । ସମ୍ମତେ ପ୍ରତୀତେ ନ ତୁ ପ୍ରମିତେ । ତେନ ଚ ବାଧଃ ପରିହୃତା
ସପ୍ତମ୍ୟର୍ଥୋ ନିଷ୍ଠତ୍ୱମ୍ । ତଥାଚ ସର୍ବେଷାଂ ଘଟପଟାଦୀନାଂ ଭାବାନାଂ ସତ
ସ୍ୱାଶ୍ରୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱୋପାଦାନତ୍ୱେନ ସମ୍ମତାଃ ପ୍ରତୀତା ଯେ ତନ୍ତ୍ୱାଦୟସ୍ତନ୍ନିଷ୍ଠୋ
ଯାତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମେବ ତେଷାଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତି ଶ୍ଳୋକାର୍ଥଃ । ତେ
ସ୍ୱୋପାଦାନନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମେବ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତି ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍, ଟୀ
କାକୃଦ୍ଭୋକ୍ତମନୁମାନପ୍ରକାରଂ ଦର୍ଶୟିତୁମୁପକ୍ରମତେ—ଯଦ୍ବେତି । ଅନୁମା
ପ୍ରୟୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅୟଂ ପଟ ଇତି । ସାଧ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି—ଏତତ୍ତନ୍ତୁନିଷ୍ଠେ
ହେତୁମାହ—ପଟତ୍ୱାଦିତି । କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାଦିତ୍ୟପି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟାମ୍ । ଉଦାହରଣମାହ
ପଟାନ୍ତରବଦିତି । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ଏତତ୍ପଟମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ । ଉକ୍ତାନୁମାନେ ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ଯ
ସମ୍ମତିଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି । ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ଯ୍ୟୈରିତି ଶେଷଃ । ଶ୍ଳୋକେନାନୁ
ମାନପ୍ରୟୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅଂଶିନ ଇତି । ଅବୟବିନ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱାଂଶେ
ତ୍ୟନ୍ତେତି । ସ୍ୱୋପାଦାନନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱପଦଂ ପକ୍ଷୀକୃ
ପଟବିଶେଷପରମ୍ । ଅନେନାବୟବିବିଶେଷସ୍ୟ ପକ୍ଷତ୍ୱଂ ସ୍ୱୋପାଦାନନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭ

ଅନୁବାଦ

ଅଥବା ପ୍ରପଞ୍ଚର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ପ୍ରତିବିଶେଷାନୁମାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ହୋଇପାରେ
ଯଥା—ଏହିପଟ ଏହିତନ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଯେହେତୁ ତାହା ପ
ଜାତୀୟ-ଯେମିତି ଅନ୍ୟପଟ । ଚିତ୍ସୁଖାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—ଅବୟବିସମୂହ ସ୍ୱ
ଅବୟବନିଷ୍ଠ ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବରେ ପ୍ରତିଯୋଗୀ, ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅବୟବୀ, ଯେମି
ଅନ୍ୟ ଅବୟବୀ । ଗୁଣାଦିର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନ ମଧ୍ୟ ଏହି ରୀତିରେ ହେବ ବୋ
ଜାଣିବାକୁ ହେବ ।

इति। न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घट इति प्रत्यक्षविरोधः। अधिष्ठान-ब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्यत्वासिद्धेः। न च नीरूपस्य ब्रह्मणः

ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱସ୍ୟ ଚ ସାଧ୍ୟତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ହେତୁମାହ—ଅଂଶିତ୍ୱାଦିତି । ଅବୟ-ବିତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ, କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେନ ସମ୍ମତତ୍ୱାଦିତି ଯାବତ୍ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ଇତରେତି । ଇତରାଂଶିନ ଇବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥେତରାଂଶିନାମଂଶିତ୍ୱାଦେତଦବୟବନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମ୍, ତଦ୍ୱଦେତଦଂଶିନୋଽପ୍ୟନତ୍ୟତ୍ୱାଦେତଦବୟବନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱସିଦ୍ଧୌ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସିଦ୍ଧିରିତି ଭାବଃ । ଅନ୍ୟତ୍ରୈତଦତିଦିଶତି—ଏଷା ଦିଗିତି । ଏଷମାର୍ଗ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ଏଷଃ ପ୍ରକାର ଇତି ଯାବତ୍ । କୁତ୍ରୈଷ ପ୍ରକାର ଇତ୍ୟତ୍ରାହ—ଗୁଣାଦିମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆଦିପଦେନ କର୍ମ-ସାମାନ୍ୟାଦୀନାଂ ପରିଗ୍ରହଃ । ଏତଦ୍ ରୂପଂ ସ୍ୱୋପାଦାନନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବପ୍ରତିଯୋଗି ରୂପତ୍ୱାଦିତର-ରୂପବତ୍ । ଏବଂ ସ୍ପର୍ଶାଦିଷ୍ୱପି । ଏବଂ ସମବାୟେଽପି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ଅୟମନ୍ତ୍ୟ-ବିଶେଷଃ ଏତଦାତ୍ମ-ନିଷ୍ଠାତ୍ୟନ୍ତାଭାବପ୍ରତିଯୋଗୀ ବିଶେଷତ୍ୱାଦାତ୍ମାନ୍ତରଗତ-ବିଶେଷ-ବଦିତି ରୀତ୍ୟା ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମନୁମେୟମିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱିଦମନୁମାନଂ ଘଟାଦେର୍ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ନ ମାନମ୍, ସନ୍ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟଧ୍ୟକ୍ଷ-ବିରୋଧାତ୍, ବହ୍ନିଶୈତ୍ୟାନୁମାନବତ୍ । ତଥା ହି—ସନ୍ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ହି ଘଟାଦୀନାଂ ସତ୍ତ୍ୱମବଗମୟତି । ତଚ୍ଚ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବିରୋଧୀତି ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଂ ସାଧୟିତୁଂ ନାଲମିତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମିତୌ । ବିରୋଧାଭାବେ ହେତୁମାହ—ଅଧିଷ୍ଠାନେତି । ଆରୋପ୍ୟ-ତାଦାତ୍ମ୍ୟାପନ୍ନ-ସଦ୍ରୂପାଧିଷ୍ଠାନସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ ସନ୍ନିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ । ସତ୍ୟ-ତ୍ୱାସିଦ୍ଧେଃ ସତ୍ୟତ୍ୱାନିଶ୍ଚୟାତ୍ । ନନୁ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବିରୋଧି ସତ୍ତ୍ୱଂ ଯଥା ନାଧ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟଂ, ତଦ୍ୱତ୍ ସଦଧିଷ୍ଠାନମପି, ତସ୍ୟ ନୀରୂପତ୍ୱାତ୍ । ନ ହି ନୀରୂପସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବିଷୟତ୍ୱଂ କ୍ୱଚିଦ୍ ଦୃଷ୍ଟମିତି ବୈଶେଷିକଶଙ୍କାଂ ନିରାକର୍ତ୍ତୁମାହ—ନ ଚେତି ।

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରଃ—ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଘଟପଟାଦି ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ମିଥ୍ୟା ହେଲେ ସନ୍ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣ ସହିତ ବିରୋଧ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ । କାରଣ ଏହି ପ୍ରତୀତି ଦ୍ୱାରା ଘଟାଦିର ସତ୍ୟତା ଅବଗତ ହୋଇଥାଏ । ଉଃ—ନା, ସନ୍ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଘଟାଦିର ସତ୍ତା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଘଟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନଭୂତ

कथं चाक्षुषादिज्ञान-विषयतेति वाच्यम्, नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्ष-विषय-त्वात्। न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः, मन्मते

କଥମିତ୍ୟାକ୍ଷେପେ । ଚାକ୍ଷୁଷାଦୀତି । ଆଦିପଦେନ ତ୍ୱାଗାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପରିଗ୍ରହଃ ।

ଜ୍ଞାନବିଷୟତେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାତ୍, ବ୍ରହ୍ମଣଶ୍ଚ ରୂପାଦିରହିତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି-ନୀରୂପସ୍ୟାପୀତି । ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରତି ରୂପଂ ନିମିତ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍, ତର୍ହି ଗୁଣକର୍ମାଦୀନାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତେଷାଂ ରୂପାଦ୍ୟଭାବାତ୍, ଗୁଣାଦିର୍ନିର୍ଗୁଣଇତି ତତ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତାତ୍ । ଭବତି ଚ ଗୁଣାଦୀନାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ରୂପାଦିକଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷନିମିତ୍ତମ୍ । ଅତ ଏବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାତ୍ରଂ ପ୍ରତି ରୂପାଦିକଂ ନ ନିମିତ୍ତମ୍, କିନ୍ତୁ ଦ୍ରବ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରତି । ବ୍ରହ୍ମ ଚ ନୀରୂପଂ ଦ୍ରବ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନ ଯୁକ୍ତମିତି ସ୍ୱାଭିପ୍ରାୟମାବିଷ୍କୁର୍ବନ୍ ପୂର୍ବପକ୍ଷୀ ପୁନଃ ଶଙ୍କତେ—ନ ଚେତି । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି — ମନ୍ମତ ଇତି

ଅନୁବାଦ

ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତାର ହିଁ ସତ୍ୟତା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ ଏହି ପ୍ରତୀତିରେ ଘଟାଦି ବସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ତାର ହିଁ ବିଷୟ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁ ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ ।*

ପ୍ରଃ—ରୂପହୀନ ବ୍ରହ୍ମ କେମିତି ଚକ୍ଷୁରାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ ହେବ ? ଉଃ— ଯେମିତି ରୂପଟି ରୂପହୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ, ସେମିତି ବ୍ରହ୍ମ ରୂପହୀନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରେ । ପ୍ରଃ—ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ, ନୀରୂପ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହା ହିଁ ନିୟମ । ଅତଏବ ନୀରୂପ ରୂପର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବାରେ ବାଧା ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ନୀରୂପ ଦ୍ରବ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇ

---

* ଦୁଇଟି ବିରୁଦ୍ଧ ବସ୍ତୁର ଏକାଧିକରଣରେ ଅବସ୍ଥାନ ହେଲେ ଯାଇ ବିରୋଧ ହେବ ; କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଧିକରଣସ୍ଥ ହେଲେ ହେବ ନାହିଁ । ଯେମିତି ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ, ଘଟ ଅନିତ୍ୟ ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରତୀତିର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ସତ୍ୟତ୍ୱ ଓ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ଉଭୟେ ଏକାଧିକରଣ ନିଷ୍ଠ ହୋଇ ନାହିଁ ସତ୍ୟତ୍ୱ ସଦାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମାଶ୍ରିତ ଓ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ଦୃଶ୍ୟମାନ ପ୍ରପଞ୍ଚାଶ୍ରିତ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଏଣୁ 'ସନ୍ ଘଟଃ' ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସହିତ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନର ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ ।

ब्रह्मणो द्रव्यत्वासिद्धेः। गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वं तेऽभिमतम्। न हि निर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयता। नापि समवायिकारणता, समवायासिद्धेः। अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः, तथापि नीरूपस्य कालस्येव चाक्षुषादि-ज्ञान-विषयत्वे न विरोधः।

ଅଦ୍ୱୈତବେଦାନ୍ତମତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାସିଦ୍ଧେରିତ । ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ୱମିତ । ତେ ତବ ବୈଶେଷିକସ୍ୟ ନୈୟାୟିକସ୍ୟ ଚ । ତୁଷ୍ୟତୁ ଦୁର୍ଜନନ୍ୟାୟେନ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟତ୍ୱମୁପପାଦୟତି —ଅସ୍ତୁ ବେତି । ରୂପାଦିରହିତସ୍ୟାପି ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ନୀରୂପସ୍ୟାପୀତି । କାଳସ୍ୟ ଚ ରୂପାଦିହୀନସ୍ୟ ମାମା ସକାଦିଭିଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟ-ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ନ ସୋଽସ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଲୋକେ କାଲୋ ଯତ୍ର ନ ଭାସତେ ଇତ୍ୟୁକ୍ତେଃ, ପ୍ରତୀତେଃ ସମସ୍ତବିଶେଷବିଷୟତ୍ୱନୟମାଦିତି ପରିଶୁଦ୍ଧିପ୍ରକାଶକୃଦୁକ୍ତେଶ୍ଚେତି ଭାବଃ । ନ ବିରୋଧ ଇତି । ଯଥା ନୀରୂପସ୍ୟ କାଲସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁରାଦିଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱମ୍, ତଥା ସଦାତ୍ମକବ୍ରହ୍ମଣୋଽପୀତି ନାନୁମାନେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ବିରୋଧ ଇତି ଭାବଃ ।

ଏକସତ୍ତ୍ୱମତେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାବିରୋଧମୁପପାଦ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱତ୍ରୈବିଧମତେନାପି ତମୁପପାଦୟତି—ଯଦ୍ୱେତି । ତ୍ରିବିଧମିତି । ପାରମାର୍ଥିକସତ୍ତ୍ୱଂ ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱଂ

ଅନୁବାଦ

ପାରିବ ନାହିଁ । ଉ:—ବେଦାନ୍ତ ମତରେ (ଅମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ) ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ଅସିଦ୍ଧ । ଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ୱ ବା ସମବାୟିକାରଣତ୍ୱ—ଟି ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ନୈୟାୟିକ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱର ସ୍ୱରୂପ । ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ୱ ନାହିଁ । ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମର ସମବାୟି କାରଣତା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଥବା ଯଦି ବ୍ରହ୍ମର ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର ମଧ୍ୟ କରି ନଆଯାଏ ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ନୀରୂପ କାଳର ଯେମିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ, ସେମିତି ନୀରୂପ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ ।

ଏକସତ୍ତ୍ୱବାଦିଙ୍କ ମତରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ଅବିରୋଧର ଉପପତ୍ତି କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ସତ୍ତ୍ୱତ୍ରୈବିଧ୍ୟବାଦ ମତରେ ତାହାର ଉପପତ୍ତି କରାଯାଉଅଛି । ସତ୍ତା ତିନି ପ୍ରକାର ଅଟେ । ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତା ଓ ପ୍ରାତିଭାସିକ ସତ୍ତା । ଯାହା

यद्वा—त्रिविधं सत्त्वम्। पारमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मणः। व्यावहारिकसत्त्व-माकाशादेः। प्रातिभासिकसत्त्वं शुक्तिरूप्यादेः। तथा च घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्व-विषयत्वेन प्रामाण्यम्। अस्मिन् पक्षे घटादे-

ପ୍ରାତିଭାସିକସତ୍ତ୍ୱମପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ର ପାରମାର୍ଥିକସତ୍ତ୍ୱଂ କାଲତ୍ରୟାବାଧ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରମାତିରିକ୍ତାବାଧ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ପ୍ରାତିଭାସିକସତ୍ତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରମାତିରିକ୍ତବାଧ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ତାନି କ୍ରମେଣୋଦାହରତି—ପାରମାର୍ଥିକେତି । ପ୍ରକୃତମୁପପାଦୟତି—ତଥା ଚେତି । ତ୍ରିବିଧସତ୍ତ୍ୱେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ବ୍ୟାବହାରିକପ୍ରାମାଣ୍ୟମ୍, ତଦ୍ୱିଷୟୀଭୂତସ୍ୟ ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ବ୍ୟବହାରକାଲାବାଧ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ, ଘଟାକାଶାଦେର୍ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱାଙ୍ଗୀକାରେ 'ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନେତି' ଶ୍ରୁତ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷେଧୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱେନ ଘଟାଦେସ୍ତତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍, ଯେନ ରୂପେଣ ଯଦ୍ ଯତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ, ତେନ ରୂପେଣ ତତ୍ର ତନ୍ନିଷେଧାଯୋଗାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଅସ୍ମିଂଶ୍ଚ ପକ୍ଷ ଇତି । ନିଷେଧ ଇତି । ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନେତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତିବୋଧିତ ଶେଷଃ । ନ ସ୍ୱରୂପେଣ ନ ବ୍ୟାବହାରିକତ୍ୱେନ । ନ ବିରୋଧ ଇତି । ଘଟଃ ସନ୍ନିତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ହି ଘଟାଦେର୍ବ୍ୟାବହାରିକସତ୍ତ୍ୱମବଗମୟତି, ଶ୍ରୁତିସ୍ତୁ ପାରମାର୍ଥିକସତ୍ତ୍ୱାଭାବମ୍ । ତେନ ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିରୋଧ ଇତି ଭାବଃ । ନ ଚ ତନ୍ନିଷେଧଶ୍ରୁତୀନାଂ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱେନ ଦ୍ୱୈତନିଷେଧପରତ୍ୱେ ପ୍ରସକ୍ତିପ୍ରତିଷେଧ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍, ପରୋକ୍ଷପ୍ରସକ୍ତେଃ ସମ୍ଭବାତ୍, "ନାନ୍ତରିକ୍ଷେଽଗ୍ନିଶ୍ଚେତବ୍ୟ" ଇତ୍ୟାଦିବଦପ୍ରସକ୍ତପ୍ରତିଷେଧସ୍ୟାପ୍ୟୁପପତ୍ତେଶ୍ଚ । ବସ୍ତୁତସ୍ତୁ ଯତ୍ର ନିଷେଧେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତତ୍ର ପ୍ରତିଯୋଗିପ୍ରସକ୍ତିଂ ବିନା ତତ୍କଥନବୈୟର୍ଥ୍ୟାତ୍ ତଦାବଶ୍ୟକତା । ଯତ୍ର ତୁ ନିଷେଧେ ନ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, କିନ୍ତୁ ମାନାନ୍ତରସିଦ୍ଧ-ତଦନୁବାଦ ଦ୍ୱାରା

ଅନୁବାଦ

କୌଣସି କାଳରେ ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ପାରମାର୍ଥିକ ସତ୍ତା, ଯଥା ବ୍ରହ୍ମର ସତ୍ତା ଯାହା ବ୍ୟବହାର କାଳରେ ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ବ୍ୟାବହାରିକ ଘଟସତ୍ତା ଓ ଯାହା ପ୍ରତିଭାସ କାଳରେ ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ବ୍ୟବହାର କାଳରେ ବାଧିତ ହୁଏ ତାହା ପ୍ରାତିଭାସିକ ସତ୍ତା । ଯଥା ଶୁକ୍ତିରଜତାଦିର ସତ୍ତା । ଅତଏବ 'ଘଟଃ ସନ୍' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତୀତି ଘଟାଦିର ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ତାକୁ ବିଷୟ କରେ ବୋଲି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନ ସହିତ ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ଭାବରେ ଯେଉଁ

ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण, किन्तु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः। अस्मिन् पक्षे च मिथ्यात्वलक्षणे पारमार्थिकत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्व-मत्यन्ताभाव-विशेषणं द्रष्टव्यम्। तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानमिति।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजाध्वरीन्द्र-

विरचितायां वेदान्त-परिभाषायाम्

अनुमान परिच्छेदः

ବଧେସ୍ମୂତ୍ତପଚତ୍ତ୍ୱମ୍, ତଥ ନ ତଦାବଶ୍ୟକତେଡ ମନ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ନନ୍ ସତ୍ତ୍ୱତ୍ରୈବିଧ୍ୟାଙ୍ଗୀକାରେ ଉକ୍ତଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଲକ୍ଷଣଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ଅସମ୍ଭବାତ୍ କେନଚତ୍ ସତ୍ତ୍ୱେନ ସ୍ୱାଭିମତେ ବସ୍ତୁନ ତେନ ରୂପେଣ ତଥ ତଦତ୍ୟନ୍ତାଭବା-ସମ୍ଭବାଦତ୍ୟତ ଅହ — ଅସ୍ମିନ୍ ପକ୍ଷେ ଚେତ । ସତ୍ତ୍ୱତ୍ରୈବିଧପକ୍ଷେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱଲକ୍ଷଣେ ଉକ୍ତମିଥ୍ୟାତ୍ୱଲକ୍ଷଣେ । ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱେତ । ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱାବ-ଚ୍ଛିନ୍ନା ପ୍ରତଯୋଗିତା ଯସ୍ୟାଭବସ୍ୟ, ତତ୍ତ୍ୱମିତ ବଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ସ୍ୱପ୍ରକାରକ-ପ୍ରତୀତବଶେଷ୍ୟନଷ୍ଠ-ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପ୍ରତଯୋଗିତାକ-ସ୍ୱାତ୍ୟନ୍ତାଭବ-ପ୍ରତଯୋଗିତ୍ୱଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତ ଲକ୍ଷଣଂ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଉପପନ୍ନଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ଅନୁମାନସ୍ୟ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱାଭବବଷୟକତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଚ ବ୍ୟାବହାରକସତ୍ତ୍ୱବଷୟକତ୍ୱାତ୍ ତୟୋର୍ଭିନ୍ନବଷୟତ୍ୱେନାବରୋଧାଦ୍ୟୁକ୍ତଂ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନମିତ ଭବଃ ।

ଇତ ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ଫକଲତାସ୍ୟାଂ

ପରଭିଷାସାର ମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାଂ ଅନୁମାନ ପରଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅନୁବାଦ

ମାନେ ତନପ୍ରକାର ସତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅଧିଷ୍ଠାନୀଭୂତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପରେ ଘଟାଦର ସ୍ୱରୂପତଃ ବାଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ପାରମାର୍ଥିକ ରୂପରେ ବାଧ ହୁଏ । ଏହି ମତରେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣରେ (ସ୍ୱାଶ୍ରୟନଷ୍ଠ ଅତ୍ୟନ୍ତାଭବର ପ୍ରତଯୋଗିତ୍ୱ) ଅତ୍ୟନ୍ତାଭବାଂଶେ ପରମାର୍ଥିକତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରତଯୋଗିତାକ ଏହି ବଶେଷଣ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହିଭବରେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାନୁମାନର ଉପପତ୍ତି ହେଲା ।

ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ କୃତ

ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷା — ଅନୁମାନ ପର-

ଚ୍ଛେଦର ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ

ଉପମାନପରିଚ୍ଛେଦଃ

अथोपमानं निरूप्यते । तत्र सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तथा हि प्राङ्गणेषु दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेन्द्रिय-सन्निकर्षे सति भवति प्रतीतिरियं पिण्डो गोसदृश इति । तदनन्तरञ्च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया गौरिति । तत्रान्वय-व्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठ-गोसादृश्यज्ञानं करणम् । गोनिष्ठ-गवयसादृश्यज्ञानं फलम् ।

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମୁପମାନଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ — ଅଥେତି । ଅନୁମାନନିରୂପଣାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପମାନମ୍ ଉପମିତିକରଣମ୍ । ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁପମାନଜ୍ଞାନସ୍ୟୋପମିତିଜ୍ଞାନସାପେକ୍ଷତ୍ୱାଦୁପମିତିନିରୂପଣମେବାଦାବୁଚିତମ୍, ତଥାପ୍ୟୁପମିତିସ୍ୱରୂପେ ବିବାଦାଦୁପମାନସ୍ୱରୂପେ ତ୍ୱବିବାଦାଦୌ ତତ୍ସ୍ୱରୂପଂ ଭଟ୍ଟମତମନୁସୃତ୍ୟାହ — ସାଦୃଶ୍ୟପ୍ରମେତି । ସାଦୃଶ୍ୟପ୍ରମାୟାଃ କରଣମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ସାଦୃଶ୍ୟପ୍ରମାଽସନ୍ନିହିତ-ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟବିଷୟିଣୀ ପ୍ରମା । ସୈବୋପମିତିଃ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି-ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱାତ୍ । ତତ୍କରଣଞ୍ଚ ସନ୍ନିହିତ-ଗବୟନିଷ୍ଠଗୋସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନମ୍ । ତଦେବୋପମାନମିତି ଭାବଃ । ଏତେନୋପମିତିକରଣତ୍ୱମୁପମାନତ୍ୱମିତ୍ୟୁପମାନଲକ୍ଷଣଂ ସୂଚିତମ୍ । ତଦେବୋପପାଦୟତି — ତଥା ହୀତି । ଗୋପିଣ୍ଡସ୍ୟ ଗୋଦେହସ୍ୟ । ଅୟଂ ପିଣ୍ଡଃ ଅୟଂ ଗବୟଦେହଃ । ଗୋସଦୃଶ ଇତି । ଗୋସାଦୃଶ୍ୟବାନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସାଦୃଶ୍ୟଞ୍ଚ ତଦ୍-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ଉପମାନ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାହେଉଅଛି । ସାଦୃଶ୍ୟ ବିଷୟକ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନର କରଣକୁ ଉପମାନ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା — ନିଜ ଗୃହ ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ପ୍ରଥମେ ଗୋରୁକୁ ଦେଖିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦି କୌଣସି ସମୟରେ ବଣକୁ ଯାଇ ଗବୟ ନାମକ ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ତେବେ ତାହାର ସେତେବେଳେ 'ଏହି ଜନ୍ତୁ ଗୋସଦୃଶ' ଏହିଭଳି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଥାଏ । ତାହାପରେ 'ମୋ ଗରୁଟି ଏହିପରି' ଇତ୍ୟାକାର ସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଏସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୱୟ ବ୍ୟତିରେକ ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୋନିଷ୍ଠଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନ ଫଳ (ଉପମିତି) ଓ ଗବୟନିଷ୍ଠ ଗୋସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନ ତାହାର କରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମାନ । ଏହି ଉପମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ

नचेदं प्रत्येक्षेण सम्भवति, गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्। नाप्यनुमानेन, गवयमिष्ठ-सादृश्यस्यातिलिङ्गत्वात्। नापि मदीया गौरेतद्गवय-सदृशी, एतन्निष्ठ-सादृश्य-प्रतियोगित्वात्, यो यद्गत-सादृश्यप्रतियोगी, स तत्सदृशः, ସାଧାରଣଧର୍ମଶୂନ୍ୟତ୍ୱେ ସତି ତଦ୍‌ଗତଧର୍ମବତ୍ତ୍ୱମ୍ । ସ ଚ ଧର୍ମୋ ଜାତିରୂପୋ ବୋପାଧିରୂପୋ ବେତ୍ୟନ୍ୟଦେତତ୍ ।

ସାଂଖ୍ୟମତମପାକରୋତି—ନ ଚେତି । ଇଦଂ ଗୋନିଷ୍ଠ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟ-ବିଷୟକଂ ଜ୍ଞାନମ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣେନ । ସମ୍ଭବତି ଜାୟତେ, ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟେନୋନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବାଦତ ଆହ । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଗୋପିଣ୍ଡସ୍ୟେତି । ତଦା ଗୋଗତ-ସାଦୃଶ୍ୟ-ଜ୍ଞାନକାଲେ । ବୈଶେଷିକାସ୍ତୁ ଗବୟଗତ ଗୋସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନାଦ୍ ଯଦ୍ ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନଂ, ତଦନୁମାନମିତ୍ୟାହୁସ୍ତନ୍ନିରାକରୋତି—ନାପୀତି । ଅନୁମାନେନେତି । ଇଦଂ ସମ୍ଭବତୀତି ପ୍ରକୃତେନ ସମ୍ବନ୍ଧତେ । ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତିତ୍ୱେ ଗବୟନିଷ୍ଠ-ଗୋସାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟ ଲିଙ୍ଗତ୍ୱଂ ଗବୟନିଷ୍ଠ-ଗୋସାଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱସ୍ୟ ବେତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟାଦ୍ୟଂ ନିରାକରୋତି—ଗବୟନିଷ୍ଠସାଦୃଶ୍ୟେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଅତଲ୍ଲିଙ୍ଗତ୍ୱାଦିତି । ଗୋନିଷ୍ଠ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟାନୁମିତୌ-ଗବୟନିଷ୍ଠ-ସାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟାହେତୁତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦ୍ୱିତୀୟଂ ନିରାକରୋତି—ନାପୀତି । ମଦୀୟା ଗୌରିତି । ଅନେନ ପକ୍ଷୋ ଦର୍ଶିତଃ । ଏତଦ୍‌ଗବୟସଦୃଶୀତି । ଏତଦ୍‌ଗବୟପ୍ରତିଯୋଗିକ-ସାଦୃଶ୍ୟବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନେନୈତଦ୍‌ଗବୟପ୍ରତିଯୋଗିକ-ସାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟ ସାଧ୍ୟତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି—ଏତନ୍ନିଷ୍ଠେତି । ଗବୟାନୁଯୋଗିକସାଦୃଶ୍ୟ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ବ୍ୟାପ୍ତିବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟୈବ ହେତୁତ୍ୱନିୟମାଦତ୍ର ଚ ବ୍ୟାପ୍ତେରଦର୍ଶନାତ୍ କଥଂ ତସ୍ୟ ଲିଙ୍ଗତ୍ୱମିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ତତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି—

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରମାଣଗମ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ, ତତ୍କାଳୀନ ଗୋବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସନ୍ନିକର୍ଷ ନାହିଁ । ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବି ତାହା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଗବୟନିଷ୍ଠ ଗୋସାଦୃଶ୍ୟରୂପ ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ଗୋ ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଗବୟ ସାଦୃଶ୍ୟର ଅନୁମାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମଦୀୟ ଗୋରୁ, ଏତଦ୍‌ଗବୟ ସଦୃଶ, ଯେହେତୁ ତାହା ଗବୟନିଷ୍ଠ ସାଦୃଶ୍ୟର ପ୍ରତିଯୋଗୀ । ଯାହା ଯଦ୍‌ଗତସାଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗୀ,

यथा मैत्रनिष्ठ-सादृश्य-प्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम्, एवंविधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्, उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च। तस्मादुपमानं मानान्तरम्।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजाध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायाम्
उपमान परिच्छेदः

ଯୋ ଯଦ୍‌ଗତେତି । ମୈତ୍ରସଦୃଶଃ ମୈତ୍ରପ୍ରତିଯୋଗିକସାଦୃଶ୍ୟବାନ୍ । ସମ୍ଭବ ଗୋନିଷ୍ଠ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନ-ସମ୍ଭବଃ । ନିରାକରଣେ ହେତୁମାହ—ଏବଂବିଧେତି । ଉକ୍ତରୂପଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନାଦଭାବେଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅୟଂ ଭାବ—ଯଦୈତଲ୍ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନ-ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନେ ଭବତଃ, ଭବେତ୍ ତଦା ତଜନ୍ୟ-ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟାନୁମିତତ୍ୱମ୍ । ଯଦା ତୁ ନୈତଲ୍ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନଂ ନ ବା ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନମ୍, ତଦାପି ତଜ୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟୋଦୟାତ୍ ତସ୍ୟାନୁମିତତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତଂ, ବ୍ୟଭିଚରିତତ୍ୱାଲ୍ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି ଭାବଃ । ନନୁ ଗବୟନିଷ୍ଠ-ସାଦୃଶ୍ୟପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱରୂପସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ତିବିଶିଷ୍ଟଲିଙ୍ଗସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେ ସତ୍ୟେବ ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ଜାୟତେ, ନାନ୍ୟଥା । ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ଲିଙ୍ଗଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବ୍ୟଭିଚରିତତ୍ୱାଦିତି । ତତ୍ରାହ—ଉପମିନୋମୀତି । ଉପସଂହରତି—ତସ୍ମାଦିତି । ଉପମିନୋମୀତ୍ୟନୁବ୍ୟବସାୟବଲାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ମାନାନ୍ତରମିତି । ଯଦା ତୁ ଗବୟନିଷ୍ଠସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନାଜ୍ଜାୟମାନଂ ଗୋଗତ-ଗବୟସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦ୍‌ବିଲକ୍ଷଣମ୍, ତଦା ତତ୍ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଂ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ-
ସଙ୍କଳିତାୟାଂ ପରିଭାଷା ସାର-
ମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାମୁପମାନ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

ଅନୁବାଦ

ତାହା ତତ୍‌ସଦୃଶ, ଯଥା—ମୈତ୍ରନିଷ୍ଠ ସାଦୃଶ୍ୟର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଚୈତ୍ର ମୈତ୍ର ସଦୃଶ, ଏହିଭଳି ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଉପମାନର କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏହି ପ୍ରକାର ଅନୁମାନର ଅବତାରଣା ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ମୋର ସେହି ଗୋ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଗବୟ ସଦୃଶ, ଏହିଭଳି ଉପମିତ ଅନୁଭବସିଦ୍ଧ । ଏଣିଥି ପାଇଁ ଉପ-

ମିନୋମି–ଉପମାନ କରୁଅଛୁ, ଏହିଭଳି ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ଉପମାନ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ କୃତ
ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷା — ଉପମାନ ପରିଚ୍ଛେଦର
ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ।

ଆଗମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

अथागमो निरूप्यते । यस्य वाक्यस्य तात्पर्य-विषयीभूत-संसर्गो मानान्तरेण न बाध्यते, तद् वाक्यं प्रमाणम् ।

वाक्यजन्य-ज्ञाने आकांक्षा-योग्यताऽऽसत्तयस्तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि ।

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମଦ୍ୱୈତବ୍ରହ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାରାନୁକୂଳମାଗମପ୍ରମାଣଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଅଥେତି । ଉପମାନନିରୂପଣାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆଗମ ଇତି । ଆ ସମ୍ୟଗ୍ ଗମ୍ୟତେଽର୍ଥୋଽନେନେତ୍ୟାଗମୋ ବାକ୍ୟବିଶେଷଃ । ସ ଏବ ପ୍ରମାଣମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ କୀଦୃଶୋ ବାକ୍ୟବିଶେଷଃ ପ୍ରମାଣମିତ୍ୟାଶଙ୍କାୟାଂ ତତ୍ସ୍ୱରୂପଂ ନିରୂପୟତି—ଯସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟେତି । ସଂସର୍ଗଃ ପଦାର୍ଥାନାଂ ପରସ୍ପରଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ଅନ୍ୱୟ ଇତି ଯାବତ୍ । ମାନାନ୍ତରେଣ ବେଦାନ୍ତେତର-ପ୍ରମାଣେନ । ପ୍ରମାଣଂ ପ୍ରମିତିକରଣମ୍ । ପ୍ରମିତିଶ୍ଚାତ୍ର ବେଦାନ୍ତେତର-ପ୍ରମାଣାବାଧିତାନାଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତାନାମର୍ଥାନାଂ ପରସ୍ପରଂ ସମ୍ବନ୍ଧବୋଧଃ । ସ ଏବ ଶାବ୍ଦବୋଧ ଇତ୍ୟନ୍ୱୟବୋଧ ଇତି ଚ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟତେ ।

ନନ୍ୱେବମପି ବାକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରମିତିକରଣତ୍ୱଂ ନୈବୋପପନ୍ନମ୍, ବହୂନାଂ ଲୌକିକବୈଦିକବାକ୍ୟଶ୍ରବଣେଽପି ତତୋଽନ୍ୱୟବୋଧାନୁଦୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନେ ଚେତି । ନୈୟାୟିକାସ୍ତ୍ୱାକାଂକ୍ଷାଯୋଗ୍ୟତାସତ୍ତୀନାଂ ଜ୍ଞାନଂ ଶାବ୍ଦବୋଧକାରଣମାହୁସ୍ତନ୍ମତମପାକର୍ତ୍ତୁମାହ—ଆକାଂକ୍ଷେତି । ଅନେନାକାଂକ୍ଷାଯୋଗ୍ୟତାସତ୍ତୀନାଂ ପଦାର୍ଥଧର୍ମାଣାଂ ସ୍ୱରୂପସତ୍ତ୍ୱେନୈବ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱମନୁପପତ୍ତ୍ୟଭାବାତ୍, ନ ତୁ ଜ୍ଞାତତୟା, ଗୌରବାଦିତି ସୂଚିତମ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ଆଗମ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ଯେଉଁ ବାକ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟୀଭୂତ ପଦାର୍ଥ ଦୁଇଟିର ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ଦ୍ୱାରା ବାଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ବାକ୍ୟ ପ୍ରମାଣ । ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧ ପ୍ରତି ଆକାଂକ୍ଷା, ଯୋଗ୍ୟତା, ଆସତ୍ତି ଓ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନ ଏହି ଚାରୋଟି କାରଣ ।

তত্র পদার্থানাং পরস্পর-জিজ্ঞাসা-বিষয়ত্ব-যোগ্যত্বমাকাংক্ষা, ক্রিয়া-শ্রবণে কারকস্য কারক-শ্রবণে ক্রিয়ায়াঃ করণ শ্রবণে ইতিকর্তব্যতায়াশ্চ জিজ্ঞাসা- ମାନମେୟୋଦୟେ—ଅଥାକାଂକ୍ଷା ଚ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଂ ସନ୍ନିଧିଶ୍ଚେତି ତତ୍ତ୍ରୟମ୍ । ବାକ୍ୟାର୍ଥାବଗମେ ସର୍ବୈଃ କାରଣତ୍ୱେନ କଲ୍ପ୍ୟତେ ॥ ଇତି । ନନ୍ୱେବଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମପି ସ୍ୱରୂପସତ୍ତୟୈବ କାରଣଂ ସ୍ୟାତ୍, ନେତ୍ୟାହ—ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନଞ୍ଚେତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶବ୍ଦଧର୍ମସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପସତ୍ତ୍ୱେନ କାରଣତ୍ୱେ ଭୋଜନପ୍ରକରଣେ ଶ୍ରୂୟମାଣାତ୍ ସୈନ୍ଧବମାନୟେତି ବାକ୍ୟାଦଶ୍ୱସଂସର୍ଗସ୍ୟାପି ବୋଧଃ ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟ ତତ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱେ ତୁ ନାଶ୍ୱସଂସର୍ଗବୋଧଃ, ତସ୍ୟ ତତ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସତ୍ତ୍ୱେଽପି ଶ୍ରୋତୁସ୍ତତ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନାଭାବାତ୍, ଲବଣତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବ ତସ୍ୟୋତ୍ପନ୍ନତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଚତ୍ୱାରୀତି । ତଥା ଚୈତେନ ଶାବ୍ଦବୋଧମାତ୍ରଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱମିତି ସୂଚିତମ୍ । ଅନ୍ୟଥା ଗଣନୟୈବ ଚତୁଷ୍ଟ୍ୱସଂଖ୍ୟା- ଲାଭେ ଚତ୍ୱାରୀତ୍ୟସ୍ୟୋପାଦାନଂ ନିରର୍ଥକଂ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । କାରଣାନି ସହକାରି- କାରଣାନି । ତତ୍ରାକାଂକ୍ଷାଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରେତି । ଆକାଂକ୍ଷାଦିଷୁ ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ପଦାର୍ଥାନାମିତି । ବାକ୍ୟାର୍ଥାନାମପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମେତତ୍ । ପରସ୍ପର- ଜିଜ୍ଞାସେତି । ଏକପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନଜନ୍ୟାପରପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱଂ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ- ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଂମହତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଲକ୍ଷ୍ୟେ ଲକ୍ଷଣଂ ସଙ୍ଗମୟନ୍ ତାଦୃଶଯୋଗ୍ୟ- ତ୍ୱସ୍ୟାକାଂକ୍ଷାତ୍ୱେ ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି—କ୍ରିୟାଶ୍ରବଣେ ଇତି । ଦଦାତୀତ୍ୟାଦି- କ୍ରିୟାବାଚକପଦ-ଶ୍ରବଣେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । କାରକସ୍ୟେତି । କ ଇତି ଦେବଦତ୍ତାଦି- କର୍ତ୍ତୃକାରକସ୍ୟ କିମିତି ଧନାଦିକର୍ମକାରକସ୍ୟ କେନେତି ହସ୍ତାଦିକରଣକାରକସ୍ୟ କସ୍ମୈ ଇତି ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି-ସମ୍ପ୍ରଦାନକାରକସ୍ୟ କୁତ୍ରେତି ଗଙ୍ଗାତୀରାଦ୍ୟଧିକରଣ- କାରକସ୍ୟ କସ୍ମାଦିତି ମଞ୍ଜୁଷାଦ୍ୟପାଦାନ-କାରକସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । କ୍ରିୟାୟା ଜିଜ୍ଞାସା- ବିଷୟତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି—କାରକେତି । କ୍ରିୟାୟା ଇତି । ଦେବଦତ୍ତ ଇତି କର୍ତ୍ତୃ-

ଅନୁବାଦ

ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ପରସ୍ପର ଜିଜ୍ଞାସା ବିଷୟତାର ଯୋଗ୍ୟତା ଥିଲେ ତାହାକୁ ଆକାଂକ୍ଷା ବୋଲଯାଏ । ଯଥା—କ୍ରିୟା ପଦ ଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟାର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ କାରଣ ପଦାର୍ଥର ଜିଜ୍ଞାସା ଉଦିତ ହୁଏ, ଏହିଭଳିରେ କାରକର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ କ୍ରିୟାର, କରଣର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଇତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାର ଜିଜ୍ଞାସା ହୁଏ । ଅତଏବ

विषयत्वात् । अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थ-बोधाद् योग्यत्वमुपात्तम् । तदव-च्छेदकं च क्रियात्व-कारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिर्गौरश्वः पुरुषो हस्ती-त्यादौ । अभेदान्वये च समान-विभक्तिक-पद-प्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति

ବାଚକପଦ-ଶ୍ରବଣେ ଧନମିତ୍ୟାଦି-କର୍ମବାଚକ-ଶବ୍ଦ-ଶ୍ରବଣେ ବା ତଉଦର୍ଥୋପସ୍ଥିତୌ ଦାନାଦିକ୍ରିୟାୟା ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱଂ ଦଦାତୀତି । ଏବଂ କ୍ରିୟାକାରକୟୋ ପରସ୍ପରଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଇତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାୟାଃ ବ୍ୟାପାରସ୍ୟ, ଉପକାରକ କର୍ମଣ ଇତି ଯାବତ୍ । କୁଠାରେଣ ଛିନତ୍ତୀତି ଶ୍ରବଣେ କଥମିତ୍ୟୁପକାରକ କର୍ମଣ୍ୟୁଦ୍ୟମନ-ନିପାତନାଦୌ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱମୁଦ୍ୟମ୍ୟ ନିପାତ୍ୟେତି । ଜିଜ୍ଞାସା-ବିଷୟତ୍ୱାଦିତି । ଯସ୍ମାଦେତେଷାଂ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱମ୍, ତସ୍ମାତ୍ ତଦ୍‌ବିଷୟ-ତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତାପି । ଅନ୍ୟଥା ତେଷୁ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱମେବ ନ ସିଧ୍ୟେଦିତି ସିଦ୍ଧ ତେଷାଂ ସାକାଂକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ପରସ୍ପର ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱମେବ ଲକ୍ଷଣ-ମସ୍ତୁ, ଲାଘବାତ୍, କିଂ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱପଦନିବେଶେନେତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ତନ୍ନିବେଶ ସାର୍ଥକ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅଜିଜ୍ଞାସୋରପୀତି । ତାଦୃଶଜିଜ୍ଞାସା ରହିତସ୍ୟାପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ କିଂ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଂ କିମ୍ ବା ନେତି ଜ୍ଞାନଂ ଦୁର୍ଘଟଂ, ତଜ୍ଜ୍ଞାନୋପାୟ

ଅନୁବାଦ

ଏହିଗୁଡ଼ିକରେ ଜିଜ୍ଞାସା ବିଷୟତ୍ୱ ରହିଥିବାରୁ ଆକାଂକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ରହିଲା । ଉଦାହରଣ —'ଘଟମ୍' ଏହି କାରକ ପଦର ଅର୍ଥବୋଧ ହେଲେ ଘଟାଦି କର୍ମକାରକ ର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରକର ଜିଜ୍ଞାସା ହୁଏ । ସ୍ୱର୍ଗକାମଃ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମେନ ଯଜେ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମ ଯାଗ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱର୍ଗ ଉତ୍ପାଦନ କରିବ ଏହିଭାବରେ ଯଜ୍ଞର କରଣତାର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଇତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାର ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗ ବିଷୟରେ ଜିଜ୍ଞାସା ଉଦିତ ହୁଏ । 'ଘଟ ମାନୟ' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ କ୍ରିୟା ଓ କାରକ ଉଭୟର ବୋଧ ହେଉଥିବାରୁ କୌଣସି ଜିଜ୍ଞାସା ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଜିଜ୍ଞାସା ବିଷୟତା ନ ଥିବାରୁ ଆକାଂକ୍ଷା ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଏଥିପାଇଁ ଆକାଂକ୍ଷା ଲକ୍ଷଣରେ 'ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱ' ପଦଟିକୁ ନିବେଶିତ କରାଯାଇଛି । କ୍ରିୟାତ୍ୱ, କାରକତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ସେହି ଯୋଗ୍ୟତାର ଅବଚ୍ଛେଦକ । ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ ନ ଥିଲେ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଏହି କାରଣରୁ 'ଗୋରୁ, ଘୋଡ଼ା' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଆକାଂକ୍ଷା ନାହିଁ ।

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः। एतादृशाकांक्षाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे "सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वैश्वदेव-यागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकांक्षेत्यादि-व्यवहारः। ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाऽविषयत्वे-ତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ତଜ୍ଜ୍ଞାନୋପାୟଂ ତଦବଚ୍ଛେଦକଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦବଚ୍ଛେଦକଶ୍ଚେତି। କାରକତ୍ୱାଦିକମିତି। ଆଦିପଦେନେତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାତ୍ୱାଦିପରିଗ୍ରହଃ। ଇତର୍ହେତୌ। ନନୁ ସ୍ତୁ ନିୟତତ୍ୱାଦିକଂ ତଦବଚ୍ଛେଦକଂ, ପ୍ରକୃତେ ତୁ କମାସ୍ଥାତମିତ୍ୟାଶଂକ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକନିର୍ଣ୍ଣୟଫଳଂ ଦର୍ଶୟତି—ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି। ଅତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ଥାନଂ ଦର୍ଶୟତି—ଗୌରଶ୍ୱ ଇତି। ନନ୍ୱେବମପି ନୀଲୋ ଘଟସ୍ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୌ ନୀଲଘଟାଦ୍ୟର୍ଥେଷୁ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକାନାଂ ନିୟତତ୍ୱାଦୀନାମଭାବେନ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟାପ୍ୟଭାବଃ ସ୍ୟାତ୍। ତଥା ଚ ତେଷୁ ତେଷ୍ୱର୍ଥେଷ୍ୱାକାଂକ୍ଷାଲକ୍ଷଣାଭାବାଦବ୍ୟାପ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ—ଅଭେଦାନ୍ୱୟେ ତେତି-ସମାନବିଭକ୍ତିକେତି। ସମାନା ପ୍ରଥମାତ୍ୱାଦିନୈକଜାତୀୟା ବିଭକ୍ତିର୍ୟେଷାଂ ପଦାନାଂ ତାନି ସମାନବିଭକ୍ତିକ-ପଦାନି, ତତ୍ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଦବଚ୍ଛେଦକମ୍ ପରସ୍ପରଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱ-ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକମ୍। ଇତର୍ହେତୌ। ଯସ୍ମାତ୍ ସମାନବିଭକ୍ତିକ-ପଦପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱଂ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକମ୍, ତସ୍ମାନ୍ନାବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ। କୁତ ନାବ୍ୟାପ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ—ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୀତି। ଆଦିପଦେନାଭେଦାନ୍ୱୟାନୁଭାବକବାକ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ। ବାକ୍ୟେଷୁ ବାକ୍ୟାର୍ଥେଷୁ।

ନୈୟାୟିକାଭିମତମାକାଂକ୍ଷାଲକ୍ଷଣଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାନ୍ତରୋପାଦାନପ୍ରୟୋଜନଂ ବୈଦିକବ୍ୟବହାରାବିରୋଧଂ ମୀମାଂସକୋକ୍ତ୍ୟା ସମର୍ଥୟତି—ଏତାଦୃଶେତି।

ଅନୁବାଦ

ଅଭେଦାନ୍ୱୟ ସ୍ଥଳରେ (ନୀଲୋ ଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ) 'ସମାନ—ବିଭକ୍ତିକ ପଦ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱ ହିଁ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ। ଅତଏବ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟସ୍ଥଳେ ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ।

ଏତାଦୃଶ ଆକାଂକ୍ଷା ଲକ୍ଷଣାଭିପ୍ରାୟରେ ପୂର୍ବମୀମାଂସାର ବଳାବଳାଧିକରଣରେ 'ସା ବୈଶ୍ୱଦେବ୍ୟାମିକ୍ଷା....ବାଜିନମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳେ ବୈଶ୍ୱଦେବ ଯଜ୍ଞର ସହିତ ଆମିକ୍ଷା ଦ୍ରବ୍ୟର ଅନ୍ୱୟ ହେବାରୁ ବାଜିନ ଦ୍ରବ୍ୟର ଆକାଂକ୍ଷା ନାହିଁ—ଏହି ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ।

ଅଧିକରଣଂ ନାମ ବିଷୟ - ସନ୍ଦେହ - ପୂର୍ବପକ୍ଷୋତ୍ତରପକ୍ଷ - ନିର୍ଣ୍ଣୟାତ୍ମ
ବାକ୍ୟପଞ୍ଚକସମୁଦାୟଃ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ—ବିଷୟୋ ବିଷୟଶ୍ଚୈବ ପୂର୍ବପକ୍ଷସ୍ତଥୋ
ତ୍ତରମ୍ । ନିର୍ଣ୍ଣୟଶ୍ଚେତି ପଞ୍ଚାଙ୍ଗଂ ଶାସ୍ତ୍ରେଽଧିକରଣଂ ସ୍ମୃତମିତି ! ବୈଶ୍ୱଦେ
ବିଶ୍ୱଦେବ-ଦେବତାକା । ଆମିକ୍ଷେତି । ତପ୍ତେ ପୟସି ଦଧିପ୍ରକ୍ଷେପେଣ ଯୋ ଘ
ଭୂତୋ ଭାଗଃ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ସ ଆମିକ୍ଷା, ପୟ ଏବ ଘନୀଭୂତମାମିକ୍ଷେତ୍ୟଭିଧୀୟ
ଇତି ବଚନାତ୍ । ତଦବଶିଷ୍ଟଂ ଜଲଂ ବାଜିନମ୍ । ତଥା ଚାମିକ୍ଷା ବିଶ୍ୱଦେବେଭ୍ୟୋ
ଦେୟା । ବାଜିନନ୍ତୁ ବାଜିଭ୍ୟୋ ଦେୟମିତି ବାକ୍ୟାର୍ଥଃ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ । ତତ୍ର ସନ୍ଦେ
—କିଂ ବାଜିନସ୍ୟ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍, କିମ୍ବା ବାଜିଦେବତାକ-ଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍
କିଂ ତାବଦ୍ ଯୁକ୍ତମ୍ ? ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱମିତି । କୁତ ? ବାଜିଭ୍ୟ ଇତି
ନେନ ପୂର୍ବବାକ୍ୟାବଗତାନ୍ ବିଶ୍ୱଦେବାନନୂଦ୍ୟ ତତ୍ର ବାଜିନଗୁଣବିଧାନାତ୍
ତେନୋଭୟଂ ବୈଶ୍ୱଦେବମାମିକ୍ଷା ଚ ବାଜିନଞ୍ଚ । ନନୁ ବାଜିପଦେନ କ
ବିଶ୍ୱଦେବଦେବତାନୁବାଦଃ ? ବାଜମନ୍ନମାମିକ୍ଷା ରୂପଂ ଦ୍ରବ୍ୟମେଷାମସ୍ତୀତି ବ୍ୟୁ
ପତ୍ତ୍ୟା ବାଜିଶବ୍ଦସ୍ୟ ବିଶ୍ୱଦେବ ଦେବତାନ୍ତର୍ଗତତ୍ୱାତ୍ । ଏବଂ ପୂର୍ବପକ୍ଷେ ପ୍ରାପ୍ତେ
ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ—ବାଜିନସ୍ୟ ବାଜିଦେବତାକ-ଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱଂ ନ ବୈଶ୍ୱଦେବ-ଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱମି
କୁତଃ ? ଅମିକ୍ଷାନ୍ୱୟେନ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରାକାଂକ୍ଷା-ରହିତତ୍ୱାତ୍
ତଥା ହି— ଅତ୍ର ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟାକାଂକ୍ଷା, ଯାଗସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟଦେବସାଧ
ତ୍ୱାତ୍ କେନ ଦ୍ରବ୍ୟେଣ ବୈଶ୍ୱଦେବଂ ଭାବୟେଦିତି । ଏବଂ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟାପ୍ୟୁପକାର୍ଯ
କାଂକ୍ଷା—ଦ୍ରବ୍ୟେଣ କିଂ ଭାବୟେଦିତି । ତେନୋଭୟଂ ସାକାଙ୍କ୍ଷଂ ଯାଗସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ
ତତ୍ର ଶୀଘ୍ରପ୍ରବୃତ୍ତିକୟା ପବଲୟା ବୈଶ୍ୱଦେବ୍ୟାତି ତଦ୍ଧିତଶ୍ରୁତ୍ୟାଽଽମିକ୍ଷାଦ୍ରବ୍ୟ
ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱେ ବୋଧିତେ ପୁନର୍ବିଲମ୍ବପ୍ରତିପତ୍ତିକେନ ଦୁର୍ବଳେନ ବାକ୍ୟେ
ବାଜିଭ୍ୟୋ ବାଜିନମିତ୍ୟନେନ ବାଜିନଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱ-ବୋଧନ
ସମ୍ଭବାତ୍, ଆମିକ୍ଷାନ୍ୱୟେନ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରାକାଂକ୍ଷାରହିତତ୍ୱାତ୍, ଗୁଣ
ନ୍ତରବଦ୍ଧେ ଗୁଣାନ୍ତରାନ୍ୱୟସ୍ୟ ଯୋଗାଚ୍ଚ । ତଥାଚୋକ୍ତଂ ତନ୍ତ୍ରବାର୍ତ୍ତିକେ—ଶ୍ରୁତ୍ୟାମିକ୍ଷୈ
ଶେଷୋ ହି ନୈଷଂ ବାକ୍ୟେନ ବାଜିନମ୍ । ତଦ୍ ଦୁର୍ବଳପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ ତ
ଶ୍ରୁତ୍ୟା ନିରାକୃତମ୍ ॥ ଇତି ॥ ଗୁଣାନ୍ତରାବରୁଦ୍ଧତ୍ୱାନ୍ନାବକାଶୋ ଗୁଣୋଽପର ଇତି
ଚ । ନ ଚ ଦଧ୍ନା ଜୁହୋତି, ପୟସା ଜୁହୋତୀତ୍ୟାଦିବତ୍ ଖଲେକପୋତନ୍ୟା

ऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव, प्रदेय-द्रव्यत्वस्य यागनिरूपित-जिज्ञासा-विषयता-योग्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न, स्व-समानजातीय-पदार्थान्वय-बोधविरह-सहकृतप्रदेय-द्रव्यत्वस्य तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यत्वस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्वयबोध-सहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात्। आमिक्षायां तु नैवम्, वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थितत्वात्। उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्वलत्व-प्रयोजक आकांक्षा-विरह एवमेव द्रष्टव्यः।

ସ୍ୱେନ ଦ୍ୱୟୋର୍ଦ୍ରବ୍ୟୟୋରାମିକ୍ଷାବାଜିନୟୋର୍ଯୁଗପଦେବ ବୈଶ୍ୱଦେବସମ୍ବନ୍ଧଃ ସ୍ୟାଦିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ଶ୍ରୌତାଙ୍ଗତ୍ୱନିର୍ଣ୍ଣୟସ୍ୟ ପ୍ରାଥମ୍ୟାତ୍, ବାଜିଭ୍ୟଇତ୍ୟନେନାପ୍ରକୃତ-ଦେବତାୟାଃ ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ୱାଭିଧାନବୈୟର୍ଥ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାଚ୍ଚ । ତସ୍ମାଦ୍ ବାଜିଭ୍ୟୋ ବାଜିନମିତ୍ୟନେନ ବାଜିନସ୍ୟ ନ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱଂ ବୋଧ୍ୟତେ, କିନ୍ତୁ ବାଜିଦେବତାକଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍; ଅପ୍ରକୃତଦେବତାସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ । ଏତଦେବାହ—ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟାମିକ୍ଷାନ୍ୱୟବତ୍ତ୍ୱେନେତି । ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟାମିକ୍ଷାରୂପ-ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ୱୟବତ୍ତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ବାଜିନାକାଂକ୍ଷେତି । ନାଙ୍ଗାକାଂକ୍ଷେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅନୁବାଦ

(ଙ) ପ୍ରଃ—ଅଚ୍ଛା, ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରଥମତଃ ଆମିକ୍ଷାର ସହିତ ଅନ୍ୱୟ ହେଉଥିବାରୁ ଦ୍ରବ୍ୟାକାଂକ୍ଷା ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛି, ଏହି କାରଣରୁ ବାଜିନ ଦ୍ରବ୍ୟର ଜିଜ୍ଞାସା ନ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଜିଜ୍ଞାସାର ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଥିବାରୁ ଆକାଂକ୍ଷା କାହିଁକି ରହିବ ନାହିଁ ? ଯେହେତୁ ଯାଗନିରୂପିତ ଜିଜ୍ଞାସା ବିଷୟତାର ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ ପ୍ରଦେୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ଧର୍ମ ବାଜିନ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଅଛି । ଉଃ—ଏହିଭଳି ଆଶଙ୍କା 'ଅସଙ୍ଗତ । ଏସ୍ଥଳେ କେବଳ ପ୍ରଦେୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ସ୍ୱସମାନଜାତୀୟ ପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟବୋଧବିରହସହକୃତ ପ୍ରଦେୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ହିଁ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ । ବାଜିନ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ରହିଲେ ବି ତାହା ବାଜିନର ସମାନଜାତୀୟ ଆମିକ୍ଷା ଦ୍ରବ୍ୟର ଅନ୍ୱୟବୋଧକାଳୀନ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ ରହିଲା ନାହିଁ । ଆମିକ୍ଷାର ଅନ୍ୱୟସ୍ଥଳେ ଏଭଳି ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ ବୈଶ୍ୱଦେବୀ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ଆମିକ୍ଷାର ଅନ୍ୱୟ ହେବାର ପୂର୍ବେ ବାଜିନ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ଅନ୍ୱୟର ପ୍ରସଙ୍ଗ ନାହିଁ, ଅତଏବ ସ୍ୱସମାନଜାତୀୟ ପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟବୋଧବିରହସହକୃତ ପ୍ରଦେୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ଆମିକ୍ଷାରେ ରହିଅଛି ।

योग्यता च तात्पर्य-विषयीभूत-संसर्गाबाधः। वह्निना सिञ्चेदित्या
तादृश-संसर्ग-बाधान्न योग्यता। "स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्या
ଅଙ୍ଗାକାଂକ୍ଷସ୍ୟ ଆମିକ୍ଷାନ୍ୱୟେନ ଶାନ୍ତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଇତ୍ୟାଦିବ୍ୟବହାର ଇତି
ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗସ୍ୟ ନ ବାଜିନାକାଂକ୍ଷେତି ଯୋ ବ୍ୟବହାରଃ, ସ ପରସ୍ପରଜିଜ୍ଞା
ବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟରୂପାକାଂକ୍ଷାପକ୍ଷେ ଏବୋପପଦ୍ୟତେ ନାନ୍ୟଥେତି ପରସ୍ପରଜିଜ୍ଞା
ବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତ୍ୱରୂପାୟା ଏବାକାଂକ୍ଷାୟା ଗ୍ରହଣଂ ଗ୍ରନ୍ଥକୃତା କୃତମିତି ଭାବ
ଯାଗନିରୂପିତଜିଜ୍ଞାସା କେନ ଦ୍ରବ୍ୟେଣ ଯାଗଃ କାର୍ଯ୍ୟ ଇତି ଜିଜ୍ଞାସା । ଅବଚ୍ଛେଦକ
ତ୍ୱାଦିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରଦେୟଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱ-ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକ
ବାଜିନେ ସତ୍ତ୍ୱାଦ୍ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱ-ଯୋଗ୍ୟତାସତ୍ତ୍ୱେନାକାଂକ୍ଷାବତ୍ତ୍ୱମେବ ନ ନୈ
କାଂକ୍ଷ୍ୟମିତି ପୂର୍ବପକ୍ଷାଶୟଃ । ପରିହରତି—ନେତି । ସ୍ୱସମାନକାଳୀନେତି
ସ୍ୱପଦଂ ଯସ୍ମିନ୍ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତ୍ୱମଭିମତଂ, ତତ୍ପରମ୍ । ତସ୍ୟ ସମାନ
କାଳୀନଃ ପ୍ରଦେୟଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱେନ ସମଭିବ୍ୟାହୃତତ୍ୱେନ ବା ସଦୃଶୋ ଯଃ ପଦାର୍ଥସ୍ତ
ଯୋଽନ୍ୱୟବୋଧବିରହୋଽନ୍ୱୟବୋଧାଭାବସ୍ତେନ ସହକୃତଂ ବିଶିଷ୍ଟଂ ଯତ୍ ପ୍ରଦେୟ
ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱଂ ତସ୍ୟୈବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏବକାରେଣାବିଶିଷ୍ଟପ୍ରଦେୟଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତା
ବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱନିରାସଃ । ତଦବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱେନ ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱ-ଯୋଗ୍ୟତାୟା ଅବ
ଚ୍ଛେଦକତ୍ୱେନ । କସ୍ମାନ୍ନ ତଥେତ୍ୟତ ଆହ—ବାଜିନାନ୍ୱୟସ୍ୟେତି । ତଦା ଆମିକ୍ଷା
ନ୍ୱୟବୋଧକାଲେ । ଅନୁପସ୍ଥିତତ୍ୱାଦିତି । ତଥା ଚ ବିଲମ୍ବପ୍ରପତ୍ତିତ୍ରିକେନ ଦୁର୍ବଳେ
ବାକ୍ୟେନ ବୈଶ୍ୱଦେବଯାଗେ ବାଜିନାନ୍ୱୟାତ୍ ପ୍ରାଗେବ ଶୀଘ୍ରପ୍ରବୃତ୍ତିକୟା ବଳ
ବତ୍ୟା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ପ୍ରଥମମାମିକ୍ଷାନ୍ୱୟାତ୍ ତତ୍ସ୍ୱସମାନକାଳୀନ-ପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟବୋଧବିରହ
ସହକୃତ-ପ୍ରଦେୟଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ନିରୁକ୍ତଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକସ୍ୟ ତଦା ସତ୍ତ୍ୱାଦାମିକ୍ଷାୟ
ଆକାଂକ୍ଷାବତ୍ତ୍ୱଂ ସିଦ୍ଧମିତି ଭାବଃ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଇତି । ତଥା ଚ ଯଦ୍ୟାକାଂକ୍ଷା
ପରସ୍ପର-ଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତାରୂପା ନ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ନୈରାକାଂକ୍ଷ୍ୟାଲ୍ଲିଙ୍ଗସ୍ୟ
ପ୍ରାମାଣ୍ୟମିତ୍ୟାଦି-ବ୍ୟବହାରେ ନୋପପନ୍ନଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପରସ୍ପରଜିଜ୍ଞାସା
ବିଷୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତ୍ୱମେବାକାଂକ୍ଷେତି ମୂଲକୃତାଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ ।

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତାଂ ଯୋଗ୍ୟତାଂ ନିରୂପୟତି—ଯୋଗ୍ୟତା ଚେତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀ-
ଭୂତେତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତୋ ବକ୍ତୃଚ୍ଛାବିଷୟୀଭୂତୋ ଯଃ ସଂସର୍ଗଃ ଏକପଦା
ର୍ଥେଽପରପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟସ୍ତସ୍ୟାବାଧୋ ବାଧାଭାବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ष्वपि तात्पर्य-विषयीभूत-तूपर-पशु-प्राशस्त्याबाधाद् योग्यता। तत्त्वमस्यादि-वाक्येष्वपि वाच्यार्थ-भेदे-बाधेऽपि लक्ष्यस्वरूपाभेदे बाधाभावाद् योग्यता।

ଯୋଗ୍ୟତାଙ୍ଗୀକାରସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନମାହ—ବହ୍ନିନେତି। ଯଦି ଯୋଗ୍ୟତା କାରଣଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ବହ୍ନିନା ସିଞ୍ଚେଦିତ୍ୟାଦିତୋଽପି ଶାବ୍ଦବୋଧଃ ସ୍ୟାତ୍। ନ ଚ ତଥା। ତସ୍ମାଚ୍ଛାବ୍ଦବୋଧାଭାବାନ୍ୟଥାନୁପପତ୍ତ୍ୟା ଯୋଗ୍ୟତାୟାଃ କାରଣତ୍ୱଂ କଳ୍ପନୀୟମିତି ଭାବଃ। ତତ୍ରାପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତସଂସର୍ଗସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତାତ୍ୱେ ଯଦାଽନଭିଜ୍ଞସ୍ୟ ବକ୍ତୁଃ ସେଚନକ୍ରିୟାୟାଂ ବହ୍ନେଃ କରଣତ୍ୱସଂସର୍ଗସ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତୋ ଭବତି, ତଦା ବହ୍ନିନା ସିଞ୍ଚେଦିତି ବାକ୍ୟେ ଯୋଗ୍ୟତାଲକ୍ଷଣସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତଦ୍ୱାରଣାର୍ଥମୁକ୍ତଂ—ସଂସର୍ଗାବାଧ ଇତି। ତଥା ଚ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତତ୍ରାବାଧସଂସର୍ଗସ୍ୟ ବାଧାଦିତି ଭାବଃ। ଇତ୍ୟାଦାବିତ୍ୟାଦିପଦେନ ବାରଣା ଦହେଦିତ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟ-ପରିଗ୍ରହଃ। ତାଦୃଶସଂସର୍ଗେତି। ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତ-ସଂସର୍ଗେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅସ୍ତୁ ତର୍ହି ସଂସର୍ଗାବାଧୋ ଯୋଗ୍ୟତା, କିଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତେତି ବିଶେଷଣେନ? ତତ୍ରାହ—ସ ପ୍ରଜାପତିରିତି। ତଥା ଚ ପ୍ରତୀୟମାନସଂସର୍ଗସ୍ୟ ବାଧେଽପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ବିଷୟୀଭୂତସ୍ୟ ତୂପରପଶ୍ୱାଲମ୍ବନ-ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟ-ସଂସର୍ଗସ୍ୟାବାଧାଦ୍ ଯୋଗ୍ୟତା। ଯୋଗ୍ୟତାବତ୍ତ୍ୱାଚ୍ଚ ବୋଧକତୟା ପ୍ରାମାଣ୍ୟମିତି ଭାବଃ। ନନ୍ୱେବମପି ତତ୍ତ୍ୱମସୀ-

ଅନୁବାଦ

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦାହରଣରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ପ୍ରମାଣ ଅପେକ୍ଷା ପର ପର ପ୍ରମାଣର ଦୌର୍ବଲ୍ୟ ପ୍ରତି ଆକାଂକ୍ଷାର ଅଭାବ ହିଁ କାରଣ ଓ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକର ଅଭାବ ହିଁ ଆକାଂକ୍ଷାର ଅଭାବର କାରଣ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ହେବ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟୀଭୂତ ସମ୍ବନ୍ଧର ବାଧାଭାବ ହିଁ ଯୋଗ୍ୟତା। 'ବହ୍ନିନା ସିଞ୍ଚେତ୍' ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟରେ ବହ୍ନି ସହିତ ସିଞ୍ଚନର ବାଧ ରହିଥିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଲା ନାହିଁ। ସେହି ପ୍ରଜାପତି ନିଜର ମେଦ ନିଃସାରଣ କଲେ। ଏହି ଅର୍ଥବାଦ ବାକ୍ୟରେ ସ୍ୱକୀୟ ମେଦର ନିଃସାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ବାଧିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ 'ତୂପରପଶୁର ଆଲମ୍ବନ କରିବ। ଏହି ବିଧି ବାକ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଯୋଗ୍ୟତାର ନିର୍ବାହ ହେଲା। ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ସ୍ଥଳେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଅଭେଦ ବାଧିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତ ଶୁଦ୍ଧ-ଚୈତନ୍ୟରୂପ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥର ଅଭେଦପ୍ରତି ବାଧ ନ ଥିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତାର ନିର୍ବାହ ହେଲା।

आसत्तिश्चाव्यवधानेन पदजन्य-पदार्थोपस्थितिः । मानान्तरोपस्थापित पदार्थस्यान्वय-बोधाभावात् पदजन्येति । अत एवाश्रुत-पदार्थ-स्थले तत्तत्-

ତ୍ୟାଦଷ୍ୱଖଣ୍ଡାର୍ଥପରେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ଯୋଗ୍ୟତାଲକ୍ଷଣସ୍ୟାବ୍ୟାପ୍ତିଃ' ଚେନ୍ନ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ବିଷୟୀଭୂତାଭେଦସଂସର୍ଗସ୍ୟ ବାଧାତ୍, ତତ୍ପଦବାଚ୍ୟେନ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱାଦିବିଶିଷ୍ଟଚୈତନ୍ୟେ-ତ୍ୱଂପଦବାଚ୍ୟସ୍ୟାସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱାଦିବିଶିଷ୍ଟଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାଭେଦାଯୋଗାତ୍, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୋର୍ବିନ୍ଦୁଙ୍କ୍-ଦିତ୍ୟାଦୌ—ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟେଷ୍ୱପୀତି । ଅଦପଦେନାହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମୀତ୍ୟାଦି ମହାବାକ୍ୟ-ପରିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ନ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତ-ସଂସର୍ଗାବାଧୋ ଯୋଗ୍ୟତା କିନ୍ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟାବାଧଃ । ସେ ଚ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପୈକ୍ୟସ୍ୟାବାଧାତ୍ ସ୍ତ୍ୟେବ ଯୋଗ୍ୟତା । ଯତ୍ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତ-ସଂସର୍ଗାବାଧୋ ଯୋଗ୍ୟତେ-ତ୍ୟପୂର୍ବମୁକ୍ତମ୍, ତଲ୍ଲୌକିକସଂସର୍ଗପରବାକ୍ୟାଭିପ୍ରାୟେଣେତି ବୋଧ୍ୟମ୍ ।

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତାମାସତ୍ତିଂ ନିରୂପୟତି—ଆସତ୍ତିଶ୍ଚ—ଅବ୍ୟବଧାନେନେତି । ବ୍ୟବଧାନ-ଶୂନ୍ୟେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । 'ନ ଚ ପଦଜନ୍ୟ-ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତିମାତ୍ରମାସତ୍ତିର୍ଯ୍ୟେନୋକ୍ତଛଳେ-ଷ୍ୱାସତ୍ତିଯୋଗଃ ସ୍ୟାତ୍, ତ୍ୱବ୍ୟବଧାନେନ ପଦଜନ୍ୟପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତିଃ । ତେନୋକ୍ତ-ସ୍ଥଳେଷୁ ନାସତ୍ତିର୍ବ୍ୟବଧାନେନୈବ ତତ୍ତଦର୍ଥାନାମୁପସ୍ଥିତତ୍ୱାତ୍, ନ ବା ଶାବ୍ଦବୋଧ-ଅସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବଃ । ପଦଜନ୍ୟେତି ବିଶେଷଣସ୍ୟ ସାର୍ଥକ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ—ମାନାନ୍ତରେତି । ମାନାନ୍ତରେଣ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣାତିରିକ୍ତ-ପ୍ରମାଣେନୋପସ୍ଥିତସ୍ୟ ପଦାର୍ଥସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ୱୟବୋଧାଭାବାତ୍ ଶାବ୍ଦବୋଧାଭାବାତ୍ । ପଦଜନ୍ୟେ-ତୀତି । ଯଦ୍ୟବ୍ୟବଧାନେନ ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତିରାସତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ଘଟୋଽସ୍ତୀତି ବାକ୍ୟ-ଶ୍ରବଣଦଶାୟାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପସ୍ଥାପିତସ୍ୟ ପଟସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧେ ଭାନଂ ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତିତା-ବାନ୍ ଘଟଃ ପଟଶ୍ଚେତି । ନ ଚ ଶବ୍ଦାନୁପସ୍ଥାପ୍ୟସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧ-ବିଷୟତା, ତସ୍ମାତ୍ ପଦଜନ୍ୟପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତେଃ ଶାବ୍ଦବୋଧ-କାରଣତ୍ୱଂ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚ ପଟସ୍ୟ ନ ଶାବ୍ଦବୋଧବିଷୟତା, ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପସ୍ଥାପ୍ୟତ୍ୱେଽପି ଶବ୍ଦାନୁପସ୍ଥାପ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ତଦା ତଦ୍ୱାଚକଶବ୍ଦାନୁଚ୍ଚାରଣାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ବ୍ୟବଧାନ ନ ଥାଇ ପଦଜନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଆସତ୍ତି ବୋଲଯାଏ। ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ପଦାର୍ଥର ଉପସ୍ଥିତି ହେଲେ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ। ଏଣୁ 'ପଦଜନ୍ୟ' ଏହି କଥାଟି କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସାକାଙ୍କ୍ଷାପଦର

दाध्याहारो द्वारमित्यादौ पिधेहीति। अत एवेषे त्वेत्यादौ छिनद्मीत्यादि-पदाध्याहारः। अत एव विकृतिषु सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति पद-प्रयोगः।

ପଦଜନ୍ୟତ୍ୱବିଶେଷଣସ୍ୟ କୃତ୍ୟାନ୍ତରମାହ—ଅତ ଏବେତି । ମାନାନ୍ତରୋପସ୍ଥାପିତ-ପଦାର୍ଥସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧାଭାବାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଶ୍ରୁତପଦାର୍ଥସ୍ଥଲେ ଇତି । ଯତ୍ରୈକଃ ପଦାର୍ଥଃ ଶବ୍ଦାଦୁପସ୍ଥାପ୍ୟତେ, ପଦାର୍ଥାନ୍ତରଞ୍ଚାନ୍ୱୟଯୋଗ୍ୟଂ ନୋପସ୍ଥାପ୍ୟତେ, ତାଦୃଶସ୍ଥଲେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ୍ୱୃଦାଧ୍ୟାହାରଃ ଅନ୍ୱୟଯୋଗ୍ୟ-ତଦ୍ୱୃଦାର୍ଥୋପସ୍ଥାପକ-ପଦସ୍ୟାଧ୍ୟାହାରଃ । ସଙ୍ଗଚ୍ଛତ ଇତି ଶେଷଃ । ତଥା ଚ ମାନାନ୍ତରେଣ ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତେରାସତ୍ତିତ୍ୱେ ତଦ୍ୱୃଦାଧ୍ୟାହାରୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ଭବତି ଚ ତଦ୍ୱୃଦାଧ୍ୟାହାରସ୍ତସ୍ମାତ୍ ପଦଜନ୍ୟପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତେରାସତ୍ତିତ୍ୱଂ ସ୍ୱୀକରଣୀୟମିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବେତି । ପଦାଧ୍ୟାହାରଂ ବିନାଽନ୍ୱୟବୋଧୋପଧାୟ୍ୟଭାବାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । କସ୍ମିନ୍ ବୈଦିକେ ପ୍ରୟୋଗେ ପଦାଧ୍ୟାହାରଃ ? ପଦାଧ୍ୟାହାରଂ ବିନା କଥଂ ବା ନାନ୍ୱୟବୋଧ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଇଷେ ତ୍ୱେତ୍ୟାଦାବିତି । ଯଜୁଃସଂହିତୋକ୍ତୋଽୟଂ ମନ୍ତ୍ରଃ । ଆଦିପଦେନୋର୍ଜେତ୍ୱେତ୍ୟାଦି-ମନ୍ତ୍ରପରିଗ୍ରହଃ । ସର୍ବେଷାଂ କିଲ ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରୟୋଗବଚନଯୁକ୍ତତ୍ୱେନୈବାର୍ଥବତ୍ତ୍ୱମ୍, ମନ୍ତ୍ରୈରେବ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥଃ ସ୍ମର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଇତି ନିୟମାତ୍ । ନ ଚୈଷାଂ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରୟୋଗବଚନଯୋଗଃ, ବଚନଯୋଜକପଦାଭାବାତ୍ । ଅବଚନଯୁକ୍ତାନାଞ୍ଚ ଧ୍ରୁବମାନର୍ଥକ୍ୟମ୍ । ତନ୍ମା ଭୂଦିତି ଶତପଥବ୍ରାହ୍ମଣୋକ୍ତଂ ବଚନଯୋଜକମନୂଦ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି—ଛିନଦ୍ମୀତ୍ୟାଦୀତି । ଆଦିପଦେନାନୁମାର୍ଜ୍ମୀତ୍ୟାଦିପଦ-ପରିଗ୍ରହଃ । ଯଦି ଛିନଦ୍ମୀତ୍ୟାଦି-ପଦାନାମଧ୍ୟାହାରୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତଦୈଷାମିଷେ ତ୍ୱେତ୍ୟାଦୀନାଂ ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରୟୋଗବଚନଯୋଗୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦେଷାଂ ବଚନଯୋଗାର୍ଥମର୍ଥବତ୍ତ୍ୱାୟ ଚ ବଚନଯୋଜକପଦମଧ୍ୟାହର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ.

ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ, ସେହି ସ୍ଥଳରେ ସେହି ସେହି ପଦର ଅଧ୍ୟାହାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଯଥା ଦ୍ୱାରଂ କହି ପିଧେହି ପଦର ଅଧ୍ୟାହାର କରିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ ଇଷେତ୍ୱା ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରରେ ଶାଖା ଛେଦନ କରିବ ଇତ୍ୟାଦି ବିଧି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶାଖାଛେଦ ସମୟରେ କେବଳ ଇଷେତ୍ୱା ଏଇମାତ୍ର ନ କହି ଛିନଦ୍ମି ପଦର ଅଧ୍ୟାହାର କରି 'ଇଷେତ୍ୱା ଛିନଦ୍ମି' ଏହିପରି କହିବାକୁ ପଡ଼େ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଏଇଥି ପାଇଁ 'ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ ତ୍ୱା ଜୁଷ୍ଟଂ ନିର୍ବପାମି' ଏହିପରି ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

पदार्थश्च द्विविधः—शक्यो लक्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। यथा घटपदस्य पृथुबुध्नोदराद्याकृति-विशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः। सा च शक्तिः पदार्थान्तरम्, सिद्धान्ते कारणेषु कार्यानुकूल-

ଅନ୍ୟତ୍ରାପି ବେଦବାକ୍ୟେ ପଦାଧ୍ୟାହାରଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅତ ଏବେତି । ପଦାଧ୍ୟାହାରସ୍ୟାବଶ୍ୟକତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିକୃତିଷ୍ୱିତି । ବିକୃତିପଠନୀୟେଷୁ ମନ୍ତ୍ରେଷ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯତ୍ରାତିଦେଶାଦଙ୍ଗାନି ଗୃହ୍ୟନ୍ତେ, ସା ବିକୃତିଃ ।

ପଦଜନ୍ୟୋପସ୍ଥିତିଂ ପଦାର୍ଥଂ କେଚିତ୍ ତ୍ରିବିଧଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ ଶକ୍ୟୋ ଲକ୍ଷ୍ୟୋ ଗୌଣଶ୍ଚେତି । ତନ୍ମତମପାକର୍ତ୍ତୁମାହ—ପଦାର୍ଥଶ୍ଚେତି । ବୃତ୍ତ୍ୟା ପଦୋପସ୍ଥାପାଦ୍ୟୋଽର୍ଥଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦ୍ୱିବିଧ ଇତି । ଗୌଣସ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟାନ୍ତର୍ଭୂତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଶକ୍ୟଃ ଶକ୍ତ୍ୟା ବୋଧ୍ୟଃ । ଲକ୍ଷ୍ୟଃ ଲକ୍ଷଣୟା ବୋଧ୍ୟଃ ଶକ୍ୟନିରୂପଣସ୍ୟ ଶକ୍ତିନିରୂପଣାଧୀନତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଥମଂ ଶକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରେତି । ଶକ୍ୟଲକ୍ଷ୍ୟଘଟକ-ଶକ୍ତିଲକ୍ଷଣୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ଥେଷୁ କେବଲାର୍ଥବିଷୟିଣୀ । ଏତେନ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତସ୍ୱାର୍ଥେ ଇତରାନ୍ୱିତସ୍ୱାର୍ଥେ ବା ଶକ୍ତିମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛତାଂ ପ୍ରଭାକରାଣାଂ ମତଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, କାର୍ଯ୍ୟାନନ୍ୱିତେଽପ୍ୟର୍ଥେ ହର୍ଷଶୋକ-ସଙ୍କେତାଦିଭିଃ ଶକ୍ତିଗ୍ରହସମ୍ଭବାତ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ଭାମତ୍ୟାଂ—କାର୍ଯ୍ୟବୋଧେ ଯଥା ଚେଷ୍ଟା ଲିଙ୍ଗଂ ହର୍ଷାଦୟସ୍ତଥା । ସିଦ୍ଧବୋଧେଽର୍ଥବତ୍ତୈବଂ ଶାସ୍ତ୍ରତ୍ୱଂ ହିତଶାସନାଦିତି । ମୁଖ୍ୟା ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରୋପସ୍ଥିତିନିରପେକ୍ଷା, ପ୍ରଥମେତି ଯାବତ୍ । ଯଥା ଲକ୍ଷଣା ଶକ୍ତିବୃତ୍ତେରୁପସ୍ଥିତ୍ୟନନ୍ତରମୁଦେତି ନୈବଂ ଶକ୍ତିଃ, ତସ୍ୟା ବୃତ୍ତ୍ୟନ୍ତରୋପସ୍ଥିତିଂ ବିନୈବ ଶବ୍ଦାଦେବାବିର୍ଭାବାତ୍ । ଅତଃ ସା ମୁଖ୍ୟା ପ୍ରଥମା । ଲକ୍ଷଣା ତ୍ୱମୁଖ୍ୟା ଜଘନ୍ୟା । ଅତ ଏବୋକ୍ତଂ—ଗୌଣେ ଯଦପି ସାମର୍ଥ୍ୟେ ନ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଂ ବିନା । ଆବିର୍ଭବତି ମୁଖ୍ୟେ ତୁ ଶବ୍ଦାଦେବାବିରସ୍ତି ତଦ୍ୱତ । ବୃତ୍ତିଃ ଅର୍ଥପ୍ରତ୍ୟାୟନାନୁକୂଲଃ ପଦନିଷ୍ଠୋ ଧର୍ମବିଶେଷଃ । ତଦେବୋଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି । ବୁଧ୍ନଃ ମୂଳଭାଗଃ । ଉଦରଂ ମଧ୍ୟଭାଗଃ । ଆକୃତିରବୟବସଂସ୍ଥାନମ୍ । ବସ୍ତୁବିଶେଷେ ଜାତିବିଶେଷେ ଘଟତ୍ୱେ । ବୃତ୍ତିଃ ଶକ୍ତିଃ ।

ଅନୁବାଦ

ପଦାର୍ଥ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଶକ୍ୟ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତତ୍ତଦର୍ଥରେ ତତ୍ତଦ୍ ପଦର ମୁଖ୍ୟା-ବୃତ୍ତିକୁ ଶକ୍ତି ବୋଲଯାଏ । ଯଥା ଘଟ ପଦର ସ୍ଥୂଳ ବର୍ତ୍ତୁଳ—ଉଦରାଦି ଆକୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁରେ ଶକ୍ତି । ସେହି ଶକ୍ତି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଦାର୍ଥ, କିନ୍ତୁ ନୈୟାୟିକ-

शक्तिमात्रस्य पदार्थान्तरत्वात्। सा च तत्तत्पदजन्य-पदार्थज्ञानरूप-कार्यानुमेया। तादृश-शक्ति-विषयत्वं शक्यत्वम्। तच्च जातेरेव न व्यक्तेः, व्यक्तीनामानन्त्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादि-पदाद् व्यक्तिभानमिति चेत्,

ଅସ୍ମାଚ୍ଛବ୍ଦାଦୟମର୍ଥୋ ବୋଦ୍ଧବ୍ୟ ଇତୀଶ୍ୱରେଚ୍ଛା-ରୂପଃ ସଙ୍କେତଃ ଶକ୍ତିରିତି ନୈୟାୟିକାସ୍ତାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହ—ସା ଚେତି । ପଦନିଷ୍ଠା ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତ୍ୟନୁକୂଳା ଶକ୍ତିଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପଦାର୍ଥାନ୍ତରମ୍ କ୍ଲୃପ୍ତଦ୍ରବ୍ୟାଦ୍ୟତିରିକ୍ତା । ପଦନିଷ୍ଠଶକ୍ତେଃପଦାର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱେ ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି—ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ଇତି । ମୀମାଂସକସିଦ୍ଧାନ୍ତେଽଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପଦାର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିତି । ଯଦା କାରଣନିଷ୍ଠା କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳା ଶକ୍ତିଃ ପଦାର୍ଥାନ୍ତରମ୍, ତଦା ପଦନିଷ୍ଠା ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତ୍ୟନୁକୂଳା ଶକ୍ତିରପି ପଦାର୍ଥାନ୍ତରଂ ଭବେତ୍, ତସ୍ୟା ଅପି କାରଣନିଷ୍ଠ-କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳଶକ୍ତିତ୍ୱାତ୍, ପଦସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱାତ୍ ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତେଶ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱେବଂ କାରଣନିଷ୍ଠ-ଶକ୍ତିସିଦ୍ଧାବପି ପଦନିଷ୍ଠା ଶକ୍ତିର୍ନୈବ ସିଦ୍ଧା, ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍, କୈବ କଥା ତଦ୍ଗତଶକ୍ତିତ୍ୱସ୍ୟେତ୍ୟତ ଆହ—ସା ଚେତି । ପଦନିଷ୍ଠା ଶକ୍ତିଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ତତ୍ପଦଜନ୍ୟେତି । ତତ୍ତତ୍ପଦଜନ୍ୟଂ ଯତ୍ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନଂ ଯତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ ତେନାନୁମେୟେତି ବିଗ୍ରହଃ । ଅନୁମାନପ୍ରୟୋଗଶ୍ଚ—ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନଂ ସ୍ୱକାରଣନିଷ୍ଠ-ସ୍ୱାନୁକୂଳାତୀନ୍ଦ୍ରିୟ-ଧର୍ମପୂର୍ବକଂ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ଦାହବଦିତି । ନ ଚ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାସିଦ୍ଧିଃ, ତସ୍ୟ ସାଧିତତ୍ୱାତ୍ । ଶକ୍ତିଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶକ୍ୟଂ ନିରୂପୟତି—ତାଦୃଶେତି । ପୂର୍ବୋକ୍ତପ୍ରକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶକ୍ତିବିଷୟତ୍ୱଂ ଶକ୍ତିଜନ୍ୟ-ବୋଧବିଷୟତ୍ୱମ୍ ।

ଜାତ୍ୟାକୃତିବ୍ୟକ୍ତୀନାଂ ପଦଶକ୍ୟତ୍ୱଂ ଗୌତମୀୟା ବଦନ୍ତି, ଭାଷ୍ୟତ୍ୟନୁଯାୟିନସ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତେରେବେତି । ତାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହ—ତଚ୍ଚେତି । ଶକ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜାତେରେବେତି । ଗୋତ୍ୱାଦିସାମାନ୍ୟସ୍ୟୈବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏବକାରବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟମାହ—

ଅନୁବାଦ

ମାନେ ଶକ୍ତିକୁ ଈଶ୍ୱରେଚ୍ଛାବିଶେଷ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ କାରଣଗତକାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳ ଶକ୍ତି ମାତ୍ର ହିଁ ପଦାର୍ଥାନ୍ତର । ସେହି ଶକ୍ତିଟି ତତ୍ ତତ୍ ପଦଜନ୍ୟ ତତ୍ତତ୍ ପଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନରୂପ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେହି ଶକ୍ତିର ବିଷୟୀଭୂତ ପଦାର୍ଥକୁ ଶକ୍ୟ ବୋଲଯାଏ ।

ପଦରେ ଯେ ଶକ୍ତି ଅଛି ତାହା ଜାତିର ; କିନ୍ତୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ପଦର

जातेर्व्यक्तिसमान-संवित्संवेद्यतयेति ब्रूमः। यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः न ବ୍ୟକ୍ତେରିତି । ଆକୃତେରପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମ୍ । ତଥା ଚ ଜାତେରେବ ଶକ୍ୟା ନ ବ୍ୟକ୍ତିର୍ନ ବାକୃତେରିତି ଭାବଃ । ବ୍ୟକ୍ତେରଶକ୍ୟତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ବ୍ୟକ୍ତୀନାମିତି । ବ୍ୟକ୍ତିଶକ୍ତିପକ୍ଷେ ଯସ୍ୟାଂ କସ୍ୟାଞ୍ଚିଦେକସ୍ୟାଂ ବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତିଃ ସର୍ବାସୁ ବେତି । ନାଦ୍ୟଃ, ଯତ୍କଞ୍ଚିଦେକବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତିସ୍ୱୀକାରେ ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟନ୍ତରଧର୍ମିକଶକ୍ତିଜ୍ଞାନାଭାବେଽପି ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକପଦାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟନ୍ତରବିଷୟକ-ଶାବ୍ଦବୋଧୋଦୟଦର୍ଶନେନ ଶକ୍ତି-ଜ୍ଞାନସ୍ୟାହେତୁତ୍ୱାପାତାତ୍, ବ୍ୟଭିଚାରାତ୍ । ସକଲବ୍ୟକ୍ତିଷୁ ଶକ୍ତି-ସ୍ୱୀକାରେ ବ୍ୟକ୍ତି-ନାମାନନ୍ତ୍ୟାଚ୍ଛକ୍ତୀନାମାନନ୍ତ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚାନନ୍ତଶକ୍ତିକଳ୍ପନାୟାମତୀତାନାଗତ-ସକଲବ୍ୟକ୍ତିଷୁ ଶକ୍ତିଜ୍ଞାନାସମ୍ଭବେନ ଶାବ୍ଦବୋଧାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗାଦ୍ ବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତିର୍ନ ସ୍ୱୀକରଣୀୟେତି ଭାବଃ । ନନୁ ବ୍ୟକ୍ତେରଶକ୍ୟତ୍ୱେ ଗବାଦିପଦାଦ୍ ଗବାଦିବ୍ୟକ୍ତେ-ରୁପସ୍ଥିତିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍, ଶକ୍ୟସ୍ୟୈବ ଶବ୍ଦୋପସ୍ଥାପ୍ୟତ୍ୱନିୟମାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—କଥମିତି । କସ୍ମାତ୍ କାରଣାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତର୍ହି ବ୍ୟକ୍ତେରଶକ୍ୟତ୍ୱେଽପି ତଦୁପସ୍ଥାପ୍ୟତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି—ଜାତେରିତି । ବ୍ୟକ୍ତିସମାନା ବ୍ୟକ୍ତିସଂବିତ୍ସମାନା ସଂବିତ୍ ଜାତିସଂବିତ୍ ଜାତି-ଜ୍ଞାନଂ, ତତ୍ସଂବେଦ୍ୟତୟା ତଦ୍ୱିଷୟତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅୟଂ ଭାବଃ—ଯଦା ଜାତେର୍ଜ୍ଞାନମ୍, ତଦା ବ୍ୟକ୍ତେରପି । ନ ହି ବ୍ୟକ୍ତିଂ ବିହାୟ କେବଲାୟା ଜାତେ-ର୍ଜ୍ଞାନଂ ଦୃଷ୍ଟଚରମନୁଭବଚରଂ ବା । ତଚ୍ଚ ଜାତିଜ୍ଞାନଂ ବ୍ୟକ୍ତିଜ୍ଞାନାନ୍ନ ଭିଦ୍ୟତେ । ନ ହି ଜାତିବିଷୟକଂ ଜ୍ଞାନମନ୍ୟଦୁଦେତ୍ୟନ୍ୟଚ୍ଚ ବ୍ୟକ୍ତିବିଷୟକଂ ଜ୍ଞାନମ୍, ଜାତି-ବିଷୟକଜ୍ଞାନେନୈବ ବ୍ୟକ୍ତେର୍ବିଷୟୀଭାବାତ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦୃଷ୍ଟେଽପ୍ୟୟଂ ନ୍ୟାୟଃ ଶବ୍ଦେଽପ୍ୟନୁ ବର୍ତ୍ତତେ । ତଥା ଚ ଜାତିଭାସକସାମଗ୍ର୍ୟୈବ ବ୍ୟକ୍ତିଭାନସମ୍ଭବେ ନାନ୍ୟା ବ୍ୟକ୍ତିଭାସକସାମଗ୍ରୀ କଳ୍ପନୀୟା । ଅତୋ ବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତ୍ୟଭାବେଽପି ଜାତି-ଶକ୍ତିଜ୍ଞାନଜନ୍ୟେନ ଜାତିଜ୍ଞାନେନ ଯଦା ଜାତେର୍ବିଷୟୀଭାବସ୍ତଦା ବ୍ୟକ୍ତେରପୀତି ବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତିକଳ୍ପନା ବ୍ୟର୍ଥେତି । ନନୁ ବ୍ୟକ୍ତେରୁପସ୍ଥିତୌ ବିଷୟୀଭାବୋ ଭବେତ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ଶକ୍ୟ ଜାତି ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହେଁ । ଅନନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଶକ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଗୌରବ ହୁଏ । ପ୍ରଃ—ଜାତି ଯଦି ପଦର ଶକ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ଗବାଦି ପଦଠାରୁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଜ୍ଞାନ କେମିତି ହେବ ? ଉଃ—ଜାତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ତୁଲ୍ୟ ବିତ୍ତିବେଦ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ଜାତିର ଜ୍ଞାନ ସମୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ହେବ ।

स्वरूपसती, न तु ज्ञाता हेतुः। जातौ तु सा ज्ञाता। न च व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानमपि कारणम्; गौरवात्, जातिशक्तिमत्त्व-ज्ञाने सति व्यक्तिशक्ति-ज्ञानं विना व्यक्तिधी-विलम्बाभावाच्च। अत एव न्यायमतेऽप्यन्वये शक्तिः स्वरूप-ତଦୁପସ୍ଥିତସ୍ତୁ ନୈବ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ସାମଗ୍ର୍ୟଭାବାତ୍, ତୁଲ୍ୟବିତ୍ତିବେଦ୍ୟତାୟା ରୂପାଲୋକାଦୌ ବ୍ୟଭିଚାରାତ୍ । ନ ହି ରୂପ-ରୂପବତୋର୍ଜ୍ଞାନଂ ଯୁଗପଦ୍ ଭବଦପ୍ୟେକସାମଗ୍ରୀପ୍ରଯୋଜ୍ୟମ୍, ତଜ୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଭିନ୍ନ-ସାମଗ୍ରୀ-ପ୍ରଯୋଜ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ତଦବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାତ୍ । ନୈବଂ ସାମଗ୍ରୀସତ୍ତ୍ୱଂ ଶବ୍ଦେଽନୁଭୂୟତେ, ତଦୁପସ୍ଥିତଂ ପ୍ରତ୍ୟେକସ୍ୟୈବ ତଚ୍ଛକ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାତ୍, ତସ୍ୟ ଚ ତଦାଭାବାତ୍, ତଦ ଚ ଶକ୍ତେରନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ଅନ୍ୟୋପସ୍ଥିତସାମଗ୍ର୍ୟାଽନ୍ୟୋପସ୍ଥିତ୍ୟଯୋଗାତ୍, ତଦ୍ୱିଷୟକଶକ୍ତିଜ୍ଞାନଂ ବିନାପି ତଦୁପସ୍ଥିତି-ସମ୍ଭବେ ଜାତେରପି ତଥୈବ ଭାନସମ୍ଭବେନ ତଦଶକ୍ତିକଳ୍ପନାୟାଂ ବୈୟର୍ଥ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତ୍ୟରୁଚେର୍ଗୁରୁମତମନୁସରନ୍ନାହ—

ଯଦ୍ ବେତି । ସ୍ୱରୂପସତୀତି । ସ୍ୱରୂପେଣ ବିଦ୍ୟମାନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅସ୍ୟ ଚ ହେତୁରିତ୍ୟନେନାନ୍ୱୟଃ । ତଥା ଚ ବ୍ୟକ୍ତୌ ସ୍ୱରୂପେଣ ବିଦ୍ୟମାନୈବ ଶକ୍ତିସ୍ତଦୁପସ୍ଥିତୌ ହେତୁଃ, ତେନ ବ୍ୟକ୍ତେରପି ଶକ୍ୟତ୍ୱଂ ଶାବ୍ଦବୋଧତ୍ୱଞ୍ଚୋପପନ୍ନମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ବ୍ୟକ୍ତୌ ଯଦି ଶକ୍ତିସ୍ତଦା ତଜ୍ଜ୍ଞାନମେବ କାରଣଂ ବାଚ୍ୟମ୍, ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ସ୍ୱରୂପସତୀ ହେତୁରିତି ? ତଦାହ—ନ ତୁ ଜ୍ଞାତେତି । ହେତୁରିତ୍ୟନେନାନ୍ୱୟଃ । ଜାତ୍ୟୁପସ୍ଥିତି ଦଶାୟାଂ ସ୍ୱରୂପସଚ୍ଛକ୍ତ୍ୟା ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟୁପସ୍ଥିତେରୁପପତ୍ତୌ ବ୍ୟକ୍ତିଶକ୍ତିଜ୍ଞାନଂ ତଦୁପସ୍ଥିତୌ ନାପେକ୍ଷଣୀୟମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ଦ୍ୱୟୋର୍ଜାତିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟୋଃ ଶକ୍ତିମତ୍ତ୍ୱେ ତୁଲ୍ୟେଽପି କଥଂ ଜାତିଶକ୍ତେର୍ଜ୍ଞାନଂ କାରଣଂ ନ ବ୍ୟକ୍ତିଶକ୍ତେରିତ୍ୟତ ଆହ—ନ ଚ ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟଂଶ ଇତି । ଉଭୟତ୍ରଶକ୍ତିଜ୍ଞାନସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱକଳ୍ପନାୟାଂ ଗୌରବାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବେତି । ସ୍ୱରୂପସଚ୍ଛକ୍ତେର୍ବୋଧକତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ୍ୟାୟମତେଽପି ନ୍ୟାୟୈକଦେଶିନାଂ ନ୍ୟାୟରହସ୍ୟକୃତାଂ

ଅନୁବାଦ

ଅଥବା ଜାତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ଉଭୟରେ ପଦର ଶକ୍ତି ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାବ୍ଦବୋଧ ପ୍ରତି ବ୍ୟକ୍ତି-ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପତଃ ହେତୁ ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ନୁହେଁ । ଜାତି ଶକ୍ତି ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ଶାବ୍ଦବୋଧର ହେତୁ । ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଶକ୍ତି ଜ୍ଞାନ କାରଣ ନୁହେଁ, କାରଣ ସେଥିରେ ଗୌରବ ହୁଏ । ଜାତିରେ ଶକ୍ତି ଜ୍ଞାନ ହେଲ ମାତ୍ରକେ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୋଇଥାଏ ।

सतीति सिद्धान्तः। ज्ञायमान-शक्ति-विषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या। अथवा व्यक्तेर्लक्षणयाऽवगमः। यथा नीलो घटो इत्यत्र नील-शब्दस्य नीलगुण-विशिष्टे लक्षणा। तथा जातिवाचक-शब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा। तदुक्तम्—"अनन्यलभ्यः शब्दार्थ" इति। एवं शक्यार्थो निरूपितः।

अथ लक्ष्य-पदार्थो निरूप्यते। तत्र लक्षणा-विषयो लक्ष्यः। लक्षणा

ମତେଽପି, ଭାଷ୍ୟକାରାଦିଭି-ସ୍ତଦନଙ୍ଗୀକାରାଦିତି ଭାବଃ। ଅନ୍ୱୟେତି ଜାତିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟୋ-ର୍ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟେ, ସମବାୟସମ୍ବନ୍ଧେ ଇତି ଯାବତ୍।

ନନ୍ୱେବଂ ବ୍ୟକ୍ତେରପି ବାଚ୍ୟତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ଶକ୍ତିବିଷୟସ୍ୟୈବ ବାଚ୍ୟତ୍ୱାତ, ତସ୍ୟ ଚ ଶକ୍ତେରଙ୍ଗୀକାରାତ୍। ଇଷ୍ଟାପତ୍ତୌ ସ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମବିରୋଧଃ, "ତଚ୍ଚ ଜାତେରେବ ନ ବ୍ୟକ୍ତେ"ରିତ୍ୟାଦିନା ବ୍ୟକ୍ତୌ ଶକ୍ତେର୍ନିଷେଧାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଜ୍ଞାୟମାନେତି। ଏବକାରେଣ ବ୍ୟକ୍ତିବ୍ୟବଚ୍ଛେଦଃ।

ଶାବ୍ଦବୋଧବିଷୟୀଭୂତସ୍ୟ ଶକ୍ତିଲକ୍ଷଣାନ୍ୟତରଲଭ୍ୟତ୍ୱେ ମୀମାଂସକସମ୍ମତଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି। ମୀମାଂସକୈରିତି ଶେଷଃ। ଅନନ୍ୟେତି। ନାନ୍ୟେନ ଶକ୍ତିଲକ୍ଷଣାନ୍ୟେନ ଲଭ୍ୟଃ, ଶକ୍ତ୍ୟା ଲକ୍ଷଣୟା ଚ ବୃତ୍ତ୍ୟା ଲଭ୍ୟ ଇତି ଯାବତ୍। ଶବ୍ଦାର୍ଥଃ ପଦାର୍ଥଃ। ଶକ୍ୟନିରୂପଣମୁପସଂହରତି—ଏବମିତି। ଜାତିଶକ୍ତିନିରୂପଣେନ ବ୍ୟକ୍ତିଭାନୋପପାଦନେନ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ।

ଅନୁବାଦ

ବ୍ୟକ୍ତିଶକ୍ତିଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଶାବ୍ଦବୋଧର ବିଲମ୍ବ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ। ଅତଏବ ନ୍ୟାୟ ମତରେ ମଧ୍ୟ କେହି କେହି ଅନ୍ୟାଂଶେ ସ୍ୱରୂପ ସତ୍ତା ଶକ୍ତିକୁ ଶାବ୍ଦବୋଧର କାରଣ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି। ଜ୍ଞାୟମାନ ଶକ୍ତିର ବିଷୟକୁ ବାଚ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଜାତି ହିଁ ପଦର ବାଚ୍ୟ, ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହେଁ।

ଅଥବା ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଶକ୍ତିସ୍ୱୀକାର ନ କରି ଲକ୍ଷଣା ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଭାନ ହୋଇ ପାରେ। ଯେମିତି 'ନୀଳଘଟ' ଏହି ସ୍ଥଳରେ ନୀଳଶବ୍ଦ ଗୁଣବାଚକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗୁଣୀରେ ଲକ୍ଷଣା କରି 'ନୀଳରୂପ ବିଶିଷ୍ଟ ଘଟ' ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥବୋଧ ହୋଇଥାଏ, ସେମିତି ଜାତିବାଚକ ପଦର ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୱୀକାର କରି ବ୍ୟକ୍ତିର ଭାନ ହେବ। ପ୍ରାଚୀନ ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି—"ଯାହା ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ଦ୍ୱାରା ଲାଭ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ତାହା ଶବ୍ଦାର୍ଥ"। ଏହି ଭାବରେ ଶକ୍ୟାର୍ଥ ନିରୂପଣ କରାଗଲା।

द्विविधा—केवल-लक्षणा लक्षित-लक्षणा चेति। तत्र शक्य-साक्षात्सम्बन्धः केवल-लक्षणा। यथा गङ्गायां घोष इति। अत्र प्रवाह-साक्षात्-सम्बन्धिनि तीरे गङ्गापदस्य केवल-लक्षणा। यत्र शक्य-परम्परा-सम्बन्धेनार्थान्तर-प्रतीति-स्तत्र लक्षित-लक्षणा। यथा द्विरेफ-पदस्य रेफद्वय-शक्तस्य भ्रमरपद-घटित-

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତଂ ଲକ୍ଷ୍ୟପଦାର୍ଥଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଅଥେତି। ଶକ୍ୟ-ନିରୂପଣାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ସ୍ୱଜ୍ଞାପ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରୂପାୟା ଲକ୍ଷଣାୟା ଶକ୍ୟନିରୂପଣାଧୀନତ୍ୱା-ଦିତି ଭାବଃ। ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦେତି। ସ୍ୱତପଲକ୍ଷଣାଦୀନାଂ ମଧ୍ୟେ-ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଲକ୍ଷଣାବିଷୟଃ ଲକ୍ଷଣାବିଶେଷ୍ୟଃ, ଲକ୍ଷଣା ବିଶେଷ୍ୟତୟା ବୋଧ ଇତି ଯାବତ୍। ଲକ୍ଷ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାଜ୍ଞାନାଧୀନତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଥମଂ ଲକ୍ଷଣାଂ ବିଭଜତେ—ଲକ୍ଷଣେତି। କେବଲଲକ୍ଷଣାୟା ଉଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି। ପ୍ରବାହେତି। ପ୍ରବାହସ୍ୟ ଗଙ୍ଗାପଦବୋଧସ୍ୟ ଭଗୀରଥଖାତାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ଜଳପ୍ରବାହସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍-ସମ୍ବନ୍ଧିନି ସଂଯୋଗରୂପ-ସାକ୍ଷାତ୍-ସମ୍ବନ୍ଧବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ। ଲକ୍ଷିତଲକ୍ଷଣାସ୍ୱରୂପଂ ସୂଚୟନ୍ ତତ୍ସ୍ଥଳଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯତ୍ରେତି। ଶକ୍ୟପରମ୍ପରେତି। ଶକ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱବୋଧସ୍ୟ ପରମ୍ପରାସମ୍ବନ୍ଧେନ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ତରଘଟିତ-ସମ୍ବନ୍ଧେନେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଲକ୍ଷିତ-ଲକ୍ଷଣାୟାଃ ଉଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି। ଭ୍ରମରପଦେତି। ସ୍ୱମ୍ବୋଧରେଫଦ୍ୱୟ-ଘଟିତ-ଭ୍ରମରପଦବାଚ୍ୟତ୍ୱ-ସମ୍ବନ୍ଧେନେତ୍ୟର୍ଥଃ। ମଧୁକରେ ଭ୍ରମରେ। ବୃତ୍ତିଃ ଲକ୍ଷଣା। ଅୟଂ ଭାବଃ—ଯଥା ଦ୍ୱିରେଫପଦାଦ୍ ରେଫଦ୍ୱୟସ୍ୟ ବୋଧସ୍ତଥା ଭ୍ରମରସ୍ୟାପୀତି ସର୍ବଜନୀନମ୍। ତତ୍ର ଦ୍ୱିରେଫପଦଂ ଶକ୍ତ୍ୟା ରେଫଦ୍ୱୟଂ ବୋଧ-ୟତି, ଦ୍ୱିଶବ୍ଦେନ ଦ୍ୱିତ୍ୱସ୍ୟ ରେଫଶବ୍ଦେନ ରେଫସ୍ୟୋପସ୍ଥିତତ୍ୱାତ୍। ଭ୍ରମରସ୍ୟ ବୋଧସ୍ତୁ ନ ଶକ୍ତ୍ୟା, ତତ୍ର ତତ୍ପଦଶକ୍ତେରଭାବାତ୍, କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷିତଲକ୍ଷଣାୟା, ତସ୍ୟାଃ

ଅନୁବାଦ

ଏହା ପରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି। ଲକ୍ଷଣାର ବିଷୟକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବୋଲଯାଏ। ଲକ୍ଷଣା ଦୁଇ ପ୍ରକାର, କେବଳ ଲକ୍ଷଣା ଓ ଲକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣା। ଶକ୍ୟାର୍ଥର ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ କେବଳ ଲକ୍ଷଣା ବୋଲଯାଏ। ଯଥା-ଗଙ୍ଗାୟାଂ ଘୋଷଃ। ଏ ସ୍ଥଳରେ ଗଙ୍ଗା ପଦର ଶକ୍ୟାର୍ଥ ଜଳ ପ୍ରବାହ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧଯୁକ୍ତତୀରରେ ଲକ୍ଷଣା ହୋଇଅଛି। ଶକ୍ୟାର୍ଥ ସହିତ ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧ-ଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥର ବୋଧ ହେଲେ ଲକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣା ବୋଲଯାଏ। ଯଥା—ଦ୍ୱିରେଫଃ।

परम्परा-सम्बन्धेन मधुकरे वृत्तिः। गौण्यपि लक्षित-लक्षणैव। यथा सिंहो माणवक इति। अत्र सिंहशब्द-वाच्य-सम्बन्धि-क्रौर्यादि-सम्बन्धेन माणवकस्य प्रतीतेः। प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिविधा—जहल्लक्षणाऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति। शक्यमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा। यथा विषं भुङ्क्ष्वेति। अत्र हि स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजन-निवृत्तिर्लक्षिता। यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैवाऽर्थान्तर-प्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा। यथा शुक्लो घट

ସ୍ୱବୋଧପରମ୍ପରାସମ୍ବନ୍ଧରୂପତ୍ୱାତ୍, ତସ୍ୟ ଚ ଭ୍ରମରେ ସତ୍ତ୍ୱାତ୍। ନନ୍ୱିଦଂ ଲକ୍ଷଣଂ ଗୌଣୀଲକ୍ଷଣାୟାମତିବ୍ୟାପ୍ତମ୍, ତଦାପି ଲକ୍ଷିତଲକ୍ଷଣା-ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସ୍ୱବୋଧପରମ୍ପରାସମ୍ବନ୍ଧତ୍ୱସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ତସ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ୟତ୍ୱ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତ ପରିହରତି—ଗୌଣ୍ୟପୀତି। ଲକ୍ଷିତଲକ୍ଷଣୈବେତି।

ପ୍ରକାରାନ୍ତରେଣ ଲକ୍ଷଣାଂ ବିଭଜତେ—ପ୍ରକାରାନ୍ତରେଣେତି। ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣେତି। ଜହ୍ୟତେ ତ୍ୟଜ୍ୟତେ ସ୍ୱାର୍ଥଃ ସ୍ୱଶକ୍ୟାର୍ଥଃ ଯୟା ଲକ୍ଷଣୟେତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ଜହତ୍ସ୍ୱାର୍ଥଲକ୍ଷଣୈବ ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ। ଯୟା ଲକ୍ଷଣୟା ଶବ୍ଦଃ ସ୍ୱାର୍ଥଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟାର୍ଥାନ୍ତରମୁପସ୍ଥାପୟତି, ତଥାବିଧଲକ୍ଷଣେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅଜହଦିତି। ନ ଜହ୍ୟତେ ସ୍ୱାର୍ଥୋ ଯୟେତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ଶକ୍ୟସାଧାରଣ-ଲକ୍ଷଣୈବାଜହତ୍-ସ୍ୱାର୍ଥଲକ୍ଷଣେତ୍ୟଭିଧୀୟତେ। ଯୟା ଲକ୍ଷଣୟା ଶବ୍ଦଃ ସ୍ୱାର୍ଥମର୍ଥାନ୍ତରଞ୍ଚୋପସ୍ଥାପୟତି, ତଥାବିଧଲକ୍ଷଣେତ୍ୟର୍ଥଃ।

ଅନୁବାଦ

ଏଠାରେ ଦ୍ୱିରେଫ ପଦର ଶକ୍ୟାର୍ଥ ଦୁଇଟିରେଫ (ର'କାର)। ଏହି ଶକ୍ୟାର୍ଥ 'ସ୍ୱଘଟିତ ଭ୍ରମର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱ' ରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧୁକରରେ ରହିଥିବାରୁ ଦ୍ୱିରେଫ ପଦର ମଧୁକର ଅର୍ଥରେ ଲକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣା ହେଲା। ଗୌଣୀ ନାମକ ବୃତ୍ତିଟି ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣାର ଅନ୍ତର୍ଗତ। ଯଥା—ସିଂହୋ ମାଣବକଃ। ଏଠାରେ ସିଂହ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସିଂହର ଶୌର୍ଯ୍ୟସଦୃଶ ଶୌର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ମାଣବକର ବୋଧ ହେଉଅଛି। ଅତଏବ ଏଠାରେ ସ୍ୱବୋଧ ପରମ୍ପରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସିଂହ ଶବ୍ଦର ଶକ୍ୟାର୍ଥ ସହିତ ମାଣବକ ସମ୍ବନ୍ଧଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଲକ୍ଷିତ ଲକ୍ଷଣା ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲା।

ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଲକ୍ଷଣା ତିନି ପ୍ରକାର। ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା, ଅଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା ଓ ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା। ଯେଉଁଠାରେ ଶକ୍ୟାର୍ଥକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅର୍ଥାନ୍ତର ବୋଧ ହୁଏ, ତାହା ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା। ଯଥା :—'ବିଷ ଖାଅ' ଏ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱାର୍ଥ ବିଷ ଭକ୍ଷଣକୁ ପରିତ୍ୟାଗ

इति। अत्र हि शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणया वर्त्तते। यत्र हि विशिष्ट-वाचकः शब्दः स्वार्थैकदेशं विहायैकदेशे वर्त्तते, तत्र जहदजहल्लक्षणा। यथा सोऽयं देवदत्त इति। अत्र हि पदद्वय-वाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वम्। यथा वा

ଜହଦଜହଦିତି । ଯଥା ପୂର୍ବଲକ୍ଷଣାୟାଂ ଶବ୍ଦଃ ସ୍ୱାର୍ଥୈକଦେଶଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥୈକଦେଶମୁପସ୍ଥାପୟତି, ତଥାବିଧଲକ୍ଷଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏଷୈବ ଭାଗତ୍ୟାଗଲକ୍ଷଣା । ତତ୍ର ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣାସ୍ଥାନମାହ—ଯତ୍ରେତି । ତ୍ରିବିଧଲକ୍ଷଣାମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶକ୍ୟଂ ସ୍ୱବୋଧ୍ୟମ୍ । ଅନନ୍ତର୍ଭାବ୍ୟ ଅନୁପସ୍ଥାପ୍ୟ । ଅର୍ଥାନ୍ତରସ୍ୟ ଅଶକ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ । ପ୍ରତୀତିଃ ଉପସ୍ଥିତିଃ । ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣୋଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି । ସ୍ୱାର୍ଥଂ ବିଷଭକ୍ଷଣାନୁକୂଲ-କୃତିମତ୍ତ୍ୱାମ୍, ବିହାୟ ଅନୁପସ୍ଥାପ୍ୟ । ଭୋଜନନିବୃତ୍ତିରିତି ।

ଅଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣାସ୍ଥାନଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯତ୍ରେତି । ଅନ୍ତର୍ଭାବ୍ୟ ଉପସ୍ଥାପ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ୟକୋଟୌ ନିବେଶ୍ୟେତି ଯାବତ୍ । ସ୍ୱାର୍ଥଂ ସ୍ୱଶକ୍ୟାର୍ଥମ୍ । ଶୁକ୍ଲଗୁଣଂ ଶୁକ୍ଲସ୍ୟ ଗୁଣଂ ଶୁକ୍ଲ-ତ୍ୱମ୍, ଜାତିଶକ୍ତିବାଦିତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣାସ୍ଥାନମାହ—ଯତ୍ର ହୀତି । ବିଶିଷ୍ଟବାଚକ ଇତି । ବିଶେଷଣଯୁକ୍ତ-ବିଶେଷ୍ୟ-ବାଚକ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱାର୍ଥୈକଦେଶଂ ବିଶେଷଣାଂଶମ୍ । ଏକଦେଶେ ବିଶେଷ୍ୟାଂଶେ । ତଦୁଦାହରଣମାହ—ଯଥା

ଅନୁବାଦ

କରି ଶତ୍ରୁଗୃହରେ ଭୋଜନର ନିଷେଧ ଅର୍ଥ ବୁଝାଉଅଛି । ଏଣୁ ଏହା ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା ଅଟେ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଅଛି—କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଶତ୍ରୁଗୃହକୁ ଅନ୍ନଭୋଜନ ପାଇଁ ଯାଉଥିବାର ଦେଖି କେହି ହିତୈଷୀ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାକୁ ସେଠାରୁ ନିବୃତ୍ତ କରାଇବା ପାଇଁ 'ବିଷ ଖାଅ' ବୋଲି କହିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏଇ ଯେ ଶତ୍ରୁଗୃହରେ ଭୋଜନ ଓ ବିଷଭୋଜନ ଉଭୟ ସମାନ ବିଷୟ । ଏଣୁ ଶତ୍ରୁଘରେ ଭୋଜନ କରନାହିଁ । ଏହା ଶୁଣିବା ପରେ ଉକ୍ତ ଶ୍ରୋତା ବ୍ୟକ୍ତି ଶତ୍ରୁଘରେ ଭୋଜନ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ବୁଝି ତହିଁରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲେ । ଏହି ବାକ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧ ଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା-ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ହେଲା । ଏଠାରେ ଶକ୍ୟାର୍ଥ ସହକାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶକ୍ୟାର୍ଥକୁ ପରିତ୍ୟାଗ ନ କରି ଅର୍ଥାନ୍ତରର ବୋଧ ହୁଏ ବୋଇଲେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଶୁକ୍ଳଶୁତାବିଶିଷ୍ଟ ଘଟର ବୋଧ ହୁଏ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗ ନ କରି ଅର୍ଥାନ୍ତରର ବୋଧ ହେଉ-ଥିବାରୁ ଏହା ଅଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା ଅଟେ । ଯେଉଁଠାରେ ବିଶିଷ୍ଟବାଚକ ଶବ୍ଦ ବିଶିଷ୍ଟାର୍ଥର

तत्त्वमसीत्यादौ तत्तत्पदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वादि-विशिष्टस्य त्वपदं-वाच्येनान्तःकरण-विशिष्टेनैक्यायोगादैक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः ।

वयन्तु ब्रूमः—सोऽयं देवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्ट-वाचकानां पदाना-

ସୋଽୟମିତି । ସଃ ତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟଦେବଦତ୍ତଃ । ଅୟମ୍ ଏତଦ୍ଦେଶକାଳ-ବିଶିଷ୍ଟଦେବଦତ୍ତଃ । ଲକ୍ଷଣଂ ସଙ୍ଗମୟତି—ଅଥ ସ୍ୱାତ । ପଦଦ୍ୱୟସ୍ୟ ବାଚ୍ୟୟୋଃ ତଦିଦଂପଦବାଚ୍ୟୟୋଃ । ବିଶିଷ୍ଟୟୋଃ ତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟ-ଏତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟ-ଦେବଦତ୍ତୟୋଃ । ଐକ୍ୟାନୁପପତ୍ତ୍ୟେତି । ତଚ୍ଛବ୍ଦେନ ହି ତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟ-ଦେବଦତ୍ତ ଉପସ୍ଥାପ୍ୟତେ, ଇଦଂଶବ୍ଦେନ ଚୈତଦ୍ଦେଶକାଳବିଶିଷ୍ଟଃ । ତତ୍ର ବିଶେଷଣୟୋସ୍ତଦ୍ଦେଶକାଲୈତଦ୍ଦେଶ-କାଳୟୋର୍ବିରୋଧେନ ବିଶିଷ୍ଟୟୋରପି ଦେବ-ଦତ୍ତୟୋର୍ବିରୋଧାନ୍ନୈକ୍ୟୋପପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ପଦଦ୍ୱୟସ୍ୟ ତଦିଦଂପଦୟୋଃ । ଐକ୍ୟାଯୋଗାଦିତି । ବିଶେଷଣୟୋଃ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱା-ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱୟୋର୍ବିରୋଧେନ ବିଶିଷ୍ଟଚୈତନ୍ୟୟୋର୍ବିରୁଦ୍ଧତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଐକ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥମ୍ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟେନ ପ୍ରତୀୟମାନସ୍ୟୈକ୍ୟସ୍ୟୋପପତ୍ତ୍ୟର୍ଥମ୍ । ସ୍ୱରୂପେ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପେ । ସାମ୍ପ୍ର-ଦାୟିକାଃ ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ମପାଦାଦୟଃ ।

ସ୍ୱମତମଥ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ ବୟନ୍ତ୍ୱିତି । ଏତେନ ପୂର୍ବମତସ୍ୟାସ୍ୱାରସ୍ୟଂ ସୂଚିତମ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ଏକାଂଶକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅପର ଅଂଶର ବୋଧକ ହୋଇଥାଏ ସେଠାରେ ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । ଯଥା 'ଇଏ ସେହି ଦେବଦତ୍ତ' । ଏଠାରେ ତତ୍କାଳୀନ ଓ ଏତତ୍କାଳୀନ ବାଚକ 'ସଃ' ଓ 'ଅୟଂ' ବିଶେଷଣ ଦୁଇଟିର ଭେଦ ଥିବାରୁ ତତ୍କାଳ-ବିଶିଷ୍ଟ ଦେବଦତ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଦୁଇଟି ଅଭିନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ ତତ୍କାଳ ଓ ଏତତ୍କାଳରୂପ ବିଶେଷଣାଂଶ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବିଶେଷ୍ୟାଂଶ ମାତ୍ରର ବୋଧକ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା ହେଲା । ଯଥା ବା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ 'ତତ୍' ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱାଦିବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟ ଓ 'ତ୍ୱମ୍' ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଅନ୍ତଃକରଣବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟ ଏଇ ଦୁଇଟି ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଅଭେଦ ସମ୍ଭବ ନ ହେଉଥିବାରୁ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣରୂପ ବିଶେଷଣାଂଶ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବିଶେଷ୍ୟ ଅଂଶରେ ଲକ୍ଷଣା କରାହୁଏ । ଏହା ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣା, ଏହି ମତଟି ସମ୍ପ୍ରଦାୟଗତ ବୈଦାନ୍ତିକ ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ 'ସୋଽୟଂ'

मेकदेश-परत्वेऽपि न लक्षणा, शक्त्युपस्थितयोर्विशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयाविरोधात् । यथा घटोऽनित्य इत्यत्र घटपद-वाच्यैकदेश-घटत्वस्यायोग्यत्वेऽपि योग्य-घटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः । यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः। यथा नित्यो घट इति । अत्र घटपदाद् घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या

ତଦ୍ଭିନ୍ନେତୁ ଶକ୍ତ୍ୟୈବ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟପ୍ରତୀତ୍ୟୁପପତ୍ତୌ ଲକ୍ଷଣାଶ୍ରୟଣମନ୍ୟାଯ୍ୟମିତି। ତଥା ସ୍ୱୈକ୍ତମାଗ୍ରଣ୍ୟୈରଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧୌ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟାଗମବାଧତ୍ୱପ୍ରକରଣେ — ସୋଽୟଂ ଦେବ-ଦତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ ଇବ ଶକ୍ତ୍ୟୈକଦେଶସ୍ୟାନ୍ୱୟସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ବିଶେଷଣବାଧେନ ବିଶେଷ୍ୟମାତ୍ରାନ୍ୱୟସ୍ୟୈବାତ୍ର ଲକ୍ଷଣଶବ୍ଦେନ ବ୍ୟପଦେଶାଦିତି।

ଶକ୍ତ୍ୟୁପସ୍ଥିତଯୋରିତି। ଯଥା ନାନାର୍ଥକ-ଶବ୍ଦାନାଂ ନାନାର୍ଥଶକ୍ତତ୍ୱେଽପ୍ୟେ-କାର୍ଥେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ନିଶ୍ଚୟେନୈକାର୍ଥୋପସ୍ଥାପକତ୍ୱମ୍, ତଦ୍ୱଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟବାଚକାନାମପି ତଦାଦିପଦାନାଂ ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୱରୂପମାତ୍ରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନିଶ୍ଚୟେନ ତନ୍ନୈବ ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୱରୂପ-ମାତ୍ରେ ତତ୍ପଦାନାଂ ସଂସ୍କାରୋଦ୍‌ବୋଧାତ୍ ସ୍ମୃତିରୂପକାର୍ଯ୍ୟଜନନେ ସଂସ୍କାରସ୍ୟ ସହକାରିତ୍ୱାତ୍ ତଦାଦିପଦଜ୍ଞାନ-ସହକୃତାତ୍ ତତ୍ସଂସ୍କାରାଦ୍ ବିଶେଷ୍ୟମାତ୍ରୋପସ୍ଥିତିଃ ଶକ୍ତ୍ୟୈବ ଭବତୀତି ଲକ୍ଷଣା ନାଶ୍ରୟଣୀୟେତି ଭାବଃ। ଅତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ଯଥେତି। ଘଟପଦବାଚ୍ୟେତି। ଜାତିବିଶିଷ୍ଟବ୍ୟକ୍ତିଶକ୍ତିବାଦେ ଘଟପଦବାଚ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ୱାବଂଶୌ ଘଟତ୍ୱଂ ଘଟଶ୍ଚେତି। ଅତ ଏବ ଘଟତ୍ୱସ୍ୟ ଘଟପଦବାଚ୍ୟୈକଦେଶତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ଘଟଘଟତ୍ୱାଦ୍ ବାଚ୍ୟୈକଦେଶଯୋର୍ଘଟ-ଘଟତ୍ୱୟୋ

ଲକ୍ଷଣାଭ୍ୟୁପଗମ ଇତି।

ଅନୁବାଦ

ଦେବଦତ୍ତ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ବିଶିଷ୍ଟବାଚକ ପଦ ଏକାଂଶର ବୋଧକ ହେଲେ ମ
ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ। ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଟିର ବି
ଇତା ବଶତଃ ଅଭେଦାନ୍ୱୟ ବାଧିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ 'ବିଶେଷ୍ୟାଂଶ ଦୁଇଟିର ଶ
ଦ୍ୱାରା ହିଁ ବୋଧ ହେବାରେ ବାଧା ନାହିଁ। ଯେମିତି 'ଘଟ ଅନିତ୍ୟ' ଏଠା
ଘଟପଦବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଏକାଂଶ ଘଟତ୍ୱ ସହିତ ଅନିତ୍ୟତ୍ୱର ଅନ୍ୱୟ ବାଧିତ ହେଲେ
ଘଟବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ଅନ୍ୱୟର ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଥିବାରୁ ଅନିତ୍ୟତ୍ୱର ଅନ୍ୱୟ ହୁ
ଯେଉଁଠାରେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଏକଦେଶ ବିଶେଷଣରୂପରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ, ସେଠା
ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ବିଶେଷର ଉପସ୍ଥିତି ପାଇଁ ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ

तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा। एवमेव तत्त्वमसीति वाक्येऽ
लक्षणा, शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्-त्वम्-पदार्थयोरभेदान्वये वा
भावात्। अन्यथा गेहे घटः, घटे रूपं, घटमानयेत्यादौ घटत्व-गेहत्वा
भिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे ल
ରୂପସ୍ଥିତ-ସାମ୍ୟେଽପି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟେଣ ବିଶେଷ୍ୟତୟୋପସ୍ଥିତୈର୍ବିଶେଷଣାନ୍ୱୟାନୁ
ଆକାଂକ୍ଷାୟାଃ ସମ୍ଭାବିତା, ବିଶେଷଣସ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟସାକାଂକ୍ଷତ୍ୱାଦ୍ ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୟ
ବିଶେଷଣସାକାଂକ୍ଷତ୍ୱାତ୍। ବିଶେଷଣତୟୋପସ୍ଥିତସ୍ତୁ ନ ତାଦୃଶାକାଂକ୍ଷାୟାଃ ସ
ହିତା, ବିଶେଷଣସ୍ୟ ବିଶେଷଣାନ୍ତରାନ୍ୱୟେ ନିରାକାଂକ୍ଷତ୍ୱାତ୍। ତଦୋଦାହରଣେ
—ଯଥେତି। ଘଟତ୍ୱେ ଲକ୍ଷଣେତି। ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦୃଷ୍ଟନ୍ୟାୟଂ ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକେଽତି
—ଏବମେବେତି। ଶକ୍ତ୍ୟୈବ ବିଶେଷ୍ୟମାତ୍ରୋପସ୍ଥିତାବନ୍ୱୟାନବାହାଦେବେତି
କଥଂ ତଦନ୍ୱୟାନବାହ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଶକ୍ତ୍ୟେତି। ବାଧକାଭାବାଦିତି। ଶ
ୟୋର୍ବିଶିଷ୍ଟୟୋରଭେଦାନ୍ୱୟ-ବାଧେଽପି ତତ୍ତ୍ୱମ୍ପଦପୋସ୍ଥାପ୍ୟୟୋଃ ସ୍ୱରୂପଚୈତ
ୟୋରୈକ୍ୟାନ୍ୱୟେ ବାଧକାଭାବାତ୍, ଆକାଂକ୍ଷାଦୀନାଂ ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ ; ଅନ୍ୟଥେ
ବିଶେଷ୍ୟପରେଽପି ଲକ୍ଷଣା-ସ୍ୱୀକାରେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଆନୟେତ୍ୟାଦାବିତ୍ୟାଦିପ
ମୃଦଙ୍ଗଂ ବାଦୟେତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ। ଘଟତ୍ୱଗେହତ୍ୱାଦେରିତ୍ୟାଦିପ
ଘଟତ୍ୱରୂପତ୍ୱାଦେର୍ଘଟତ୍ୱାନୟନାଦେଶ୍ଚ ପରିଗ୍ରହଃ। ଅଭିମତାନ୍ୱୟବାଧାଯୋ
ତୟେତି। ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟାନ୍ୱୟ ବୋଧାଯୋଗ୍ୟତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଗେହେ ଘଟ
ବାକ୍ୟଂ ଗେହବୃତ୍ତିଘଟତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକମ୍, ପ୍ରକୃତ୍ୟର୍ଥଗେହସ୍ୟ ସପ୍ତମ୍ୟର୍ଥବୃତ୍ତୌ
ଚ ପ୍ରଥମାନ୍ତ-ଘଟପଦୋପସ୍ଥାପ୍ୟେ ଘଟେଽନ୍ୱୟସ୍ୟ ବକ୍ତୁରଭିପ୍ରେତତ୍ୱାତ୍। ଏବଂ

ଅନୁବାଦ

ଯଥା—'ଘଟ ନିତ୍ୟ', ଏଠାରେ ଘଟ ପଦର ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ଘଟ
ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ତେଣୁ ଘଟ ପଦର ଘଟତ୍ୱରେ ଲକ୍ଷଣା କର
ହେବ। ଏପରିଭାବରେ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୱୀ
କରିବାର ଦରକାର ନାହିଁ। ତତ୍ ଓ ତ୍ୱଂ ପଦର ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବ
ଚୈତନ୍ୟ-ରୂପବିଶେଷ୍ୟାଂଶର ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଅନ୍ୱୟବୋଧ ହେବାରେ
ନାହିଁ। ଯଦି ଏହି ନିୟମ ସ୍ୱୀକାର କରି ନ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ 'ଗେହେ
'ଘଟେ ରୂପମ୍', 'ଘଟମାନୟ' ଇତ୍ୟାଦିସ୍ଥଳରେ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥିତ ଗୃହତ୍ୱ ଘଟ

स्यात् । तस्मात् तत्-त्वमसीति वाक्ये आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगम-वादेन बोध्या । जहदजहल्लक्षणोदाहरणन्तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव । तत्र शक्य-काकत्व-परित्यागेनाऽशक्य-दध्युपघातकत्व-पुरस्कारेण काकेऽकाके च काकशब्दस्य प्रवृत्तेः ।

लक्षणाबीजन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव, न त्वन्वयानुपपत्तिः, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वयानुपपत्त्यभावात्, गङ्गायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि

ତୂପମିତ ବାକ୍ୟଂ ଘଟବୃତ୍ତିରୂପ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକମ୍ । ଏବଂ ଘଟମାନୟେତି ବାକ୍ୟମପି ଘଟକର୍ମକାନୟନତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକମ୍ । ନନ୍ୱେବଂ ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୌ ଲକ୍ଷଣାନଙ୍ଗୀକାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ଲକ୍ଷଣୋକ୍ତେଃ କା ଗତିରିତ୍ୟତ ଆହ—ତସ୍ମାଦିତି । ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦୌ ଲକ୍ଷଣାୟା ଅନାବଶ୍ୟକତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଭ୍ୟୁପଗମବାଦେନେତି । ବିଶେଷପରୀକ୍ଷା-ର୍ଥୋଽପରୀକ୍ଷିତାଭ୍ୟୁପଗମୋଽଭ୍ୟୁପଗମବାଦସ୍ତେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱମତେନ ଜହଦଜହ-ଲ୍ଲକ୍ଷଣୋଦାହରଣମାହ—ଜହଦଜହଦିତି ।

ନନ୍ୱେବଂ ଲକ୍ଷଣୋପସ୍ଥିତିଃ କାଦାଚିତ୍କୀ ନ ସ୍ୟାତ୍, ସ୍ୱବୋଧସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ଯତ୍ର କୁତ୍ରଚିତ୍ ସର୍ବଦୈବସତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଲକ୍ଷଣାବୀଜନ୍ତ୍ୱିତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତି-ରେବେତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତିପ୍ରତିସନ୍ଧାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତି-ପ୍ରତିସନ୍ଧାନସ୍ୟ କାଦାଚିତ୍କତ୍ୱାତ୍ ତଜ୍ଜନ୍ୟସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାଜ୍ଞାନସ୍ୟ କାଦାଚିତ୍କତ୍ୱମ୍ । ତେନ ସ୍ୱବୋଧସମ୍ବନ୍ଧରୂପାୟା ଲକ୍ଷଣାୟା ଯତ୍ର କୁତ୍ରଚିତ୍ ସର୍ବଦା ସତ୍ତ୍ୱେଽପି ନ ତସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ଧର୍ମ ସହିତ ଘଟ, ରୂପ ଓ ଆନୟନାଦିର ଅନ୍ୱୟଯୋଗ୍ୟତା ନ ଥିବାରୁ ଗୃହ, ଘଟ ଇତ୍ୟାଦିର ବିଶେଷ୍ୟମାତ୍ରବୋଧକତା ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । କିନ୍ତୁ ଏହା କେବେହେଁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅତଏବ ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ 'ତତ୍ତ୍ୱମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଯେ ଲକ୍ଷଣାର କଥା କହିଛନ୍ତି, ତାହା ଆପାତତଃ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ଜହଦଜହଲ୍ଲକ୍ଷଣାର ଉଦାହରଣ ହେଉଅଛି 'କାକେଭ୍ୟୋ ଦଧି ରକ୍ଷ୍ୟତାମ୍' ଇତ୍ୟାଦି । ଏଠାରେ ଶକ୍ୟ କାକତ୍ୱ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅଶକ୍ୟ ଦଧ୍ୟୁପଘାତକବସ୍ତୁମାତ୍ରର ହିଁ ବୋଧ ହେଲା । ଲକ୍ଷଣାର ବୀଜ (କାରଣ) ହେଉଅଛି ଯେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପପତ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଭଳି ଅର୍ଥବୋଧ ଅଭିପ୍ରାୟରେ

सम्भवात् । लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः, किन्तु वाक्यवृत्तिरपि । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरायां नद्यामिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा ।

ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा ? उच्यते । शक्य

ସର୍ବଦୋପସ୍ଥିତିରିତି ଭାବଃ । ଅନୁପପତ୍ତ୍ୟଭାବାଦିତି । ଯଦ୍ୟନ୍ୱୟାନୁପପତ୍ତିର୍ଲକ୍ଷଣା-ବୀଜଂ ସ୍ୟାତ୍, କାକେଭ୍ୟୋ ଦଧି ରକ୍ଷ୍ୟତାମିତ୍ୟତ୍ର କାକପଦସ୍ୟ ଦଧ୍ୟୁପଘାତକେ ଲକ୍ଷଣା ନ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍କାରଣସ୍ୟାନ୍ୱୟାନୁପପତ୍ତେସ୍ତତ୍ରାଭାବାତ୍, ପଦାର୍ଥାନାମନ୍ୟୋନ୍ୟା-ନ୍ୱୟେ ବାଧକାଭାବାତ୍ । ଅସ୍ତି ଚ ତତ୍ର ଲକ୍ଷଣା । ତସ୍ମାଦନ୍ୱୟାନୁପପତ୍ତିର୍ନ ଲକ୍ଷଣାବୀଜମ୍, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରେବ ।

ଇତ୍ଥଂ ଲକ୍ଷଣା ପଦମାତ୍ରବୃତ୍ତିର୍ନ ତୁ ବାକ୍ୟବୃତ୍ତିଃ, ଶକ୍ତିଶୂନ୍ୟସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ଶକ୍ୟ-ଭାବେନ ଶକ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେରିତି ନୈୟାୟିକାଃ ମନ୍ୟନ୍ତେ, ତାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହ—ଲକ୍ଷ-ଚେତି । ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣାମୁଦାହରତି—ଗମ୍ଭୀରାୟାମିତି ।

ନନ୍ୱେବମପି ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣା ନ ସ୍ୟାତ୍, ବାକ୍ୟସ୍ୟ ଶକ୍ତ୍ୟଭାବେନ ଶକ୍ୟାଭାବାଦି-ତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ଉଚ୍ୟତ ଇତି । ଶକ୍ୟେତି

ଅନୁବାଦ

ବକ୍ତା ବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି, ଶକ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱାରା ତାର ଉପପତ୍ତି ନ ହେଲେ ଲକ୍ଷ... କରିବାକୁ ହୁଏ । ଅନ୍ୱୟର ଅନୁପପତ୍ତି ଲକ୍ଷଣାର କାରଣ ନୁହେଁ । ଯେହେତୁ 'କାକେଭ୍ୟୋ ଦଧି ରକ୍ଷ୍ୟତାମ୍' ଏଠାରେ ଶକ୍ୟାର୍ଥ କାକ ସହିତ ରକ୍ଷଣାଦି କ୍ରିୟା... ଅନ୍ୱୟ ହେବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ । 'ଗଙ୍ଗାୟାଂ ଘୋଷ' ଇତ୍ୟାଦିସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୱୟାନୁପପତ୍ତିକୁ ବାଦ ଦେଇ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପପତ୍ତିକୁ ଲକ୍ଷଣାର କାରଣ ବୋ... କୁହାଯାଇପାରେ ।

ନୈୟାୟିକମାନେ କେବଳ ପଦର ହିଁ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ, ବାକ୍ୟର ଶକ୍ତି ନ ଥିବା... ଶକ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରୂପା ଲକ୍ଷଣା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ଏହା କହିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବେଦା... ମତରେ ଲକ୍ଷଣା ଯେ କେବଳମାତ୍ର ପଦଗତ ହେବ ଏଭଳି କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ, ତାହା ବାକ୍ୟଗତ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଯେମିତି 'ଗମ୍ଭୀରାୟାଂ ନଦ୍ୟାଂ ଘୋଷ' ଏଠାରେ 'ଗଭୀରାୟାଂ ନଦ୍ୟାମ୍' ଏହି ପଦଦ୍ୱୟ ରୂପ ବାକ୍ୟର ତୀରରେ ଲକ୍ଷଣା ହୁଏ । ପ୍ର:—ଅଚ୍ଛା, ବାକ୍ୟରେ ଶକ୍ତି ନ ଥିବାରୁ ଶକ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରୂପା ଲକ୍ଷଣା କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେଲା ? ଉ:—ପଦସମ୍ବନ୍ଧ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାପିତ ହୁଏ

यत् पदसम्बन्धेन ज्ञाप्यते, तत्सम्बन्धो लक्षणा। शक्तिज्ञाप्यश्च यथा पदार्थ-स्तथा वाक्यार्थोऽपीति न काचिदनुपपत्तिः। एवमर्थवादवाक्यानां प्रशंसा-रूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा। सोऽरोदीदित्यादि-निन्दार्थवादानां निन्दितत्वे लक्षणा। अर्थवादगत-पदानां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षणया तदुपस्थिति-सम्भवे पदान्तर-वैयर्थ्यं स्यात्। एवञ्च विध्यपेक्षित-प्राशस्त्यरूप-पदार्थ-प्रत्यायकतयाऽर्थवाद-पदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैक-वाक्यत्वं

ପଦସମ୍ବନ୍ଧେନ ଶକ୍ତ୍ୟା ଯଦ୍ ଜ୍ଞାପ୍ୟତେ ବୋଧ୍ୟତେ, ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଲକ୍ଷଣେତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଥା ଚ ସ୍ୱବୋଧ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧିତ୍ୱଂ ଲକ୍ଷଣାୟା ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍। ବାକ୍ୟାର୍ଥୋଽପୀତି। ଶକ୍ତ୍ୟା ସାକ୍ଷାଜ୍ ଜ୍ଞାପ୍ୟଃ ପଦାର୍ଥଃ, ବାକ୍ୟାର୍ଥସ୍ତୁ ପରମ୍ପରୟା ପଦାର୍ଥପ୍ରତିପାଦନଦ୍ୱାରା। ଏବମିତି। ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣାସିଦ୍ଧାବିତ୍ୟର୍ଥଃ। ନନ୍ୱର୍ଥବାଦବାକ୍ୟଘଟକପଦବିଶେଷେ ଏବ ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୟାନ୍ନ ପୁନର୍ବାକ୍ୟେ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଅର୍ଥବାଦେତି। ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟେ ଇତି। ବିଧେୟପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ନିନ୍ଦିତତ୍ୱସ୍ୟାପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମେତତ୍। ପଦାନ୍ତରେତି। ବିଧେୟପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟେ... ବୈୟର୍ଥ୍ୟମିତି। ଏକେନୈବ ପଦେନ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥପ୍ରତୀତ୍ୟୁପପତ୍ତୌ ପଦାନ୍ତରାଣାମ-ବୋଧକତୟାଽପ୍ରାମାଣ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି ଭାବଃ। ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣାୟାଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଏବଞ୍ଚେତି। ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣାସିଦ୍ଧୌ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ। ନନ୍ୱସ୍ତୁ ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣା, ତଥାପ୍ୟ-ର୍ଥବାଦାନାଂ କଥଂ ବିଧ୍ୟେକବାକ୍ୟତେତ୍ୟତ ଆହ—ପଦାର୍ଥପ୍ରତ୍ୟାୟକତୟେତି। ନନ୍ୱସ୍ତ୍ୱେକବାକ୍ୟତା, ତଥାପି କଥଂ ପଦୈକବାକ୍ୟତା, ଅର୍ଥବାଦସ୍ୟ ବାକ୍ୟତ୍ୱା-ଦିତ୍ୟତ ଆହ—ପଦସ୍ଥାନୀୟତୟେତି। ଯଥା ହି ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟପଦଂ ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟରୂପଂ

ଅନୁବାଦ

ତାର ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ଲକ୍ଷଣା। ପଦାର୍ଥ ଭଳି ବାକ୍ୟାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତିଜ୍ଞାପ୍ୟ ଅଟେ। ଅତଏବ ବାକ୍ୟରେ ଲକ୍ଷଣା ହେବାର କୌଣସି ଅନୁପପତ୍ତି ନାହିଁ। ଏହିପରି ଭାବରେ 'ବାୟବ୍ୟଂ ଶ୍ୱେତମାଲଭେତ' ଇତ୍ୟାଦି ବିଧିବାକ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରଶଂସାରୂପ 'ବାୟୁର୍ବୈ କ୍ଷେପିଷ୍ଠା ଦେବତା' ଇତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥବାଦ ବାକ୍ୟର ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଲକ୍ଷଣା ହୋଇଥାଏ। 'ସୋଽରୋଦୀତ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥବାଦ ବାକ୍ୟର ରଜତଦାନର ନିନ୍ଦାଭିପ୍ରାୟରେ ନିନ୍ଦିତତ୍ୱେ ଲକ୍ଷଣା ହୋଇଥାଏ। ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ପଦର ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଗୋଟିଏ ପଦର ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟରୂପ ଅର୍ଥର ବୋଧ ସମ୍ଭବ ହେଉଥିବାରୁ ପଦାନ୍ତରର ପ୍ରୟୋଗ ବ୍ୟର୍ଥ ହୁଏ। ଏଥିପାଇଁ

भवतीत्यर्थवाद-वाक्यानां पदैकवाक्यता । क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता ? यत्र प्रत्येकं भिन्न-भिन्न-संसर्ग-प्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकांक्षावशेन महा-वाक्यार्थ-बोधकत्वम्, तत्र वाक्यैकवाक्यता । यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेतेत्यादि-वाक्यानां समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां च परस्परा-पेक्षिताङ्गाङ्गिभाव-बोधकतयैकवाक्यत्वम् । तदुक्तं भट्टपादैः—

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥

ପଦାର୍ଥଂ ବୋଧୟତି, ତଦ୍ୱଦର୍ଥବାଦୋଽପୀତି ତସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟାପି ସତୋ ପଦକାର୍ଯ୍ୟ-କାରତ୍ୱେନ ପଦସ୍ଥାନୀୟତା, ଅତସ୍ତଦେକବାକ୍ୟତା ପଦୈକବାକ୍ୟତେତି ଭାବଃ । ବିଧିପଦେନ ବିଧିବାକ୍ୟେନ । ଏକବାକ୍ୟତ୍ୱାମ୍ ଏକାର୍ଥବୋଧକତ୍ୱଂ, ଦ୍ୱୟୋଃ ସାକାଂକ୍ଷୟୋଃ ପରସ୍ପର-ସମ୍ବନ୍ଧାଦିତି ଭାବଃ । ତଥା ଚ ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟମନ୍ୟୋନ୍ୟା-ପେକ୍ଷିତମର୍ଥଂ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ପରସ୍ପରାକାଂକ୍ଷୟା ମିଳିତ୍ୱୈକବାକ୍ୟତାଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । ତଦେବ ବାକ୍ୟାନାମେକବାକ୍ୟତ୍ୱଂ ବାକ୍ୟୈକବାକ୍ୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ତତ୍ର ଭଟ୍ଟୋକ୍ତିଂ

ଅନୁବାଦ

ବିଧିବାକ୍ୟରେ ଆକାଂକ୍ଷିତ ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟରୂପ ପଦାର୍ଥର ବୋଧକ ହେଉଥିବାରୁ ଅର୍ଥ-ବାଦ ବାକ୍ୟ ପଦସ୍ଥଳୀୟ ହେଲା । ଏହିଭାବରେ ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟ ସହିତ ବିଧି-ବାକ୍ୟର ଏକବାକ୍ୟତା ରହିଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କର ପଦୈକବାକ୍ୟତା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

ପ୍ରଃ—ଏସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପଦୈକବାକ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବାକ୍ୟୈକବାକ୍ୟତା କେଉଁଠି ରହିବ ? ଉଃ—ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ବାକ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧର ପ୍ରତିପାଦକ ହୋଇ ପରସ୍ପର ଆକାଂକ୍ଷାବଶତଃ ମିଳିତଭାବରେ ଗୋଟିଏ ମହାବାକ୍ୟାର୍ଥର ବୋଧ ଜନ୍ମାଏ, ସେଠାରେ ବାକ୍ୟୈକବାକ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରି ହୁଏ । ଯଥା 'ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସାଭ୍ୟାଂ ଯଜେତ' ଇତ୍ୟାଦି ସହିତ 'ସମିଧୋ ଯଜତି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟର ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବରେ ମିଳିତ ହୋଇ ବିଶିଷ୍ଟାର୍ଥର ବୋଧକ ହେଉ-ଥିବାରୁ ଏହାର ବାକ୍ୟୈକବାକ୍ୟତା ରକ୍ଷିତ ହେଲା । ଏହାକୁ ସମର୍ଥନ କରି କୁମାରିଲ ଭଟ୍ଟ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—"ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଅର୍ଥର ବୋଧ ଜନ୍ମାଇ ପରେ ବିରତ ବ୍ୟାପାର ହୋଇଗଲେ ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବ ସାପେକ୍ଷରେ ପୁନରାୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ମିଳିତଭାବରେ ବାକ୍ୟୈକବାକ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

इति। एवं द्विविधोऽपि पदार्थो निरूपितः। तदुपस्थितिश्चासत्तिः। सा च शाब्दबोधे हेतुः, तथैवान्वय-व्यतिरेक-दर्शनात्। एवं महावाक्यार्थ-बोधेऽवान्तरवाक्यार्थ-बोधो हेतुः, तथैवान्वयाद्यवधारणात्।

क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते। तत्र तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तात्पर्यम्,

ପ୍ରମାଣସ୍ୟେତି—ତଦୁକ୍ତମିତି। ଭଟ୍ଟପାଦୈଃ କୁମାରିଲଭଟ୍ଟପାଦୈଃ। ସ୍ୱାର୍ଥେତି। ସ୍ୱାର୍ଥବୋଧେ ସ୍ୱସ୍ୱାର୍ଥବୋଧେ ସମାପ୍ତାନାଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତାନାଂ, କୃତସ୍ୱାର୍ଥବୋଧାନାମିତି ଯାବତ୍। ବାକ୍ୟାନାଂ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟାନାମଙ୍ଗାଙ୍ଗିତ୍ୱାଦ୍ୟ-ପେକ୍ଷୟାଽଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବାଦ୍ୟାକାଂକ୍ଷୟାଽର୍ଥବାଦାଦୌ ସ୍ତବ୍ୟସ୍ତାବକଭାବାଦ୍ୟପେକ୍ଷୟା ପୁନଃ ସଂହତ୍ୟ ମିଳିତ୍ୱୈକବାକ୍ୟତ୍ୱଂ ଜାୟତ ଇତି ଶ୍ଳୋକାର୍ଥଃ। ପଦାର୍ଥନିରୂପଣମୁପସଂହରତି—ଏବମିତି।

ପଦାର୍ଥନିରୂପଣସ୍ୟୋପଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟନ୍ନାସତ୍ତେଃ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱଂ ପ୍ରମାଣୟିତୁଂ ସ୍ମାରୟତି—ତଦୁପସ୍ଥିତିରିତି। ବୃତ୍ତ୍ୟା ପଦଜନ୍ୟ-ପଦାର୍ଥୋପସ୍ଥିତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ। ଏବମିତି। ତଥା ଶାବ୍ଦବୋଧେ ଆକାଂକ୍ଷାଦିକଂ କାରଣମ୍, ତଥେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଅବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥେତି। ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟାର୍ଥେତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଥା ଚ ମହାବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧଂ ପ୍ରତି ନାସତ୍ତିର୍ହେତୁଃ, ତଦ୍ଧେତୁଭୂତାଖଣ୍ଡବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧଂ ହେତୁଭୂତାୟାସ୍ତସ୍ୟାଃ ଜନକ-ଜନକତ୍ୱେନାନ୍ୟଥାସିଦ୍ଧତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ।

ଅବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧସତ୍ତ୍ୱେ ମହାବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧସତ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟେବଂରୂପେଣାନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକନିଶ୍ଚୟାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ। ଆଦିପଦେନ ବ୍ୟତିରେକପରିଗ୍ରହଃ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମିତି। ଆକାଂକ୍ଷାଯୋଗ୍ୟତାସତ୍ତ୍ୱସ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି ପଠନକ୍ରମ-ପ୍ରାପ୍ତମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ନୈୟାୟିକାସ୍ତାବତ୍ ତତ୍-

ଅନୁବାଦ

ଏହିପରିଭାବରେ ଶକ୍ୟ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ପଦାର୍ଥର ନିରୂପଣ କରାଗଲା। ଏହିପର ପଦାର୍ଥର ଉପସ୍ଥିତିକୁ ଆସତ୍ତି-ବୋଲାଯାଏ। ଶାବ୍ଦବୋଧ ପ୍ରତି ସେହି ଆସତ୍ତିର କାରଣତା ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ବଳରେ ସିଦ୍ଧ ହେଲା। ଏହିପର ଭାବରେ ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହାବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧ ପ୍ରତି ଅବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥ କାରଣ ହୋଇଥାଏ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମିକ ଭାବରେ ପ୍ରାପ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି। "ତତ୍ ଅର୍ଥଜ୍ଞାପନେଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚରିତତ୍ୱ" ହିଁ 'ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ' ଏହା କୁହାଯାଇପାରେ ନାହିଁ।

अर्थज्ञान-शून्येन पुरुषेणोच्चरिताद् वेदादर्थभान-प्रसङ्गात्, अयमध्यापकोऽव्युत्पन्न इति विशेषदर्शनेन तात्पर्य-भ्रमस्याप्यभावात् । न चेश्वर- तात्पर्य-ज्ञानात् तत्र शाब्दबोध इति वाच्यम्, ईश्वरानङ्गीकर्त्तुरपि तद्वाक्यार्थ—प्रतिपत्ति-दर्शनात् । उच्यते । तत्प्रतीति-जनन-योग्यत्वं तात्पर्यम् । गेहे घट इति

ପ୍ରତୀତୀଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚରିତତ୍ୱଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମାହୁଃ, ତନ୍ମତମପାକର୍ତ୍ତୁମୁପକ୍ରମତେ—ତନ୍ନେତି । ନୈୟାୟିକାଦ୍ୟୁକ୍ତେଷୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଲକ୍ଷଣେଷୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ପ୍ରତୀତୀଚ୍ଛୟେତି । ବକ୍ତା ହି ପରସ୍ୟ ସ୍ୱବୋଧ-ସଦୃଶ-ବୋଧୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟେଽସ୍ମାଦ୍ବାକ୍ୟାଦୟମର୍ଥୋ ବୋଦ୍ଧବ୍ୟ ଇତ୍ୟାକାରକେଚ୍ଛୟା ବାକ୍ୟମୁଚ୍ଚାରୟତି । ତସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟୈତଦର୍ଥପ୍ରତୀତୀଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚାରଣାଦ୍ ଯଚ୍ଛ୍ରୋତୁସ୍ତତ୍ପ୍ରତୀତୀଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚରିତତ୍ୱାବଧାରଣମ୍, ତାଦୃଶଂ ତତ୍ପ୍ରତୀତୀଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚରିତତ୍ୱଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମିତି ଭାବଃ ! ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନଃ ତଦ୍ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟଃ । ବିଶେଷଦର୍ଶନେନ ବିଶେଷନିଷ୍ଠତ୍ୱେନ, ଭ୍ରମବିରୋଧିବ୍ୟାପ୍ତି-ନିଷ୍ଠତ୍ୱେନେତି ଯାବତ୍ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭ୍ରମସ୍ୟାପୀତି । ଯସ୍ୟ ବକ୍ତୁରର୍ଥଜ୍ଞାନ-ଶୂନ୍ୟତ୍ୱଂ ନୈବାବଧାରିତମ୍, ତସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭ୍ରମସମ୍ଭବେଽପି ଯସ୍ୟ ବକ୍ତୁରର୍ଥଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟତ୍ୱମବଧାରିତମ୍, ତସ୍ୟ ତାଦୃଶଭ୍ରମଜ୍ଞାନମପି ନୈବ ଭବେତ୍, ଭ୍ରମବିରୋଧିନୋଽର୍ଥଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟତ୍ୱ-ନିଶ୍ଚୟସ୍ୟ ତସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ତସ୍ୟ ବକ୍ତୁସ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଭାବେଽପୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସତ୍ତ୍ୱାତ୍ ତଜ୍ଜ୍ଞାନାଚ୍ଛ୍ରୋତୁଃ ଶାବ୍ଦବୋଧଃ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନ ଚେତି । ତସ୍ୟ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନୋ-

ଅନୁବାଦ

କାରଣ, ତାହାହେଲେ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷକର୍ତ୍ତୃକ ଉଚ୍ଚାରିତ ବେଦପାଠରୁ ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଅର୍ଥବୋଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଏଠାରେ ବକ୍ତାର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ନ ଥିବାରୁ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଅର୍ଥବୋଧେଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭ୍ରମ ମଧ୍ୟ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଯେଉଁଠାରେ 'ଏହି ଅଧ୍ୟାପକ ଅବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ, ଏହିପରି ବିଶେଷଜ୍ଞାନ ରହିଅଛି, ସେଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଭ୍ରମ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯଦି କୁହାଯାଏ, ଏଠାରେ ଈଶ୍ୱରୀୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନରୁ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୋଇପାରିବ, ଏଇ ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ । କାରଣ, ଯେଉଁମାନେ ଈଶ୍ୱର ମାନନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବି ସେଠାରେ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୋଇଥାଏ

ଉଃ—(ସିଦ୍ଧାନ୍ତ) ତତ୍ତତ୍ ଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ଜନ୍ମାଇବାର ଯୋଗ୍ୟତା ହିଁ 'ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ' ଅଟେ । 'ଗେହେ ଘଟଃ' ଏଇ ବାକ୍ୟରେ ଗୃହ ଓ ଘଟ ଉଭୟର

वाक्यं गेहे घटसंसर्ग-प्रतीति-जनन-योग्यम्, न तु पटसंसर्ग-प्रतीति-जनन-योग्यमिति तद्वाक्यं घटसंसर्गपरम्, न तु पट-संसर्गपरमिति व्यपदिश्यते ।

ननु सैन्धवमानयेत्यादि-वाक्यं यदा लवणानयन-प्रतीतीच्छया प्रयुक्तम्, तदाप्यश्वसंसर्ग-प्रतीति-जनने स्वरूपयोग्यतासत्त्वाल्लवण-परत्वदशायामप्यश्वादि-संसर्गज्ञानापत्तिरिति चेन्न, तदीतर-प्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वस्यापि तात्पर्यं प्रति विशेषणत्वात् । तथा च यद् वाक्यं यत्प्रतीति-जनय-योग्यत्वे सति तदन्यप्रतीतींच्छयाऽनुच्चरितम्, तद् वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते । शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चरित-वेदवाक्यादौ च तत्प्रतीतीच्छाया एवाभावात् तदन्यप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावेन लक्षण-सत्त्वान्नाव्याप्तिः । न चोभय-

ଚରିତ-ବେଦାଦିବାକ୍ୟସ୍ଥଲେ । ଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ଈଶ୍ୱରାନଙ୍ଗୀକର୍ତ୍ତୁରପୀତି । ମୀମାଂସକାଦେରପୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ତୈର୍ନିତ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞେଶ୍ୱରାନଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ସମ୍ବନ୍ଧବୋଧ ଜନ୍ମାଇବାର ଯୋଗ୍ୟତା ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଗୃହ ଓ ପଟ ଉଭୟର ସମ୍ବନ୍ଧବୋଧ ଜନ୍ମାଇବାର ଯୋଗ୍ୟତା ନାହିଁ । 'ଅତଏବ ଏହିବାକ୍ୟ' ଗୃହଘଟ ସମ୍ବନ୍ଧ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ କିନ୍ତୁ ପଟସମ୍ବନ୍ଧ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ନୁହେଁ ଏହିପରି ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଏ ।

ପ୍ରଃ—ଅଚ୍ଛା, 'ସୈନ୍ଧବ ଆଣ' ଏହି ବାକ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ଲବଣ ଅଣାଇବା ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବି ସେଥିରେ ଅଶ୍ୱପ୍ରତୀତି ଜନ୍ମାଇବାର ସ୍ୱରୂପଯୋଗ୍ୟତା ରହିଥିବାରୁ ଲବଣତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ବାକ୍ୟରୁ ଅଶ୍ୱାଦିକର୍ମଙ୍କ ଆନୟନ ରୂପ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଉଃ—ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣରେ 'ଯାହା ତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥପ୍ରତୀତି ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ନୁହେଁ । ଏହି ବିଶେଷଣ ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ ଆପତ୍ତି ବାରିତ ହୋଇଯିବ ।

ଯେଉଁ ବାକ୍ୟ ତଦର୍ଥଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ନୁହେଁ, ଅଥଚ ତଦର୍ଥ ପ୍ରତୀତିଜନକଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ, ତାହାକୁ ତଦର୍ଥସଂସର୍ଗ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ବୋଲିଯାଉ । ଶୁକାଦିର ଉଚ୍ଚାରିତ ବାକ୍ୟ ଓ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନହୀନ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉଚ୍ଚାରିତ ବାକ୍ୟ କୌଣସି ଅର୍ଥପ୍ରତୀତି ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ 'ତଦନ୍ୟ ପ୍ରତୀତିର ଇଚ୍ଛାରେ ଅନୁଚ୍ଚରିତତ୍ୱ' ରହିଅଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲା

प्रतीतीच्छयोच्चरितेऽव्याप्तिः, तदन्यमात्र-प्रतीतीच्छयाऽनुच्चरितत्वस्य विवक्षितत्वात्। उक्त-प्रतीतिजनन-योग्यतायाश्चावच्छेदिका शक्तिः। अस्माकं तु मते सर्वत्र कारणतायाः शक्तेरेवाऽवच्छेदकत्वादिति न कोऽपि दोषः।

एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिजनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञान-जनकत्वे सिद्धे चतुर्थ-

ନନୁ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକଜ୍ଞାନଂ ହି ଯୋଗ୍ୟତାବଧାରଣ-କାରଣମ୍। ନ ଗୃହ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକଜ୍ଞାନମ୍, ତଦ୍‌ବିଷୟସ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକସ୍ୟ ଦୁର୍ନିରୂପ୍ୟତ୍ୱାତ୍। ନ ଚ ବାକ୍ୟତ୍ୱଂ ଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକମ୍, ଅତିପ୍ରସକ୍ତେଃ। ନାପି ତତ୍‌ପ୍ରତୀତିଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚରିତତ୍ୱମ୍, ଶୁକାଦିବାକ୍ୟେଽବ୍ୟାପ୍ତେଃ। ନାପି ତଦନ୍ୟପ୍ରତୀତିଚ୍ଛୟାନୁଚ୍ଚରିତତ୍ୱମ୍, ତଦପ୍ରତିସନ୍ଧାନେଽପି ତତ୍‌ପ୍ରତୀତିଚ୍ଛୟୋଚ୍ଚରିତତ୍ୱଜ୍ଞାନେ ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧୋଦୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଉକ୍ତପ୍ରତୀତୀତି। ନନୁ ଜନକନିଷ୍ଠ ଧର୍ମବିଶେଷସ୍ୟୈବ ଜନନଯୋଗ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଅନ୍ୟୂନାନତିରିକ୍ତବୃତ୍ତିଧର୍ମସ୍ୟୈବାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାତ୍। ଶକ୍ତିସ୍ତୁ ନୈବମ୍, ତସ୍ୟ ପଦବୃତ୍ତିତ୍ୱାତ୍। ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ଶକ୍ତିରବଚ୍ଛେଦକେତ୍ୟତ ଆହ—ଅସ୍ମାକଂ ତ୍ୱିତି। ଅଦ୍ୱୈତିନାଂ ମତେ ତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ। କାରଣତାୟା ଇତ୍ୟସ୍ୟାବଚ୍ଛେଦକତ୍ୱାଦିତ୍ୟନେନାନ୍ୱୟଃ। ଶକ୍ତେଃ କାରଣଗତାୟାଃ କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଲାୟା ଅତିରିକ୍ତାୟାଃ ଶକ୍ତେଃ। ନ ଦୋଷଃ ନାନନୁଗମଃ, ଶକ୍ତେରେକତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ; ନ ବା ଗୌରବମ୍, ପ୍ରାମାଣିକତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ।

ନନ୍ୱେବଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଲକ୍ଷଣେ ସତ୍ୟପି ତଜ୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱଂ ଭବତିନେ ବାଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟମ୍, ବିବରଣବିରୋଧାତ୍, ତତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱ-ନିରାକରଣାତ୍। ତତ୍ କଥଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱମଙ୍ଗୀକୃତମିତ୍ୟାଶଂକ୍ୟ ବିବରଣଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ୟଥା ବ୍ୟାଚଷ୍ଟେ—ଏବମିତି। ନନୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ନାହିଁ। ଯଦି କୁହାଯାଏ, ଉଭୟ ଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତିର ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ବାକ୍ୟସ୍ଥଳେ ଅବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ? ନା, ତାହା ହେବ ନାହିଁ। କାରଣ 'ଲବଣଣ୍ଣ ତଦନ୍ୟ' ଶବ୍ଦରେ 'ତଦନ୍ୟମାତ୍ର ପ୍ରତୀତିର ଇଚ୍ଛାରେ ଅନୁଚ୍ଚରିତ, ଏହିପରି କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅବ୍ୟାପ୍ତି ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ।

ଉକ୍ତ ପ୍ରତୀତି ଜନକ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅବଚ୍ଛେଦକ ହେଉଅଛି ଶକ୍ତି। ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ସର୍ବତ୍ର ଶକ୍ତିକୁ ହିଁ କାରଣତାବଚ୍ଛେଦକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ।

वर्णके तात्पर्यस्य शाब्दज्ञान-हेतुत्व-निराकरण-वाक्यं तत्प्रतीतीच्छयो-चरितत्व-रूप-तात्पर्यनिराकरणपरम्। अन्यथा तात्पर्य-निश्चय-फलक-वेदान्त-विचार-वैयर्थ्य-प्रसंगात्।

केचित् तु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन न तात्पर्यज्ञानं हेतुरित्येवंपरं चतुर्थ-वर्णकवाक्यम्। तात्पर्य-संशय-विपर्ययोत्तर-शाब्दज्ञानविशेषे च तात्पर्य-ज्ञानं हेतुरेव, इदं वाक्यमेतत्परमुतान्यपरमिति तात्पर्यसंशये तद्विपर्यये च तदुत्तर-वाक्यार्थ-निश्चयस्य तात्पर्य-निश्चयं विनाऽनुपपत्तेरित्याहुः।

ସାମାନ୍ୟସ୍ୟୈବ ଶାବ୍ଦବୋଧାହେତୁତ୍ୱଂ ବିବରଣକୃଭିରୁପପାଦିତମ୍, ନ ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ବିଶେଷସ୍ୟ। ତତ୍କଥମୁଚ୍ୟତେ ଈଦୃଶସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶାବ୍ଦବୋଧହେତୁତ୍ୱଂ ନିରା-କୃତମ୍, ନେଦୃଶସ୍ୟେତ୍ୟତ ଆହ—ଅନ୍ୟଥେତି।

ଅଦ୍ୱୈତବେଦାନ୍ତିକସ୍ୟ ମତମାହ—କେଚିଦିତି। ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନତ୍ୱାବଚ୍ଛେଦେନ ସମସ୍ତଶାବ୍ଦବୋଧଂ ପ୍ରତି। ନ ହେତୁରିତି। କ୍ୱଚିଚ୍ଛାବ୍ଦବୋଧାନନ୍ତରଂ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟା-ବଗମାତ୍ ତସ୍ୟ ନିଶ୍ଚିତପୂର୍ବବୃତ୍ତିତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ।

ନନ୍ୱସ୍ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାବଗମଃ ଶାବ୍ଦବୋଧକାରଣମ୍। ତଦବଗମସ୍ତୁ କୁତ ଇତ୍ୟତ

ଅନୁବାଦ

ଏହିଭାବରେ ତତ୍‌ପ୍ରତୀତି ଜନନ ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱରୂପ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର ଶାବ୍ଦବୋଧକାରଣତା ସିଦ୍ଧ ହେଉଥିବାରୁ ପଞ୍ଚପାଦିକା ବିବରଣର ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣକରେ ଯେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ଶାବ୍ଦବୋଧ ହେତୁତା ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା 'ତତ୍‌ପ୍ରତୀତି ଇଚ୍ଛାରେ ଉଚ୍ଚରିତତ୍ୱ' ରୂପ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନର ହେତୁତା ଖଣ୍ଡନାଭିପ୍ରାୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ। ତାହା ନ ହେଲେ ମୋକ୍ଷ-ଉପଯୋଗୀ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟ ପାଇଁ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ବିଚାର କରାହୁଏ, ତାହା ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇପଡ଼େ।

କେହି କେହି କହିଥାନ୍ତି, ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣକ କଥିତ ବିବରଣ ବାକ୍ୟର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏଇ ଯେ, ଶାବ୍ଦବୋଧ ମାତ୍ରର ପ୍ରତି ତତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନର ହେତୁତା ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ ଯେଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନର ସଂଶୟ ବା ବିପରୀତ ନିଶ୍ଚୟ ରହିଅଛି ସେଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟ ନ ହେଲେ ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଅତଏବ ସେପରି କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନର ହେତୁତା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ।

तच्च तात्पर्यं वेदे मीमांसा-परिशोधित-न्यायादेवावधार्यते। लोके तु प्रकरणादिना। तत्र लौकिक-वाक्यानां मानान्तरावगतार्थतयाऽनुवादकत्वम्। वेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतया नानुवादकत्वम्। तत्र लोके वेदे च कार्यपराणा-

ଆହ—ତଚ୍ଚେତି। ମୀମାଂସେତି। ମୀମାଂସଯା ବିଚାରେଣ ପରିଶୋଧିତୋ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷତୟୋପଲବ୍ଧୋ ଯୋ ନ୍ୟାୟୋ ଲିଙ୍ଗମ୍, ତସ୍ମାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଚ୍ଚଲିଙ୍ଗଂ ପଞ୍ଚାବୟବାତ୍ମକମଧିକରଣଂ ବୋପକ୍ରମାଦିକଂ ବେତ୍ୟନ୍ୟଦେତତ୍। ଲୌକିକ-ବାକ୍ୟସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହୋପାୟମାହ—ଲୋକେ ତ୍ୱିତି। ଲୌକିକବାକ୍ୟେ ତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ। ପ୍ରକରଣାଦିନେତି। ପ୍ରସ୍ତାବାଦିନେତ୍ୟର୍ଥଃ, ଆଦିପଦେନ ଲିଙ୍ଗାଦ୍ୟୁପସଂଗ୍ରହଃ। ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ବାକ୍ୟପଦୀୟେ—ବାକ୍ୟାତ୍ ପ୍ରକରଣାଦର୍ଥାଦୌଚିତ୍ୟାଦ୍ଦେଶକାଲତଃ। ଶବ୍ଦାର୍ଥାଃ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟନ୍ତେ ନ ରୂପାଦେବ କେବଲାତ୍ ॥ ଇତି ॥ କେଚିତ୍ ସଂସର୍ଗା-ଦୀନାମପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକତ୍ୱମାହୁଃ। ତଥା ଚ ତତ୍ରୈବ—ସଂସର୍ଗୋ ବିପ୍ରୟୋଗଶ୍ଚ ସାହଚର୍ଯ୍ୟଂ ବିରୋଧିତା। ଅର୍ଥଃ ପ୍ରକରଣଂ ଲିଙ୍ଗଂ ଶବ୍ଦସ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟ ସନ୍ନିଧିଃ ॥ ଇତି। ତତ୍ରେତି। ଲୌକିକବୈଦିକବାକ୍ୟେଷ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ। ବେଦେ ତଦ୍ୱୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମାହ—ବେଦେ ତ୍ୱିତି। ଅପୂର୍ବତୟା ପ୍ରମାଣାନ୍ତରେଣ ପ୍ରାଗନନୁଭୂତତୟା। ନାନୁବାଦକ-ତ୍ୱମିତି। ତଥା ଚ ତଦ୍ୱାକ୍ୟାନାମନଧିଗତାବାଧିତାର୍ଥବୋଧକତ୍ୱାନ୍ମୁଖ୍ୟଂ ପ୍ରମା-ଣମ୍। ଏବଞ୍ଚ ଲୌକିକବୈଦିକୟୋର୍ନାବିଶେଷ ଇତି ଭାବଃ।

। ଅନୁବାଦ

ସେଇ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ବେଦବାକ୍ୟଠାରେ ପୂର୍ବମୀମାଂସା ଓ ଉତ୍ତରମୀମାଂସା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ବିଚାରରୀତି ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଲୌକିକ ବାକ୍ୟଠାରେ ପ୍ରକରଣାଦିଦ୍ୱାରା ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ କରାଯାଏ। ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଲୌକିକ ବାକ୍ୟ ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବଜ୍ଞାତ ବସ୍ତୁକୁ ବିଷୟ କରିଥାଏ ବୋଲି ତାକୁ ଅନୁବାଦକ ବୋଲାଯାଏ। (ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଲୁହାଯାଉଅଛି—ମାଟିରେ ଘଟ ବସିଥିବାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି କୁହାଯାଏ ଯେ 'ଅତ୍ର ଘଟଃ ଅସ୍ତି' ପର୍ବତରେ ବହ୍ନି ଅଛି ଏହାକୁ ଅନୁମାନ କରି କୁହାଯାଏ ଯେ 'ପର୍ବତୋ ବହ୍ନିମାନ୍'। ଅତଏବ ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡିକ ପୂର୍ବଦୃଷ୍ଟ ବିଷୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅନୁବାଦକ ବାକ୍ୟ ଅଟେ)। କିନ୍ତୁ ବେଦବାକ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାକ୍ୟାର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ଦ୍ୱାରା ହୁଏ ନାହିଁ, ଏଣୁ ତାହା ଅନୁବାଦକ ନୁହେଁ। ଲୌକିକବାକ୍ୟ (ପୌରୁଷେୟ) ଓ ବୈଦିକ ବାକ୍ୟ

मिव सिद्धार्थानामप्यपूर्वतया प्रामाण्यम्, पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी-त्यादिषु सिद्धार्थेष्वपि पदानां सामर्थ्यावधारणात् । अत एव वेदान्त-

କାର୍ଯ୍ୟପରାଣୀମିତ । କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଲକୃତପ୍ରତିପାଦକାନାଂ ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଯଜେତେ-ତ୍ୟାଦୀନାମ୍ । କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟୈବେତି ଶେଷଃ । ସିଦ୍ଧାର୍ଥାନାଂ ଭୂତାର୍ଥବାଦାନାଂ ବଜ୍ରହସ୍ତଃ ପୁରନ୍ଦର ଇତ୍ୟାଦୀନାମ୍ ସିଦ୍ଧାର୍ଥସ୍ୟେତି ଶେଷଃ । ଅପୂର୍ବତୟା ମାନାନ୍ତରା-ନଧିଗତତୟା । ପ୍ରାମାଣ୍ୟମିତି । ଅନଧିଗତାର୍ଥବୋଧକତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ସାମର୍ଥ୍ୟା-ବଧାରଣାଦିତି । ହର୍ଷବିଷାଦାଦିଭିଃ ଶକ୍ତ୍ୟବଧାରଣାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅୟମାଶୟଃ :— ଯଥା କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥପରାଦ୍ ବାକ୍ୟାଦାଦ୍ୟା ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିସ୍ତଥୈବ ସିଦ୍ଧାର୍ଥପରାଦପି ଭବିତୁମର୍ହତି, ହର୍ଷାଦିହେତୋସ୍ତତ୍ରାପି ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ହି— ଅବିଦିତାର୍ଯ୍ୟଜନଭାଷାର୍ଥୋ ଦ୍ରବିଡ଼ଃ ପୁତ୍ରପଦାଙ୍କିତ-ପତ୍ରବାସପ୍ରଦର୍ଶନପୁରଃସରଂ ପୁତ୍ରସ୍ତେ ଜାତ ଇତ୍ୟାଦିବାର୍ତ୍ତା-ହାରବ୍ୟାହାରଂ ଶୃଣ୍ୱନ୍ ମୁଖପ୍ରସାଦାଦିଲିଙ୍ଗୈଃ ଶ୍ରୋତୁର୍ହର୍ଷାଦ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିମନୁମିନୋତି । ସା ଚ ନିମିତ୍ତମନ୍ତରେଣ ନ ସମ୍ଭବତି । ପ୍ରିୟବସ୍ତୁପ୍ରାପ୍ତିଶ୍ଚ ହର୍ଷହେତୁରିତି ସ୍ୱାତ୍ମନି ପ୍ରତି-ତମ୍ । ତତଃ ପରିଶେଷାତ୍ ପୁତ୍ରଜନ୍ମାଦ୍ୟେବ ତଦ୍ୱାକ୍ୟପ୍ରତିପାଦ୍ୟମିତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିସ୍ତର-ବଗଚ୍ଛତି । ତତଃ ପ୍ରତିପଦମାବାପୋଦ୍ୱାପାଭ୍ୟାଂ ବିଶେଷାର୍ଥେ ଶକ୍ତିଂ ଗୃହ୍ଣାତି । ନନ୍ୱେବମପି ବ୍ରହ୍ମଣି ବେଦାନ୍ତାନାଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍, ତତ୍ର ଶକ୍ତିଗ୍ରହା-ଯୋଗାତ୍, ଶକ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟୈବ ଶକ୍ତିବିଷୟତ୍ୱାତ୍, ବ୍ରହ୍ମଣଶ୍ଚ ତଦ୍ରହି-ତତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ— ଅତ ଏବେତି । ଶକ୍ୟତାବଚ୍ଛେଦକଧର୍ମରହିତେଽପି ସିଦ୍ଧେ

ଅନୁବାଦ

(ଅପୌରୁଷେୟ) ଉଭୟତ୍ର ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟବୋଧକ ବାକ୍ୟର ଯେମିତି ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ରହିଅଛି; ସେମିତି ସିଦ୍ଧାର୍ଥବୋଧକ ବାକ୍ୟର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ରହିଅଛି । ଯେହେତୁ ତାହା ଅପୂର୍ବ ଅର୍ଥାତ୍ ମାନାନ୍ତରାନଧିଗତ ବିଷୟକ ଅଟେ । (ମାନାନ୍ତରାନଧିଗତ ବିଷୟତ୍ୱଂ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରମାଣମ୍ ଏହା ପ୍ରମାଣର ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ) । 'ତୁମର ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ହୋଇଅଛି'; 'ତୁମର ଅବିବାହିତା କନ୍ୟା ଅନ୍ତଃସତ୍ତ୍ୱା ହୋଇଅଛି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଠାରୁ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଶାବ୍ଦବୋଧ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ସିଦ୍ଧାର୍ଥ ଯାଗାରେ ମଧ୍ୟ ପଦର ଶକ୍ତି ଅଛି । ଏଇଥିପାଇଁ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନ ମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ' ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟରେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ରହିଅଛି । ଏହା ବିଷୟ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ସବିଶେଷଭାବରେ ବୁଝାଯିବ ।

वाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यम्। यथा चैतत्, तथा विषय-परिच्छेदे वक्ष्यते।

तत्र वेदानां नित्यसर्वज्ञ-परमेश्वर-प्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति नैयायिका
वेदानां नित्यत्वेन निरस्त-समस्त-पुंदूषणतया प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसकाः
अस्माकं तु मते वेदो न नित्यः, उत्पत्तिमत्त्वात्। उत्पत्तिमत्त्वञ्च "अस्य मह
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस" इत्यादिश्रुते
नापि वेदानां त्रिक्षणावस्थायित्वम्, य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः, स एव मया
पीत्यादि-प्रत्यभिज्ञा-विरोधात्। अत एव गकारादि-वर्णानामपि न क्षणि

ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମସମ୍ଭବାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାମାଣ୍ୟମିତି । ସ୍ୱମତମାହ— ଅସ୍ମାକଂ ତ୍ୱି
ବେଦାନ୍ତିନାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତୁକାରଃ ପ୍ର ଗୁକ୍ତପକ୍ଷଦ୍ୱୟାତ୍ ସ୍ୱମତସ୍ୟ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଂ ଦ୍ୟୋ
ଯତି । ତଦେବ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମାହ—ନ ନିତ୍ୟ ଇତି । ମୀମାଂସକା ହି ବେ
ପ୍ରାମାଣ୍ୟେ ପୁଂଦୋଷାଭାବସ୍ୟ ଚ ନିମ୍ୟତ୍ତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି । ବେଦାନ୍ତିନସ୍ତ୍ୱାଦ୍ୟମଙ୍ଗୀ
କୁର୍ବନ୍ତୋଽପି ଶେଷଂ ନାଙ୍ଗୀକୁର୍ବନ୍ତୀତି ଦ୍ୱୟୋର୍ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମିତି ଭାବଃ । କଥମୁତ୍ୟ
ବେଦୋଽନିତ୍ୟ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଉତ୍ପତ୍ତିମତ୍ତ୍ୱାଦେତି । ନୈୟାୟିକମତାତ୍ ସ୍ୱମତ
ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି—ନାପୀତି । ନୈୟାୟିକା ହି ବେଦସ୍ୟାନିତ୍ୟତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛ

ଅନୁବାଦ

ନୈୟାୟିକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କହନ୍ତି ଯେ ନିତ୍ୟସର୍ବଜ୍ଞ ଈଶ୍ୱରକର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରଣୀ
ହୋଇଥିବାରୁ ବେଦର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ରହିଅଛି । ପୂର୍ବ ମୀମାଂସକ (କର୍ମ୍ମବାଦୀ ମୀମା
ସକ)ମାନଙ୍କ ମତରେ ବେଦ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । କୌଣସି ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ନୁହେଁ
ଅତଏବ ଭ୍ରମ, ପ୍ରମାଦ, ପ୍ରତାରଣା ଇତ୍ୟାଦି ପୁରୁଷ ଦୋଷର ସମ୍ଭାବନା ନ ଥିବାରୁ
ବେଦ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧଭାବରେ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ (ବୈଦାନ୍ତିକ)
ମତରେ ବେଦ ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ତାହା ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ଅଟେ । ବେଦର
ଉତ୍ପତ୍ତି 'ଏହି ମହଦ୍‌ଭୂତର ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମାବ୍ରହ୍ମର ନିଃଶ୍ୱାସ ଭଳି ଅନାୟାସରେ
ଋଗ୍‌ବେଦ, ଯଜୁର୍ବେଦ, ସାମବେଦ ଓ ଅଥର୍ବବେଦଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥି
ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ବେଦ ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କ୍ଷଣିକ
ନୁହେଁ, କାରଣ, ତାହାହେଲେ 'ଯେଉଁ ବେଦକୁ ଦେବଦତ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲା
ସେହି ବେଦକୁ ହିଁ ମୁଁ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଅଛି, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସହିତ ବିରୋଧଗତ
ହେବ । ଏଇଥି ପାଇଁ ଗକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ କ୍ଷଣିକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ

त्वम्, सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा-विरोधात् । तथा च वर्ण-पद-वाक्य-समुदाय-रूपस्य वेदस्य वियदादिवत् सृष्टिकालीनोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालीन-ध्वंस-प्रतियोगित्वं च, न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्ति-विनाशौ, अनन्त-गकार-कल्पनायां गौरवात् । अनुच्चारण-दशायां वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चारण-रूप-व्यञ्जकाभावान्न विरुध्यते, अन्धकारस्थ-घटानुपलम्भवत् । उत्पन्नो गकार इति प्रत्यक्षं तु सोऽयं गकार इत्यादि-प्रत्यभिज्ञा-विरोधादप्रमाणम्, वर्णाभिव्यञ्जक-ध्वनिगतोत्पत्ति-निरूपित-परम्परा-सम्बन्ध-विषयत्वेन प्रमाणं वा । तस्मान्न वेदानां क्षणिकत्वम् ।

ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ କ୍ଷଣିକତ୍ୱଞ୍ଚ । ବେଦାନ୍ତିନସ୍ତୁ ନିତ୍ୟତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତୋଽପି କ୍ଷଣିକତ୍ୱଂ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଞ୍ଚ ନାନୁମନ୍ୟନ୍ତେ ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ୟେବ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମିତି ଭାବଃ । କିଂ କ୍ଷଣାବସ୍ଥାୟିତ୍ୱମିତି । କ୍ଷଣିକତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତନ୍ମତେ ବର୍ଣ୍ଣପଦାନାଂ କ୍ଷଣିକତୟା ବାକ୍ୟାନାମପି କ୍ଷଣିକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ତୃତୀୟକ୍ଷଣବୃତ୍ତି-ଧ୍ୱଂସପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱଂ କ୍ଷଣିକତ୍ୱମିତି ମତେନୈତଦୁକ୍ତମ୍ । ବର୍ଣ୍ଣାନାମୁତ୍ପତ୍ତିବିନାଶପ୍ରତୀତେଃ କା ଗତିରିତ୍ୟତାହ—ଉତ୍ପନ୍ନ ଇତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷନ୍ତ୍ୱିତ୍ୟସ୍ୟାପ୍ରମାଣମିତ୍ୟଗ୍ରେତନେନାନ୍ୱୟଃ । ତଦପ୍ରାମାଣ୍ୟେ ହେତୁମାହ—ସୋଽୟମିତି ।

ଅନୁବାଦ

‘ଏହା ସେହି ଗ କାର’ ଏଇଭଳି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସହିତ ବିରୋଧୀ ହୁଏ । ଅତଏବ ବର୍ଣ୍ଣସମୁଦାୟ, ପଦ ସମୁଦାୟ, ବାକ୍ୟ ସମୁଦାୟାତ୍ମକ ବେଦ ମଧ୍ୟ ଆକାଶାଦି ପରି ସୃଷ୍ଟିକାଳରେ ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ଓ ପ୍ରଳୟ କାଳରେ ଧ୍ୱଂସଶୀଳ ଅଟେ । ସୃଷ୍ଟି ଓ ପ୍ରଳୟର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ପୁନଃ ପୁନଃ ଉତ୍ପତ୍ତି ବିନାଶ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତ ଗକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣର କଳ୍ପନା କଲେ ଗୌରବ ହେବ । ସୃଷ୍ଟି ଓ ପ୍ରଳୟର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଗକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ ନ ଶୁଭିବାର କାରଣ ହେଉଅଛି ଯେ ଯେମିତି ଆଲୁଅ ଅଭାବରେ ଅନ୍ଧକାର ଘରେ ଘଟର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବସ୍ତୁ ସେଠାରେ ନାହିଁ । ସେମିତି ଅନୁଚ୍ଚାରିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉଚ୍ଚାରଣ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ନ ଥିବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଗ କାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି’, ‘ଗ କାର ବିନଷ୍ଟ ହେଲା’ ଇତ୍ୟାଦି ଯେଉଁ ଅନିତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ, ତାକୁ ଭ୍ରମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ତାହା ନ ହେଲେ ‘ଏଇ

ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादि-प्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्त्वेन परमे
कर्त्तृकतया पौरुषेयत्वसिद्धावपौरुषेयत्वं वेदानामिति तवापि सि
भज्येतेति चेन्न, न हि पुरुषेणोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वम्, गुरु
ष्यध्यापक-परम्परया पौरुषेयत्वापत्तेः। नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिक
नैयायिकाभिमत-पौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादिना सिद्धसाधनापत्तेः। कि

ନନୁ ବିୟଦାଦିବଦ୍ ବେଦସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମତ୍ତ୍ୱେ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱାପତ୍ତିଃ, ପୁରୁଷ
ଷେଣେଶ୍ୱରେଣୋତ୍ପାଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ନ ଚ ବେଦଃ ପୌରୁଷେୟଃ, ତ୍ୱୟାଽପି ଚ
ପୌରୁଷେୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ମୀମାଂସକଃ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଆପାଦ୍ୟମ
ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ନିରୂପୟନ୍ ପରାଭିମତଂ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ବିକଳ୍ପ୍ୟ ପରିହରତି-
ନ୍ନିତି । ଆଦ୍ୟବିକଳ୍ପ-ନିରାକରଣେ ହେତୁମାହ—ଗୁରୁମତେଽପୀତି । ପ୍ରଭାକରମ
ଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ମୀମାଂସକମତେଽପୀତି ଯାବତ୍ । ପରମ୍ପରୟେତି । ଉଚ୍ଚାର୍ଯ
ତ୍ୱାଦ୍ ବେଦସ୍ୟେତି ଶେଷଃ । ଦ୍ୱିତୀୟବିକଳ୍ପଂ ନିରାକରୋତି—ନାପୀତି ।
ହେତୁମାହ—ନୈୟାୟିକେତି । ବେଦାଃ ପୌରୁଷେୟାଃ ବାକ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ଭ
ଦିବାକ୍ୟବଦିତି ନୈୟାୟିକାଭିମତେଽନୁମାନେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅସ୍ମଦାଦିନା ଗେ
ନ୍ତ୍ରବର୍ଗେଣ । ସିଦ୍ଧସାଧନାପତ୍ତେରିତି । ବେଦାନ୍ତନୟାବଦ୍ ବେଦସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମ

ଅନୁବାଦ

ସେଇ ଗକାର' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସହିତ ବିରୋଧ ହେବ । ଅଥବା ବ
ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଧ୍ୱନିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହିଁ ପରମ୍ପରା—ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ଣ୍ଣରେ ରହିଥିବାରୁ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକୁ ପ୍ରମାଣ କୁହାଯାଇପାରେ । ଅତଏବ ବେଦ କ୍ଷଣିକ ନୁହେଁ ।

ପ୍ରଃ—ବେଦ କ୍ଷଣିକ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆକାଶାଦି ଭଳି ବେଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀ
କରାଯାଉଥିବାରୁ ଓ ପରମେଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃକ ବେଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଥିବାରୁ ବେ
ପୌରୁଷେୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଓ ତାହାଦ୍ୱାରା ବେଦର ଅପୌରୁଷେ
ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭଙ୍ଗ ହୋଇଯିବ ! ଉଃ—ନା, ପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତୃକ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୋଇ
ଯେ ପୌରୁଷେୟ ହେବ, ତାହା ନୁହେଁ । ତାହାହେଲେ ପୂର୍ବପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭା
ମତରେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ ପରମ୍ପରାରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବାରୁ ବେଦର ପୌରୁଷେ
ଆପତ୍ତି ହେବ । ଯାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୁରୁଷାଧୀନ ହୁଏ, ତାକୁ ମଧ୍ୟ ପୌରୁଷେ
କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ନୈୟାୟିକସମ୍ମତ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱ

सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारण-विषयत्वं पौरुषेयत्वम् । तथा च सर्गाद्य-काले परमेश्वरः पूर्वसिद्ध-वेदानुपूर्वी-समानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारण-विषयत्वं पौरुषेयत्वम् । भारतादीनां सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम् । एवं पौरुषेयापौरुषेय-भेदेनागमो द्विविधो निरूपितः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजाध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायाम्
आगमपरिच्छेदः

କୃତବନ୍ତୋଽପି ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ନାନୁମନ୍ୟନ୍ତେ । ନୈୟାୟିକାସ୍ତୁ ତଦସହବନ୍ତୋଽନୁମାନେନ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ସାଧୟନ୍ତି । ତଦ୍ଧାନୁମାନେ ସାଧ୍ୟଂ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ଯଦି ପୁରୁଷାଧୀନୋତ୍ପତ୍ତିକତ୍ୱରୂପଂ ସ୍ୟାତ୍, ତର୍ହି ସିଦ୍ଧସାଧନଂ ସ୍ୟାତ୍, ବେଦାନ୍ତିସିଦ୍ଧସ୍ୟ ପୁରୁଷାଧୀନୋତ୍ପତ୍ତିକତ୍ୱରୂପସ୍ୟ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱସ୍ୟ ତୈଃ ସାଧନାତ୍ । ପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ନିରୂପ୍ୟ ବେଦସ୍ୟାପୌରୁଷେୟତ୍ୱମୁପପାଦୟତି — ତଥା ଚେତି । ବିରଚିତବାନିତି ।

ଅନୁବାଦ

ମାନରେ (ବେଦଃ ପୌରୁଷେୟଃ ବାକ୍ୟତ୍ୱାତ୍) ଅସ୍ମମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧସାଧନ ଆପତ୍ତି ଉଠିବ । ଅତଏବ ଯାହା ସମାନଯାତୀୟ ବାକ୍ୟର ଉଚ୍ଚାରଣ ଅନପେକ୍ଷିତ ହୋଇ ଉଚ୍ଚାରଣର ବିଷୟ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ପୌରୁଷେୟ ଅଟେ । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭକାଳରେ ପରମେଶ୍ୱର ପୂର୍ବସୃଷ୍ଟିସିଦ୍ଧ ବେଦର ସମାନାନୁପୂର୍ବୀକ ବେଦକୁ ରଚନା କରନ୍ତି । ନୂଆ କରି କୌଣସି ବେଦବାକ୍ୟ ରଚନା କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଣୁ ସମାନଜାତୀୟ ଉଚ୍ଚାରଣ ସାପେକ୍ଷ ଉଚ୍ଚାରଣର ବିଷୟ ହେଉଥିବାରୁ ବେଦର ପୌରୁଷେୟତ୍ୱ ଆପତ୍ତି ଖଣ୍ଡିତ ହେଲା । ମହାଭାରତ ପ୍ରଭୃତି ସଜାତୀୟ ଉଚ୍ଚାରଣର ଅନପେକ୍ଷିତ ଉଚ୍ଚାରଣର ବିଷୟ ହେଉଥିବାରୁ ତାହା ପୌରୁଷେୟ ହୋଇପାରିବ । ଏହିଭାବରେ ପୌରୁଷେୟ ଓ ଅପୌରୁଷେୟ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଆଗମ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଗଲା ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ
ନ୍ୟାୟବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରୀ ବିରଚିତ ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷାର —
ଆଗମ ପରିଚ୍ଛେଦ ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ।।

ତଥା ସ୍ୱବିଗ୍ରହସ୍ୟାପି ତସ୍ୟ ଜୀବାନୁଗ୍ରହାର୍ଥ ଲୀଳାବିଗ୍ରହ-ଗ୍ରହଣେନ ତଦୁଚ୍ଚାରଣୋପ-ତ୍ତେଶ୍ଚାର୍ଥରଚନା ଯୁକ୍ତା । ତଥା ଚୋକ୍ତମ୍—ଚିନ୍ମୟସ୍ୟାଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟ ନିଷ୍କଳସ୍ୟା-ଶରୀରିଣଃ । ଉପାସକାନାଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପକଳ୍ପନା ॥ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବଃ ।

ତଦ୍‌ବିଜାତୀୟଂ ପୂର୍ବସର୍ଗବେଦ-ଜାତୀୟମ୍ । ତଥା ଚ ପରତନ୍ତ୍ରସ୍ୟାପୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ବେଦରଚନାୟାଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟାଭାବାନ୍ନାନ୍ୟାଦୃଶୀ ରଚନା, ଅନ୍ୟଥା ପୂର୍ବକ୍ରମ-ବିଜାତୀୟ-କ୍ରମବଚ୍ଛବ୍ଦନିର୍ମାଣେ ତାଦୃଶଶବ୍ଦସ୍ୟାବେଦତ୍ୱାଦୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ବେଦକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ଭଟ୍ଟପାଦୈଃ— ଯତ୍ନତଃ ପ୍ରତିଷେଧ୍ୟା ନଃ ପୁରୁଷାଣାଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତେତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ଭାରତାଦୀନାମପ୍ୟପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ତେଷାମପି ପୂର୍ବକ୍ରମ-ସଦୃଶ-କ୍ରମବିଶିଷ୍ଟତୟୈବୋତ୍ପନ୍ନତ୍ୱାତ୍, ବ୍ୟାସାଦୀନାଂ ଯୋଗଜଶକ୍ତିବଲାତ୍ ପୂର୍ବକ୍ରମସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସମ୍ଭବାତ୍ । ନ ହି ବ୍ୟାସାଦୟୋ ଭାରତାଦିରଚନାୟାଂ ପୂର୍ବକ୍ରମମନ୍ୟଥୟନ୍ତି । ତୈର୍ହି ପୂର୍ବସର୍ଗେ ଯାଦୃଶାନୁପୂର୍ବୀକଂ ରଚିତମ୍, ତଦୁତ୍ତରସର୍ଗେଽପି ତଥୈବେତ୍ୟତ ଆହ—ଭାରତାଦୀନାନ୍ତ୍ୱିତି । ଅନପେକ୍ଷ୍ୟୈବୋଚ୍ଚାରଣମିତି । ଅତୀତେ ସର୍ଗେ ବ୍ୟାସାଦିପ୍ରଣୀତେଦାନୀନ୍ତନଭାରତାଦିବଦ୍ ଭାରତାନ୍ତରାଦିସଦ୍ଭାବେ ପ୍ରମାଣାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ଇତ୍ୟର୍ଥେ ହେତୌ । ନ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱମିତି । ବେଦାନାଂ ସଜାତୀୟୋଚ୍ଚାରଣା-ନପେକ୍ଷୋଚ୍ଚାରଣାବିଷୟତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ଆଗମପ୍ରକରଣମୁପସଂହରତି—ଏବମିତି । ଆଗମଃ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣମ୍ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ
ତର୍କଭାଷା ସାରମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାମାଗମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅର୍ଥାପତ୍ତିପରିଚ୍ଛେଦଃ

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते । तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादक-कल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्य-ज्ञानं करणम् । उपपादक-ज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नम्, तत् तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत् तत्रोपपादकम् । यथा

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଣଂ ପ୍ରପଞ୍ଚମିଥ୍ୟାସିଦ୍ଧ୍ୟନୁକୂଲଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି । ଆଗମପ୍ରମାଣନିରୂପଣାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଃ । ଅତ୍ର ଅର୍ଥାପତ୍ତିଶବ୍ଦଃ ଷଷ୍ଠୀସମାସ-ବହୁବ୍ରୀହିସମାସାଭ୍ୟାଂ ଫଳକରଣୟୋର୍ବର୍ତ୍ତତେଽର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣମର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମା ଚେତି । ତତ୍ର ପ୍ରମାଣନିରୂପଣସ୍ୟ ପ୍ରମାନିରୂପଣାଧୀନତ୍ୱାଦାଦାବର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରେତି । ପ୍ରମାର୍ଥାପତ୍ତି-ପ୍ରମାଣାର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନେନେତି । ପୀନତ୍ୱାଦିରୂପୋପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟୋପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନତ୍ୱେନୈବାର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଜନକତ୍ୱମ୍, ତେନୋପପାଦ୍ୟାନୁବ୍ୟବସାୟାଦୌ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଉପପାଦକକଳ୍ପନଂ ରାତ୍ରିଭୋଜନାଦିରୂପୋପପାଦକଜ୍ଞାନମ୍ । ଅର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଃ । ପ୍ରମାଣରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଂ ନିରୂପୟିତୁମାହ—ତତ୍ରେତି । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନୋପପାଦକ-ଜ୍ଞାନୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନମ୍ ଉପପାଦ୍ୟାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଃ । ଉପପାଦକଜ୍ଞାନମ୍ ଉପପାଦ୍ୟସମାନାଧିକରଣସ୍ୟୋପପାଦକସ୍ୟ ଜ୍ଞାନମ୍ । ଫଳଂ ପ୍ରମା । ସାମାନ୍ୟତଃ ଉପପାଦକଜ୍ଞାନସ୍ୟେହ ବସ୍ତୁନ୍ୟୁପପାଦ୍ୟାଧିକରଣବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷବୃତ୍ତିତ୍ୱା ତଦସିଦ୍ଧେସ୍ତସ୍ୟ ଫଳତ୍ୱୌଚିତ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ଉପପାଦ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯେନ ବିନେତି । ଉପପାଦକସ୍ୱରୂପମାହ—ଯସ୍ୟାଭାବ ଇତି । ଯସ୍ୟ ବ୍ୟାପକୀଭୂତସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ଭାବେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରିତି । ଯସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ, ବ୍ୟାପକା-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ଉପପାଦ୍ୟ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଉପପାଦକର କଳ୍ପନାକୁ ଅର୍ଥାପତ୍ତି କୁହାଯାଏ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଉପପାଦ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ହେଉଅଛି କରଣ (ପ୍ରମାଣ) ଓ ଉପପାଦକ ଜ୍ଞାନ ହେଉଅଛି ଫଳ (ପ୍ରମିତି) ଯାହା ଛଡ଼ା ଯାହା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହା ହିଁ ସେଠାରେ ଉପପାଦ୍ୟ । ଯଥା

ତଥା ସ୍ୱବିଗ୍ରହସ୍ୟାପି ତସ୍ୟ ଜୀବାନୁଗ୍ରହାର୍ଥଂ ଲୀଳାବିଗ୍ରହ-ଗ୍ରହଣେନ ତଦୁଚ୍ଚାରଣୋପ-ପତ୍ତେର୍ବେଦରଚନା ଯୁକ୍ତା । ତଥା ଚୋକ୍ତମ୍—ଚିନ୍ମୟସ୍ୟାଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟ ନିଷ୍କଳସ୍ୟା-ଶରୀରିଣଃ । ଉପାସକାନାଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପକଳ୍ପନା ॥ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବଃ ।

ତଦ୍ୱିଜାତୀୟତ୍ୱଂ ପୂର୍ବସର୍ଗବେଦ-ଜାତୀୟତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚ ସ୍ୱପରତନ୍ତ୍ରସ୍ୟାପୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ବେଦରଚନାୟାଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟାଭାବାନ୍ନାନ୍ୟାଦୃଶୀ ରଚନା, ଅନ୍ୟଥା ପୂର୍ବକ୍ରମ-ବିଜାତୀୟ-କ୍ରମବତ୍ତ୍ୱବନ୍ନିର୍ମାଣେ ତାଦୃଶଶବ୍ଦସ୍ୟାବେଦତ୍ୱାଦୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ବେଦକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ଉଚ୍ଚପାଦୈଃ—ଯତ୍କୃତଃ ପ୍ରତିଷେଧାଃ ନଃ ପୁରୁଷାଣାଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତେତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ଭାରତାଦୀନାମପ୍ୟପୌରୁଷେୟତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ତେଷାମପି ପୂର୍ବକ୍ରମ-ସଦୃଶ-କ୍ରମବିଶିଷ୍ଟତୟୈବୋତ୍ପନ୍ନତ୍ୱାତ୍, ବ୍ୟାସାଦୀନାଂ ଯୋଗଜଶକ୍ତିବଳାତ୍ ପୂର୍ବକ୍ରମସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସମ୍ଭବାତ୍ । ନ ହି ବ୍ୟାସାଦୟୋ ଭାରତାଦିରଚନାୟାଂ ପୂର୍ବକ୍ରମମନ୍ୟଥୟନ୍ତି । ତୈର୍ହି ପୂର୍ବସର୍ଗେ ଯାଦୃଶାନୁପୂର୍ବୀକଂ ରଚିତମ୍, ତଦୁତ୍ତରସର୍ଗେଽପି ତଥୈବେତ୍ୟତ ଆହ—ଭାରତାଦୀନାନ୍ତ୍ୱିତି । ଅନପେକ୍ଷ୍ୟୈବୋଚ୍ଚାରଣମିତି । ଅସ୍ମିନ୍ ସର୍ଗେ ବ୍ୟାସାଦିପ୍ରଣୀତେଦାନୀନ୍ତନଭାରତାଦିବଦ୍ ଭାରତାନ୍ତରାଦିସଦ୍ଭାବେ ପ୍ରମାଣାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ଇତର୍ହେତୌ । ନ ପୌରୁଷେୟତ୍ୱମିତି । ବେଦାନାଂ ସଜାତୀୟୋଚ୍ଚାରଣା-ନପେକ୍ଷୋଚ୍ଚାରଣାବିଷୟତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଆଗମପ୍ରକରଣମୁପସଂହରତି—ଏବମିତି । ଆଗମଃ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣାମ୍ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ
ପରିଭାଷା ସାରମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାମାଗମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅର୍ଥାପତ୍ତିପରିଚ୍ଛେଦଃ

इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते । तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादक-कल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्य-ज्ञानं करणम् । उपपादक-ज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नम्, तत् तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत् तत्रोपपादकम् । यथा

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତମର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଣଂ ପ୍ରପଞ୍ଚମିଥ୍ୟାସିଦ୍ଧ୍ୟନୁକୂଲଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ— ଇଦାନୀମିତି । ଆଗମପ୍ରମାଣନିରୂପଣାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଃ । ଅତ୍ରାର୍ଥାପତ୍ତିଶବ୍ଦଃ ଷଷ୍ଠୀସମାସ-ବହୁବ୍ରୀହିସମାସାଭ୍ୟାଂ ଫଲକରଣୟୋର୍ବର୍ତ୍ତତେଽର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣମର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମା ଚେତି । ତତ୍ର ପ୍ରମାଣନିରୂପଣସ୍ୟ ପ୍ରମାନିରୂପଣାଧୀନତ୍ୱାଦାଦାବର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଂ ନିରୂପୟତି— ତତ୍ରେତି । ପ୍ରମାର୍ଥାପତ୍ତି-ପ୍ରମାଣାର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନେନେତି । ପୀନତ୍ୱାଦିରୂପୋପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟୋପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନତ୍ୱେନୈବାର୍ଥାପତ୍ତିପ୍ରମାଜନକତ୍ୱମ୍, ତେନୋପପାଦ୍ୟାନୁବ୍ୟବସାୟାଦୌ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଉପପାଦକକଳ୍ପନଂ ରାତ୍ରିଭୋଜନାଦିରୂପୋପପାଦକଜ୍ଞାନମ୍ । ଅର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଃ । ପ୍ରମାଣରୂପାର୍ଥାପତ୍ତିଂ ନିରୂପୟିତୁମାହ— ତତ୍ରେତି । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନୋପପାଦକ-ଜ୍ଞାନୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପପାଦ୍ୟଜ୍ଞାନମ୍ ଉପପାଦ୍ୟାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିଃ । ଉପପାଦକଜ୍ଞାନମ୍ ଉପପାଦ୍ୟସମାନାଧିକରଣସ୍ୟୋପପାଦକସ୍ୟ ଜ୍ଞାନମ୍ । ଫଲଂ ପ୍ରମା । ସାମାନ୍ୟତଃ ଉପପାଦକଜ୍ଞାନମିହ ବପୁଷ୍ୟୁପପାଦ୍ୟାଧିକରଣଦ୍ୟାନ୍ତରଶରୀରବୃତ୍ତିତ୍ୱସ୍ୟ ତଦସିଦ୍ଧେସ୍ତସ୍ୟ ଫଲତ୍ୱୌଚିତ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଉପପାଦ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି— ଯେନ ବିନେତି । ଉପପାଦକସ୍ୱରୂପମାହ— ଯସ୍ୟାଭାବ ଇତି । ଯସ୍ୟ ବ୍ୟାପକୀଭୂତସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ଭାବେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରିତି । ଯସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ, ବ୍ୟାପକା-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ଉପପାଦ୍ୟ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଉପପାଦକର କଳ୍ପନାକୁ ଅର୍ଥାପତ୍ତି କୁହାଯାଏ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଉପପାଦ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି କରଣ (ପ୍ରମାଣ) ଓ ଉପପାଦକ ଜ୍ଞାନ ହେଉଅଛି ଫଳ (ପ୍ରମିତି) ଯାହା ଛଡ଼ା ଯାହା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହା ହିଁ ସେଠାରେ ଉପପାଦ୍ୟ । ଯଥା

रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृश-पीनत्व-मुपपाद्यम् । यथा च रात्रिभोजनस्याभावे तादृश-पीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् । रात्रिभोजन-कल्पना-रूपायां प्रमितावर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दो वर्त्तते । कल्पनाकरण-पीनत्वादि-ज्ञानेऽर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहि-समासेन वर्त्तत इति फलकरणयो-रुभयोस्तत्पद-प्रयोगः ।

सा चार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्था-

ଭାବାଦ୍ ବ୍ୟାପ୍ୟାଭାବ ଇତି ନିୟମାଦିତି ଭାବଃ । ତଦିତି । ପ୍ରଥମାନ୍ତ-ତତ୍ପଦେନ ପ୍ରଥମ-ଯତ୍ପଦୋପସ୍ଥାପ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ୟାପ୍ୟଭୂତସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ପରାମର୍ଶଃ । ତଦେବେତି । ତାଦୃଶ-ସ୍ଥଳେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏତେନ — ଉପପାଦ୍ୟାଭାବ-ବ୍ୟାପ୍ୟଭୂତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମୁପ-ପାଦକତ୍ୱମିତି ତଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ଉପପାଦ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ଯୋଜୟନ୍ତି — ଯଥେତି ପୀନତ୍ୱପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦଶାୟାମିଦଂ ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତେରୁଦାହରଣମ୍ । ପୀନତ୍ୱଶ୍ରବଣଦଶାୟାନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତେଃ, "ପୀନୋ ଦିବା ନ ଭୁଙ୍କ୍ତେ ଚେତ୍ୟେବମାଦିବଚଃ ଶ୍ରୁତୌ । ରାତ୍ରିଭୋଜନବିଜ୍ଞାନଂ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିରୁଚ୍ୟତେ" ॥ ଇତି ବାର୍ତ୍ତିକୋକ୍ତେରିତି ଭାବଃ

ଅର୍ଥାପତ୍ତିଂ ବିଭଜତେ — ସା ଚେତି । ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତିଃ ଦୃଷ୍ଟେନ ଶବ୍ଦେତି

ଅନୁବାଦ

ରାତ୍ରିରେ ଭୋଜନ ଛଡ଼ା ଦିବସରେ ଅଭୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ପୀନତ୍ୱ (ମୋଟା) ଅନୁପପନ୍ନ ଅତଏବ ପୀନତ୍ୱଟି ଏଠାରେ ଉପପାଦ୍ୟ । ଯାହାର ଅଭାବରେ ଯାହାର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ, ସେଠାରେ ତାହାକୁ ଉପପାଦକ କୁହାଯାଏ । ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ରାତ୍ରିଭୋଜନ ଛଡ଼ା ବଟୁବାଳକର ପୀନତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ରାତ୍ରିଭୋଜନଟି ଉପପାଦକ ହେଉଅଛି । ଅର୍ଥାପତ୍ତି ଶବ୍ଦଟି ଫଳ ଓ କରଣ ଉଭୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥସ୍ୟ (ଅର୍ଥର) ଆପତ୍ତିଃ (କଳ୍ପନା) ଏହି ଭାବରେ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହେଲେ ଅର୍ଥର ଅର୍ଥାତ୍ ଉପପାଦକର ଆପତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ କଳ୍ପନା ଏହିପରି ଅର୍ଥ ଲାଭ ହେଉଥିବାରୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ରାତ୍ରିଭୋଜନ କଳ୍ପନାରୂପ ପ୍ରମିତିର ବୋଧ ହୁଏ ଅର୍ଥସ୍ୟ ଆପତ୍ତିଃ କଳ୍ପନା ଯସ୍ମାତ୍ ଏହିଭାବରେ ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସ ହେଲେ ଅର୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପପାଦକର କଳ୍ପନା ହୁଏ । ଯାହାଠାରୁ ଏହିପରି ଅର୍ଥଲାଭ ହୁଏ ଏହି ଅର୍ଥାପତ୍ତି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପୀନତ୍ୱଜ୍ଞାନ ରୂପ ପ୍ରମାଣର ବୋଧ ହୁଏ ।

पत्तिर्यथा—इदं रजतमिति पुरोवर्त्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव प्रतिषिध्यमानत्वं सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्यत्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयतीति ।

श्रुतार्थापत्तिर्यथा—श्रूयमाण-वाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तर-कल्प-

ପ୍ରମାଣ-ପ୍ରମିତେନାର୍ଥନାପତ୍ତିରଦୃଷ୍ଟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ କଳ୍ପନା । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ଶ୍ଳୋକବାର୍ତ୍ତିକେ —ପ୍ରମାଣଷଟ୍କବିଜ୍ଞାତୋ ଯତ୍ରାର୍ଥୋ ନାନ୍ୟଥା ଭବେତ୍ । ଅଦୃଷ୍ଟଂ କଳ୍ପୟେଦନ୍ୟଂ ସାର୍ଥାପତ୍ତିରୁଦାହୃତେତି । ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିଃ ଶ୍ରୁତେନାର୍ଥେନାପତ୍ତିଃ । ତଥା ଚ ଶୁକ୍ତିରଜତାଦନିଷ୍ଠ-ମିଥ୍ୟାତ୍ୱାଦ୍ୟଭାବ-ବ୍ୟାପକୀଭୂତ - ପ୍ରତୀୟମାଣନିଷିଧ୍ୟମାନତ୍ୱାଦ୍ୟଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟର୍ଥବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନତ୍ୱଂ ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତିତ୍ୱମ୍ । ଏବଂ ଶୋକାଦନିଷ୍ଠମିଥ୍ୟାତ୍ୱାଦ୍ୟଭାବ-ବ୍ୟାପକୀଭୂତ-ଶ୍ରୂୟମାଣ ଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱାଦ୍ୟଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟର୍ଥବିଷୟକ-ଜ୍ଞାନତ୍ୱଂ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିତ୍ୱମ୍ । ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତିମୁଦାହରତି—ଯଥେତି । ତୟୋରର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟୋ-ର୍ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତିପନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟସ୍ୟ । ତତ୍ରୈବ ପୁରୋବର୍ତ୍ତିନି ଶୁକ୍ତ୍ୟାଦାବେବ । ପ୍ରତିଷିଧ୍ୟମାନତ୍ୱମିତି । ଇଦଂ କର୍ତ୍ତୃପଦମ୍, କଳ୍ପୟତୀତ୍ୟଗ୍ରେତ-ନେନାସ୍ୟାନ୍ୱୟଃ । କିଂ କଳ୍ପୟତୀତ୍ୟତ ଆହ—ଅନୁପପନ୍ନମିତି । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମିତି । ତସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପଂ ନ୍ୟାୟଦୀପାବଲୀକୃତାମାନନ୍ଦବୋଧଭଟ୍ଟାରକାଣାଂ ସମ୍ମତଂ ଦର୍ଶୟତି—ସଦ୍ଭିନ୍ନତ୍ୱମିତି । ସତ୍ପ୍ରତିଯୋଗିକ-ଭେଦବତ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ—ଶ୍ରୁତାର୍ଥେତି । ସ୍ୱାର୍ଥାନୁପପତ୍ତୀତି । ସ୍ୱାର୍ଥସ୍ୟାନୁପପତ୍ତ୍ୟନୁରୋ-ଧେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ଥାନ୍ତରକଳ୍ପନମିତି । ସ୍ୱାର୍ଥୋପପାଦକସ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ କଳ୍ପନଂ ଜ୍ଞାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅନୁବାଦ

ସେହି ଅର୍ଥାପତ୍ତି ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତି ଓ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତି । ଶବ୍ଦେତର ପ୍ରମାଣ ପ୍ରମିତ ଅର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଅଦୃଷ୍ଟ ଅର୍ଥର କଳ୍ପନାକୁ ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାପତ୍ତି ବୋଲଯାଏ । ଯଥା—ପୁରୋବର୍ତ୍ତୀ ଶୁକ୍ତ୍ୟାଦି ବସ୍ତୁ ଉପରେ 'ଏହା ରଜତ' ଏହିପରି ଜ୍ଞାନ ହେବା ପରେ ସେହିଠାରେ 'ଏହା ରଜତ ନୁହେଁ' ଏହି ଯେଉଁ ବାଧଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା ରଜତଟି ସତ୍ୟ ହେଲେ ଉପପନ୍ନ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ଏହିପରି ଅନୁପପତ୍ତି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ରଜତର ସଦଭିନ୍ନତ୍ୱ ସତ୍ୟତ୍ୱାତ୍ୟନ୍ତାଭାବତ୍ୱ ବା ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଳ୍ପନା କରାହୁଏ ।

ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ ଯଥା—ଶ୍ରୂୟମାଣ ବାକ୍ୟର ସ୍ୱାର୍ଥର ଉପପତ୍ତି ନ

नम् । यथा तरति शोकमात्मविदिति । अत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्य-
बन्धजातस्य ज्ञाननिवर्त्त्यत्वस्यानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यत इति ।
यथा वा जीवी देवदत्तो गृहे नेति वाक्यश्रवणानन्तरं जीविनो गृहासत्त्वं
बहिःसत्त्वं कल्पयतीति ।

श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा—अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्च । तत्र
यत्र वाक्यैकदेश-श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्याऽन्वयाभिधानोपयोगि पदान्तरं
कल्प्यते, तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमित्यत्र पिधेहीत्यध्याहारः ।

ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିମୁଦାହରତି—ଯଥେତି । ତରତି ଅତ୍ୟନ୍ତମୁଚ୍ଛିନତ୍ତି । ଶୋକ-
ଶ୍ଚତହେତ୍ୱମ୍, ଦ୍ୱୈତମିତି ଯାବତ୍ । ଅତ୍ରେତ୍ୟ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞଃ । ଶ୍ରୁତସ୍ୟ ଶ୍ରୁତି-
ବୋଧିତସ୍ୟ । ଶୋକଶବ୍ଦବାଚ୍ୟେତି । ଶୋକଶବ୍ଦବୋଧ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଲୌକି-
କୋଦାହରଣମାହ—ଯଥା ବେତି । ଜୀବୀ ଜୀବନବାନ୍ । ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱଂ ଗୃହାବୃତ୍ତି-
ତ୍ୱମ୍ । ବହିରିତି । ଗୃହେତରଦେଶେତ୍ୟର୍ଥଃ । କଳ୍ପୟତୀତି । ଅସ୍ମାଦ୍ ବାକ୍ୟା-
ଜ୍ଜୀବତୋ ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱଂ ପ୍ରତୀୟତେ । ଯଦି ଜୀବତୋ ବହିରସତ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ନୂନଂ ତର୍ହି
ଗୃହସତ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ୟାନ୍ନ ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱମ୍, ଜୀବଚ୍ଛରୀରସ୍ୟୈକଦେଶବୃତ୍ତିତ୍ୱନିୟମାତ୍ । ଅତସ୍ତ-
ଦ୍ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱଂ ଜୀବତୋ ବହିଃ ସତ୍ତ୍ୱଂ ବିନାଽନୁପପଦ୍ୟମାନଂ ବହିଃ ସତ୍ତ୍ୱଂ କଳ୍ପୟତୀ-
ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ହେଲେ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ କଳ୍ପନା କରାହୁଏ, ତାହାକୁ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତି ବୋଲଯାଏ ।
ଯଥା—'ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଜ୍ଞାନାଦି ବନ୍ଧରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି' ଏଠାରେ ବନ୍ଧର ମିଥ୍ୟା-
ତ୍ୱ ବ୍ୟତୀତ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଶ୍ରୁୟମାଣ ଜ୍ଞାନ ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତ୍ୱର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ତେଣୁ
ଏଠାରେ ବନ୍ଧର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଳ୍ପନା କରାହୁଏ, ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତି ଅଥବା 'ଜୀବିତ
ଦେବଦତ୍ତ ଘରେ ନାହାନ୍ତି' ଏହି ବାକ୍ୟ ଶୁଣିବା ପରେ ଜୀବିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗୃହରେ
ଅବର୍ତ୍ତମାନ ବାହାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଛଡ଼ା ଉପପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ବୋଲି ତାହାର
ବହିର୍ବିଦ୍ୟମାନ କଳ୍ପନା କରାହୁଏ ।

ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତି ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଅଭିଧାନାନୁପପତ୍ତି ଓ ଅଭିହିତାନୁପପତ୍ତି । ତ
ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଠି ବାକ୍ୟର ଏକାଂଶ ଶ୍ରବଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥବୋଧର ଅନୁ-
ପପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥବୋଧର ଉପଯୋଗୀ ପଦାନ୍ତରର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ

यथा वा विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम-पदाध्याहारः । ननु द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात् पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापक-पदं विनाऽनुपपन्नमिति कथं ज्ञानमिति चेन्न, अभिधान-पदेन करणव्युत्पत्त्या तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च द्वारकर्मक-पिधानक्रिया-संसर्ग-परत्वं पिधानोपस्थापक-पदं विनानुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि सम्भाव्यते ।

ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିଂ ବିଭଜତେ— ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିର୍ଦ୍ୱିବିଧେତି । ପ୍ରମାରୂପା ଶ୍ରୁତାର୍ଥାପତ୍ତିର୍ଦ୍ୱିବିଧେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଭିଧାନାନୁପପତ୍ତିରିତି । ଅଭିହିତାନୁପପତ୍ତିରିତି । ବାକ୍ୟପ୍ରତିପାଦ୍ୟାର୍ଥାନୁପପତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ର ତୟୋର୍ମଧ୍ୟେ । ଅଭିଧାନାନୁପପତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯତ୍ରେତି । ଯାଦୃଶସ୍ଥଳେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ୱୟାଭିଧାନାନୁପପତ୍ତ୍ୟା, ଅନ୍ୱୟ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତ୍ୟା, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତାନ୍ୱୟାନୁପପତ୍ତ୍ୟେତି ଯାବତ୍ । ତତ୍ର ତାଦୃଶସ୍ଥଳେ । ଉଦାହରତି—ଯଥେତି । ଅଧ୍ୟାହାରଃ ଅଶ୍ରୁତପଦସ୍ୟ କଳ୍ପନମ୍ । ତଥା ଚ ଦ୍ୱାରମିତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଶ୍ରୋତୁଃ ପ୍ରକରଣାଦିନା ଦ୍ୱାରକର୍ମକପିଧାନେ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହୋ ଭବତି । ତଚ୍ଚ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଂ ପିଧାନୋପସ୍ଥାପକପଦଂ ବିନାଽନୁପପନ୍ନମ-

ଅନୁବାଦ

ତାହା ଅଭିଧାନାନୁପପତ୍ତିଃ । ଯେମିତି କେବଳ 'ଦ୍ୱାରଂ' ଏହି ପଦଟି ମାତ୍ର ଶୁଣିଲେ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ 'ପିଧେହି' ପଦର ଅଧ୍ୟାହାର କରାହୁଏ । ଅଥବା 'ବିଶ୍ୱଜିତା ଯଜେତ' ଏହି ସ୍ଥଳରେ 'ବିଶ୍ୱଜିତ୍ ଯାଗେନ ଭାବୟେତ୍' ଏତିକି ମାତ୍ର ଅର୍ଥର ବୋଧ ହେଉଥିବାରୁ 'କିଂ ଭାବୟେତ୍' ଏହିପରି ଭାବ୍ୟ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ରହିଯାଏ ବୋଲି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାକ୍ୟାର୍ଥର ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ 'ସ୍ୱର୍ଗକାମଃ' ଏହି ପଦର ଅଧ୍ୟାହାର କରାହୁଏ । ପ୍ର: — ଅଚ୍ଛା, 'ଦ୍ୱାରଂ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ କେବଳ ଦ୍ୱାରଂ ପଦଟି ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧ ହୋଇପାରୁ ନ ଥିବାରୁ ପିଧାନୋପସ୍ଥାପକ ପଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୱୟାଭିଧାନ ଅନୁପପନ୍ନ ଏହିଭଳି ଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଉ: — ନା, ଅଭିଧାନପଦର କରଣବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟରୂପ ଅର୍ଥ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୱୟାଭିଧାନର ଅନୁପପତ୍ତି ବୋଇଲେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପପତ୍ତି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ 'ଦ୍ୱାରଂ' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ପିଧାନର ଉପସ୍ଥାପକ ପଦ ଛଡ଼ା ଦ୍ୱାର କର୍ମକ ପିଧାନ କ୍ରିୟାର 'ସଂସର୍ଗପରତା ଅନୁପପନ୍ନ' ଏହିଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ ।

अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थान्तरं कल्पयति, तत्र द्रष्टव्या । यथा स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति। अत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिक-ज्योतिष्टोम-याग-गततयाऽवगतस्याऽनुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यते ।

ଶ୍ରୁତଂ ସିଧେସ୍ଥୀତି ପଦଂ କଳ୍ପୟତୀତି ଭାବଃ । ମୀମାଂସକାଭିମତଂ ବୈଦ୍ଧିକୋଦାହରଣମାହ—ଯଥା ବେତି । ବିଶ୍ୱଜିତା ବିଶ୍ୱଜିନ୍ନାମଧେୟେନ । ଯଜେତ ଯାଗେନେଷ୍ଟଂ ଫଲଂ ଭାବୟେତ୍ । ପଦାଧ୍ୟାହାର ଇତି । ତଥା ଶ୍ରୁତାଦ୍ ବାକ୍ୟାଦ୍ ବିଶ୍ୱଜିନ୍ନାମଧେୟେନ ଯାଗେନେଷ୍ଟଂ ଭାବୟେଦିତ୍ୟେବାର୍ଥଃ ପ୍ରତୀୟତେ । ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଅନନ୍ୟସ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ଅନନ୍ୟସ୍ୟଜ୍ଞାନାତ୍ । ଆଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ନେତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଅଭିଧାନ-ପଦେନେତି । ନନ୍ୱସ୍ତୁ କରଣବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଽଭିଧାନପଦସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପରମ୍ । ତଦନୁପପତ୍ତି ଗ୍ରହସ୍ତୁ କଥମିତ୍ୟତ ଆହ—ତଥା ଚେତି । କରଣବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଭିଧାନପଦସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପରତ୍ୱେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥାପି ଅନନ୍ୟସ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ପୂର୍ବକାଲେଽପି । ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ଇତି । ତଥା ଚ ଦ୍ୱାରମିତ୍ୟେତଦ୍ ବାକ୍ୟଶ୍ରବଣାନ୍ତରଂ ଶ୍ରୋତୁଃ କାଲାତ୍ ପ୍ରକରଣାଦେର୍ବା ଦ୍ୱାରକର୍ମକ-ପିଧାନବିଷୟକ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରହୋ ଭବତି । ଦ୍ୱାର-କର୍ମକ-ପିଧାନପରତ୍ୱନ୍ତୁ ପିଧାନୋପସ୍ଥାପକପଦଂ ବିନା ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟନୁପପତ୍ତି ଜ୍ଞାନମପି ତତସ୍ତସ୍ୟ ସମ୍ଭବତୀତି ଭାବଃ ।

ଅଭିହିତାନୁପପତ୍ତେଃ ସ୍ଥଳଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅଭିହିତେତି । ଅର୍ଥାନ୍ତରଂ ବାକ୍ୟାର୍ଥୋପପାଦକମର୍ଥାନ୍ତରମ୍ । ତଦୁଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି । ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମେନ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମ-ନାମଧେୟେନ । ଯଜେତ ଯାଗେନ ସ୍ୱର୍ଗଂ ଭାବୟେତ୍ । ସ୍ୱର୍ଗସାଧନତ୍ୱସ୍ୟେତି । କ୍ଷଣିକଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମଯାଗ-ଗତତୟାଽବଗତସ୍ୟେତ୍ୟନେନାସ୍ୟାନ୍ୱୟଃ ।

ଅନୁବାଦ

ଯେଉଁଠି ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଅବଗତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଅନୁପପତ୍ତି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାନ୍ତର କଳ୍ପନା କରାହୁଏ, ତାହାକୁ ଅଭିହିତାନୁପପତ୍ତି ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା—'ସ୍ୱର୍ଗକାମ ବ୍ୟକ୍ତି ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମ ଯାଗ କରିବେ ।' ଏଠାରେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମ ଯାଗର ସ୍ୱର୍ଗସାଧନତ୍ୱ ଅବଗତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ 'କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଯାଗକ୍ରିୟାରେ ବହୁପରଭାବିସ୍ୱର୍ଗ ସାଧନତା ଅନୁପପନ୍ନ' ଏହିପରି ଅନୁପପତ୍ତି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ଯାଗର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଯାଗଜନ୍ୟ 'ଅପୂର୍ବ' କଳ୍ପନା କରାହୁଏ ।

न चेयमर्थापत्तिरनुमान एवान्तर्भवितुमर्हति, अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनाऽन्वयिन्यनन्तर्भावात्। व्यतिरेकिणश्चानुमानत्वं प्रागेव निरस्तम्। अत एवार्थापत्ति-स्थलेऽनुमिनोमीति नानुव्यवसायः, किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति। नन्वर्थापत्तिस्थले इदमनेन विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानं करणमित्युक्तम्। तत्र

ଅନୁପପଚ୍ୟେତ । ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମେନେତି ତୃତୀୟାଶ୍ରୁତ୍ୟା ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମସ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗ-ସାଧନତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ । ତେନ ଚ ବ୍ୟାପାରେଣ ଯାଗସ୍ୟାପି ସ୍ୱର୍ଗହେତୁତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ, ସ୍ୱରୂପତୋ ବିନଷ୍ଟସ୍ୟ ଯାଗସ୍ୟାହେତୁତ୍ୱେଽପି ସ୍ୱଜନ୍ୟବ୍ୟାପାରବତ୍ତ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧେନ ତସ୍ୟ ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତିତ୍ୱା ତଦ୍ଧେତୁତ୍ୱ-ସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବଃ ।

ନୈୟାୟିକାଦୟସ୍ତାବଦର୍ଥାପତ୍ତେରନୁମାନାନ୍ତର୍ଭବଙ୍ଗୀକୁର୍ବନ୍ତି, ନ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରତ୍ୱମ୍ । ତନ୍ମତମପାକରୋତି — ନ ଚେୟମିତି । ଯଦ୍ୟର୍ଥାପତ୍ତେରନୁମାନାନ୍ତର୍ଭାବଃ ସ୍ୟାତ୍, ତଦାଽନ୍ୱୟିନ୍ୟନ୍ତର୍ଭାବୋ ବ୍ୟତିରେକିଣି ବା ? ନାଦ୍ୟ ଇତ୍ୟତ୍ର ହେତୁମାହ — ଅନ୍ୱୟିବ୍ୟାପ୍ତୀତି । ଯଦି ବହିଃସତ୍ତ୍ୱ-ଜୀବତ୍ତ୍ୱସମାନାଧିକରଣ-ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱୟୋରନ୍ୱୟିବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହଃ ସ୍ୟାତ୍ ସ୍ୟାଦସ୍ୟା ଅର୍ଥାପତ୍ତେରନ୍ୱୟିନ୍ୟନ୍ତର୍ଭାବଃ । ନ ତୈଷ ବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହଃ, ତାଦୃଶସ୍ଥଳାଭାବାତ୍ । ନ ଚ ଦେବଦତ୍ତଶରୀରେ ତାଦୃଶ-ବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହଃ, ତସ୍ୟ ପକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ନାପ୍ୟନ୍ୟତ୍ର, ଅନ୍ୟେଷାଂ ପକ୍ଷସମତ୍ୱାତ୍ । ନ ହି ପକ୍ଷେ ପକ୍ଷସମେ ବାଽନ୍ୱୟିବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହଃ, ତତ୍ର ସାଧ୍ୟସନ୍ଦେହସ୍ୟାନଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବହିଃସତ୍ତ୍ୱ-ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱୟୋଃ ସ୍ୱବ୍ୟାପକ-ସାଧ୍ୟସାମାନାଧିକରଣ୍ୟରୂପାନ୍ୱୟିବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହୋ ନୈବ ସମ୍ଭବତୀତି ଭାବଃ । ଅନ୍ୱୟିନୀତି ଅନ୍ୱୟ୍ୟନୁମାନେ । ଅସ୍ତୁ ତର୍ହି ବ୍ୟତିରେକିଣ୍ୟନ୍ତର୍ଭାବଃ, ନେତ୍ୟାହ — ବ୍ୟତିରେକିଣଶ୍ଚେତି । ପ୍ରାଗେବ ଅନୁମାନପରିଚ୍ଛେଦେ ।

ଅନୁବାଦ

ଏହି ଅର୍ଥାପତ୍ତିକୁ ଅନୁମାନର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅନ୍ୱୟି-ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ନ ଥିବାରୁ ଅନ୍ୱୟିରୂପ ଅନୁମାନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନର ଅନୁମାନତ୍ୱ ଅସିଦ୍ଧ ଏହା ପୂର୍ବେ ଅନୁମାନ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ଅର୍ଥାପତ୍ତିସ୍ଥଳେ 'ଅନୁମାନ କରୁଅଛି' ଏହିପରି ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ନ ହୋଇ 'ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହା କଳ୍ପନା କରୁଅଛି ।' ଏହିପରି ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ର:—ଅଚ୍ଛା, ଅର୍ଥାପତ୍ତିସ୍ଥଳେ ଯେଉଁ ଅନୁପପତ୍ତି ଜ୍ଞାନକୁ କରଣ ବୋଲାଯାଇଅଛି, ସେହି ଅନୁପପନ୍ନତ୍ୱର ଲକ୍ଷଣ କଣ ? ତଦଭାବବ୍ୟାପକା-

किमिदं तेन विनाऽनुपपन्नत्वम्? तदभाव व्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्व-मिति ब्रूमः। एवमर्थापत्तेर्मानान्तरत्वसिद्धौ व्यतिरेकि नानुमानान्तरम्

ନାସ୍ତୀତି । ତଥା ହି—ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱମାତ୍ରଂ ନ ବହିଃସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟାନୁମାପକମ୍, ମୃତ-ବହିଃସତ୍ତ୍ୱାଭାବବତି ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶନେନ ବ୍ୟଭିଚାରାତ୍ । ଜୀବତ୍ତ୍ୱବିଶିଷ୍ଟନ୍ତୁ ଗୃହାସତ୍ତ୍ୱଂ ବହିଃସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟାନୁମାପକଂ ଭବେତ୍ । ତଚ୍ଚାନବଗତେ ବହିଃସତ୍ତ୍ୱେଽବଗନ୍ତୁଂ ନ ଶକ୍ୟତେ । ନତ୍ୱନବଗତୋ ହେତୁରନୁମାପକୋ ଭବତି । ତଥା ଚାନନ୍ୟ-ବ୍ୟତିରେକିଣି ତ୍ୱନନ୍ତର୍ଭାବାଦର୍ଥାପତ୍ତେରନୁମାନାନନ୍ତର୍ଭାବ ଇତି ଭାବଃ । ଅନ୍ୱ-ୟ୍ୟାନୁମାନେନୈବ ପ୍ରମୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟୁପପତ୍ତାବର୍ଥାପତ୍ତେଃ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରତ୍ୱଂ ନାଙ୍ଗୀକରଣୀୟ-ଗୌରବାତ୍, ବ୍ୟାପ୍ତିଗ୍ରହସ୍ତୁ ସ୍ୱପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଅତ ଏବେତି । ଅର୍ଥା-ପତ୍ତେରନୁମାନାନନ୍ତର୍ଭାବାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ଥାପତ୍ତିସ୍ଥଲେ ପ୍ରମାତୁରର୍ଥାପତ୍ତିବିଷୟେ ନାନୁବ୍ୟବସାୟ ଇତି । ଯଦି ପ୍ରମାତୁରର୍ଥାପତ୍ତିରନୁମିତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ଅନେନେଦମନୁ-ମିନୋମୀତ୍ୟାକାରକୋଽନୁବ୍ୟବସାୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚ ତଥା, ତସ୍ମାନ୍ନେୟମର୍ଥାପତ୍ତି-ନୁମାନାତ୍ମିକେତି ଭାବଃ ।

ଉପପାଦ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ଦର୍ଶୟତି—ଯଦଭାବେତି । ଅତ୍ର ତତ୍ପଦେନୋପପାଦକ-ନାଭିମତସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ ପରାମର୍ଶଃ । ଏବଞ୍ଚ ପୀନୋ ଦେବଦତ୍ତ ଇତ୍ୟତ୍ର ତତ୍ପଦେ-ନୋପପାଦକସ୍ୟ ରାତ୍ରିଭୋଜନସ୍ୟ ପରାମୃଷ୍ଟସ୍ୟାଭାବବ୍ୟାପକୋ ଦିବାଽଭୁଞ୍ଜାନ-ସମାନାଧିକରଣପୀନତ୍ୱାଭାବଃ, ଦେବାଽଭୁଞ୍ଜାନେ ରାତ୍ରିଭୋଜନାଭାବବତି ପୁରୁଷ-ସାମାନ୍ୟେ ଦିବାଽଭୁଞ୍ଜାନତ୍ୱ-ସମାନାଧିକରଣ-ପୀନତ୍ୱାଭାବଦର୍ଶନାତ୍ । ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗି-ପୀନତ୍ୱମେବେତି ପୀନତ୍ୱେ ଉପପାଦ୍ୟଲକ୍ଷଣ-ସଙ୍ଗତିରିତି ଭାବଃ । ଏବଂ ତଦଭାବ-ସ୍ୟାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମୁପପାଦକତ୍ୱମିତ୍ୟୁପପାଦକଲକ୍ଷଣମବଗନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଇତି ପ୍ରା-କ୍ତମ୍ । ନାନୁମାନାନ୍ତରମିତି । ବ୍ୟତିରେକିଣୋଽନୁମିତ୍ୟକରଣତ୍ୱାନ୍ନାନୁମାନତ୍ୱ-କିନ୍ତ୍ୱର୍ଥାପତ୍ତିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ପୃଥିବ୍ୟାଦାବିତରଭେଦସିଦ୍ଧେର୍ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟା-

ଅନୁବାଦ

ଭୂତ ଭାବ ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱ ହିଁ ଅନୁପପନ୍ନ ଏହା କୁହାଯିବ । ଏହିଭାବରେ ଅର୍ଥା-ପତ୍ତିର ପ୍ରମାଣାନ୍ତରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ବ୍ୟତିରେକ ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନ ଯେ ଅନୁମାନ ଶ୍ରମାଣି ନୁହେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହେଲା । 'ପୃଥିବୀ ଇତରେଭ୍ୟୋ ଭିଦ୍ୟତେ' ଏହା ବ୍ୟତିରେକି ଅନୁମାନ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ଅର୍ଥାପତ୍ତି । ଏଠାରେ ପୃଥିବୀର ଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱ ଇତରଭେଦ

पृथिवीतदेरम्यो भिद्यत इत्यादौ गन्धवत्त्वमितरभेदं विनाऽनुपपन्नमित्यादि-ज्ञानस्य करणत्वात्। अत एवानुव्यवसायो पृथिव्यामितरभेदं कल्पयामीति।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय धर्मराजाध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायाम्
अर्थापत्तिपरिच्छेदः

ଜ୍ଞାନାଧୀନ ତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟତିରେକ୍ୟନୁମାନମବଶ୍ୟମଙ୍ଗୀକାର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟତ ଅହ—ପୃଥିବୀତି । ଇତରଭେଦଂ ଜଲାଦି-ଭେଦମ୍ । ଅନୁପପନ୍ନମିତି । ପୃଥିବ୍ୟାମିତରଭେଦାଭାବେ ତସ୍ୟା ଇତରତ୍ୱେନେତରସ୍ୱରୂପତ୍ୱେ ଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱମନୁପପନ୍ନଂ ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟ ପୃଥିବୀମାତ୍ର-ଧର୍ମତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱିତରଭେଦଂ ବିନାଽନୁପପନ୍ନତ୍ୱମିତରଭେଦାଭାବ-ବ୍ୟାପକୀ-ଭୂତାଭାବ-ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମ୍ । ଇଦ ବ୍ୟତିରେକିତ୍ୱମ୍ । ତସ୍ୟେତରଭେଦପ୍ରମାଣତ୍ୱେ ତଦୁତ୍ପନ୍ନାୟା ଇତରଭେଦପ୍ରମାୟା ଅର୍ଥାପତ୍ତିତ୍ୱେ କୋ ହେତୁଃ, ଅନୁମିତିତ୍ୱସ୍ୟାପି ସମ୍ଭବାଦିତ୍ୟତ ଆହ — ଅତ ଏବେତି । ଇତରଭେଦପ୍ରମାୟା ଅର୍ଥାପତ୍ତିତ୍ୱାଦେବେ-ତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ଇତି । ଯଦୀତରଭେଦପ୍ରମାଽନୁମିତିଃ ସ୍ୟାଦନୁମିନୋ-ମୀତ୍ୟନୁବ୍ୟବସାୟଃ ସ୍ୟାତ୍, ଅନୁବ୍ୟବସାୟସ୍ୟୈବ ଜ୍ଞାନସାକ୍ଷିତ୍ୱାତ୍ । ନ ଚ ତଥାନୁ-ବ୍ୟବସାୟଃ, ତସ୍ମାଦିତରଭେଦପ୍ରମା ନାନୁମିତିଃ, କିନ୍ତ୍ୱର୍ଥାପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ
ପରିଭାଷାସାର ମଞ୍ଜୁଷାୟାମର୍ଥାପତ୍ତି ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଅନୁବାଦ

ବ୍ୟତୀତ ଅନୁପପନ୍ନ' ଏହିପରି ଅନୁପପତ୍ତିଜ୍ଞାନ ହିଁ କରଣ । ଏଥିପାଇଁ 'ପୃଥିବୀରେ ଇତର ଭେଦ କଳ୍ପନା କରୁଅଛି, ଏହିପରି ଅନୁବ୍ୟବସାୟ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ କୃତ
ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷାର ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପରିଚ୍ଛେଦର
ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ॥

ଅନୁପଲବ୍ଧିପରିଚ୍ଛେଦଃ

इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते । ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारण-
कारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणम् । अनुमानादि-जन्यातीन्द्रियाभावानुभव-
हेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणायाजन्यान्तम् । अदृष्टादौ साधारणकारणेऽति-
व्याप्तिवारणायासाधारणेति । अभावस्मृत्यसाधारणहेतु-संस्कारेऽतिव्याप्ति-
वारणायानुभवेति विशेषणम् । न चाभावानुमिति-स्थलेऽप्यनुपलब्ध्यैवाभावं

ଦ୍ୱୈତାଭାବୋପଲକ୍ଷିତ-ବ୍ରହ୍ମନିର୍ବିକଲ୍ପକନିଷ୍ଠସ୍ୱରୂପାୟା ଅଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧେରନୁକୂଲା-
କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତାମନୁପଲବ୍ଧିଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି । ଷଷ୍ଠଂ ପ୍ରମା-
ଣମ୍ ଅନୁପଲବ୍ଧିମ୍ । ଅନୁପଲବ୍ଧିସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ଜ୍ଞାନକରଣେତି । ଜ୍ଞାନ-
ରୂପଂ ଯତ୍ କରଣଂ ତଦଜନ୍ୟୋ ଯୋଽଭାବାନୁଭବସ୍ତସ୍ୟାସାଧାରଣକାରଣମିତି
ବିଗ୍ରହଃ । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ—ଜ୍ଞାନକରଣାଜନ୍ୟାଭାବାନୁଭବାସାଧାରଣକାରଣତ୍ୱମ୍,
ନନ୍ୱଭାବାନୁଭବାସାଧାରଣକାରଣତ୍ୱମେବ ଲକ୍ଷଣମୁଚ୍ୟତାମ୍, କିମଜନ୍ୟାନ୍ତବିଶେ-
ଷଣେନେତ୍ୟତ ଆହ—ଅନୁମାନାଦୀତି । ଅତିବ୍ୟାପ୍ତୀତି । ଅଦୃଷ୍ଟାଦସାଧାରଣ-
କାରଣେଽଭାବାନୁଭବ କାରଣତ୍ୱ-ସତ୍ତ୍ୱାଦତି ଭାବଃ । ଅସାଧାରଣେତି । ତଥା-
ଚାଦୃଷ୍ଟାଦୌ ସାଧାରଣକାରଣେଽଭାବାନୁଭବ-କାରଣତ୍ୱ-ସତ୍ତ୍ୱେଽପ୍ୟସାଧାରଣ-କାରଣ-
ତ୍ୱାଭାବାନ୍ନ ତତ୍ରାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱଭାବଜ୍ଞାନାସାଧାରଣ-କାରଣତ୍ୱମେବ
ଲକ୍ଷଣଂ ସ୍ୟାତ୍, କିମନୁଭବେନେତ୍ୟତ ଆହ—ଅଭାବସ୍ମୃତୀତି । ଫଳାଯୋଗ-

ଅନୁବାଦ

ସମ୍ପ୍ରତି କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ଅନୁପଲବ୍ଧିରୂପ ଷଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ଜ୍ଞାନ-
ରୂପ-କରଣ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ନ ହୋଇଥିବା ଅଭାବାନୁଭବର ଅସାଧାରଣ କାରଣକୁ
ଅନୁପଲବ୍ଧି ବୋଲାଯାଏ । ବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାଦିଜନ୍ୟ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟଧର୍ମାଦିର ଅଭାବାନୁମିତି
ସ୍ଥଳେ ଅନୁମିତିର କରଣରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ବାରଣ ପାଇଁ ଜ୍ଞାନକରଣାଜନ୍ୟ ଏହି ବିଶେ-
ଷଣ ଦିଆ ହୋଇଅଛି । ଜନ୍ୟମାତ୍ରର ପ୍ରତି ସାଧାରଣ କାରଣ ଅଦୃଷ୍ଟରେ ଅତି-
ବ୍ୟାପ୍ତି ବାରଣ ପାଇଁ 'ଅସାଧରଣ' ପଦ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଅଭାବ ସ୍ମୃତିର ଅସାଧା-
ରଣ କାରଣ ସଂସ୍କାରରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ବାରଣ ପାଇଁ 'ଅନୁଭବ' ବିଶେଷଣଟି ଦିଅ-

गृह्यताम्, विशेषाभावादिति वाच्यम्, धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वेऽपि तद्-भावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरेवाभाव-ग्राहकत्वात् ।

ननु केयं योग्यानुपलब्धिः ? किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरुत योग्येऽधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धि ? नाद्यः, स्तम्भे पिशाचादि-भेदस्या-प्रत्यक्षत्वापत्तेः । नान्त्यः, आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति

ବ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱସ୍ୟାସାଧାରଣତ୍ୱମତେଽଭାବବିଷୟକସଂସ୍କାରସ୍ୟାଭାବସ୍ମୃତ୍ୟସାଧାରଣକାରଣ-ତ୍ୱାତ୍ ତଦାତବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତଦାଭାବଜ୍ଞାନାସାଧାରଣ-କାରଣତ୍ୱସତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ଅନନୁଭବନବେଶେ

ଅବିଶେଷାତ୍ ଅନୁପଲବ୍ଧି ଗ୍ରାହ୍ୟାନୁମାନାଦିଗ୍ରାହ୍ୟାଭାବୟୋର୍ବିଶେଷାଭାବାତ୍, ଅଭାବତ୍ୱେନ ତୁଲ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ନବ୍ୟକରଣହେତୁମାହ—ଧର୍ମାଦୀତି । ଅତିନା ଗୁରୁତ୍ୱା-ଦିପରିଗ୍ରହଃ । ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେରେବେତି ।

ନନ୍ୱେବମପି ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେରଭାବଗ୍ରାହକତ୍ୱଂ ନୈବୋପପନ୍ନମ୍, ଯୋଗ୍ୟ-ତାୟା ଅନିର୍ଣ୍ଣୟାଦିତ୍ୟାଶୟେନ ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଯୋଗ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟସ୍ୟ ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷପକ୍ଷ ଦୂଷଣମାହ—ନାଦ୍ୟ ଇତି । ପିଶାଚାଦୀତ୍ୟାଦିପଦାତ୍ ଅଯୋଗ୍ୟ-ପଦାର୍ଥପରିଗ୍ରହଃ । ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାପତ୍ତେରିତି । ଅନନୁଭବାପତ୍ତେରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପିଶାଦଭେଦ-ପ୍ରତିଯୋଗିନଃ ପିଶାଚାଦେରଯୋଗ୍ୟତ୍ୱା ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେରଭାବା-

ଅନୁବାଦ

ଯାଇଅଛି । ପ୍ର:—ଅଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରି ଅଭାବ ଅନୁମିତ ମଧ୍ୟ ଅନୁପଲବ୍ଧି ପ୍ରମାଣ ଗମ୍ୟ ହେବାରେ ବାଧା କଣ ? କାରଣ ଅଭାବବୁଦ୍ଧି ଉଭୟତ୍ର ସମାନଭାବରେ ରହି ଅଛି । ଉ:—ଅନୁପଲବ୍ଧି ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଦୃଷ୍ଟ ଯଥା ଧର୍ମ ଅଧର୍ମାଦିର ଅଭାବ ନିଶ୍ଚୟ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କେବଳ ଅନୁପଲବ୍ଧିକୁ ଅଭାବର ଗ୍ରାହକ କୁହା ନ ଯାଇ ଯୋଗ୍ୟା-ନୁପଲବ୍ଧିକୁ ଅଭାବ ଗ୍ରାହକ କୁହାଯାଏ । ଅନୁମିତସ୍ଥଳେ ଅନୁପଲବ୍ଧି ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ନ ଥିବାରୁ ତାହା ଅଭାବାନୁମିତର କରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ପ୍ର:—ଅଚ୍ଛା ଯୋଗ୍ୟନୁପଲବ୍ଧି କାହାକୁ ବୋଲୁଯାଏ ? ଯଦି ଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରତି-ଯୋଗୀର ଅନୁପଲବ୍ଧି ହିଁ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ହୁଏ, ତେବେ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଏହା ପିଶାଚ ନୁହେଁ ଏହିପରି ଅଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ କାରଣ, ସେଠାରେ ଅଭାବର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରତି ପ୍ରତିଯୋଗୀର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଯୋଗ୍ୟତା କାରଣ ଅଟେ । ଆଉ ଯଦି ଯୋଗ୍ୟ ଅଧିକରଣରେ ପ୍ରତିଯୋଗୀର ଅନୁ-

चेन्न, योग्या चासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रयणात् । अनुपलब्धेर्योग्यत्व च तर्कित-प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जित-प्रतियोगिकत्वम् । यस्याभावो गृह्यते तस्य यः प्रतियोगी, तस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसञ्जितमापादन-योग्यं प्रतियोगि उपलब्धिस्वरूपं यस्यानुपलम्भस्य तत्त्वम्, तदनुपलब्धेर्योग्यत्व-मित्यर्थः । तथा हि स्फीतालोकवति भूतले यदि घटः स्यात्, तदा घटो-

ପଲଭ୍ୟେତ ଇତି ଭାବଃ । ସପ୍ତମୀତତ୍ପୁରୁଷପକ୍ଷେ ଦୂଷଣମାହ—ନାନ୍ତ୍ୟ ଇତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱା-ପତ୍ତେରିତି । ଉପଲବ୍ଧିଯୋଗ୍ୟ ଆତ୍ମନି ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟନୁପଲବ୍ଧିରୂପ ଯୋଗ୍ୟାନୁ-ପଲବ୍ଧେଃ ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ପରିହରତି—ନେତି । ଅନୁ-ପଲବ୍ଧିଗତା ଯୋଗ୍ୟତା କୀଦୃଶୀତ୍ୟତ ଆହ—ଅନୁପଲବ୍ଧେରିତି । ତର୍କିତେତି ତର୍କିତେନ ପ୍ରତିଯୋଗିସତ୍ତ୍ୱେନ ପ୍ରସଞ୍ଜିତୋ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଯସ୍ୟାନୁପଲମ୍ଭସ୍ୟ, ତତ୍ତ୍ୱ-ମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟଘଟକପଦସ୍ୟାର୍ଥଂ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ପ୍ରତିଯୋଗିସତ୍ତ୍ୱେନେତ୍ୟ-ସ୍ୟାର୍ଥମାହ—ଯସ୍ୟେତି । ଅଧିକରଣେ ଇତି । ଅଧିକରଣେ ତାର୍କିତେନ ସତ୍ତ୍ୱେ-ନେତ୍ୟନ୍ୱୟଃ । ତର୍କିତେନ ପ୍ରସଞ୍ଜିତେନ । ପ୍ରସଞ୍ଜିତପଦସ୍ୟାର୍ଥମାହ—ଆପା-ଦନଯୋଗ୍ୟମିତି । ପ୍ରତିଯୋଗିପଦସ୍ୟାର୍ଥମାହ—ଉପଲବ୍ଧିସ୍ୱରୂପମିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରତିଯୋଗି-ତଦ୍ୱ୍ୟାପ୍ୟେତର-ଯାବଦୁପଲମ୍ଭ-କାରଣସମବଧାନେ କସ୍ମିଂଶ୍ଚିଦଧିକରଣେ ଽଭାବପ୍ରତିଯୋଗିନଃ ସତ୍ତ୍ୱାପାଦନେନ ଯଦି ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟୁପଲମ୍ଭସ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱମାପାଦ୍ୟେତ, ତଦା ତଦଭାବଂ ପ୍ରତି ତଦନୁପଲମ୍ଭ ଭବେଦ୍ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲମ୍ଭଃ । ସ ଏବ ତଦଭାବ-

ଅନୁବାଦ

ପଲବ୍ଧି ହିଁ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି, ତାହାହେଲେ ଆତ୍ମାରେ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦିର ଅଭାବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ଆପତ୍ତି ହେବ କାରଣ, ଅଭାବର ଅଧିକରଣ ଆତ୍ମା ଯୋଗ୍ୟ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଯୋଗ୍ୟ ଅଧିକରଣରେ ଅନୁପଲବ୍ଧି ରହିଅଛି । ଉ:—ନା, ତା ନୁହେଁ। କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ଦ୍ୱାରା ଯୋଗ୍ୟ ଯେଉଁ ଅନୁପଲବ୍ଧି ଏହିପରି ଅର୍ଥ କଲେ କୌଣସି ଦୋଷର ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଅନୁପଲବ୍ଧିର ଯୋଗ୍ୟତାର ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି ଯେ ତର୍କିତ ପ୍ରତିଯୋଗିସତ୍ତ୍ୱପ୍ରସଞ୍ଜିତ ପ୍ରତିଯୋଗିକତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ଅଭାବର ଜ୍ଞାନ ହୋଇ ଅଛି ତାହାର ପ୍ରତିଯୋଗୀର ସତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱାରା ଅଧିକରଣରେ ତର୍କିତ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରସଞ୍ଜିତ ଆପତ୍ତିର ବିଷୟୀଭୂତ ଉପଲବ୍ଧିରୂପ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଯାହାର, ତାହା ଅନୁପଲବ୍ଧିର ଯୋଗ୍ୟତା ଏବଂ ସେହି ଅନୁପଲବ୍ଧିକୁ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ବୋଲଯାଏ । ଯଥା—

पलम्भः स्यादित्यापादन-सम्भवात् तादृश-भूतले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः, अन्धकारे तु तादृशापादनाभावान्नानुपलब्धि-गम्यता । अत एव स्तम्भे तादात्म्येन पिशाचसत्त्वे स्तम्भवत् प्रत्यक्षत्वापत्त्या तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मनि धर्माधर्म-सत्त्वेऽपि तस्यातीन्द्रियतया निरुक्तोपलम्भापादनासम्भवान्न धर्माधर्माद्यभावस्यानुपलब्धि गम्यत्वम् ।

ସୂଚକ ଇତି ଭାବଃ । ଉଦାହରଣେନ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୟତି— ତଥା ହି ।

ନୈୟାୟିକାଃ ଖଣ୍ଡୟନ୍ତି-ନନ୍ୱିତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ଥଲେ ଇତି । ପ୍ରତିଯୋଗୀ-ତଦ୍ବ୍ୟାପ୍ୟେତର - ଯାବତ୍ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟୁପଲମ୍ଭ-କାରଣ - ସମବଧାନଦଶାୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ଋନୁପଲବ୍ଧି ଗମ୍ୟତ୍ୱମିତି । ସତୀନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷେ ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟୁପଲମ୍ଭାପାଦନେନ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲମ୍ଭଃ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ତେନ ଘଟାଭାବୋଽନୁଭୂୟତେ ଇତି ଭାବଃ । ଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ନେତି । ତତ୍ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟନୁପଲବ୍ଧେଃ ଅଭାବପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟନୁପଲବ୍ଧେଃ । କ୍ଲୃପ୍ତତ୍ୱେନେତି । ତଥା ଘଟାଭାବାକାରବୃତ୍ତୌ ଯଥେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱମନ୍ୱୟ-ବ୍ୟତିରେକାତ୍, ତଥା ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେରପ୍ୟନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକାତ୍ କାରଣତ୍ୱଂ ସିଦ୍ଧମ୍ । ତଥ ଦ୍ୱୟୋଃ କାରଣତ୍ୱେ ସମାନେ ତ୍ୱୟେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱଂ କଲ୍ପ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ଆଲୋକ ଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ । ଏଠାରେ ଯଦି ଘଟ ରହିଥାନ୍ତା, ତେବେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତା' ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଏଠାରେ ଘଟାଭାବ ଅନୁପଲବ୍ଧିଗମ୍ୟ ଅଟେ । ଏଠାରେ ଘଟାଭାବର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଘଟ, ତାହାର ସତ୍ତା ଦ୍ୱାରା (ଏଠାରେ ଯଦି ଘଟ ରହିଥାନ୍ତା) ଅଧିକରଣ ଭୂତଳରେ ଘଟୋପଲବ୍ଧିର (ତେବେ ତାହାର ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତା) ଆପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ଅନୁପଲବ୍ଧିର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଉପ-ଲବ୍ଧି ଆପତ୍ତିର ବିଷୟୀଭୂତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧକାରରେ ଏତାଦୃଶ ତର୍କ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଅଫତ୍ୟ ଅନୁପଲବ୍ଧି ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ହୋଇନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ସେତେବେଳେ ଘଟାଭାବର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ସ୍ତମ୍ଭେ ପିଶାଚର ଭେଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥଳେ । ଏହା ଯଦି ପିଶାଚ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ସ୍ତମ୍ଭ ଉପର ପିଶାଚର ମଧ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ହୋଇପାରେ ବୋଲି ସ୍ତମ୍ଭରେ ପିଶାଚଭେଦ ଅନୁପଲବ୍ଧି ଗମ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ଆତ୍ମାରେ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦି ରହିଥିଲେ

ननूक्तरीत्याऽधिकरणेन्द्रिय-सन्निकर्ष-स्थलेऽभावस्यानुपलब्धि-गम्यत्वं त-भिमतम्। तत्र क्लृप्तेन्द्रियमेवाभावाकार-वृत्तावपि करणम्, इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकानुविधानादिति चेन्न, तत्प्रतियोग्यनुपलब्धेरप्यभावग्रहे हेतुत्वे क्लृप्तत्वेन कारणत्वमात्रस्य कल्पनात्, इन्द्रियस्य चाभावेन स-ଛେ, ମଧ୍ୟ ତୁ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେଃ। ନ ଚ ଗୌରବମ୍, ଅତିରିକ୍ତକଲ୍ପନା-ଅଭାବାଦତ ଭାବଃ। ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବେନେତ। ନୈୟାୟିକୈରିନ୍ଦ୍ରିୟଜ-ଭାବାନୁଭବେ ସଂଯୋଗସଂଯୁକ୍ତସମବାୟ-ସଂଯୁକ୍ତସମବେତସମବାୟ-ସମବାୟ-ସମବେ-ସମବାୟାନାମଭାବପଦାର୍ଥାନୁଭବେ ସଂଯୁକ୍ତବିଶେଷଣତା-ସଂଯୁକ୍ତବିଶେଷ୍ୟତାଦି-ସନ୍ନିକର୍ଷତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍ତି। ତଦାଭାବେନେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ସଂଯୋଗାଦିଷ୍ଟି ସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ତେଷାଂ ଧ-ଧର୍ମତ୍ୱାତ୍। ନାପ୍ୟନ୍ୟଃ କଶ୍ଚିତ୍ ସନ୍ନିକର୍ଷସ୍ତୈର୍ନିରୂପିତଃ। ଅତୋଽଭାବେ-ସହେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରୟୋଜକଃ କଶ୍ଚିତ୍ ସନ୍ନିକର୍ଷୋ ଽସ୍ତୀତି ଭାବଃ ଅଭା-ହାହେତ୍ରତ୍ୱାଦତ। ତଥା ଚେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟାଭାବାନୁଭବଂ ପ୍ରତି କରଣତ୍ୱଂ ନୈବ ଜ-ମାୟମ୍, ତସ୍ୟ ତଂ ପ୍ରତ୍ୟକାରଣତ୍ୱାତ୍; କାରଣବିଶେଷସ୍ୟୈବ କରଣତ୍ୱାଦତ ଭା-ଅନ୍ୟଥାସିଦ୍ଧେଃ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକୟୋରନ୍ୟଥାଽପ୍ୟୁପପନ୍ନତ୍ୱାଦଭାବାନୁ-

ଅନୁବାଦ

ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ (ଆତ୍ମାରେ) ଯଦି ଧର୍ମାଧର୍ମ ରହି-ତେବେ ତାହାର ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇଥାନ୍ତା' ଏପରି ଆପତ୍ତି ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏଣୁ ଧର୍ମାଧର୍ମାଦିର ଅଭାବ ଅନୁପଲବ୍ଧିଗମ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ; ଏହା ଅନୁମା-ତିଗମ୍ୟ ଅଟେ।

ପ୍ରଃ—ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତିରେ ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧିକୁ ଅଭାବର ଗ୍ରାହକ କୁହାଯା-ଥିବାରୁ ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଯେଉଁଠାରେ ଅଧିକରଣ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନି-ରହିଅଛି। ସେଠାରେ ଭୂତଳାଦି ଅଧିକରଣାକାର ବୃତ୍ତିର ପ୍ରତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର କର-ଅବଶ୍ୟ ରହିଅଛି। ଅତଏବ ଅଭାବାକାର ବୃତ୍ତି ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ କରଣ ସ୍ୱୀ-କରିବା ଉଚିତ। ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧିକୁ କରଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ପ୍ରୟୋ-ଜନ ? ଉଃ—ନା, ତା ନୁହେଁ। ଅଭାବ ଜ୍ଞାନଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟ ହେଲେ (ନୈୟାୟିକମାନଙ୍କ ମାନଙ୍କ ମତରେ) ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧିର କାରଣତା ସ୍ୱୀକାର କରି ହୋଇଅଛି। କିନ୍ତୁ ନୈୟାୟିକମାନେ କାରଣ ବୋଲନ୍ତି

सान्निकर्षाभावेनाऽभावग्रहे हेतुत्वात्, इन्द्रियान्वय-व्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाय पक्षीणत्वेनाऽन्यथासिद्धेः।

ननु भूतले घटो नेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलांशे प्रत्यक्षत्वमुभयवादिसिद्धमिति तत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वेन भूतलावच्छिन्न-चैतन्यवत् तन्निष्ठ-घटाभावावच्छिन्न-चैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षरूपतैव सिद्धान्तेऽपीति चेत्, सत्यम्। अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्करणस्यानुप-

ପ୍ରତି ହେତୁତ୍ୱାସିଦ୍ଧେଃ, ଅଭାବାନୁଭବହେତୋର୍ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧେର୍ଯୋଗ୍ୟତାଂ ପ୍ରତି-ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ହେତୁତୟା ଜନକଜନକତ୍ୱେନାନ୍ୟଥାସିଦ୍ଧତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି। ଘଟାଭାବାନୁଭବସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାଂ ସମାଦଧ୍ୟତି—ଭୂତଲଇତି। ଉଭୟ-ବାଦିସିଦ୍ଧମିତି। ଯଥା ନୈୟାୟିକାନାଂ ନୟେ ଭୂତଲଜ୍ଞାନସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମ୍, ତଦ୍ୱିଷୟତ୍ୱାଚ୍ଚ ଭୂତଲସ୍ୟ। ତଥା ବେଦାନ୍ତନୟେଽପି ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ-ଭୂତଲାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟୟୋରଭେଦାଦ୍ ଭୂତଲସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମିତି ଭାବଃ।

ଅନୁବାଦ

କରଣ ବୋଲିଥାଉଁ। ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧିର କାରଣତା ଲୁପ୍ତ ରହିଅଛି। ଅଭାବ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ନ ଥିବାରୁ ଅଭାବଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ତାହା ହେତୁ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ଯେଉଁ ଅନ୍ୱୟବ୍ୟତିରେକ ଅଛି ତାହା ଅଧିକରଣାଂଶର (ଭୂତଳାଦିର) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଉପଶମ ହୋଇ ଅଭାବଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଅନ୍ୟଥା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି। ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭାବବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରତି ଅଧିକରଣଜ୍ଞାନ କାରଣ, ଅଧିକରଣ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କାରଣ—ଏହିଭାବରେ ଜନକର ଜନକ ହୋଇଥିବାରୁ ଅଭାବ-ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନ୍ୱୟ ବ୍ୟତିରେକ ନାହିଁ।

ପ୍ରଃ—ଭୂତଳରେ ଘଟ ନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି ଅଭାବ ଜ୍ଞାନ ସ୍ଥଳେ ଭୂତଳାଂଶରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ଉଭୟବାଦିସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ତଃକରଣର ବିଷୟଦେଶକୁ ନିର୍ଗମନ ଅବଶ୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ଅତଏବ ସେଠାରେ ଭୂତଳାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ପରି ଘଟାଭାବାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟ ବି ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଥିବାରୁ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ଘଟାଭାବଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଗମ୍ୟ ଅଟେ। ଅତଏବ ତା'ର କରଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ହେବ, ଅନୁପଲବ୍ଧି ହେବ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହାର ପ୍ରମାଣାନ୍ତରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲାନାହିଁ ? ଉଃ—ନା, ତା ନୁହେଁ। ଅଭାବ ପ୍ରତୀତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାର

लब्धेर्मानान्तरत्वात् । न हि फलीभूत-ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्ष प्रमाणता-नियतत्वमस्ति, दशमस्त्वमसीयादिवाक्यजन्य-ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणभिन्न-प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । ✓ ननु फलवैजात्य बिना कथं प्रमाणभेद इति चेन्न, वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योपपत्तेः तथा च घटाभावाकारा वृत्तिर्नेन्द्रियजन्या, इन्द्रियस्य विषयेणाऽसन्निकर्षात् किन्तु घटानुपलब्धिरूप-मानान्तर-जन्येति भवत्यनुपलब्धेर्मानान्तरत्वम् ।

ଅଭାବପ୍ରତୀତେଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମଭ୍ୟୁପେତ୍ୟ ପ୍ରୌଢ଼ିବାଦ ତସ୍ୟାଽନୁପଲବ୍ଧେର୍ମାନାନ୍ତରତ୍ୱ ବ୍ୟବସ୍ଥାପୟତି — ସତ୍ୟମିତି । ତତ୍କରଣସ୍ୟେତି । ଅଭାବାନୁଭବକରଣସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥ ନିୟତତ୍ୱମିତି । ବ୍ୟାପ୍ତତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାକରଣତ୍ୱ ତତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣତ୍ୱମିତି ବ୍ୟାପ୍ତିର୍ନାସ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉକ୍ତନିୟମେ ବ୍ୟଭିଚାର ଦର୍ଶୟତି — ଦଶମସ୍ତ୍ୱମସୀତି । ତତ୍କରଣସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାକରଣସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ନନୁ ପ୍ରମାଭେଦସ୍ୟୈବ ପ୍ରମାଣଭେଦ-ପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରମାଭେଦାଭାବେ କ ପ୍ରମାଣଭେଦଃ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ଫଳବୈଜାତ୍ୟଂ ପ୍ରମାଭେଦ ଫଳବୈଜାତ୍ୟଂ ନ ପ୍ରମାଣାଦେଃ ପ୍ରଯୋଜକମ୍, କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତିବୈଜାତ୍ୟମିତ୍ୟଭି ୟତି — ବୃତ୍ତିବୈଜାତ୍ୟେତି । ପ୍ରମାଣବୈଜାତ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବୃତ୍ତିବୈଜାତ୍ୟମ୍

ଅନୁବାଦ

(ପ୍ରମିତିର) କରଣ ଅନୁପଲବ୍ଧିର ପ୍ରମାଣାନ୍ତରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧହୋଇପାରେ । ଫଳୀଭୂତ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲେ ତାର କରଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବ ଏଭଳି କୌ ନିୟମ ନାହିଁ । ଯେମିତି 'ଦଶମସ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାର କରଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ପ୍ରମ ସେଠାରେକରଣ ଏହା ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଅଛୁଁ । ପ୍ରଃ—ଅଚ୍ଛା, ଫଳର ଅ ପ୍ରମିତର ବୈଜାତ୍ୟଛଡ଼ା ପ୍ରମାଣର ଭେଦ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଉଃ—ନା, ବୃତ୍ତି ବୈଜାତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣର ଭେଦ ହୋଇପାରେ । ଯେପରି ଘଟାଦି ସ୍ଥଳରେ ଘ ଦ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଘଟାଭାବର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ ଅଭାବାକାର ବୃ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ ଅଭାବ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ନାହିଁ । ଅନୁପଲବ୍ଧିରୂପ ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟ ଅଟେ । ଏଣୁ ବୃତ୍ତିଭେଦବଶତଃ ଅନୁପଲବ୍ଧି ମାନାନ୍ତରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

नन्वनुपलब्धिरूप–मानान्तर-पक्षेऽभाव-प्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावभ्रमस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राप्यनिर्वचनीय–घटाभावोऽभ्युपगम्येत। न चेष्टापत्तिः, तस्य मायोपादानकत्वेऽभावत्वानुपपत्तेः, मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सकल–कार्योपादानत्वानुपपत्तिरिति चेन्न, घटवति घटाभाव भ्रमो न तत्कालोत्पन्न-घटाभाव विषयकः, किन्तु भूतलरूपादौ विद्यमानो लौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यते इत्यन्यथाख्यातिरेव, आरोप्यसन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थापनात् ।

ସ୍ୱରଣମାସ୍ୱ—ତଥା ଚେତ । ମାନାନ୍ତରତ୍ୱମିତ । ତଥା ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱ-ତଦଜନ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ବୃତ୍ତିବୈଜାତ୍ୟାଦତ ଭାବଃ । ଅଭାବପ୍ରମାୟାଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱମଦ୍ୱୈତାଭିମତଂ ମନ୍ୟମାନୋ ଭାବନଭଙ୍ଗଃ କଶ୍ଚିଚ୍ଛଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତ । ଅନୁପଲବ୍ଧେରତ । ମାୟାୟା ଭାବରୂପତ୍ୱେନ ତଦୁପାଦାନକସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଭାବତ୍ୱୌଚିତ୍ୟତ୍ତ୍ୱ, ଉପାଦାନଧର୍ମସ୍ୟୋପାଦେୟାନୁବୃତ୍ତି-ନୟମାଦତ ଭାବଃ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ

ଅନୁବାଦ

ପ୍ର:—ଅନୁପଲବ୍ଧିର ମାନାନ୍ତରତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ପ୍ରତୀତ ଯଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମକ ହୁଏ, ତେବେ ଯେଉଁଠାରେ ଘଟର ଅଧିକରଣରେ ଘଟାଭାବର ଭ୍ରମ ହେବ, ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଓ ସେଠାରେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଘଟାଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହାକୁ ଇଷ୍ଟାପତ୍ତି କରିଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଏହି ଅଭାବର ଉପାଦାନ ଯଦି ମାୟା ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ଅଭାବତ୍ୱ ଅନୁପପନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼େ । ଏହାର କାରଣ, ମାୟା ଭାବ ପଦାର୍ଥ ; ଭାବପଦାର୍ଥ ପାଖରୁ ଅଭାବ ପଦାର୍ଥ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯଦି ମାୟା ଉପାଦାନ ହୁଏ, ତେବେ 'ମାୟା ହିଁ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟର ଉପାଦାନ ।' ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ହାନି ହେବ । ଉ:—ଘଟର ଅଧିକରଣରେ ଯେଉଁ ଘଟାଭାବର ଭ୍ରମ ହୁଏ, ତାହା ତତ୍କାଳୋତ୍ପନ୍ନ ଘଟାଭାବ ବିଷୟକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଭୂତଳର ରୂପାଦିରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଯେଉଁ ଲୌକିକ ଘଟାଭାବ ରହିଅଛି, ତାହା ହିଁ ଭୂତଳରେ ଆରୋପିତ ଏହିପରି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଅନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତି ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଏ । ଯେଉଁଠି ଆରୋପ୍ୟ ସନ୍ନିକର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଆରୋପ୍ୟର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ନିହିତ ଥାଏ, ସେ ସ୍ଥଳେ ସର୍ବତ୍ର ଆମ୍ଭେ ଅନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତି ସ୍ୱୀକାର କରିଥାଉଁ ।

अस्तु वा प्रतियोगिमति तदभाव-भ्रमस्थले तदभावस्यानिर्वचनीयत्वम्, तथापि तदुपादानं मायैव। न हि उपादानोपादेययोरत्यन्तसाजात्यम्, तन्तु-पटयोरपि तन्तुत्व-पटत्वादिना वैजात्यात्, यत्किञ्चित्-साजात्यस्य मायाया अनिर्वचनीय-घटाभावस्य च मिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात्, अन्यथा

ସ୍ୱାଭିପ୍ରାୟମନାବିଷ୍କୁର୍ବନ୍ନନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତିମବଲମ୍ବ୍ୟ ତାମାଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ନେତି। ଆରୋପ୍ୟତେ ଦୋଷମହିମ୍ନା ପ୍ରତୀୟତେ। ଅନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତିରିତି। ତଦଭାବବତି ତତ୍ପ୍ରକାରକଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବାନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତିରୂପତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ଏବେତି। ଏବ-କାରେଣାନିର୍ବଚନୀୟଖ୍ୟାତିବ୍ୟାବୃତ୍ତିରିତି ଭାବଃ। ବ୍ୟବସ୍ଥାପନାଦିତି। ଯଥା-ରୋପ୍ୟମସନ୍ନିକୃଷ୍ଟମ୍, ତଥାନିର୍ବଚନୀୟସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିର୍ନାନ୍ୟଥେତି ନାବ୍ୟବସ୍ଥେତି ଭାବଃ। ନନ୍ୱାରୋପ୍ୟସନ୍ନିକର୍ଷ-ସ୍ଥଲେଽନ୍ୟଥାଖ୍ୟାତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେ ସେୟଂ ଲବ୍ଧପ୍ରସରାଽନ୍ୟଥା-ଖ୍ୟାତିଃ ସର୍ବତ୍ରୈବ ଦୁର୍ବାରା ଭବେତ୍। ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ତନ୍ତ୍ରବାର୍ତ୍ତିକେ — ପ୍ରସରଂ ନ ଲଭନ୍ତେ ହି ଯାବତ୍ କ୍ୱଚନ ମର୍କଟାଃ। ନାଭିଦ୍ରବନ୍ତି ତେ ତାବତ୍ ପିଶାଚା ବା ସ୍ୱଗୋଚରେ। ଇତି। ତଥା ଚାନିର୍ବଚନୀୟଖ୍ୟାତିବିଲୋପ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କମାନା ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ସ୍ୱାଭିପ୍ରାୟମାବିଷ୍କୁର୍ବନ୍ ମାୟାୟା ଭାବତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ପରିହାରରହସ୍ୟମାହ—ଅସ୍ତୁ ବେତି। ବୈଜାତ୍ୟାଦିତି। ତଥା ଚ ବିଜାତୀୟୟୋରପ୍ୟୁପାଦାନୋପାଦେୟ-ଭାବ-ଦର୍ଶନାଦୁପାଦାନୋପାଦେୟୟୋର୍ନାତ୍ୟନ୍ତସାଜାତ୍ୟମପେକ୍ଷିତମ୍, ସର୍ବଥାସାଜାତ୍ୟେ ସର୍ବଥାବୈଜାତ୍ୟେ ବୋପାଦାନୋପାଦେୟଭାବାଦର୍ଶନାତ୍, ଅନ୍ୟଥା ତନ୍ତୁପଟୟୋରୁପା

ଅନୁବାଦ

ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରତିଯୋଗୀର ଅଧିକରଣରେ ଅଭାବର ଭ୍ରମ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଅଭାବକୁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ନିଆଯିବ, ତଥାପି ତାହାର ଉପାଦାନଟି ମାୟା ହିଁ ହେବ। ଅଭାବର ଉପାଦାନ ମାୟା ହେଲେ ଅଭାବର ଅଭାବତ୍ୱ ଅନୁପପନ୍ନ ହେବ, ଏହି ଯେଉଁ ଆପତ୍ତି ହୋଇଥିଲା, ତାହା ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ। କାରଣ, ଉପାଦାନ ଓ ଉପାଦେୟର ସର୍ବାଂଶେ ସାଜାତ୍ୟ ରହିବ ଏପରି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ। ତନ୍ତୁ ଓ ପଟ ମଧ୍ୟରେ ଉପାଦାନ ଉପାଦେୟଭାବ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତୁତ୍ୱ ଓ ପଟତ୍ୱ ରୂପରେ ଏମାନଙ୍କର ବୈଜାତ୍ୟ ରହିଅଛି। ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ମାୟା ଏବଂ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଘଟାଭାବ ମଧ୍ୟରେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱରୂପରେ ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ ସାଜାତ୍ୟ ରହିଅଛି। ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନ ମାନିଲେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଘଟାଭାବ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ

व्यावहारिकं घटाभावं प्रति कथं मायोपादानमिति कुतो नाशंकिथाः। न च विजातीययोरप्युपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति वाच्यम्, प्रपञ्च-विभ्रमाधिष्ठानत्व-रूपस्य तस्येष्टत्वात्, परिणामित्व-रूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः। तथा च प्रपञ्चस्य परिणाम्युपादानं माया न ब्रह्मेति सिद्धान्तः। इत्यलमतिप्रसंगेन।

स चाभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभाव-

ଦାନୋପାଦେୟଭାବୋଚ୍ଛେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ତୟୋରତ୍ୟନ୍ତସାଜାତ୍ୟାଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ନନୁ ଧର୍ମାନ୍ତରେଣ ସାଜାତ୍ୟବତ୍ତ୍ୱେଽପି ଭାବାଭାବତ୍ୱେନ ବୈଜାତ୍ୟାନ୍ନୋପାଦାନୋପାଦେୟତେତ୍ୟତ ଆହ – ଅନ୍ୟଥେତି।

ନନୁ ବିଜାତୀୟୟୋରୁପାଦାନୋପାଦେୟଭାବାଙ୍ଗୀକାରେ ବ୍ରହ୍ମୈବ ଜଗଦୁପାଦାନଂ ନ ମାୟା। ତଥା ଚ ସିଦ୍ଧାନ୍ତବିରୋଧ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକରୋତି ନ ଚେତି। ପରିଣାମିତ୍ୱାନୁପପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ – ନିରବୟବ ଇତି। ଅବୟବାନ୍ୟଥାଭାବସ୍ୟ ପରିଣାମତ୍ୱାନ୍ନିରବୟବେ ବ୍ରହ୍ମଣି ତଦଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ। ନନ୍ୱେକସ୍ୟ ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନତ୍ୱେଽନ୍ୟସ୍ୟ ଚ ବିବର୍ତ୍ତୋପାଦାନତ୍ୱେ ଗୌରବମ୍, ତଦ୍ୱରମେକସ୍ୟୈବ ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନସ୍ୟ ବିବର୍ତ୍ତୋପାଦାନତ୍ୱମପ୍ୟସ୍ତୁ, ଲାଘବାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ଦର୍ଶୟତି – ତଥା ଚେତି। ଭ୍ରମୋପାଦାନାଜ୍ଞାନବିଷୟସ୍ୟୈବାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାତ୍ ଜଡ଼ାୟାଶ୍ଚ ମାୟାୟା ଅଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱାଭାବେନ ବିଭ୍ରମାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାଯୋଗାଦ୍ ବିବର୍ତ୍ତୋପାଦାନତ୍ୱାସମ୍ଭବେଽପି ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ ପରିଣାମ୍ୟୁପାଦାନତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ। ପ୍ରସଙ୍ଗାଗତମୁପାଦାନତ୍ୱନିରୂପଣମୁପସଂହରତି – ଇତ୍ୟଲମିତି।

ଅନୁବାଦ

ମାୟା କେମିତି ଉପାଦାନ ହେବ ଏହି ଆଶଙ୍କା କାହିଁକି ନ କରୁଛ ? ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ ବିଜାତୀୟ ବସ୍ତୁର ଉପାଦାନ ଉପାଦେୟ ଭାବ ହେଲେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗତର ଉପାଦାନ ହେବେ, ଅନିର୍ବଚନୀୟ ମାୟା ଉପାଦାନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଉଃ – ତା' ନୁହେଁ, ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଭ୍ରମର ଅଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱ ରୂପରେ 'ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗତର ଉପାଦାନ ଅଟେ, ପରିଣାମିତ୍ୱରୂପ ଉପାଦାନଟି ନିରବୟବ ବ୍ରହ୍ମ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ। ଅତଏବ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପରିଣାମି ଉପାଦାନ-ମାୟା, ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ, ଏହା ହିଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ। ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ ବିସ୍ତାର କରିଯିବ ନାହିଁ।

श्चेति। तत्र मृत्-पिण्डादौ कारणे कार्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं योऽभावः स प्रागभावः। स च भविष्यतीति प्रतीति-विषयः। तत्रैव घटस्य मुद्-गर-पातानान्तरं योऽभावः, स ध्वंसाभावः। ध्वंसस्यापि स्वाधिकरण-कपालनाशे नाश एव। न च घटोन्मज्जनापत्तिः, घटध्वंस ध्वंस्यापि घट-

ଅଭାବପ୍ରମାଣ ନିରୂପ୍ୟ ତତ୍ ପ୍ରମେୟଂ ବିଭଜତେ—ସ ଚେତି । ଚତୁର୍ବିଧ ଇତି । ଏତେନ—ପ୍ରାଗଭାବାନଙ୍ଗୀକର୍ତ୍ତୃଣାଂ ନୃସିଂହାଶ୍ରମାଦୀନାଂ ମତଂ ନୈବାନୁମତମିତି ଧ୍ୱନିତମ୍ । ପ୍ରାଗଭାବଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରେତି । ପ୍ରାଗଭାବ ଇତି । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟୋପାଦାନାନୁକରଣ-କାଲାନ୍ୟାବୃତ୍ତିତ୍ୱେ ସତ୍ୟନାଦିତ୍ୱେ ସତ୍ୟଭାବତ୍ୱମ୍ । ତଦା-ଭାବତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଧ୍ୱଂସେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟାପ୍ୟଭାବତ୍ୱାଦତ ଆହ—ଅନାଦିତ୍ୱେ ସତୀତି । ତନ୍ମାତ୍ରସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣତ୍ୱେଽତ୍ୟନ୍ତାଭାବେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟାପ୍ୟନାଦ୍ୟଭାବତ୍ୱାଦତଃ ପ୍ରଥମସତ୍ୟ-ନ୍ତଦଲମ୍ । ଅସମ୍ଭବବାରଣାୟ—କାଲାନ୍ୟେତି । ପ୍ରାଗଭାବେ ପ୍ରମାଣମାହ—ସ ଚେତି । ଭବିଷ୍ୟତୀତି । ତଥା ଚ ଭବିଷ୍ୟତୀତି ପ୍ରତୀତିରେବ ତତ୍ସଦ୍ଭାବେ ମାନମିତି ଭାବଃ । ଧ୍ୱଂସଂ ନିରୂପୟତି—ତତ୍ରୈବେତି । ଘଟାଦ୍ୟୁପାଦାନେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନନ୍ତରମିତି । ଏତେନ ମୁଦ୍ଗରପାତସ୍ୟ ଧ୍ୱଂସହେତୁତ୍ୱଂ ସୂଚିତମ୍ । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ଜନ୍ୟାଭାବତ୍ୱମ୍ । ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବାଦୀନାଂ ଜନ୍ୟତା ନାସ୍ତୀତି ନ ତଦାତି-

ଅନୁବାଦ

ସେହି ଅନୁପଲବ୍ଧି ପ୍ରମାଣଗମ୍ୟ ଯେଉଁ ଅଭାବ ତାହା ଚାରି ପ୍ରକାର । ପ୍ରାଗଭାବ, ଧ୍ୱଂସାଭାବ, ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ ଓ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ମୃତ୍ପିଣ୍ଡାଦି କାରଣରେ ଘଟାଦିକାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ଅଭାବ ରହିଥାଏ, ତାହାକୁ ପ୍ରାଗଭାବ ବୋଲାଯାଏ । ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବେ "ଘଟ ହେବ" ବୋଲି ଏହି ଯେଉଁ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ତାହା ପ୍ରାଗଭାବ ବିଷୟକ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରାଗଭାବର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ । ଘଟାଦି ବସ୍ତୁ ଉପରେ ମୁଦ୍ଗରପାତାଦି କରିବା ପରେ ଯେଉଁ ଅଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହାକୁ ଧ୍ୱଂସାଭାବ କୁହାଯାଏ । ନୈୟାୟିକମାନେ ଧ୍ୱଂସାଭାବକୁ ଅବିନାଶୀ ବୋଲି ମାନନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବୈଦାନ୍ତିକମାନେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ, ଧ୍ୱଂସାଭାବର ମଧ୍ୟ ନିଜର ଆଶ୍ରୟକପାଳାଦିର ନାଶ ହୋଇଗଲେ ନିଜର ନାଶ ହୋଇଥାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା (ଘଟଧ୍ୱଂସର ଧ୍ୱଂସ ହେବା କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଦ୍ୱାରା) ଧ୍ୱଂସର ପରେ ଘଟର ପୁନରାବିର୍ଭାବ ହେବା

प्रतियोगिक-ध्वंसत्वात्, अन्यथा प्रागभावध्वंसात्मक-घटस्य नाशे प्रागभावो-न्मज्जनापत्तिः। न चैवमपि यत्र ध्वंसाधिकरणं नित्यम्, तत्र कथं ध्वंसनाश इति वाच्यम्, तादृशमधिकरणं यदि चैतन्यव्यतिरिक्तम्, तदा तस्य नित्य-त्वमसिद्धम्, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञान-निवर्त्त्यतया वक्ष्यमाण-

ବ୍ୟାପ୍ତିଃ । ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାବିନାଶିତ୍ୱଂ ନୈୟାୟିକା ଅଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି, ତାନ୍ ନିରସ୍ୟତି—ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାପୀତି । ଘଟାଦିଧ୍ୱଂସସ୍ୟାପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ଘଟୋ-ନ୍ମଜ୍ଜନାପତ୍ତିଃ ଘଟପ୍ରାଦୁର୍ଭାବାପତ୍ତିଃ । ନିରାକରଣହେତୁମାହ—ଘଟଧ୍ୱଂସେତି । ଯଥା ଘଟଧ୍ୱଂସକାଲେ ଘଟୋ ବିନଷ୍ଟ ଇତି ପ୍ରତୀତିର୍ଜାୟତେ, ତଦ୍ୱଦ୍ ଘଟଧ୍ୱଂସକାଲେଽପୀତି ଲାଘବାତ୍ ଘଟସ୍ୟୈବ ଘଟଧ୍ୱଂସ ଧ୍ୱଂସପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱମ୍ । ଅତୋ ଘଟଧ୍ୱଂସ-ସ୍ୟେବ ଘଟଧ୍ୱଂସ—ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାପି ଘଟଃ ପ୍ରତିଯୋଗୀ । ତଥା ଚ ଘଟଧ୍ୱଂସ-ଧ୍ୱଂସତ୍ୱସ୍ୟ ଘଟପ୍ରତିଯୋଗିକ-ଧ୍ୱଂସତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟ ଚ ଘଟଧ୍ୱଂସ ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ଘଟବିରୋଧିନୋ ବିଦ୍ୟ-ମାନତ୍ୱାନ୍ନ ଘଟୋନ୍ମଜ୍ଜନାପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଘଟଧ୍ୱଂସ-ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ଘଟପ୍ରତିଯୋଗିକ-ତ୍ୱାନଙ୍ଗୀକାରେ ଦୋଷମାହ—ଅନ୍ୟଥେତି । ପ୍ରାଗଭାବୋନ୍ମଜ୍ଜନାପତ୍ତିରିତି । ପ୍ରାଗ-ଭାବଧ୍ୱଂସାତ୍ମକ ଘଟସ୍ୟ ଧ୍ୱଂସେ ତଦ୍ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ପ୍ରାଗଭାବଧ୍ୱଂସାତିରିକ୍ତତ୍ୱେ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଗଭାବାବିରୋଧିତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରାଗଭାବଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ଧ୍ୱଂସେନାଭାବାତ୍ ପ୍ରାଗଭାବ-ପ୍ରାଦୁ-ର୍ଭାବାପତ୍ତିଃ । ପ୍ରାଗଭାବଧ୍ୱଂସ-ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ପ୍ରାଗଭାବଧ୍ୱଂସରୂପତ୍ୱେ ତୁ ନ ତଦାପତ୍ତିଃ,

ଅନୁବାଦ

ଏହିପରି ଆପତ୍ତି ଉଠିପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଘଟଧ୍ୱଂସର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଯେମିତି ଘଟ ହୋଇଥାଏ, ସେମିତି ଘଟଧ୍ୱଂସ ଧ୍ୱଂସର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ ଘଟ ଅଟେ । ଅତଏବ ବିରୋଧିତା ରହିଥିବାରୁ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଘଟର ପୁନରାବିର୍ଭାବ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହିପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନ ମାନିଲେ ପ୍ରାଗଭାବର ଧ୍ୱଂସସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ଘଟ ରହିଥାଏ ତାହାର ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଗଲେ ପ୍ରାଗଭାବର ମଧ୍ୟ ପୁନରାବିର୍ଭାବ ଆପତ୍ତି ହେବ । ପ୍ର:—ଯେଉଁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧ୍ୱଂସର ଅଧିକରଣ ନିତ୍ୟ ହୋଇଥିବ, ସେ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧ୍ୱଂସର ଧ୍ୱଂସ କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଉ:—ନା, ତାହା ନୁହେଁ । ଯଦି ସେହି ଅଧିକରଣ ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ତାହାର ନିତ୍ୟତ୍ୱଟି ଅସିଦ୍ଧ । ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତା ନିବନ୍ଧନ ଅନିତ୍ୟ ହେବ, ଏହାପରେ କୁହାଯିବ । ଆଉ ଯଦି ଧ୍ୱଂସର ଅଧିକରଣ ଚୈତନ୍ୟ

त्वात्। यदि च ध्वंसाधिकरणं चैतन्यम्, तदाऽसिद्धिः, आरोपित-
योगिक-ध्वंसस्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात्। युक्तम्—

अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पित-वस्तुनः

इति। एवं शुक्तिरूप्य-विनाशोऽपीदमवच्छिन्न-चैतन्यमेव। यत्राधि-
यस्य कालत्रयेऽप्यभावः, सोऽत्यन्ताभावः। यथा वायौ रूपात्यन्ताभा-

ପ୍ରାଗଭାବବଦବୋଧନଃ ପ୍ରାଗଭାବଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ତଦାପି
ତଦାପି ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱାସିଦ୍ଧିରିତ୍ୟର୍ଥଃ। ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ଆରୋପିତେ
ଆରୋପିତଃ କଳ୍ପିତଃ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଯସ୍ୟ ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ, ତାଦୃଶସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ।
ଷ୍ଠାନମାତ୍ରତ୍ୱାତ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନସ୍ୱରୂପତ୍ୱାତ୍। ତଥା ଚ ବ୍ରହ୍ମାତିରିକ୍ତସ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୟାରୋ-
ତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବ ଏବ ଧ୍ୱଂସ ଆରୋପିତ-ପ୍ରତିଯୋଗିକଃ। ସ ଚାଧିଷ୍ଠାନରୂପଃ ତ-
ଶକ୍ତତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ, ଭେଦପ୍ରସ୍ତାଟେଶ୍ଚ ସିଦ୍ଧୋଃ ଶିର ଇତିବଦନୁପପତ୍ତେଃ।
ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନସ୍ୱରୂପତ୍ୱମ୍, ସ ଏବ ଧ୍ୱଂସସ୍ୟ, ଧ୍ୱଂସତ୍ୱେନ ଧ୍ୱଂସୋ ନ
କଳ୍ପନୀୟ ଇତି ଭାବଃ। ଆରୋପିତ-ପ୍ରତିଯୋଗିକ-ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନମା-
ସୁରେଶ୍ୱରାଚାର୍ଯ୍ୟବଚନଂ ପ୍ରମାଣମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତି। ସୁରେଶ୍ୱରାଚାର୍ଯ୍ୟୈରିତି
ଅଧିଷ୍ଠାନେତି। ଅଧିଷ୍ଠାନସ୍ୱରୂପ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଏବମିତି। ଯଥା ବ୍ୟାବହାରି-
ନାଶୋଽଧିଷ୍ଠାନରୂପସ୍ତଥେତ୍ୟର୍ଥଃ। ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମେବେତି।
ବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟମେବେତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଥା ଚ ଶୁକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଜନ୍ ଜାୟମାନେ
ନାଶଃ ଶୁକ୍ତିରୂପାଦଧିଷ୍ଠାନତତ୍ତ୍ୱାନ୍ନାତିରିଚ୍ୟତେ, ଯାବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟୋପବୃତ୍ତିରୋଧ-
ସ୍ୟୈବ ଧ୍ୱଂସରୂପତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବଂ ନିରୂପୟତି—ଯତ୍ରେ-

ଅନୁବାଦ

ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆପତ୍ତି ହିଁ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। କାରଣ,
ଷ୍ଠାନରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଥିବା ଆରୋପିତ ବସ୍ତୁର ଧ୍ୱଂସ ଅଧିଷ୍ଠାନ
ଅଟେ। ଏ ବିଷୟରେ ସୁରେଶ୍ୱରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବଚନ ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି :—"କଳ୍ପି-
ବସ୍ତୁର ବିନାଶ ଅଧିଷ୍ଠାନମାତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ।" ଏହିଭାବରେ ଆରୋପିତ
ରଜତର ବିନାଶ ମଧ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାନଭୂତ ଇଦମବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଅଟେ।

ଯେଉଁ ଅଧିକରଣରେ ଯେ ବସ୍ତୁର ତ୍ରୈକାଳିକ ଅଭାବ ଥାଏ, ତାହାକୁ
ଅଧିକରଣରେ ସେହି ବସ୍ତୁର ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ ବୋଲଯାଏ। ଯଥା ବାୟୁରେ

सोऽपि वियदादिवद् ध्वंस-प्रतियोग्येव। इदमिदं नेति प्रतीतिविषयोऽन्योन्याभावः। अयमेव विभागो भेदः पृथक्त्वं चेति व्यपदिश्यते, भेदातिरिक्तविभागादौ प्रमाणाभावात्। अयं चान्यान्याभावोऽधिकरणस्य सादित्वे सादिः। यथा घटे घटभेदः। अधिकरणस्यानादित्वेऽनादिरेव। यथा जीवे

ଯସ୍ମିନ୍ନିତ୍ୟର୍ଥଃ। ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ତ୍ରୈକାଳିକାଭାବତ୍ୱମ୍। ତଦୁଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି। ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବଂ ନିରୂପୟତି—ଇଦମିଦଂ ନେତି। ପ୍ରତୀତିବିଷୟ ଇତି। ଅଭାବ ଇତି ଶେଷଃ। ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧାବଚ୍ଛିନ୍ନ-ପ୍ରତିଯୋଗିତାକାଭାବତ୍ୱମ୍। ନୈୟାୟିକାଦୟସ୍ତାବତ୍ ପୃଥକ୍ତ୍ୱବିଭାଗୟୋର୍ଗୁଣତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍ତି' ତଦସହମାନଃ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାହ—ଅୟମେବେତି। ଅୟମନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ଏବେତ୍ୟର୍ଥଃ। ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ। ବିଭାଗପଦେନ ବ୍ୟବହ୍ରିୟତେ। ପ୍ରମାଣାଭାବାଦିତି। ତଥା ଚେଦମସ୍ମାତ୍ ବିଭକ୍ତମିଦମସ୍ମାଦନ୍ୟଦିଦମସ୍ମାତ୍ ପୃଥଗିତି ପ୍ରତୀତୀନାଂ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାଭାବାତ୍ ଭେଦବିଭାଗପୃଥକ୍ତ୍ୱାନାମଭିନ୍ନତ୍ୱଂ ମନ୍ତବ୍ୟମିତି ଭାବଃ। ନ ଚେଦମସ୍ମାତ୍ ପୃଥଗିଦମିଦଂ ନେତି ପ୍ରତୀତ୍ୟୋର୍ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାଦନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବପୃଥକ୍ତ୍ୱୟୋର୍ଭେଦ ଇତି ବାଚ୍ୟମ୍, ତତ୍ର ଶବ୍ଦଭେଦସତ୍ତ୍ୱେଽପ୍ୟର୍ଥଭେଦାଭାବାତ୍। ନ ଚାର୍ଥଭେଦାଭାବେ ପ୍ରୟୋଗଭିନ୍ନତା ସ୍ୟାଦିତି ବାଚ୍ୟମ୍, ଅନ୍ୟାର୍ଥକନାମଯୋଗ ଏବ ପଞ୍ଚମୀବିଧାନାତ୍, ନଞସ୍ତୁ ନିପାତରୂପତୟା ନାମତ୍ୱାଭାବାତ୍ ପ୍ରୟୋଗବୈଜାତ୍ୟୋପପତ୍ତେଃ। ଅତ ଏବେଦମସ୍ମାଦନ୍ୟଦିଦମିଦଂ ନେତି ପ୍ରୟୋଗାବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟୋପପତ୍ତିଃ। ଅନ୍ୟଥେଦମସ୍ମାଦନ୍ୟଦିତିବଦିଦମସ୍ମାନ୍ନେତି ପ୍ରୟୋଗପତ୍ତିର୍ଦୁର୍ବାରା ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ। ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବୋ ନିତ୍ୟ ଏବେତି ନୈୟାୟିକମତମ୍, ତନ୍ମତଂ ନିରସ୍ୟତି – ଅୟଞ୍ଚେତି।

ଅନୁବାଦ

ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ ଅଛି। ଏହି ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହା ଆକାଶାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଭଳି ଧ୍ୱଂସ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଅଟେ। 'ଏହା ଏକ ନୁହେଁ' ଏହିପରି ପ୍ରତୀତି-ବିଷୟୀଭୂତ ଅଭାବକୁ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ କୁହାଯାଏ। ଏହି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ହିଁ ବିଭାଗ, ଭେଦ ଓ ପୃଥକତ୍ୱ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥାଏ। ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ଛଡ଼ା ବିଭାଗାଦି ପଦାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ। ଏହି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବର ଅଧିକରଣ ସାଦି ହେଲେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ମଧ୍ୟ ସାଦି ହେବ। ଯଥା ଘଟ ପଦାର୍ଥରେ ପଟ ଭେଦ। ଯଦି ଅଧିକରଣ ଅନାଦି ହୁଏ, ତେବେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟା-

ब्रह्मभेदः, ब्रह्मणि जीवभेदः। द्विविधोऽपि भेदो ध्वंसप्रतियोग्येव, अविद्या-निवृत्तौ तत्परन्त्राण निवृत्त्यवश्यम्भावात्।

पुनरपि भेदो द्विविधः—सोपाधिको निरूपाधिकश्चेति। तत्रो-पाधिसत्ता-व्याप्य-सत्ताकत्वं सोपाधिकत्वम्, तच्छून्यत्वं निरूपाधिकत्वम्। तत्राद्यो वयथैकास्याकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः। यथा चैकस्य सूर्यस्य जलभाजनभेदेन भेदः। यथा चैकस्य ब्रह्मणोऽन्तःकरणभेदाद् भेदः। निरु-पाधिकभेदो यथा घटे पटभेदः। न च ब्रह्मण्यपि प्रपञ्चभेदाभ्युपगमेऽ-

ସାଦିରିତି ତଥା ହ୍ୟନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବାଧିକରଣସ୍ୟାନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବପ୍ରତିଯୋଗିନଶ୍ଚ ସାଦିତ୍ୱେଽ-ନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବସ୍ୟ ସାଦିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ସାଦିଭେଦମୁଦାହରତି — ଯଥେତି । ଘଟ-ଭେଦ ଇତି । ଭେଦାଧିକରଣସ୍ୟ ଘଟସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମତ୍ତ୍ୱାତ୍ ତଦଧିକରଣସ୍ୟ ପଟପ୍ରତି-ଯୋଗିକ ଭେଦସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମତ୍ତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଜୀବେ ବ୍ରହ୍ମଭେଦ ଇତି । ଜୀବେଶୟୋ-ର୍ଭେଦୋଽପ୍ୟନାଦିରେବ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ—ଜୀବ ଈଶୋ ବିଶୁଦ୍ଧା ଚିତ୍ ତଥା ଜୀବେଶୟୋର୍ଭିଦା । ଅବିଦ୍ୟା-ତଚ୍ଚିତୋର୍ଯୋଗଃ ଷଡସ୍ମାକମନାଦୟଃ । ଇତି । ଦ୍ୱିବିଧୋଽପୀତି । ସାଦିରନାଦିରପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିବୃତ୍ତ୍ୟବଶ୍ୟମ୍ଭାବାଦିତି । ତଥା ଚାବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତାନାମବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତୌ ନିବୃତ୍ତିନିୟମାଦବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତସ୍ୟ ଭେଦସ୍ୟା-ପ୍ୟବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତୌ ନିବୃତ୍ତେର୍ନିତ୍ୟତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ ।

ଭେଦସ୍ୟ ବିଭାଗାନ୍ତରଂ ପ୍ରତିପାଦୟତି — ପୁନରପୀତି । ତଯୋର୍ଲକ୍ଷଣମାହ—

ଅନୁବାଦ

ଭାବ ମଧ୍ୟ ଅନାଦି ହେବ । ଯଥା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପାଖରେ ଜୀବର ଭେଦ । ସାଦି ଓ ଅନାଦି ଦୁଇପ୍ରକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ହିଁ ବିନାଶୀ ଅଟେ, ନିତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଅବିଦ୍ୟାର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଗଲେ ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତ ବସ୍ତୁର ନିବୃତ୍ତି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ।

ଭେଦ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ପୁଣି ଦୁଇପ୍ରକାର—ସୋପାଧିକ ଓ ନିରୁପାଧିକ । ଯେଉଁ ଭେଦର ସତ୍ତା ଉପାଧିସତ୍ତାର ବ୍ୟାପ୍ୟ ତାହା ସୋପାଧିକ । ତଦ୍ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ନିରୁପାଧିକ । ପ୍ରଥମଟିର ଉଦାହରଣ ଯଥା—ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଆକାଶର ଘଟାଦି ଉପାଧି ଭେଦରେ ହେଉଥିବା ଭେଦ, ଅଥବା ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅନ୍ତଃକରଣ ଭେଦ ନିବନ୍ଧନ ହେଉଥିବା ଭେଦ । ନିରୁପାଧିକ ଭେଦର ଉଦାହରଣ ଯଥା—

द्वैतविरोधः, तात्त्विकभेदानभ्युपगमेन वियदादिवदद्वैताव्याघातात्, प्रपञ्च-
स्याद्वैते ब्रह्मणि कल्पितत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः —

अक्षमा भवतः केयं साधकत्व-प्रकल्पने ।
किन्न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञान-कल्पितम् ॥

इति । अत एव विवरणेऽविद्यानुमाने प्रागभाव-व्यतिरिक्तत्व-विशेषणाम् ।

ତଥେତି । ଭେଦ ଇତି । ବ୍ରହ୍ମଣ ଏକତ୍ୱେଽପି ତଦୁପାଧେରନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଭେଦାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭେଦଃ । ଯାବଦନ୍ତଃକରଣଂ ତାବଦେବାସ୍ୟ ଭେଦସ୍ୟ ସ୍ଥିତିଃ । ନିବୃତ୍ତେଽନ୍ତଃକରଣେ ତସ୍ୟାପି ନିବୃତ୍ତିରିତି ସୋଽପି ସୋପାଧିକ ଏବେତି ଭାବଃ । ନିରୁପାଧିକଭେଦୋଦାହରଣମାହ — ଯଥେତି । ପଟଭେଦ ଇତି । ବିୟଦାଦିବଦିତି । ଯଥା ବିୟଦାଦୀନାମତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱାନ୍ନାଦ୍ୱୈତହାନିସ୍ତଦ୍ୱଦ୍ ଭେଦସ୍ୟାପ୍ୟତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱାନ୍ନିବୃତ୍ତେର୍ନାଦ୍ୱୈତହାନିରିତି ଭାବଃ । ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟାଜ୍ଞାନକଳ୍ପିତତ୍ୱେ ବାର୍ତ୍ତିକକାରୋକ୍ତଂ ପ୍ରମାଣୟତି — ତଦୁକ୍ତମିତି । ସାଧକତ୍ୱପ୍ରକଳ୍ପନେ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗଦ୍ଧେତୁତ୍ୱକଳ୍ପନେ । ଭବତଃ ଇୟମକ୍ଷମା ଅସହିଷ୍ଣୁତା କା ? ଇୟମକ୍ଷମା ନୋଚିତେତି ଭାବଃ । କୁତୋ ନୋଚିତେତ୍ୟତ ଆହ — କିଂ ନେତି । ତତ୍ରୈବ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟେବ ଅଜ୍ଞାନକଳ୍ପିତମଜ୍ଞାନେନାବିଦ୍ୟୟା କଳ୍ପିତଂ ସଂସାରଂ ପ୍ରପଞ୍ଚଂ କିଂ ନ ପଶ୍ୟସି ? ତଥା ଚାନନ୍ତଭେଦଭିନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି କଳ୍ପନାୟାଂ ଯଦି ଭବତାମକ୍ଷମା ନ ଭବେତ୍ । ତର୍ହି ପ୍ରପଞ୍ଚୈକଦେଶସ୍ୟସାଧକସ୍ୟ କଳ୍ପନେଽକ୍ଷମା ନୋଚିତେତି ଭାବଃ । ଅବିଦ୍ୟାନୁମାନ

ଅନୁବାଦ

ଘଟବସ୍ତୁରେ ପଟବସ୍ତୁର ଭେଦ । ପ୍ର :— ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଭେଦ ରହିଅଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଉଭୟଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିବାରୁ ଅଦ୍ୱୈତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ହାନି ହେବ ? ଉ :— ନା, ଏହା କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଆକାଶାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଭଳି ଏହି ଭେଦର ପାରମାର୍ଥିକତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉ ନ ଥିବାରୁ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମ ପାଖରେ କଳ୍ପିତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଅଛି । ବାର୍ତ୍ତିକକାର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସୁରେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି — ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଜଗତ୍‌କାରଣତା ଓ ବନ୍ଧ-ମୋକ୍ଷାଦି ବିଷୟକ ସାଧକ ପ୍ରମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତୁମ୍ଭର ଏହି ଅସାମର୍ଥ୍ୟ କାହିଁକି ? ସେହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ନିଖିଳ ପ୍ରପଞ୍ଚମାନ ହିଁ ଯେ କଳ୍ପିତ, ତାହା ତୁମ୍ଭେ ଜାଣ ନାହିଁ । ଇତି ।

तत्त्वप्रदीपिकायां चाविद्यालक्षणे भावत्वविशेषणं संगच्छते। एवमुक्तानां चतुर्विधानामभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः। तत्रानुपलब्धिर्मानान्तरम्।

एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रमाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते च। तथा हि-स्मृत्यनुभव-साधारणं संवादि-प्रवृत्त्यनुकूलं तद्वति तत्प्रकारक-ज्ञानत्वं प्रामाण्यम्। तच्च ज्ञानसामान्य–सामग्री प्रयोज्यम्, न त्वधिकं गुणमपेक्षते।

ଇତି । ବିବାଦଗୋଚରାପନ୍ନଂ ପ୍ରମାଣଜ୍ଞାନଂ ସ୍ୱପ୍ରାଗଭାବବ୍ୟତିରିକ୍ତ ସ୍ୱବିଷୟାବରଣ ସ୍ୱନିବର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ୱଦେଶଗତ-ବସ୍ତ୍ୱନ୍ତରପୂର୍ବକଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ଅପ୍ରକାଶିତାର୍ଥ-ପ୍ରକାଶକତ୍ୱାତ୍ ଅନ୍ଧକାରେ ପ୍ରଥମୋତ୍ପନ୍ନ-ପ୍ରଦୀପପ୍ରଭାବଦିତ୍ୟାକାରକାନୁମାନ-ପ୍ରୟୋଗେ ଇତ୍ୟର୍ଥ ବ୍ୟତିରିକ୍ତତ୍ୱବିଶେଷଣମିତି । ତଥା ଚ ବେଦାନ୍ତନୟେ ଯଦ୍ୟଭାବୋ ନାମ କଶ୍ଚିନ୍ନ ସ୍ୟାତ୍, ତର୍ହି ପ୍ରାଗଭାବ-ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥମିଦଂ ବିଶେଷଣୋପାଦାନଂ ବ୍ୟର୍ଥଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚେଦଂ ବ୍ୟର୍ଥଂ ବିଶେଷଣମ୍ । ତସ୍ମାଦସ୍ତ୍ୟେବ କଶ୍ଚିଦଭାବୋ ନାମ ଭାବାତିରିକ୍ତଃ ପଦାର୍ଥ ଅତସ୍ତଦ୍ବିଭାଗବିଭାରସ୍ତ୍ରୋଚିତ ଇତି ଭାବଃ । ନ କେବଲଂ ବିବରଣକୃଦ୍ଭିରଭାବୋଽଙ୍ଗୀକୃତସ୍ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଦୀପିକାକୃଦ୍ଭିରପ୍ୟଙ୍ଗୀକୃତ ଇତ୍ୟାହ — ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଦୀପିକାୟାମିତି । ଅବିଦ୍ୟାଲକ୍ଷଣେ ଇତି । ଅନାଦିତ୍ୱେ ଇତି ଭାବରୂପଂ ବିଜ୍ଞାନନିରସ୍ୟମଜ୍ଞାନମିତ୍ୟାକାରକେଽଜ୍ଞାନଲକ୍ଷଣେ ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦେତନ୍ମତେ ଯଦ୍ୟଭାବୋ ନାମ କଶ୍ଚିଦର୍ଥୋ ନ ସ୍ୟାଦିଦଂ ଜ୍ଞାନପ୍ରାଗଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ଭାବରୂପବିଶେଷଣମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚେଦମନର୍ଥକମ୍ । ତସ୍ମାଦଭାବୋଽପ୍ୟତିରିକ୍ତୋଽଙ୍ଗୀକରଣୀୟଃ । ଅନ୍ୟଥାଽଭାବବ୍ୟବହାରବିଲୋପ୍ୟ ପ୍ରସଜ୍ୟେତେତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ଅଭାବର ଚତୁର୍ବିଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ବୋଲି ପଞ୍ଚପାଦିକା ବିବରଣରେ ଅବିଦ୍ୟା ସାଧନ ଅନୁମାନରେ "ପ୍ରାଗଭାବ ବ୍ୟତିରିକ୍ତତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଦୀପିକା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅବିଦ୍ୟାର ଲକ୍ଷଣରେ ଭାବତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଦେବା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଯୋଗ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଚାରିପ୍ରକାର ଅଭାବର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଅତଏବ ଅନୁପଲବ୍ଧି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ଅଟେ ।

ସମ୍ପ୍ରତି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଛଅଟି ପ୍ରମାଣର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ୱତଃ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ ସାମାନ୍ୟର ଉତ୍ପାଦନ ସାମଗ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ସାମାନ୍ୟ ଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ହୁଏ, ଏ ବିଷୟରେ ମତାନ୍ତର ନିରାଶ ପୂର୍ବକ ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଉଅଛି ।

प्रमामात्रेऽनुगत-गुणाभावात् । नापि प्रत्यक्षप्रमायां भूयोऽवयवेन्द्रिय-

ମାନାନ୍ତରମିତି । ଇତ୍ୟୁତ୍ପାଦିତଦର୍ଶିନତ୍ୱାସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବଃ ।

ପ୍ରମାତ୍ୱାପ୍ରମାତ୍ୱୟୋଃ ସ୍ୱରୂପଂ ପ୍ରାଗୁକ୍ତମ୍ । ତଦାଶ୍ରୟାଣାଂ ବିବାଦଃ ଶ୍ରୂୟତେ । କେଚିତ୍ ପ୍ରମାତ୍ୱାପ୍ରମାତ୍ୱୟୋଃ ସ୍ୱତସ୍ତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍ତି, କେଚନ୍ନେତି । ଉକ୍ତଞ୍ଚ ତାର୍କିକରକ୍ଷାୟାମ୍—"ପ୍ରମାଣତ୍ୱା-ପ୍ରମାଣତ୍ୱେ ସ୍ୱତଃ ସାଂଖ୍ୟାଃ ସମାଶ୍ରିତାଃ । ନୈୟାୟିକାସ୍ତେ ପରତଃ, ସୌଗତାଶ୍ଚରମଂ ସ୍ୱତଃ । ପ୍ରଥମଂ ପରତଃ ପ୍ରାହୁଃ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ବେଦବାଦିନଃ । ପ୍ରମାଣତ୍ୱଂ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରାହୁଃ ପରତଶ୍ଚାପ୍ରମାଣତା"ମିତି । ତଦ୍‌ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ତନ୍ମତମପାକୁର୍ବନ୍ ପ୍ରାମାଣ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱତସ୍ତ୍ୱମୁପପାଦୟିତୁମାହ—ଏବମିତି । ଉକ୍ତପ୍ରକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉକ୍ତାନାଂ ନିରୂପିତାନାମ୍ । ପ୍ରମାଣାନାଂ ପ୍ରମାଣାମ୍, ଭାବବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ପ୍ରମାଣପଦସ୍ୟ ପ୍ରମାର୍ଥକତ୍ୱାତ୍ । ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ପ୍ରମାତ୍ୱମ୍ । ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱସ୍ମାତ୍, ସ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱହେତୁକତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେରସ୍ମୀଦ୍ୟାଦିତି ଯାବତ୍ । ଆସ୍ମୀୟଶ୍ଚ ଦୋଷାଭାବସହକୃତ-ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ରୀ ଦୋଷାଭାବସହକୃତ-ଜ୍ଞାନଗ୍ରାହକସାମଗ୍ରୀ ଚ, ଜନକ-ଜ୍ଞାପକୟୋରାସ୍ମୀୟତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ତଦୋପୃତ୍ତିବାଦ୍ୟୋ ଜ୍ଞାପ୍ତୌ ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟ ଇତି ଭାବଃ । ତତ୍ର ଯାଦୃଶପ୍ରାମାଣ୍ୟାନାଂ ପରତସ୍ତ୍ୱଂ ନିରାକୃତ୍ୟ ସ୍ୱତସ୍ତ୍ୱମୁପପାଦନୀୟମ୍, ତଦେବାଦୌ ଦର୍ଶୟତି—ତଥା ହିତି ।

ଅନୁବାଦ

ଏବିଷୟରେ ନୈୟାୟିକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରମାତ୍ୱ ଓ ଅପ୍ରମାତ୍ୱ ପରତଃ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟର କାରଣ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଜ୍ଞାନଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । "ପ୍ରମାତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୱତୋ ଗ୍ରାହ୍ୟଂ ସଂଶୟାନୁପପତ୍ତିତଃ" ଏହା ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ମତ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ 'ଗୁଣ' ପ୍ରମାତ୍ୱର ଜନକ ଓ 'ଦୋଷ' ଅପ୍ରମାତ୍ୱର ଜନକ ଅଟେ । ଏହା ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା—ଇଦଂ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରମା ସଂବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନକତ୍ୱାତ୍, ଇଦଂ ଜ୍ଞାନଂ ଅପ୍ରମା ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତିଜନକତ୍ୱାତ୍ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତିମାନଙ୍କ ମତରେ ସମ୍ବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅନୁକୂଳ ପ୍ରମାତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ତଦ୍‌ବତି ତତ୍‌ପ୍ରକାରକେ ଜ୍ଞାନଟି ସ୍ମୃତ୍ୟନୁଭବ ସାଧାରଣ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରମାତ୍ୱ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟର ସାମଗ୍ରୀ ପାଖରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଅତିରିକ୍ତ ଗୁଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ପ୍ରମାସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତି ଅନୁଗତ କୌଣସି ଗୁଣ ନାହିଁ । ଆଉମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାବିଶେଷ ପ୍ରତି ଅନୁଗତଗୁଣ

सन्निकर्षः, रूपादिप्रत्यक्षे चात्मप्रत्यक्षे च तदभावात्, सत्यपि तस्मिन् पी शङ्ख इति प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वात्। अत एव नसल्लिङ्ग-परामर्शादिकमप्य मित्यादि-प्रमायां गुणः, असल्लिङ्ग-परामर्शादि-स्थलेऽपि विषयाबाधेनानु

ତଚ୍ଚ ତଥାବିଧପ୍ରାମାଣ୍ୟଞ୍ଚ । ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟେତି । ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସ ସାମଗ୍ରୀ ଆତ୍ମମନଃସଂଯୋଗାଦିରୂପଃ କାରଣକଲାପସ୍ତଜ୍ଜନ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ସ୍ୱା ସାମଗ୍ର୍ୟା ଜ୍ଞାନମୁତ୍ପାଦ୍ୟତେ, ତସ୍ୟୈବ ସାମଗ୍ର୍ୟା ତଦ୍‌ଗତଂ ପ୍ରମାତ୍ୱମପି ଭାବଃ । ଅନୁଗତ-ଗୁଣାଭାବାତ୍ ଅବ୍ୟଭିଚାରିଣ ଏକସ୍ୟ ଗୁଣସ୍ୟାଭାବାତ୍ । ତଦ ଭାବାତ୍ ଭୂୟୋଽବୟବେନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ନିକର୍ଷାଭାବାତ୍, ତେଷାମବୟବାଭାବାଦିତି ଭାବ ନନୁ ଭୂୟୋଽବୟବେନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ନିକର୍ଷୋ ନ ଗୁଣଃ; କିନ୍ତୁ ବିଶେଷଣବଦ୍ବିଶେଷ ସନ୍ନିକର୍ଷୋ ଗୁଣଃ । ତଥା ଚ ରୂପାଦିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ନ ବ୍ୟଭିଚାରସ୍ତସ୍ୟ ବିଶେଷ ବଦ୍ବିଶେଷ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷ-ତତ୍ତ୍ୱାଦିତ୍ୟପରିତୋଷାଦାହ—ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଚେତି ତଥା ଚ ମନସୋଽନିନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାଦାତ୍ମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ବିଶେଷଣବଦ୍ବିଶେଷ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟ-ସନ୍ନିକର୍ଷ ତ୍ୱେନ ପ୍ରମାତ୍ୱୋତ୍ପତ୍ତିର୍ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବେତି । ବ୍ୟତିରେକବ୍ୟଭି ଚାରାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସଲ୍ଲିଙ୍ଗେତି । ଯଥାର୍ଥଲିଙ୍ଗେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରାମର୍ଶାଦୀ ଦିପଦେନ ଯଥାର୍ଥ ସାଦୃଶ୍ୟଜ୍ଞାନ-ଯଥାର୍ଥ-ଯୋଗ୍ୟତାଜ୍ଞାନୟୋଃ ପରାମର୍ଶଃ । ନିରାକର ହେତୁମାହ—ଅସଲ୍ଲିଙ୍ଗେତି । ଯଥା ଧୂଳିପଟଲେ ଧୂମଭ୍ରମାନନ୍ତରଂ ବହ୍ନିବ୍ୟା

ଅନୁବାଦ

ରହିଅଛି, ଯଥା ବହୁଳଭାବରେ ଅବୟବ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମା ଗୁଣ ବୋଲଯାଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁହେତୁ ରୂପାଦିପ୍ରତ୍ୟ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ତାଦୃଶଗୁଣର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ନିରବୟ ଅବୟବ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସନ୍ନିକର୍ଷ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ "ପୀତଃ ଶଙ୍ଖଃ" ଇତ୍ୟାଦିଭ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିଭାବରେ ଅନୁମିତ୍ୟାଦି ପ୍ରମା ବିଶେଷ ପ୍ରତି ସଲ୍ଲିଙ୍ଗକ ପରାମର୍ଶ ମଧ୍ୟ ଗୁଣ ବୋଲଯାଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ଅସଦ୍ଧେତୁକପରାମର୍ଶସ୍ଥଳରେ ମ ବିଷୟଟି ଅବାଧିତ ଥାଏ ବୋଲି ଅନୁମିତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରମା ହୁଏ । ଯଥା—ହ୍ରଦୋ ଦ୍ରବ୍ୟ ଧୂମାତ୍ ଇତ୍ୟାଦିସ୍ଥଳରେ ଧୂମ ହେତୁଟି ପକ୍ଷବୃତ୍ତି ନ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁ ସଦ୍ଧେ ହୋଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅନୁମିତିର ବିଷୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ ଅବାଧିତ ଥିବା ଏଠାରେ ଅନୁମିତିର ପ୍ରମାତ୍ୱ ରକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ

मित्यादेः प्रमात्वात् । न चैवमप्रमापि प्रमा स्यात्, ज्ञानसामान्य-सामग्र्या अविशेषादिति वाच्यम्, दोषाभावस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारात् । न चैवं परतस्त्वम्, आगन्तुक-भावकारणापेक्षायामेव परतस्त्वात् ।

ଧୂମବାନୟମିତି ପରାମର୍ଶେ ଜାତେ ବହ୍ନ୍ୟନୁମିତିର୍ଜାୟତେ । ତତ୍ର ତଥାବିଧାସ-ଲ୍ଲିଙ୍ଗପରାମର୍ଶକାଲେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରମାତ୍ୱାଦିତି । ତଥା ଚ ସଲ୍ଲିଙ୍ଗପରାମର୍ଶାଦ୍ୟ-ଭାବେଽପ୍ୟନୁମିତ୍ୟାଦେଃ ପ୍ରମାତ୍ୱଦର୍ଶନାତ୍ ସଲ୍ଲିଙ୍ଗପରାମର୍ଶାଦେର୍ନ ଗୁଣତ୍ୱମ୍ । ନାପି ପ୍ରମାତ୍ୱସ୍ୟ ଗୁଣଜନ୍ୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଏବଂ ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ-ଜନ୍ୟତ୍ୱେ ସତି । ପ୍ରମା ସ୍ୟାଦିତି । ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ର୍ୟା ତତ୍ର ପ୍ରମାତ୍ୱୋତ୍ପାଦାଦିତି ଭାବଃ । ପ୍ରମାତ୍ୱୋତ୍ପତ୍ତୌ ହେତୁମାହ—ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟେତି । ଅବିଶେଷାଦିତି । ପ୍ରମାସ୍ଥଲେ ଯଥା ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ରୀ ବର୍ତ୍ତତେ ତଥୈବାପ୍ରମାସ୍ଥଲେଽପି, ଅପ୍ରମାୟା ଅପି ଜ୍ଞାନ-ତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚାପ୍ରମାୟାଃ ପ୍ରମାତ୍ୱଂ ଦୁର୍ବାରମିତି ଭାବଃ । ଆପତ୍ତିପରିହାରହେତୁ-ମାହ—ଦୋଷାଭାବ-ସହକୃତ-ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟ-ସାମଗ୍ର୍ୟା ହେତୁତ୍ୱମ୍ । ତେନ ନାପ୍ର-ମାୟାଂ ପ୍ରମାତ୍ୱୋତ୍ପତ୍ତିସ୍ତତ୍ର ତତ୍କାରଣସ୍ୟ ଦୋଷାଭାବସ୍ୟାଭାବାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱେବଂ ପ୍ରମାତ୍ୱସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତୌ ପରତସ୍ତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍, ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ର୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟ ଦୋଷାଭାବସ୍ୟ ପ୍ରମାଂ ପ୍ରତି ହେତୁତ୍ୱାଙ୍ଗୀକାରାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ଆଗନ୍ତୁକେତି । ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟ ସାମଗ୍ର୍ୟତିରିକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ, ଜ୍ଞାନତ୍ୱାପ୍ରୟୋଜକେତି ଯାବତ୍ । ଏତତ୍ପ୍ରଦାନବେଶେ ପ୍ରମାୟାଃ ପରତସ୍ତ୍ୱାପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟା ଅଦୁଷ୍ଟାଦ-

ଅନୁବାଦ

"ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟର ସାମଗ୍ରୀ ଠାରୁ ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରମାତ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଅପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମା ହୋଇଯାଉ, ଯେହେତୁ ଅପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ଭଳି ଜ୍ଞାନ ସାମାନ୍ୟର ସାମଗ୍ରୀ ଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ।" ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ ପ୍ରମାତ୍ୱର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତି ଦୋଷାଭାବ ମଧ୍ୟ ଆଉ ଗୋଟିଏ କାରଣ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଦୋଷା-ଭାବ ସହକୃତ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଠାରୁ ପ୍ରମାତ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଦୋଷାଭାବକୁ ଅତିରିକ୍ତ କାରଣ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପରତଃ ପ୍ରାମାଣ୍ୟପତ୍ତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଆଗନ୍ତୁକ ଭାବ କାରଣକୁ ହିଁ ଅପେକ୍ଷା କଲେ ପରତଃ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ଦୋଷାଭାବକୁ କାରଣ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉଥିବାରୁ ଏବଂ ଦୋଷାଭାବଟି ପଦାର୍ଥ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ସେହି ଆପତ୍ତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ज्ञायते च प्रामाण्यं स्वतः। स्वतो ग्राह्यत्वं च दोषाभावे सति यावत्-स्वाश्रयग्राहक-सामग्रीग्राह्यत्वम्। स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणे तद्गत-प्रामाण्यमपि गृह्यते। न चैवं प्रामाण्य-

ଭାବ-ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ଏତତ୍ପୂର୍ବାଦନବେଶେ ତୁ ନ ପ୍ରମାତ୍ୱାଃ ପରତନ୍ତ୍ର୍ୟାପତ୍ତିଃ, ତସ୍ୟା ଅଦୃଷ୍ଟାଦଭାବ- ସାପେକ୍ଷତ୍ୱେଽପିତସ୍ୟାଦୃଷ୍ଟାଦେର୍ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟ-ସାମଗ୍ରୀତ୍ୱେନାଗନ୍ତୁକତ୍ୱାଭାବାତ୍ ଭାବପଦାନବେଶେ ପ୍ରମାତ୍ୱା ଦୋଷାଭାବ-ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ପରତନ୍ତ୍ର୍ୟାପତ୍ତିଃ, ପ୍ରତିବନ୍ଧକା-ଭାବସ୍ୟାହେତୁତ୍ୱମତେ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିବନ୍ଧକାଭାବତ୍ୱେନ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ର୍ୟନ୍ତର୍ଭୂତତ୍ୱାତ୍, ଭାବପଦନବେଶେ ତୁ ନ ପରତନ୍ତ୍ର୍ୟାପତ୍ତିଃ, ଦୋଷାଭାବସ୍ୟାଗନ୍ତୁକତ୍ୱେଽପି ଭାବତ୍ୱା-ଭାବାତ୍ ।

ଉତ୍ପତ୍ତୌ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର୍ୟମୁପପାଦ୍ୟ ଜ୍ଞପ୍ତୌ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର୍ୟମୁପପାଦୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ-ଜ୍ଞାୟତେ ଚେତି । ସ୍ୱତୋ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଂ ଲକ୍ଷୟତି— ସ୍ୱତୋ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଞ୍ଚେତି । ଦୋଷା-ଭାବେ ଆଗନ୍ତୁକ-ଦୋଷାଭାବେ । ଯାବଦିତି । ଯାବତଃ ସ୍ୱାଶ୍ରୟସ୍ୟ ପ୍ରମାତ୍ୱାଶ୍ରୟସ୍ୟ ଗ୍ରାହକସାମଗ୍ରୀ ଭାସକସାମଗ୍ରୀ ତୟା ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଞ୍ଚ ଭାସ୍ୟତ୍ୱମ୍, ନ ତୁ ତଜ୍ଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନବିଷୟତ୍ୱମ୍, ସିଦ୍ଧାନ୍ତେ ସାକ୍ଷିଣ ଏବ ସ୍ୱାଶ୍ରୟଗ୍ରାହକତ୍ୱେନ ତଜ୍ଜନ୍ୟଜ୍ଞାନାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ଲକ୍ଷଣଂ ଯୋଜୟତି—ସ୍ୱାଶ୍ରୟେତି । ନନୁ ପ୍ରମାତ୍ୱସ୍ୟ ସାକ୍ଷିଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେଽନଭ୍ୟାସଦଶୋତ୍ପନ୍ନ-ପ୍ରମାତ୍ୱାଂ ପ୍ରମାତ୍ୱସଂଶୟୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ପ୍ରମାବଦେବ ତସ୍ୟାପି ନିର୍ଣ୍ଣୀତତ୍ୱାତ୍, ନିର୍ଣ୍ଣୀତେ ଚ ସଂଶୟାଯୋଗାତ୍ । ଭବତି ଚ ଜଲଜ୍ଞାନାନନ୍ତରଂ ସଂଶୟଃ ଇଦଂ ଜଲଂ ନ ବେତି, ଇଦଂ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରମା ବେତି ଚ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାମାଣ୍ୟସଂଶୟାନୁପପତ୍ତିରେବ ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱ-ବାଧିକେତ୍ୟତ ଆହ—ନ

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଉପପାଦନ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଜ୍ଞପ୍ତିର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଉପପାଦନ କରାଯାଉଅଛି । ପ୍ରମାତ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱତଃ ହେଉଥିବାରୁ ତାହା ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ । ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟ କଥାର ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି—ଦୋଷାଭାବ ସହକୃତ ଯାବତ୍ ସ୍ୱାଶ୍ରୟଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀ ଗ୍ରାହ୍ୟ । ଏଠାରେ ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ପ୍ରମାତ୍ୱକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଅଛି । ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନ, ତାହାର ଗ୍ରାହକ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟ । ସେହି ସାକ୍ଷିଜ୍ଞାନ ଯେଉଁ ବେଳେ ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାହାର ଜ୍ଞାନଗତ ପ୍ରାମାଣ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରେ । ପ୍ରଃ—ଯଦି ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଅନଭ୍ୟାସ

संशयानुपपत्तिः, तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभाव-घटित-स्वाश्रयग्राहकाभावेन तत्र प्रामाण्यस्यैवाग्रहात्। यद्वा—यावत्-स्वाश्रयग्राहक-ग्राह्यत्वयोग्यत्वं स्वतस्त्वम्। संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यतासत्त्वेऽपि दोषवशेनाग्रहान्न संशयानुपपत्तिः। अप्रमाण्यं तु न ज्ञानसामान्य-सामग्री-

ଚେତ । ଏବଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେ । ସଂଶୟାନୁପପତ୍ତିରିତି । ପ୍ରାମାଣ୍ୟସ୍ୟ ନିଶ୍ଚିତତ୍ୱାତ୍, ନିଶ୍ଚିତେ ଚ ସଂଶୟାୟୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ବାଧକପରିହାରେ ହେତୁମାହ—ତତ୍ରେତି । ପ୍ରାମାଣ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦୋଷସ୍ୟାପି ସତ୍ତ୍ୱେନେତି । ସଂଶୟୋ ହି ଦୋଷଜନ୍ୟୋ ଦୋଷଂ ବିନାଽନୁପପଦ୍ୟମାନୋ ଦୋଷସତ୍ତ୍ୱମବଗମୟତୀତି ଭାବଃ । ଦୋଷାଭାବଘଟିତେତି । ଦୋଷାଭାବ-ସହକୃତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ର ପ୍ରମାଣ୍ୟାମ୍ । ଅଗ୍ରହାଦିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରମାତ୍ୱନିଶ୍ଚୟକାରଣାଭାବାତ୍ ପ୍ରମାତ୍ୱନିଶ୍ଚୟୋ ନୋତ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ସଂଶୟପ୍ରତିବନ୍ଧକସ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟସ୍ୟାଭାବାତ୍ସଂଶୟୋପପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ପକ୍ଷାନ୍ତରମାହ ଯଦ୍ୱେତି । ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱମିତି । ତଥା ଚ ସଂଶୟସ୍ଥଲେ ପ୍ରମାତ୍ୱାଗ୍ରହେଽପି ନ ପ୍ରମାତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱତସ୍ତ୍ୱହାନିଃ, ତଦାପି ଜ୍ଞାନଗ୍ରାହକସ୍ୟ ସାକ୍ଷିଣୋ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍, ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ତଦ୍ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତା-ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ସଂଶୟସ୍ଥଲେ ତାଦୃଶ-

ଅନୁବାଦ

ସଂଶୟସ୍ଥଳରେ ହୋଇଥିବା ଜ୍ଞାନର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସଂଶୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ଗୃହୀତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗୃହୀତ ହୋଇଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ତାହା ଉପରେ ସଂଶୟ ହେବାର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଉଃ—ନା, ଏପରି ଆପତ୍ତି ଉଠିପାରେନା । କାରଣ, ଯେଉଁଠି ସଂଶୟ ହୁଏ ସେଠାରେ ନିଶ୍ଚିତଭାବରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଦୋଷ ରହିଥାଏ । ଦୋଷ ନ ରହିଲେ ସଂଶୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦୋଷାଭାବ ସହକୃତ ଜ୍ଞାନଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀକୁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟର ଗ୍ରାହକ କୁହାଯାଇଥିବାରୁ ଅଥଚ ଉକ୍ତ ସ୍ଥଳରେ ଦୋଷ ରହିଥିବାରୁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଅତଏବ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସଂଶୟ ହେବାର ବାଧା ନାହିଁ । ଅଥବା ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱ କଥାର ଅର୍ଥ—"ଯାବତ୍ ସ୍ୱାଶ୍ରୟଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱଯୋଗ୍ୟତା ।" ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସଂଶୟ ସ୍ଥଳରେ ଏହିପ୍ରକାର ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷବଶତଃ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ନ ହୋଇପାରୁଥିବାରୁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସଂଶୟର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

प्रयोज्यम्, प्रमायामप्यप्रामाण्यापत्तेः ; किन्तु दोष-प्रयोज्यम् । नाप्यप्रामाण्यं यावत्-स्वाश्रय-ग्राह्यम्, अप्रमाण्य घटक-तदभाववत्त्वालेख्यृत्तिज्ञानानुपनीतत्वे साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात् ; किन्तु विसंवादि-प्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादि-

ଯୋଗ୍ୟତାସଦ୍ଭାବେ କଥଂ ନ ପ୍ରମାତ୍ୱଗ୍ରହ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ଦୋଷବଶେନେତି। ତଥା ଚ ପ୍ରମାତ୍ୱଗ୍ରହସ୍ୟ ପୁଷ୍କଳକାରଣେ ସତ୍ୟପି ପ୍ରବଳପ୍ରତିବନ୍ଧକବଶାନ୍ନ ପ୍ରାମାଣ୍ୟନିଶ୍ଚୟତ୍ୱେନ ନ ତତ୍ସଂଶୟସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିଃ, ତତ୍ସାମଗ୍ର୍ୟାସ୍ତତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ।

ନନ୍ୱିତି। ଦୋଷପ୍ରଯୋଜ୍ୟମ୍ ଆଗନ୍ତୁକଦୋଷପ୍ରଯୋଜ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟସାମଗ୍ର୍ୟତିରିକ୍ତ-ଜନ୍ୟତ୍ୱେନ ତସ୍ୟ ପରତସ୍ତ୍ୱମିତି ଭାବଃ। ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞପ୍ତୌ ସ୍ୱତସ୍ତ୍ୱଂ ନିରାକୁର୍ବନ୍ ପରତସ୍ତ୍ୱମୁପପାଦୟତି—ନାପୀତି। ନିରାକରଣହେତୁମାହ—ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟେତି। ତଥା ଚ ଶୁକ୍ତୌ ରଜତଜ୍ଞାନଦଶାୟାମିଦମାକାରାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର୍ଜାୟତେ, ରଜତାକାର ତ୍ୱବଦ୍ୟାବୃତ୍ତିଃ, ରଜତତ୍ୱାଭାବବଦାକାରା ନ କାଚନ ବୃତ୍ତିରୁଦେତି। ଅତୋ ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନମିଦଂ ବିଶେଷ୍ୟକମପି ରଜତତ୍ୱପ୍ରକାରକମପି ନ ରଜତତ୍ୱାଭାବବଦ୍ୱିଶେଷ୍ୟକମ୍। ତସ୍ମାତ୍ ସିଦ୍ଧଂ ରଜତତ୍ୱାଭାବବଦ୍ୱିଶେଷ୍ୟକତ୍ୱାଦେର୍ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନ ବିଷୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ। ନନ୍ୱିତି। ବିସମ୍ବାଦୀତି। ତଦର୍ଥୀନସ୍ତଦପ୍ରାପ୍ତିଫଳକା ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ବିସମ୍ବାଦପ୍ରବୃତ୍ତିଃ, ସା ଅଦର୍ଥସ୍ୟ ତଦ୍ ବିସମ୍ବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟାଦି, ତଦେବ ଲିଙ୍ଗଂ ଯସ୍ୟାନୁମିତ୍ୟାଦେସ୍ତତି ବିଗ୍ରହଃ। ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟାଦି-ଲିଙ୍ଗ-

ଅନୁବାଦ

କିନ୍ତୁ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ସ୍ୱତୋ-ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନ ନୁହେଁ ; ତାହା ପରତଃ ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନ ହୋଇଥାଏ। ତାହା ନ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଜ୍ଞାନ (ଭ୍ରମଜ୍ଞାନ) ଜ୍ଞାନଗ୍ରାହକ ସାମଗ୍ରୀ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ହେଲେ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନରେ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବ। କାରଣ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନସାମାନ୍ୟର ଉତ୍ପାଦକ ସାମଗ୍ରୀ ରହିଅଛି। କିନ୍ତୁ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ଦୋଷପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ହୋଇଥାଏ। ଆଉମଧ୍ୟ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଜ୍ଞାନ ଭଳି ସ୍ୱତୋଗ୍ରାହ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯେହେତୁ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଘଟକ ତଦ୍ଭାବବତ୍ତ୍ୱାଦି ବୃତ୍ତିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥିତ ନ ହେଉଥିବାରୁ ସାକ୍ଷିରେ ତନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। (ତଦଭାବବତ ତତ୍ପ୍ରକାରକଜ୍ଞାନତ୍ୱ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ)। କିନ୍ତୁ ଏହି ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ ପରତୋ (ଅନୁମାନ) ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ। ଯଥା—ଇଦଂ (ଏହି) ଜ୍ଞାନଂ (ଜ୍ଞାନ) ଅପ୍ରମା ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତିଜନକତ୍ୱାତ୍

विषय इति परत एवाप्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते च ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजाध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायाम्
अनुपलब्धिपरिच्छेदः

ଆନୁମିତ-ପ୍ରୟୋଗସ୍ତୁ—ଇଦଂ ଜ୍ଞାନମପ୍ରମା ବିସଂବାଦିପ୍ରବୃତ୍ତିଜନକତ୍ୱାଦିତ୍ୟେବଂ-ରୂପଃ । ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନ ତନ୍ଦ୍ରାଦିଦୋଷପଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ . ପରିଗ୍ରହଃ । ଅନୁମିତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନ ବାଧଜ୍ଞାନାଦି ପରିଗ୍ରହଃ । ପ୍ରକରଣଂ ଉପସଂହରତି—ଇତୀତି । ଅତ ଏବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜ୍ଞାପ୍ୟତେ ଚେତି ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତ ତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ,
ପରିଭାଷା ମଞ୍ଜୁଷା—ମନୁପଲବ୍ଧି ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅନୁବାଦ

(ଯେହେତୁ ବିସମ୍ବାଦି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜନକ)। ଏହିସ୍ଥଳରେ ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନ ଦୁଇଟି ହିଁ ପରତଃ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ ନ୍ୟାୟବେଦାନ୍ତ-
ଶାସ୍ତ୍ରୀ ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷାର ଅନୁପଲବ୍ଧି ପରିଚ୍ଛେଦର ଅନୁବାଦ
ସମାପ୍ତ ।

ବିଷୟପରିଚ୍ଛେଦଃ

एवं निरूपितानां प्रमाणानां प्रमाण्यं द्विविधं — व्यावहारिक-तत्त्वावेदकत्वं
पारमार्थिक-तत्त्वावेदकत्वं चेति । तत्र ब्रह्मस्वरूपावगाहि-प्रमाणव्यति-
रिक्तानां सर्व-प्रमाणानामाद्यं प्रमाण्यम्, तद्विषयाणां व्यहारदशायां बाधा-
भावात् । द्वितीयन्तु जीवब्रह्मैक्य-पराणां सदेव सौम्यदमग्र आसीदित्या-

ବେଦାନ୍ତାର୍ଥସିଦ୍ଧ୍ୟନୁକୂଳଂ ପ୍ରମାଣାନାଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ବିଭଜତେ—ଏବମିତି ।
ପ୍ରମାଣାନାଂ ପ୍ରମାକରଣାନାମ୍ । ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ପ୍ରମାଜନକତ୍ୱମ୍, ବାଧାଭାବାଦିତି ଭାବଃ ।
ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟପରାଣାମ୍ ଅଖଣ୍ଡଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପମାତ୍ର-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକାରଣମ୍, ଐକ୍ୟସ୍ୟାଖଣ୍ଡ-
ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି-ବାକ୍ୟାନାଂ କଥମାତ୍ମସ୍ୱରୂପପର-
ତ୍ୱମ୍, ବଚନବ୍ୟକ୍ତିଭେଦେନାର୍ଥଭେଦୋପପତ୍ତେଃ । ତଥା ହି — ତସ୍ମୈ ତ୍ୱମିତି
ବଚନବ୍ୟକ୍ତୌ ତସ୍ମୈ ଜଗତ୍କାରଣାୟ ବ୍ରହ୍ମଣେ ତ୍ୱଂ ତ୍ୱଦାତ୍ମା ସମର୍ପଣୀୟ ଇତ୍ୟର୍ଥୋ
ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ତ୍ୱମିତି ବଚନବ୍ୟକ୍ତୌ ତସ୍ମାତ୍ ଜାତସ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତସ୍ୟ
ତ୍ୱମିତି ବଚନବ୍ୟକ୍ତୌ ତତ୍ସ୍ୱାମିକସ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ତସ୍ମିଂସ୍ତ୍ୱମିତି ବଚନବ୍ୟକ୍ତୌ
ତଦାଶ୍ରିତସ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟର୍ଥୋଽବବୁଧ୍ୟତେ । ଏବମନ୍ୟସ୍ମାଦପି ବଚନବ୍ୟକ୍ତିଭେଦାଦର୍ଥଭେଦ-
ସମ୍ଭବେ କଥମେଷାଂ ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ-ପରତ୍ୱଂ ନିଶ୍ଚୀୟତ ଇତ୍ୟତ ଆହ — ସଦେବେତି ।
ତଥା ଚୋପକ୍ରମାଦିଲିଙ୍ଗୈସ୍ୱାତାଖଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁରୋଧେନ ତତ୍ପଦୋତ୍ତର-ଶ୍ରୂୟ-
ମାଣ-ଚତୁର୍ଥ୍ୟାଦିବିଭକ୍ତେରର୍ଥଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ନିରୂକ୍ତତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳଂ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ପୂର୍ବନିରୂପିତ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର । ଯଥା — ବ୍ୟାବହାରିକ
ତତ୍ତ୍ୱାବେଦକତ୍ୱ ଓ ପାରମାର୍ଥିକତତ୍ତ୍ୱାବେଦକତ୍ୱ । ତାହାମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ
ବୋଧକ ପ୍ରମାଣଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣମାନ ବ୍ୟାବହାରିକତତ୍ତ୍ୱାବେଦକ, ଯେହେତୁ
ଏହି ପ୍ରମାଣର ବିଷୟ ଘଟାଦିସମସ୍ତପଦାର୍ଥ ବ୍ୟାବହାରିକକାଳରେ ଅବାଧିତ ହୋଇ
ଥାଏ । ଯେଉଁ ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଐକ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକ କରେ ସେଗୁଡ଼ିକ
ପାରମାର୍ଥିକତତ୍ତ୍ୱାବେଦକ । ଯଥା—ସଦେବ ସୋମ୍ୟେଦମଗ୍ରଆସୀତ୍ ଇତ୍ୟାଦି
'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟସମୂହ । କାରଣ, ଏଗୁଡ଼ିକର ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ-

दीनां तत्त्वमसीत्यन्तानाम्, तद्विषयस्य जीव-परैक्यस्य कालत्रयाबाध्यत्वात्। तच्चैक्यं तत्त्वं-पदार्थ-ज्ञानाधीनमिति प्रथमं तत्पदार्थो लक्षण-प्रमाणाभ्यां निरूप्यते।

तत्र लक्षणं द्विविधम्—स्वरूप-लक्षणं तटस्थ-लक्षणं चेति। तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्। यथा सत्यादिकं ब्रह्मस्वरूपलक्षणम्। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यादि-श्रुतेः। ननु स्वरूपस्य

ମାଣସ୍ଥିତୁଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ। ତଚ୍ଚୈକ୍ୟମିତି। ଜୀବପରୈକ୍ୟଜ୍ଞାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ। ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନାଧୀନମିତି। ଐକ୍ୟସ୍ୟ ବାକ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱାଦ୍ ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧସ୍ୟ ପଦାର୍ଥ-ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ। ପ୍ରଥମମିତି। ତତ୍ପଦସ୍ୟ ପ୍ରଥମୋପାତ୍ତତ୍ୱାତ୍ ତ୍ୱଂପଦା-ର୍ଥାପେକ୍ଷୟା ତଦର୍ଥସ୍ୟ ଦୁର୍ଜ୍ଞେୟତ୍ୱାଚ୍ଚ ପ୍ରଥମଂ ତତ୍ପଦାର୍ଥନିରୂପଣମିତି ଭାବଃ। ଲକ୍ଷଣ-ପ୍ରମାଣାଭ୍ୟାମିତି। ଲକ୍ଷଣେନ ହି ପ୍ରମେୟସ୍ୟ ସର୍ବତୋ ବ୍ୟାବୃତ୍ତତ୍ୱସ୍ୱରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତେ ସମ୍ଭାବନୟା ଚ ତସ୍ୟ ସମ୍ଭାବିତତ୍ୱେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତେ ପ୍ରମାଣଂ ତଦବ-ବୋଧାୟ ତତ୍ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ନାନ୍ୟଥେତି। ଉକ୍ତଞ୍ଚ—"ମାନାଧୀନା ମେୟସିଦ୍ଧି-ର୍ମାନସିଦ୍ଧିଶ୍ଚ ଲକ୍ଷଣାତ୍। ତଚ୍ଚାଧ୍ୟକ୍ଷାଦିମାନେଷୁ ଗୀର୍ବାଣୈରପି ଦୁର୍ଭଣ"ମିତି।

ତତ୍ର ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣପୂର୍ବକତ୍ୱାଦାଦୌ ଲକ୍ଷଣଂ ବିଭଜତେ—ତତ୍ରେତି। ଲକ୍ଷଣମ୍ ଅବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟାଦି-ଦୋଷତ୍ରୟରହିତୋ ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ୟାସାଧାରଣୋ ଧର୍ମଃ। ତତ୍ରେତି। ପ୍ରକୃତୋପଯୋଗିତୟା ବୈଦିକୋଦାହରଣମାହ—ଯଥେତି। ସତ୍ୟା-ଦିକମିତ୍ୟାଦିପଦେନ ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦାଦି-ପରିଗ୍ରହଃ। ନନ୍ୱବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟାଦିଦୋଷରହିତସ୍ୟ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ-ଧର୍ମସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣତ୍ୱଂ ଚେତ୍, କଥଂ ସ୍ୱରୂପସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣତ୍ୱମ୍, ତସ୍ୟ ଧର୍ମିତ୍ୱେନ ଧର୍ମତ୍ୱାଭାବାତ୍, ଅଭେଦେ ଲକ୍ଷ୍ୟଲକ୍ଷଣବ୍ୟବହାରାଭାବାଚ୍ଚେତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି।

ଅନୁବାଦ

ଶ୍ରୁତିର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟଟି ତିନିକାଳରେ ଅବାଧିତ ଅଟେ। ଏହି ଐକ୍ୟଜ୍ଞାନଟି ତତ୍ ଓ ତ୍ୱଂ ପଦାର୍ଥର ଜ୍ଞାନବ୍ୟତୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ଏଥିପାଇଁ ପ୍ରଥମତଃ ତତ୍ ପଦାର୍ଥକୁ ଲକ୍ଷଣ ଓ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି।

ଲକ୍ଷଣ ଦୁଇପ୍ରକାର। ସ୍ୱରୂପଲକ୍ଷଣ ଓ ତଟସ୍ଥଲକ୍ଷଣ। ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ୟବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପର ଅନ୍ତର୍ଗତ, ତାହା ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ। ଉଦାହରଣ ଯଥା—'ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଅନନ୍ତସ୍ୱରୂପ', "ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଜାଣିବ" ଇତ୍ୟାଦି। ପ୍ରଃ—ଆଚ୍ଛା ଲକ୍ଷ୍ୟନିଷ୍ଠ

स्ववृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न, स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभाव-कल्पनया लक्ष्य-लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तम्—

आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः ।
अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते ॥ इति ॥

तटस्थ-लक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद् व्यावर्त्तकं,

ସ୍ୱସ୍ୟୈବ ସ୍ୱାପେକ୍ଷୟେତି । ସ୍ୱସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ସ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପଭୂତ-ସତ୍ୟତ୍ୱାଦ୍ୟପେକ୍ଷୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଧର୍ମଧର୍ମିଭାବକଳ୍ପନୟେତି । ଯଦ୍ୟପି ସତ୍ୟ-ଜ୍ଞାନାନନ୍ଦାଦୟଃ ପରସ୍ପରଂ ବସ୍ତୁତୋ ନ ଭିଦ୍ୟନ୍ତେ, ଜଡ଼ତ୍ୱାଦ୍ୟାପତ୍ତେଃ । ଯଦ୍ୟପି ଚ ତେ ଚଦ୍ରୂପେ ଗୃହୀତେ ଗୃହ୍ୟମାଣା ଅପି ଦୁଃଖପ୍ରତ୍ୟନୀକତ୍ୱାଦିରୂପେଣାପରାମୃଷ୍ଟା ବିବିକ୍ତା ନୋଲ୍ଲିଖ୍ୟନ୍ତେ, ତଥାପ୍ୟନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟୁପାଧାବାକାରଭେଦମାପଦ୍ୟମାନା ଚଦ୍ରୂପାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭିନ୍ନା ଇବ ପ୍ରତିଭାସମାନା ଧର୍ମ-ଧର୍ମିଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱରୂପଭୂତାନାମପି ତେଷାଂ ଲକ୍ଷଣତ୍ୱଂ ନାନୁପପନ୍ନମ୍ । ସତ୍ୟତ୍ୱାଦୀନାଂ ଧର୍ମତ୍ୱେ ପଞ୍ଚପାଦିକାସମ୍ମତିମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତି । ପଦ୍ମପାଦାଚାର୍ଯ୍ୟୈରିତି ଶେଷଃ । ବିଷୟାନୁଭବୋ ଜ୍ଞାନତ୍ୱମ୍ । ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ଅନନ୍ତତ୍ୱମ୍ ଚକାରାତ୍ ସତ୍ୟତ୍ୱାଦୟଶ୍ଚେହ । ନିତ୍ୟାନନ୍ଦାଦୀନାଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପତ୍ୱାନ୍ନ ଧର୍ମତ୍ୱମିତ୍ୟତ ଆହ—ଅପୃଥକ୍ତ୍ୱେଽପୀତି । ସ୍ୱରୂପତ୍ୱେଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ପୃଥଗିବେତି । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟୁପାଧୌ ନାନେବେ-ତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଟସ୍ଥଲକ୍ଷଣମାହ—ଯାବଦିତି । ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ୟ ଯାବନ୍ତଃ ସ୍ଥିତିକାଲାସ୍ତାବତ୍

ଅନୁବାଦ

ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ ଧର୍ମକୁ ଲକ୍ଷଣ ବୋଲାଯାଇଥାଏ ; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ (ସ୍ୱରୂପଲକ୍ଷଣ-ସ୍ଥଳରେ) ଧର୍ମଧର୍ମୀଭାବଶୂନ୍ୟ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପକୁ କେମିତି ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଦିଆଯାଉଅଛି ? ଉଃ—ନା, ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ହେଲେମଧ୍ୟ ଧର୍ମ-ଧର୍ମିଭାବକଳ୍ପନା କରି ଲକ୍ଷ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟବହାର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ଅତଏବ ପଦ୍ମପାଦ କହିଛନ୍ତି—"ଆନନ୍ଦ, ବିଷୟାନୁଭବ, ନିତ୍ୟ ଏହିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଧର୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ ; ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆପାତତଃ ଭିନ୍ନସ୍ୱରୂପରେ ଆବିର୍ଭାସମାନ ହୁଅନ୍ତି ।" ଇତି ।

ଯେଉଁ ଧର୍ମ ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷ୍ୟକାଳବ୍ୟାପି ରୁହେ ନାହିଁ ଅଥଚ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଠାରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟବସ୍ତୁକୁ ଭେଦ କରିଦିଏ, ତାହାକୁ ହିଁ ତଟସ୍ଥଲକ୍ଷଣ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା—

तदेव। यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम्, महाप्रलये परमाणुषूत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादि-कारणत्वम्। अत्र जगत्-पदेन कार्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वं च कर्तृत्वम्, तेनाऽविद्यादौ नाति-व्याप्तिः। कर्तृत्वं च तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-कृतिमत्त्वम्।

କାଲମବସ୍ଥାୟୀ ନତ୍ୱେ ସତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକମ୍ ଇତର-ଭେଦବୋଧକମ୍ । ତଥା ଚ ଯାବଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟକାଲାନବସ୍ଥିତତ୍ୱେ ସତି ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମିତି ତଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ପର୍ଯ୍ୟବସିତମ୍ । ତତ୍ର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତୌ ସ୍ୱରୂପଲକ୍ଷଣେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟାପି ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଦତୋ ଲକ୍ଷ୍ୟକାଲାନବସ୍ଥିତତ୍ୱଂ ବିଶେଷଣମ୍ । ତାବତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଲକ୍ଷ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ୟୋଭୟବୃତ୍ତି-ଧର୍ମେ ବୃତ୍ତିବିଷୟତ୍ୱ ଇତରେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିରତୋ ବିଶେଷ୍ୟଦଳମ୍ । ତାଦୃଶଧର୍ମସ୍ୟାବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ-ତ୍ୱାନ୍ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଗନ୍ଧାଭାବ ଇତ୍ୟନେନାନ୍ୱୟଃ । ଜନ୍ୟଭାବାନଧି-କରଣକାଲସ୍ୟୈବ ମହାପ୍ରଳୟତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ର ଗନ୍ଧସ୍ୟାପି ଜନ୍ୟଭାବତ୍ୱେନ ବିନାଶାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ସ୍ୟାତ୍, ଯଦି ମହାପ୍ରଳୟଃ ପ୍ରାମାଣିକଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚ ମହାପ୍ରଳୟେ ପ୍ରାମାଣିକ ପ୍ରମାଣାଦର୍ଶନାତ୍ । ପୁରାଣାଦିବଚନଂ ପ୍ରମାଣମିତି ଚେନ୍ନ, ତସ୍ୟାର୍ଥବାଦତ୍ୱେନ ସ୍ୱାର୍ଥେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଭାବାତ୍ । ତତ୍ କଥଂ ପୃଥିବୀପରମାଣୌ ଗନ୍ଧାଭାବଃ, ଅପାକଜ-ଗନ୍ଧସ୍ୟ ଯାବଦ୍-ଦ୍ରବ୍ୟଭାବିତ୍ୱ-ନିୟମାତ୍ ତଥାପି ଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱାବାଦିତ୍ୟ-ସ୍ୱରସାଦାହ—ଉତ୍ପତ୍ତିକାଲ ଇତି ।

ତତ୍ପଦାର୍ଥସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତଟସ୍ଥଲକ୍ଷଣମାହ—ପ୍ରକୃତେ ଚେତି । ତତ୍ପଦାର୍ଥସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜନ୍ମାଦୀତି । ଆଦିପଦେନ ସ୍ଥିତିପ୍ରଳୟୟୋଃ ସଂଗ୍ରହଃ । ନନ୍ୱେବ-ମପ୍ୟେତଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍, ତସ୍ୟ କାଳାଦୃଷ୍ଟାଦି-ସାଧାରଣତ୍ୱାତ୍, ତେଷାମପି

ଅନୁବାଦ

ଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମ ପୃଥିବୀର ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୃଥିବୀର ସମସ୍ତକାଳ-ବ୍ୟାପିଗନ୍ଧବତ୍ତ୍ୱଧର୍ମରୁହେ ନାହିଁ । କାରଣ, ପ୍ରଳୟସମୟରେ ପୃଥିବୀ ପରମାଣୁରେ ଏବଂ ଉତ୍ପତ୍ତିସମୟରେ ଘଟାଦିପଦାର୍ଥରେ ଗନ୍ଧରୁହେ ନାହିଁ ଏବଂ ଏହି ଧର୍ମଟି ଜଳାଦି ଇତରବସ୍ତୁର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରକୃତସ୍ଥଳରେ ଜଗତ୍ଜନ୍ମାଦି କାରଣତା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତଟସ୍ଥଲକ୍ଷଣ । ଏଠାରେ ଜଗତ୍ପଦଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । କାରଣତା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ, ଏଣୁ ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରଭୃତିରେ ଅତି-ବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲା ନାହିଁ । ଉପାଦାନଗୋଚର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ, ଚିକୀର୍ଷା ଓ କୃତିମତ୍ତ୍ୱ ହିଁ

ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञान-सद्भावे च—"यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इत्यादि-श्रुतिर्मानम्। तादृश-चिकीर्षा सद्भावे च—"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"-त्यादि-श्रुतिर्मानम्। तादृश-कृतौ च—"तन्मनोऽकुरुते"त्यादि-श्रुति-वाक्यम्। ज्ञानेच्छाद्यन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम्, अन्यथा व्यर्थ-विशेषणतापत्तेः। अत एव जन्मस्थिति-ध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवं च लक्षणानि

କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱାଭିଧ୍ୟାନେଙ୍କାଂ କାରଣପଦାର୍ଥନିରୂପଣେନ ନିରୀକରେତି—କାରଣତ୍ୱଂ ଚେତି । ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି । ପ୍ରଧାନାଦୀନାମୁପାଦାନତୟା ଜଗଜ୍ଜନ୍ମହେତୁତ୍ୱେଽପ୍ୟାଧାରତୟା ସ୍ଥିତିହେତୁତ୍ୱେଽପି ଲୟାଧାରତୟା ଲୟହେତୁତ୍ୱେଽପି ତତ୍କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଯୋଗାତ୍, ତେଷାମଚେତନତ୍ୱାତ୍, ଜୀବାଦୀନାଂ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟାଦିସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ଜନ୍ମାଦିକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱସମ୍ଭବେଽପି ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟାଦି-ରହିତାନାଂ ତେଷାଂ ଜନ୍ମାଦିକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ନନୁ ଜ୍ଞାନେଚ୍ଛାଦୀନାଂ ସମଷ୍ଟିର୍ଲକ୍ଷଣେ ବିବକ୍ଷିତା ବ୍ୟଷ୍ଟିର୍ବେତ୍ୟତ ଆହ—ଜ୍ଞାନେଚ୍ଛେତି । ଅନ୍ୟତମଗର୍ଭେତି । ଏକୈକଗର୍ଭେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଲକ୍ଷଣତ୍ରିତୟମିତି । ଜଗଦୁପାଦାନଗୋଚରାପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱମ୍, ଜଗଦୁପାଦାନଗୋଚରଚିକୀର୍ଷାବତ୍ତ୍ୱମ୍, ଜଗଦୁପାଦାନଗୋଚର-କୃତିମତ୍ତ୍ୱଞ୍ଚେତି ଲକ୍ଷଣତ୍ରିତୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅତ-

ଅନୁବାଦ

କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ । ଅବିଦ୍ୟାର ଏତାଦୃଶ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନାହିଁ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଯେଉଁ ଉପାଦାନବିଷୟକ ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ ଅଛି, ସେ ବିଷୟରେ "ଯେ ସାମାନ୍ୟତଃ ଓ ବିଶେଷତଃ ସର୍ବବିଷୟକ ଜ୍ଞାନବାନ୍, ଯାହାଙ୍କର ତପସ୍ୟା ଜ୍ଞାନମୟ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ଏହି ନାମରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ହିଁ ପ୍ରମାଣ । ତାହାଙ୍କର (ଈଶ୍ୱରଙ୍କର) ତାଦୃଶ ଚିକୀର୍ଷା ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ଯଥା—"ସେ ଇଚ୍ଛା କଲେ—ମୁଁ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି । ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ତାଦୃଶ କୃତି ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ—'ସେ ମନ ସୃଷ୍ଟି କଲେ' ଇତ୍ୟାଦି । ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନ ଚିକୀର୍ଷା ଓ କୃତି ଏହି ତିନୋଟି ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ତିନୋଟି ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଲକ୍ଷଣ ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ । ମିଳିତ ଭାବରେ ତିନୋଟି ଧର୍ମର ନିବେଶ କଲେ ବ୍ୟର୍ଥ ବିଶେଷଣତା ଦୋଷ ଘଟିବ । ଏହିପରି ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି, ଲୟ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଲକ୍ଷଣରେ ନିବେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହିଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ନଅପ୍ରକାର ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ

नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"—त्यादि-श्रुतिर्मानम् ।

यद्वा निखिल-जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वं च जगद-

ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ବିପକ୍ଷେ ବାଧକମାହ—ଅନ୍ୟଥେତି । ଲକ୍ଷଣନିତ୍ୟ-ସ୍ୟାବିବକ୍ଷିତତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜ୍ଞାନାଦିନିତ୍ୟସ୍ୟୈବ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଲକ୍ଷଣତ୍ୱେ ଇତି ଯାବତ୍ । ବୈୟର୍ଥ୍ୟବିଶେଷଣତ୍ୱାପତ୍ତେରିତି । ଲକ୍ଷଣଘଟକବିଶେଷଣାନାମିତରଭେଦାନୁମିତୌ ବ୍ୟଭି-ଚାରବାରକତ୍ୱାତ୍ ବ୍ୟଭିଚାରବାରକ-ବିଶେଷଣାନାଂ ବ୍ୟର୍ଥତ୍ୱାଙ୍ଗୀକାରାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ ଏବ ଜନ୍ମସ୍ଥିତିଭଙ୍ଗାନାମପି ସମଷ୍ଟିର୍ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷଣେ ନ ବିବକ୍ଷଣୀୟେତ୍ୟତ ଆହ—ଅତ ଏବେତି । ପ୍ରବେଶ ଇତି । ତଥା ଚ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଜଗତ୍ସ୍ଥିତିକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଜଗଲ୍ଲୟକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମିତି ନିତୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଲକ୍ଷଣଂ ବିବକ୍ଷିତମିତି ଭାବଃ । ନବେତି । ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଲାପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱଂ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଲଚିକୀର୍ଷାବତ୍ତ୍ୱମ୍, ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଲ-କୃତିମତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଜଗତ୍ସ୍ଥିତିଭଙ୍ଗୟୋରପ୍ୟେବଂ ଯୋଜନୟା ନବ ଲକ୍ଷଣାନି ଦ୍ରଷ୍ଟ-ବ୍ୟାନୀତି ଭାବଃ ।

ଲାଘବାଲ୍ଲକ୍ଷଣାନ୍ତରମାହ—ଯଦ୍ୱେତି । ନିଖିଳ-ଜଗଦିତି । ନିଖିଳକାର୍ଯ୍ୟେ-ତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶୁକ୍ତ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାପି ଜଗଦ୍ରୂପମିଥ୍ୟାରଜତୋପାଦାନତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ରା-ତିବ୍ୟାପ୍ତିରତୋ ନିଖିଳେତି ଜଗଦ୍ୱିଶେଷଣମ୍ । ତଥା ଚ ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ହୋଇପାରେ । ଯଥା :—୧ । ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଳ ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱ, ୨ । ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଳ ଚିକୀର୍ଷାବତ୍ତ୍ୱ—୩ । ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାନୁକୂଳ କୃତିମତ୍ତ୍ୱ, ୪ । ଜଗତ୍‌ସ୍ଥିତ୍ୟ-ନୁକୂଳ ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱ, ୫ । ଜଗତ୍‌ସ୍ଥିତ୍ୟନୁକୂଳ ଚିକୀର୍ଷାବତ୍ତ୍ୱ, ୬ । ଜଗତ୍-ସ୍ଥିତ୍ୟନୁକୂଳ କୃତିମତ୍ତ୍ୱ, ୭ । ଜଗତ୍‌ଲୟାନୁକୂଳ ଅପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱ, ୮ । ଜଗଲ୍ଲୟାନୁକୂଳ ଚିକୀର୍ଷାବତ୍ତ୍ୱ, ଜଗତ୍‌ଲୟାନୁକୂଳ କୃତିମତ୍ତ୍ୱ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଜଗତ୍-ଜନ୍ମାଦିକାରଣତା ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ଯଥା "ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଏହି ଆକାଶାଦି ଭୂତସମୂହ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଯେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଏବଂ ବିନାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷଣ ଅପେକ୍ଷା ବର୍ତ୍ତମାନ ଲଘୁଭୂତ ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଅଛି ।

ध्यासाधिष्ठानत्वम्, जगदाकारेण परिणममान-मायाधिष्ठानत्वं वा। एता-
दृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्येदं सर्वं यदयमात्मा, सच्च त्यच्चाभवत्, बहु स्यां
प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्य-व्यपदेशः। घटः सन् घटो-भाति
घट इष्ट इत्यादि-लौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दस्वरूप-ब्रह्मंस्याध्यासात्।

ଜଗଦୁପାଦାନତ୍ୱେଽପି ନିଖିଳଜଗଦୁପାଦାନତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ଲକ୍ଷଣମ୍ ତଟ-
ସ୍ଥଲକ୍ଷଣମ୍ ।

ନନ୍ୱିଦଂ ଲକ୍ଷଣମତିବ୍ୟାପକଂ ମାୟାୟା ଅପି ଜଗଦୁପାଦାନତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଦିତ୍ୟତ ଆହ — ଉପାଦାନତ୍ୱଂ ଚେତି । ଜଗଦଧ୍ୟାସାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମ୍ ଜଗଦାରୋପାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମ୍ । ଆରୋପାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱଞ୍ଚାରୋପୋପାଦାନଜ୍ଞାନ ବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ତଥା ଚ ମାୟାୟା ଜଗଦୁପାଦାନତ୍ୱେଽପି ନ ତଦାରୋପାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମ୍, ତସ୍ୟା ଜଡ଼ତ୍ୱେନାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାଯୋଗାତ୍, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈବାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱ-ନିୟମାତ୍ । ତେନ ତତ୍ର ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ଲକ୍ଷଣମିଦମବ୍ୟାପକମ୍, ଅଖିଳଜଗଦନ୍ତର୍ଗତସ୍ୟ ରଜ୍ଜୁସର୍ପାଦ୍ୟଧ୍ୟାସସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାତ୍, ରଜ୍ଜ୍ୱବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟୈବ ତଦଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାଙ୍ଗୀକାରାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଜଗଦାକାରେଣେତି । ବିୟଦାଦ୍ୟାକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ରଜ୍ଜ୍ୱବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ସର୍ପାଦ୍ୟଧ୍ୟାସାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱେଽପି ବିୟଦାଦ୍ୟାକାରେଣପରିଣମମାନ-ମାୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାଭାବାତ୍ ତସ୍ୟ ଚ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟେବ ସତ୍ତ୍ୱାନ୍ନ କ୍ଷତିରିତି ଭାବଃ । ମାୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱମ୍ ମାୟାତାଦାତ୍ମ୍ୟବତ୍ତ୍ୱଂ ମାୟାବିଷୟତ୍ୱଂ ବା । ତତ୍ର ମାୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱନିରୁକ୍ତୌ ରଜ୍ଜ୍ୱାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟେଽତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତସ୍ୟାପି ମାୟାଧିଷ୍ଠାନତ୍ୱାତ୍

ଅନୁବାଦ

ଅଥବା ନିଖିଳ ଜଗଦୁପାଦାନତ୍ୱ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ । ଉପାଦାନ କଥାର ଅର୍ଥ ହେଉଅଛି ଜଗତର ଆରୋପାଧିଷ୍ଠାନ । ଅଥବା ଜଗଦାକାରରେ ପରିଣତ ମାୟାର ଅଧିଷ୍ଠାନ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ଉପାଦାନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି "ଜଗତରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ପରୋକ୍ଷ ଯାହା ଯାହା ବସ୍ତୁ ରହିଅଛି, ସେହିରୁ ଏହି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ", "ମୁଁ ବହୁଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚର ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରାହୋଇଅଛି । ଘଟଃ ସନ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଘଟ ଅଛି, ଘଟଃ ଭାତି, ଘଟୋ ଇଷ୍ଟଃ ଇତ୍ୟାଦି ଲୌକିକ ବ୍ୟବହାର ସ୍ଥଳରେ ଘଟାଦି ସହିତ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାସ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ସତ୍ତା ଓ ଆନନ୍ଦ ଘଟରେ ବ୍ୟବହାର କରାହୋଇଥାଏ ।

नन्वानन्द-चिदध्यासाद् घटादेरिष्टत्व-व्यवहारे दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तस्यापीष्टत्व-व्यवहारापत्तिरिति चेन्न, आरोपे सति निमित्तानुसरणम्, न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सच्चिदंशाध्यासेऽप्यानन्दांशाध्यासाभावात् । जगति नामरूपांश-द्वय-व्यवहारस्त्वविद्या-परिणामात्मक-नामरूप-सम्बन्धात् । तदुक्तम् —

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

ମାୟାବିଦ୍ୟୟୋରଭେଦାତ୍, ଅତୋ ଜଗଦାକାରେଣ ପରିଣମମାନେଞ୍ଚ ମାୟାବିଶେଷିତମ୍ ।

ଅଧ୍ୟାସାଭାବାଦିତି । ଆନନ୍ଦାତ୍ମକ-ଚିତ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାସଂ ପ୍ରତି ତତ୍ସଂସ୍କାରସ୍ୟାପି ହେତୁତ୍ୱାତ୍ ସତ୍ୟପ୍ୟଧିଷ୍ଠାନ-ସାମାନ୍ୟଜ୍ଞାନେଽଧ୍ୟାସକାରଣେ ତତ୍-ସଂସ୍କାରରୂପକାରଣାନ୍ତରାଭାବେନାନନ୍ଦତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାସାଭାବାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ନ ଜ୍ଞାନବଦିଷ୍ଟତ୍ୱ-ନିବନ୍ଧନୋ ଭାନ୍ତିବ୍ୟପଦେଶଃ, ବିଷୟସ୍ୟ ସତ୍ୟତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନବଦନୁବୃତ୍ତେଃ ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ । ସ ଚ ଦୁଃଖାଦୌ ନାସ୍ତୀତି ନ ତତ୍ରେଷ୍ଟତ୍ୱ-ବ୍ୟବହାର ଇତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱିଷ୍ଟତ୍ୱ-ବ୍ୟବହାର ଇତି ଭାବଃ । ନନୁ ଇଷ୍ଟତ୍ୱାଦି-ବ୍ୟବହାରସ୍ୟାନନ୍ଦାଦ୍ୟଧ୍ୟାସନିବନ୍ଧନତ୍ୱେ ଜଗତି ନାମରୂପ ବ୍ୟବହାରୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନାମରୂପାଭାବାଦିତ୍ୟତ

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରଃ—ଅଚ୍ଛା, ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟର ଅଧ୍ୟାସ ନିବନ୍ଧନ ହେତୁ ଘଟାଦି ବସ୍ତୁରେ ଇଷ୍ଟତ୍ୱ ବ୍ୟବହାର କରାହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଦୁଃଖର ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟରେ ଅଧ୍ୟାସ ହେଉଥିବାରୁ ସେଥିରେ ଇଷ୍ଟତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧି ହେବ ? ଉଃ—ନା, ଏହି ଆପତ୍ତି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କୌଣସି ବସ୍ତୁରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ଆରୋପ ହେଲେ ସେହି ଆରୋପର କାରଣ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରାହୁଏ । କିନ୍ତୁ କାରଣ ରହିଅଛି ବୋଲି ଆରୋପ କରାହେବ ଏପରି ନିୟମ ମାନାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ନିୟମ ଅଛି—"ନିମିତ୍ତସ୍ୟ ଗବେଷ୍ଟିନ୍ୟା" । ଦୁଃଖାଦିରେ ଚୈତନ୍ୟର ସତ୍ ଓ ଚିତ୍ ଅଂଶର ଆରୋପ ହୁଏ ବୋଲି 'ମୋର ଦୁଃଖ ଅଛି, ମୁଁ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରୁଅଛି', ଏହିପରି ପ୍ରତୀତ ହୋଇଥାଏ ; କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦ ଅଂଶର ଆରୋପ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଦୁଃଖ ମୋର ପ୍ରିୟ ବା ଇଷ୍ଟ ଏପରି ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଅବିଦ୍ୟାର ପରିଣାମ ନାମ, ରୂପର ସମ୍ବନ୍ଧ ବଶତଃ ଜଗତରେ ନାମ ଓ ରୂପର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ । ଏସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାଚୀନ କଥା

आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपमतो द्वयमिति ॥

अथ जगतो जन्मक्रमो निरूप्यते । तत्र स्वर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमान-प्रपञ्च-वैचित्र्य-हेतु-प्राणिकर्म - सहकृतोऽपरिमितानिरूपित - शक्तिविशेष-विशिष्ट-मायासहितः सन् नामरूपात्मक-निखिल-प्रपञ्चं-प्रथमं बुद्धावाकलय्य

ଆଦ୍ୟ — ଜଗତଃ । ନାମ ରୂପେତି । ଘଟପଟାଦିନାମ୍ନା କମ୍ବୁଗ୍ରୀବାଦି ରୂପେଣ ବ୍ୟବହାରସ୍ତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବିଦ୍ୟେତି । ଅବିଦ୍ୟାପରିଣାମଭୂତ ନାମରୂପତାଦାତ୍ମ୍ୟାଦ୍ ଜଗତି ନାମ-ରୂପ-ବ୍ୟବହାର ଇତି ଭାବଃ । ଉକ୍ତାର୍ଥେ ବାକ୍ୟସୁଧାକାରସମ୍ମତିଂ ଦର୍ଶୟତି — ତଦୁକ୍ତମିତି । ବାକ୍ୟସୁଧାକାରୈରିତି ଶେଷଃ । ଅସ୍ତି ସତ୍ ଭାତି ପ୍ରକାଶଂ ପ୍ରିୟତ୍ୱମ୍ ଆନନ୍ଦଃ ରୂପଂ କମ୍ବୁଗ୍ରୀବାଦିମତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଆଦ୍ୟତ୍ରୟଂ ପ୍ରଥମତ୍ରିକମ୍ ବ୍ରହ୍ମରୂପମ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନ-ଭୂତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ୱରୂପମ୍, କଳ୍ପିତସ୍ୟ ଜଡ଼ଜଗତଃ ସତାଦ୍ୟମୂଳକତ୍ୱାଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ଅତୋ ଦ୍ୱୟମ୍ ତଦନନ୍ତରବର୍ତ୍ତି-ଦ୍ୱୟମ୍, ନାମ ରୂପଂ ଚେତି ଯାବତ୍ । ଜଗଦ୍ରୂପଂ ଜଗତ୍-ସ୍ୱରୂପମ୍ ଅବିଦ୍ୟାତୋ ନାମରୂପାତ୍ମକଜଗଦୁତ୍ପତ୍ତେରିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟୈକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାଦି-କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେ କ୍ରମିକ-କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳ-କ୍ରମିକ-ସହକାରି-ରହିତତ୍ୱାତ୍ । କାର୍ଯ୍ୟବୈଚିତ୍ର୍ୟମପି ନ ଭବେତ୍, ଏକସ୍ମାଦନପେକ୍ଷାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବୈଚିତ୍ର୍ୟୋତ୍ପତ୍ତେରଦର୍ଶନାତ୍ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ କୁସୁମାଞ୍ଜଳୌ — ଏକସ୍ୟ ନ କ୍ରମଃ କ୍ୱାପି ବୈଚିତ୍ର୍ୟଞ୍ଚ ସମସ୍ୟ ନେତ୍ୟାଦି

ଅନୁବାଦ

ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି ଯେ— ଜଗତରେ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ସତ୍ତା ପ୍ରକାଶ, ଆନନ୍ଦ, ନାମ ଓ ରୂପ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ତିନି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଓ ଅବଶିଷ୍ଟ ଦୁଇଟି ଅବିଦ୍ୟା ପରିଣାମାତ୍ମକ ଜଗତର ।

ଅନନ୍ତର ଜଗତର ଜନ୍ମକ୍ରମ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିରେ, ପରମେଶ୍ୱର ସୃଜ୍ୟମାନ ଜଗତର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କାରଣୀଭୂତ ଜୀବାଦୃଷ୍ଟ ସହକାରରେ ଅନନ୍ତ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଶକ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ମାୟା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରଥମେ ନାମରୂପାତ୍ମକ ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ବୁଦ୍ଧିସ୍ଥ କରି 'ଏହି ଜଗତକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବି' ଏହିଁ ଭାବରେ ସଙ୍କଳ୍ପ କରନ୍ତି । ଏହି ବିଷୟରେ 'ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ' "ସୋଽକାମୟତ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । ଏହି ସଙ୍କଳ୍ପ କରିବା ପରେ ତନ୍ମାତ୍ର ପଦବାଚ୍ୟ ଅପଞ୍ଚୀକୃତ

इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि-श्रुतेः । तत आकाशादीनि पञ्चभूतान्यपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदवाच्यान्युत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दो गुणः, वायोस्तु शब्द-स्पर्शौ, तेजसस्तु शब्द-शब्द-स्पर्श-रूपाणि, अपां शब्द-स्पर्श-रूप-रसाः, पृथिव्यास्तु शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाः, न तु शब्दस्याकाशमात्र-गुणत्वम्, वाय्वादावपि तदुपलम्भात् । न चासौ भ्रमः, बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुण-माया-कार्याणि त्रिगुणानि । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । एतैश्च सत्त्वगुणो-पेतैः पञ्चभूतैर्व्यस्तैर्यथाक्रमं श्रोत्र-त्वक्-चक्षू रसन-घ्राणाख्यानि पञ्चे-न्द्रियाणि जायन्ते । एतैरेव च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्मिलितैर्मनो-बुद्ध्यहङ्कारचित्तानि जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेण दिग्-वातार्क-वरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः, मनआदिनां क्रमेण चन्द्र-चतुर्मुख-शङ्कराच्युता.

ଅତ୍ର—ଅଥେତି । ଅପରମିତାନନ୍ଦରୂପିତେତି । ଅନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନ୍ୱେବଂ ମାୟୈବ ବିଚିତ୍ରକର୍ମସହକୃତା ବିଚିତ୍ରକାର୍ଯ୍ୟରୂପେଣ ପରିଣମତାଂ କମୀଶ୍ୱରେଣେତ୍ୟତ ଆହ—ନାମରୂପେତି । ଅପଞ୍ଚୀକୃତାନୀତି । ଭୂତାନ୍ତରୈରସଂସୃଷ୍ଟାନୀତ୍ୟର୍ଥଃ, ସୃଷ୍ଟାନୀତି ଯାବତ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ଆକାଶାଦି ପଞ୍ଚଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ତହିଁ ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶର ଗୁଣ ଶବ୍ଦ, ବାୟୁର ଶବ୍ଦ ଓ ସ୍ପର୍ଶ, ତେଜର ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ ଓ ରୂପ, ଜଳର ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ ଓ ରସ ପୃଥିବୀର ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ । ଶବ୍ଦ କେବଳ ମାତ୍ର ଆକାଶର ଗୁଣ ନୁହେଁ, କାରଣ ବାୟୁ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଭ୍ରମ, ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଏହି ଉପଲବ୍ଧି ଅବାଧିତ । ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ତ୍ରିଗୁଣମୟ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜଃ, ତମଃ ଗୁଣତ୍ରୟକୁ ତ୍ରିଗୁଣ କୁହାଯାଉଅଛି । ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣୋପେତ ଏହି ଅପଞ୍ଚୀ-କୃତ ପଞ୍ଚଭୂତ ଠାରୁ ଅଲଗା ଅଲଗା ଭାବରେ ରହି ଯଥାକ୍ରମରେ ଶ୍ରୋତ୍ର, ତ୍ୱକ, ଚକ୍ଷୁ, ରସନା ଓ ଘ୍ରାଣ ; ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ-ଯୁକ୍ତ ଓ ସମ୍ମିଳିତ ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତଠାରୁ ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର ଓ ଚିତ୍ତ ଏହି ଚାରୋଟି ଅନ୍ତଃକରଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଉକ୍ତ ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ପାଞ୍ଚଟିର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ

अधिष्ठातृ-देवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमं वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषां च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्र-मृत्यु प्रजापतयोऽधिष्ठातृ-देवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्मिलितैः पञ्च वायवः प्राणापान-व्यानोदान-समानाख्या जायन्ते । तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणो नासादिस्थानवर्त्ती, अर्वाग्गमनवानपानः पाय्वादि-स्थानवर्त्ती, विश्वग्गमनवान् व्यानोऽखिलशरीरवर्त्ती, ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुरुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशित-पीतान्नादिसमीकरण-करः समानो नाभिस्थानवर्त्ती ।

तैश्च तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतानि भूतानि जायन्ते, तासां च त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्ची-

ନୈୟାୟିକାସ୍ତ୍ୱାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟାକାଶମାତ୍ରଗୁଣତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍ତି, ତାନ୍ ନିରାକରୋତି—ନ ତ୍ୱିତି । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—ବାୟ୍ୱାଦାବିତି । ସ୍ଥୂଳବାୟ୍ୱାଦାବିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ

ଅନୁବାଦ

ଦେବତା ଯଥାକ୍ରମରେ ଦିକ୍, ବାୟୁ, ଆଦିତ୍ୟ, ବରୁଣ ଓ ଅଶ୍ୱୀ ଅଟନ୍ତି । ମନ ପ୍ରଭୃତି ଚତୁଷ୍ଟୟର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତା ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ର, ବ୍ରହ୍ମା, ଶଙ୍କର ଓ ଅଚ୍ୟୁତ । ରଜୋଗୁଣୋପେତ ଏହି ଆକାଶାଦି ପଞ୍ଚଭୂତ ଠାରୁ ଅଲଗା ଅଲଗା ଭାବରେ ଉକ୍ତ ଯଥାକ୍ରମରେ ବାକ୍, ପାଣି, ପାଦ, ପାୟୁ ଓ ଉପସ୍ଥରୂପ ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତା ଯଥାକ୍ରମରେ ବହ୍ନି, ଇନ୍ଦ୍ର, ଉପେନ୍ଦ୍ର, ଯମ, ଓ ପ୍ରଜାପତି ଅଟନ୍ତି । ରଜୋଗୁଣଯୁକ୍ତ ସମ୍ମିଳିତ ପଞ୍ଚଭୂତ ଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଓ ସମାନ ଏହି ପଞ୍ଚବାୟୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ସମ୍ମୁଖ ଗତିଶୀଳ ଅର୍ଥାତ୍ ବହିଃସରଣଶୀଳ ନାସିକାଦିସ୍ଥାନାଶ୍ରିତ ବାୟୁକୁ ଅପାନବାୟୁ, ସର୍ବତଃ ଗତିଶୀଳ ସର୍ବଶରୀରବର୍ତ୍ତୀ ବାୟୁକୁ ବ୍ୟାନ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗମନଶୀଳ ଉଦ୍‌ଗୀରଣ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କଣ୍ଠସ୍ଥାନବର୍ତ୍ତୀ ବାୟୁକୁ ଉଦାନ ଓ ଭୁକ୍ତପୀତ ଅନ୍ନଜଳାଦିର ସମୀକରଣ କାରୀ ନାଭିସ୍ଥାନାଶ୍ରିତ ବାୟୁକୁ ସମାନ ବାୟୁ ବୋଲିଯାଏ ।

ତମୋଗୁଣୋଦ୍ରିକ୍ତ ସେହି ଅପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚଭୂତ ଠାରୁ ପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଦ୍ୟପି ସେହି କ୍ଷିତି ଅପ୍ ଓ ତେଜ , ଏମାନଙ୍କର ଗୋଟିଗୋଟିକୁ ତ୍ରିବୃତ୍ କରିବି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତ୍ରିବୃତ୍ କରଣର କଥା କୁହାଯାଇଛି, ତଥାପି ଏହାକୁ ପଞ୍ଚୀକରଣର ଉପଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

कारणप्रकारश्चेत्थम्—आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां तु चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्षु भूतेषु योजनम् । एवं वायुं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानामाकाशादिषु योजनम् । एवं तेजआदीनामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकम्, ପଞ୍ଚାନାଂ ଭୂତାନାମନ୍ୟୋନ୍ୟସମ୍ମିଶ୍ରଣଂ ଯଦ୍ ପଞ୍ଚୀକରଣମ୍, ତଦା ତସ୍ମାଦେକ-ସ୍ୟୈବ ଭୂତସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାନ୍ନ ପଞ୍ଚଭୂତସ୍ୟେ ତ୍ୟତ ଅତ୍ର—ପଞ୍ଚୀକରଣପ୍ରକାର ଇତ । ତୟୋଃ ଆକାଶାର୍ଦ୍ଧୟୋଃ । ଭାଗମ୍ ଅର୍ଦ୍ଧମ୍ । ବାୟ୍ୱାଦିଷୁ ଆକାଶ-ବ୍ୟତିରିକ୍ତାନାଂ ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ଭୂତାନାମର୍ଦ୍ଧଭାଗେଷୁ । ଆକାଶାଦିଷୁ ବାୟୁବ୍ୟତିରିକ୍ତାନାଂ ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ଭୂତାନାମର୍ଦ୍ଧଭାଗେଷୁ । ତେଜଆଦୀନାମପୀତି । ଆଦିପଦେନ ଜଳ-ପୃଥିବ୍ୟୋଃ ପରିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ପଞ୍ଚଦଶ୍ୟାମ୍—ଦ୍ୱିଧା ବିଧାୟ ଚୈକୈକଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ପ୍ରଥମଂ ପୁନଃ । ସ୍ୱସ୍ୱେତରଦ୍ୱିତୀୟାଂଶୈର୍ଯୋଜନାତ୍ ପଞ୍ଚପଞ୍ଚତେ ॥ ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

କାରଣ ହେଉଅଛି ଯେ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରରେ ଆକାଶ ଓ ବାୟୁର ଉତ୍ପତ୍ତିର ପରେ ତେଜ ପ୍ରଭୃତି ଭୂତତ୍ରୟର ଉତ୍ପତ୍ତି କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ପଞ୍ଚୀକରଣର ପ୍ରକାର ଯଥା—ପ୍ରଥମେ ଆକାଶ (ଅପଞ୍ଚୀକୃତ) ଭୂତକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ତାହାର ଏକ ଭାଗକୁ ପୁଣି ଚାରିଭାଗ କରି ଏହି ଚାରିଭାଗର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭାଗକୁ ଅପର ଚାରିଭୂତ ସହିତ ଯୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହିଭାବରେ ବାୟୁକୁ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଭାଗ କରି ତାହାର ଏକଭାଗକୁ ପୁଣି ଚାରିଭାଗ କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭାଗକୁ ବାୟୁ-ଭିନ୍ନ ଅପର ଚାରିଭୂତ ସହିତ ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହିଭାବରେ ତେଜ ଜଳ ଓ ପୃଥିବୀର ଭାଗ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକର ଅଂଶ ନେଇ ଅପର ଚାରିଭୂତ ସହିତ ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହିଭାବରେ ପଞ୍ଚୀକରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଇଥାଏ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭୂତ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ନିଜର ଓ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଦ୍ଧାଂଶ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚାରିଭୂତର ରହିଛି । ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭୂତଟି ହିଁ ପଞ୍ଚଭୂତାତ୍ମକ, ତଥାପି ଯେଉଁ ଭୂତରେ ଯାହାର ଅଂଶ ଅଧିକଭାବରେ ରହିଅଛି, ତାହାକୁ ସେହି ନାମରେ ଅଭିହିତ କରନ୍ତିଏ । ସୂତ୍ରକାର ବାଦାରାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—"ଅଂଶର ଆଧିକ୍ୟ ନିବନ୍ଧନ ତଦ୍‌ଭେଦ ନାମର ବ୍ୟବହାର ।"

ସେହି ଅପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତ ସମୂହ ଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଲିଙ୍ଗ ଶରୀର ଗଠିତ ହୋଇଥାଏ ।

अर्धान्तरं चतुर्भूतमयमिति पृथिव्यादिष स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यबहारः ।
तदुक्तम् — वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वाद इति ।

तैश्चापञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोक-यात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तं स्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चक-कर्मेन्द्रियपञ्चक-प्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम्—

पञ्च-प्राण-मनो बुद्धि-दशेन्द्रिय-समन्वितम् ।
अपञ्चीकृत-भूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥

ତଦ୍ବାଦଃ ପୃଥିବ୍ୟାଦିବାଦଃ, ପୃଥିବ୍ୟାଦିପଦପ୍ରୟୋଗ ଇତି ଯାବତ୍ । ତଥା ଚ ପୃଥିବ୍ୟାଃ ପଞ୍ଚଭୂତମୟତ୍ୱେଽପି ପାର୍ଥିବାଂଶାଧିକ୍ୟାତ୍ ପୃଥିବୀତି ବ୍ୟବହାରଃ । ଏବଂ ଜଲାଦାବପୀତି ମନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ନନୁ ମରଣାଲ୍ଲିଙ୍ଗଶରୀରସ୍ୟ ନଷ୍ଟତ୍ୱେନ୍ତଦପି ନ ଭୋଗାୟତନମିତ୍ୟତ ଆହ—ମୋକ୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମିତି । ନନୁ ସୁଷୁପ୍ତିକାଲେ ସକଳେ ବିଲୀନେ ତମୋଽଭିଭୂତଃ ସୁଖରୂପମେତୀତି କୈବଲ୍ୟୋପନିଷଦି ସକଳକାର୍ଯ୍ୟଲୟ-ଶ୍ରବଣାଲ୍ଲିଙ୍ଗଶରୀରସ୍ୟାପି ଲୟୋ ଯୁକ୍ତସ୍ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ମୋକ୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତସ୍ଥାୟୀତି ଚେନ୍ନ, ସାବଶେଷଲୟସ୍ୟୈବ ତତ୍ର ବିବକ୍ଷିତତ୍ୱାତ୍, ଅନ୍ୟଥାଽତ୍ୟନ୍ତିକଲୟେ ପ୍ରାୟଣସମୟ ଏବ ସକଳୋପାଧିଲୟାତ୍ ପୁନର୍ଭବାଭାବାତ୍ ମୋକ୍ଷଲାଭେଚ ବିଦ୍ୟାବିଧିଶାସ୍ତ୍ରୋ-ସ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ନ ସୁପ୍ତିନ୍ ପୁନର୍ଭବେ ପ୍ରକାଶାଭାବଃ, "ଯୋନିମନ୍ୟେ ପ୍ରପ-ଦ୍ୟନ୍ତେ ଶରୀରତ୍ୱାୟ ଦେହିନଃ । ସ୍ଥାଣୁମନ୍ୟେଽନୁସଂଯନ୍ତି ଯଥାକର୍ମ ଯଥାଶ୍ରୁତମ୍"-ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତେସ୍ତତ୍ର ପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ । ନନ୍ୱେବମପୀଦଂ ଶରୀରଂ ନ ଭୋଗାୟତନମ୍, ମନୋବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟଭାବାତ୍, ଭୋଗସ୍ୟ ତଦଧୀନତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ମନୋବୁଦ୍ଧିଭ୍ୟା-

ଅନୁବାଦ

ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ପଞ୍ଚଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, ପଞ୍ଚକର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ, ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ ଏହି ସତରଟି ତାହାର ଅବୟବ । ଏହି ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜୀବ ସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କରେ ଓ ପରଲୋକ ଯାତ୍ରା କରେ । ଜୀବର ଏହି ଦେହ ମୋକ୍ଷର ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ । କଥିତ ଅଛି—"ଅପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ ଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଏହି ସତରଟି ଅବୟବ ସମନ୍ୱିତ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର ଜୀବର ଭୋଗସାଧନ ଅଟେ ।" ଲିଙ୍ଗ ଶରୀର ପର ଓ ଅପର ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ଅଟେ । ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କ ଲିଙ୍ଗଶରୀର ପର ବୋଲାଯାଏ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରକୁ ଅପର ବୋଲାଯାଏ । ଏହି ୨ଟି

इति। तच्च द्विविधम्—परमपरं चेति। परं हिरण्यगर्भ-लिङ्गशरीरम्। अपरमस्मदादि-लिङ्गशरीरम्। तत्र हिरण्यगर्भलिंगशरीरं महत्तत्त्वम्। अस्मदादि-लिंगशरीरमहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते। एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्यो भूम्यन्तरीक्ष-स्वर्महर्जनस्तपःसत्याख्यस्योर्ध्वलोकसप्तक-अतल-पाताल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातलाख्यस्याधोलोक-सप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज-स्वेदजोद्भिज्जाख्यानां चतुर्विध-स्थूल-शरीराणां चोत्पत्तिः। तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्य-पश्वादि-शरीराणि, अण्डजान्यण्डेभ्यो जातानि पक्षि-पन्नगादिशरीराणि, स्वेदजानि तु स्वेदाद् जातानि यूक-मशकादीनि, उद्भिज्जानि तु भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादीनि, वृक्षादीनामपि पापफल-भोगायतनत्वेन शरीरत्वम्।

ଟୀ । ଉପେତଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରସ୍ୟ ମନୋବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପେତତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତି । ସୂକ୍ଷ୍ମାଙ୍ଗଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରମ୍ । ଲିଙ୍ଗଶରୀରଂ ବିଭଜତେ—ତଚ୍ଚେତି । ବୃକ୍ଷାଦୀନାଂ ଶରୀରତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣମାହ—ବୃକ୍ଷାଦୀନାମପୀତି । ପାପଫଲେତି । ଦୁଃଖେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପୁଣ୍ୟଫଲସ୍ୟାପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମେତତ୍ । ନନୁ ବୃକ୍ଷାଦୀନାଂ ସୁଖ-

ଅନୁବାଦ

ଲିଙ୍ଗଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କ ଲିଙ୍ଗଶରୀରକୁ ମହତ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରକୁ ଅହଙ୍କାର ତତ୍ତ୍ୱ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାହୁଏ । ଭୂତୋତ୍ପତ୍ତିବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୌତିକ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟ କୁହାଯାଉଅଛି । ତମୋଗୁଣଯୁକ୍ତ ପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତ ପାଖରୁ ଭୂଃ ଭୁବଃ, ସ୍ୱ, ମହଃ, ଜନ , ତପ ଓ ସତ୍ୟରୂପ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ-ସପ୍ତଲୋକ ଓ ଅତଳପାତାଳାଦି ସପ୍ତ ଅଧୋଲୋକ, ଏହି ଚଉଦଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସ୍ଥିତ ଜରାୟୁଜ ଅଣ୍ଡଜ,ସ୍ୱେଦଜ ଓ ଉଦ୍ଭିଦଜରୂପ ଚତୁର୍ବିଧସର୍ବଶରୀରର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଜରାୟୁ ଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶରୀରକୁ ଜରାୟୁଜ କୁହାଯାଏ । ଯଥା— ମନୁଷ୍ୟ ପଶୁ ପ୍ରଭୃତିର ଶରୀର । ଅଣ୍ଡଭେଦ କରି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ଶରୀରକୁ ଅଣ୍ଡଜ ବୋଲ-ଯାଏ । ଯଥା—ପକ୍ଷି ସର୍ପାଦିର ଶରୀର । ଯାହା ସ୍ୱେଦରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ତାହା ସ୍ୱେଦଜ । ଯଥା— ଉକୁଣି ମଶା ପ୍ରଭୃତି । ଭୂମିକୁ ଭେଦ କରି ଜନ୍ମ ହେଉଥିବା ବସ୍ତୁକୁ ଉଦ୍ଭିଜ୍ଜ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା—ବୃକ୍ଷାଦି । ପୁଣ୍ୟଫଳ ଭୋଗ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଜୀବଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ ।

अत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेत-लिङ्गशरी-
रोत्पत्तौ हिरण्यगर्भ-स्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात् कर्त्तृत्वम्, इतरनिखिल-
प्रपञ्चोत्पत्तौ हिरण्यगर्भादि-द्वारा, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति श्रुतेः। हिरण्यगर्भो नाम
मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः, स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि-
श्रुतेः। एवं भूत-भौतिकसृष्टिर्निरूपिता।

इदानीं प्रलयो निरूप्यते। प्रलयो नाम त्रैलोक्य-विनाशः। स च च-

ଦୁଃଖଭୋଗ ଯୁକ୍ତନଟେ ସିଦ୍ଧେ ଶରୀରତ୍ବଂ ସିଧ୍ୟେତ୍, ତଦେବ ।ପି ସିଦ୍ଧନାଦ୍ୟେ‌ରୁ...
ତେଷାମିନ୍ଦ୍ରାଦ୍ୟାଭ୍ରବାଦନ ଚେନ୍ନ, ତଦପି ପ୍ରମାଣସଦ୍ଭାବାତ୍ । ତଥା ଚ ମହାଭାରତେ
ମୋକ୍ଷଧର୍ମପର୍ବବଚନମ୍—ଉତ୍କୃଷ୍ଟୋ ମନୁଷ୍ୟତେ ବର୍ଣ୍ଣଂ ଭୁକ୍ ଫଳଂ ପୁଷ୍ପମେବ ଚ
ମାନ୍ୟତେ ଶୀର୍ଯ୍ୟତେ ସ୍ୱପି ସ୍ପର୍ଶସ୍ତେନାତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ ॥

ପ୍ରଳୟସ୍ୟ ନିରୂପଯିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି । ଜଗଦ୍ଭଙ୍ଗନିରୂପଣେ

ଅନୁବାଦ

ପରମେଶ୍ୱର ନିଖିଳ ବସ୍ତୁମାତ୍ରର କର୍ତ୍ତା ନୁହନ୍ତି । କାରଣ, ଘଟପଟାଦି ବସ୍ତୁ
ଜୀବ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଅତଏବ କେଉଁ କେଉଁ ବିଷୟରେ ପରମେଶ୍ୱର ସାକ୍ଷାତ୍
କର୍ତ୍ତା ଅଟନ୍ତି, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ କୁହାଯାଉଅଛି । ଯଥା—ପଞ୍ଚ ତନ୍ମାତ୍ର, ସପ୍ତଦଶ
ଅବୟବଯୁକ୍ତ ଲିଙ୍ଗଶରୀର ଏବଂ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କର ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଏହିଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ
ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ରହିଅଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନିଖିଳ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଉତ୍ପତ୍ତି
ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ । "ମୁଁ ଏହି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭରୂପ ଜୀବସ୍ୱରୂପରେ
ତେଜ, ଅପ୍, ଅନ୍ନାତ୍ମକ ଦେବତାତ୍ରୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନାମ ରୂପାତ୍ମକ
ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏହା ଜଣାଯାଏ । ଏହି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ୱରାତ୍ମକ ମୂର୍ତ୍ତିତ୍ରୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରଥମ ଜୀବ ଅଟନ୍ତି । ଶ୍ରୁତିରେ
ଅଛି—"ସେ ପ୍ରଥମ ଦେହଧାରୀ, ସେ ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ, ଜଗତରେ ପ୍ରଥମ ସେହି ଅଗ୍ରେ
କର୍ତ୍ତା ପ୍ରଜାପତି ରହିଥିଲେ ।" ଇତ୍ୟାଦି ଏହିଭାବରେ ଭୂତ ଓ ଭୌତିକ ପଦା-
ର୍ଥର ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମ ନିରୂପଣ କରାଗଲା ।

ସମ୍ପ୍ରତି ପ୍ରଳୟ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ପ୍ରଳୟ କଥା ଦ୍ୱାରା ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ

विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति। तत्र नित्यः प्रलयः सुषुप्तिः, तस्याः सकलकार्य-प्रलय-रूपत्वात्। धर्माधर्म-पूर्वसंस्काराणां च तदा कारणात्मनावस्थानम्। तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः, न वा स्मरणानुपपत्तिः। न च सुषुप्तावन्तःकरणस्य विनाशेन तदधीनप्राणादि-

ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଦ୍ୟପି ଜନ୍ମନିରୂପଣାନନ୍ତରଂ ସ୍ଥିତିନିରୂପଣମେବୋଚିତମ୍, ତସ୍ୟା ଜନ୍ମାନନ୍ତରଭାବିତ୍ୱାତ୍, ତଥାପି ତସ୍ୟା ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରକୃତାନୁପଯୋଗିତ୍ୱାଚ୍ଚ ତନ୍ନିରୂପଣଂ ବିହାୟ ପ୍ରଲୟନିରୂପଣଂ କୃତମିତି ମନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ନିତ୍ୟପ୍ରଲୟସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମାହ—ତତ୍ରେତି । ତେଷୁ ପ୍ରଲୟେଷୁ ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିତ୍ୟଂ ପ୍ରଲୟ ଇତି ଲକ୍ଷ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ସୁଷୁପ୍ତିରିତି ଲକ୍ଷଣନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । "ଇମାଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜା ଅହରହର୍ଗଚ୍ଛନ୍ତ୍ୟ ଏତଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ନ ବିନ୍ଦନ୍ତି"ଇ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଶ୍ରୁତେଃ, "ନିତ୍ୟଃ ସଦୈବ ଜାତାନାଂ ଯୋ ବିନାଶୋ ଦିବାନିଶମ୍"ଇତି ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣୋକ୍ତେଶ୍ଚେତି ଭାବଃ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟାଖ୍ୟାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟଲିଙ୍ଗଶରୀରପ୍ରବିଲୟଃ । ସୁଷୁପ୍ତେଃ ପ୍ରଲୟରୂପତ୍ୱେ ହେତୁମାହ—ତସ୍ୟା ଇତି । ନନୁ ସୁଷୁପ୍ତେ ସକଳକାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଲୟରୂପତ୍ୱେ ସୁପ୍ତୋତ୍ଥିତସ୍ୟ ସୁଖ-ଦୁଃଖାଦ୍ୟନୁଭବୋ ଘଟାଦିପ୍ରତିସନ୍ଧାନଞ୍ଚ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍କାରଣାନାଂ ଧର୍ମାଧର୍ମ ସଂସ୍କାରାଣାଂ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେନ ତଦା ନାଶାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଧର୍ମାଧର୍ମେତି । ସ୍ମରଣାନୁପପତ୍ତିରିତି । ପୂର୍ବସଂସ୍କାରବଶାଦାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ସୁଷୁପ୍ତୌ ଲୟାଭ୍ୟୁପଗମେ ଶ୍ୱାସାଦିକ୍ରିୟାଽନୁପପତ୍ତିଃ, ଶ୍ୱାସାଦି-କ୍ରିୟାୟା ଅନ୍ତଃକରଣାଧୀନତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକରୋତି—ନ ଚେତି । ସୁଷୁପ୍ତେରିତି । ସୁଷୁପ୍ତସ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ଶ୍ୱାସାଦ୍ୟୁପଲମ୍ଭବଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯୋ

ଅନୁବାଦ

ବିନାଶକୁ ବୁଝାଏ । ପ୍ରଲୟ ଚାରି ପ୍ରକାର ଅଟେ । ନିତ୍ୟ, ପ୍ରାକୃତ, ନୈମିତ୍ତିକ ଓ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ସୁଷୁପ୍ତିକୁ ନିତ୍ୟ ପ୍ରଲୟ ବୋଲାଯାଏ । କାରଣ ସେ ସମୟରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଲୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସେହି ସମୟରେ ଜୀବର ଧର୍ମ, ଅଧର୍ମ ଓ ପୂର୍ବସଂସ୍କାର କାରଣ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ । ଏଥିପାଇଁ ସୁଷୁପ୍ତିର ପରେ ଜାଗ୍ରତ ସମୟରେ ସୁଖଦୁଃଖାଦିର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ କିମ୍ବା ପୂର୍ବାନୁଭୂତ ବସ୍ତୁର ସ୍ମରଣରେ ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଆଶଙ୍କା ହୋଇ ପାରେ ଯେ ଯଦି ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଅନ୍ତଃକରଣର ବିନାଶ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ

क्रियानुपपत्तिः, वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममा-
त्वात् सुषुप्त-शरीरोपलम्भवत् । न चैवं सुषुप्तस्य परेताद्विशेषः, सुषुप्त
हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मनात्रैव वर्त्तते, परेतस्य तु लोकान्तर
वैलक्षण्यात् । यद्वा — अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति ।

ଯୋ ଯଦ୍ ଯତ୍ ପଶ୍ୟତି, ତତ୍ତତ୍ ତଦବିଦ୍ୟାବିଜୃମ୍ଭିତମ୍ । ତସ୍ୟ ତୁ ଦୃଷ୍ଟିସୃ
ଏବ ସୃଷ୍ଟିର୍ନ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକାଲୟୋଃ ତଦସ୍ତିତ୍ୱମ୍, ମାନାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ନ
ସୁଷୁପ୍ତୌ ପ୍ରାଣାଦେରପି ବିଲୟାଙ୍ଗୀକାରେ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋର୍ଭେଦୋ ନ ସ୍ୟା
ତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକରୋତି — ନ ଚେତି । ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତୌ ଶ୍ୱାସାଦିକ୍ରିୟାୟା ଅ
ବିଲୟାଙ୍ଗୀକାରେ । ପରେତାତ୍ ମୃତାତ୍ । ଅବିଶେଷଃ ବିଶେଷାଭାବ, ଭେଦ-
ଭାବ ଇତି ଯାବତ୍ । ଦେହ-ଜୀବବିଚ୍ଛେଦସ୍ୟୈବ ମରଣତ୍ୱାତ୍ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋ-
ସ୍ତତ୍ସଦ୍ଭାବାଦ୍ ମୃତ ସୁଷୁପ୍ତୟୋରବିଶେଷ ଇତି ଭାବଃ । ସୃଷ୍ଟିଦୃଷ୍ଟ୍ୟଭିପ୍ରାୟେ
ସୁଷୁପ୍ତସ୍ୟ ଶ୍ୱାସାଦିକ୍ରିୟାମୁପପାଦୟତି — ଯଦ୍ୱେତି । ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଜ୍ଞାନୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟନୁ-
କୂଲ ସାମର୍ଥ୍ୟମ୍ । କ୍ରିୟାଶକ୍ତି ଶ୍ୱାସାଦିକ୍ରିୟୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟନୁକୂଲସାମର୍ଥ୍ୟମ୍ ।

ପ୍ରାକୃତପ୍ରଳୟଂ ନିରୂପୟତି — ପ୍ରାକୃତେତି । ପ୍ରକୃତୌ ଭବ ପ୍ରାକୃ

ଅନୁବାଦ

ଅନ୍ତଃକରଣାଧୀନ ପ୍ରାଣାଦି କ୍ରିୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି କେମିତି ହେବ ? କିନ୍ତୁ ଏହା
ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇପାରିବ ଯେ — ବସ୍ତୁତଃ ସୁଷୁପ୍ତି ସମୟରେ ଶ୍ୱାସାଦି ପ୍ରାଣକ୍ରି
ନ ରହିଲେ ବି ଅପର ବ୍ୟକ୍ତି ଭ୍ରମବଶତଃ ପ୍ରାଣାଦି କ୍ରିୟା ଅନୁଭବ କରେ । ଯେପ
ସୁପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଶରୀରସ୍ଥିତି ଜ୍ଞାନ ଭ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଷୁ
ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟମାତ୍ର ହିଁ ଲୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିବାରୁ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଲୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁ
ଏକଥା ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ; କିନ୍ତୁ ଲୋକେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବର୍ତ୍ତମା
ବୋଲି ଭାବନ୍ତି । ସେହିପରି ଭ୍ରମବଶତଃ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରାଣାଦି କ୍ରିୟା ଅନୁଭୂତ ହୋ
ଥାଏ । ଏହା ଉପରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିବ ଯେ ଯଦି ସୁଷୁପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରାଣାଦି କ୍ରି
ବାସ୍ତବିକ ପକ୍ଷେ ନ ରହେ, ତେବେ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ପାର୍ଥକ୍ୟ କ
ରହିବ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆମ୍ଭେ କହିବୁ ଯେ ସୁଷୁପ୍ତି ସମୟରେ ସୁପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି
ଲିଙ୍ଗଶରୀର ସଂସ୍କାର ରୂପରେ ଏହି ଦେହରେ ହିଁ ରହିଥାଏ, କିନ୍ତୁ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ଲିଙ୍ଗ
ଶରୀର ଏଠାରେ ନଥାଇ ପରଲୋକକୁ ଚାଲିଯାଏ ; ଏହା ହିଁ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ

ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशो न क्रियाशक्ति-विशिष्टस्येति प्राणाद्यवस्थानमविरुद्धम् । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एकधा भवति । अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवतीत्यादि-श्रुतिरुक्त-सुषुप्तौ मानम् ।

प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्म विनाश-निमित्तकः सकल-कार्यनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्न-ब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकार-लक्षण- प्रारब्ध-कर्म-समाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परममुक्तिस्तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्न-

ପ୍ରକୃତସ୍ୟାବରଣବିକ୍ଷେପ-ଶକ୍ତିଦ୍ୱୟବିଶିଷ୍ଟାଜ୍ଞାନମ୍ । ଯଦା ତୁ କାର୍ଯ୍ୟବର୍ଗସ୍ୟ ପ୍ରକୃତ୍ୟାମବସ୍ଥାନମ୍, ତଦା ପ୍ରାକୃତପ୍ରଳୟଃ ।

ସକଳକାର୍ଯ୍ୟନାଶକ୍ରମଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ପ୍ରାକୃତପ୍ରଳୟମୁପପାଦୟତି—ଯଦେତି । ପ୍ରାଗେବ ପ୍ରଳୟାତ୍ପୂର୍ବମେବ ଅନେନ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଣୋ ମୁକ୍ତିହେତୁସମବଧାନଂ ସୂଚିତମ୍, ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରସ୍ୟୈବ ମୁକ୍ତିହେତୁତ୍ୱାତ୍, ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାଽତିମୃତ୍ୟୁମେତି ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟେତି ଶ୍ରୁତେରିତି ଭାବଃ । ବିଦେହକୈବଲ୍ୟେତି । ଦେହ-ପାତୋତ୍ତରକୈବଲ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଲ୍ଲୋକବାସିନାଂ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଲୋକବାସିନାମ୍,

ଅନୁବାଦ

ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଛି । ଅଥବା ଏହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ—ଅନ୍ତଃକରଣର ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ଅଛି ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଓ କ୍ରିୟାଶକ୍ତି । ସୁଷୁପ୍ତି ସମୟରେ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ଅନ୍ତଃକରଣ ବିନାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କ୍ରିୟାଶକ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ଅନ୍ତଃକରଣର ବିନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରାଣ ଆଦି କ୍ରିୟା ହେବାରେ ବାଧା ନାହିଁ । ଏ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଅଛି—"ଯେତେବେଳେ ସୁଷୁପ୍ତି ସମୟରେ ସ୍ୱାପ୍ନିକ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଜୀବ ଏହି ପ୍ରାଣାଖ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଥାଏ । ତାହାପରେ ସମସ୍ତ ନାମ ସହିତ ବାକ୍ ସେଥିରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଜୀବ ସେତେବେଳେ ସତ୍‌ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ" ଇତ୍ୟାଦି । ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କର ବିନାଶ ନିବନ୍ଧନ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ମାତ୍ରର ହିଁ ନାଶ ହୁଏ, ତାହାକୁ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଳୟ ବୋଲଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ପୂର୍ବେ ହିଁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଯାଇ ପରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୋଗ ରୂପ ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମଫଳର ଭୋଗ ସମାପ୍ତି ନିବନ୍ଧନ ବିଦେହକୈବଲ୍ୟ ରୂପ ପରମ ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ (ହିରଣ୍ୟ-

ब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम्, ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति श्रुतेः।

एवं तल्लोकवासिभिः सह कार्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठित-ब्रह्माण्डान्तवर्त्ति-निखिल-लोक-तदन्तवर्त्ति-स्थावरादीनां भौतिकानां भूतानां प्रकृतौ मायायां लयो न तु ब्रह्मणि, बाधरूप-विनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात्। अतः प्राकृत-प्रलय इत्युच्यते।

कार्य-ब्रह्मणो दिवसावसान-निमित्तकस्त्रैलोक्यमात्र-प्रलयो नैमित्तिक

ସତ୍ୟଲୋକବାସିନାମିତି ଯାବତ୍ । ଉତ୍ପନ୍ନେତି । ଏତେନାକୃତ-ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରାଣାଂ ତଲ୍ଲୋକବାସିନାଂ ନ ବିଦେହକୈବଲ୍ୟମ, କିନ୍ତୁ ଯାବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଲୋକସ୍ଥିତିସ୍ତାବତ୍ ତତ୍ରୈବାବସ୍ଥାନମ୍, ତତସ୍ତଦ୍ଵାଦବତ୍ତେଣେତ୍ୟେତି ସୂଚିତମ୍ । ତତ୍ର ପ୍ରମାଣମାହ—ବ୍ରହ୍ମଣେତି । ପରସ୍ୟ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭସ୍ୟାନ୍ତେ ମୁକ୍ତିସମୟେ ପ୍ରତିସଞ୍ଚରେ ପ୍ରଳୟେ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତେ ସତି କୃତାତ୍ମାନଃ ସାକ୍ଷାତ୍କୃତାତ୍ମାନଃ ତେ ସତ୍ୟଲୋକବାସିନଃ ସର୍ବେ ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ ପରଂ ପଦଂ ବ୍ରହ୍ମରୂପଂ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ନୁବନ୍ତୀତି ବାକ୍ୟାର୍ଥଃ ।

ନୈମିତ୍ତିକପ୍ରଳୟଂ ନିରୂପୟତି—କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଣ ଇତି । ପ୍ରଜାପତେର୍ବିଧେରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟମାତ୍ରେତି । ଭୂରାଦିଲୋକତ୍ରୟମାତ୍ରସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ମାତ୍ର

ଅନୁବାଦ

ସର୍ବ ଲୋକନିବାସୀ ଜୀବମାନେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର କି ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇ ଯାଇଅଛି, ଏମାନଙ୍କର ସେହି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ବିଦେହ ମୁକ୍ତି ହୋଇଯାଏ । ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି :—ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭଙ୍କର ମୁକ୍ତି ସମୟ ପ୍ରଳୟ କାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଲୋକ ନିବାସୀ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରକାରୀ ଜୀବମାନେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ପରମ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିଥାନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାରେ ତଲ୍ଲୋକନିବାସୀ ଜୀବ ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମର ମୁକ୍ତି ହେଲେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ଅଧିଷ୍ଠିତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଭୁବନ ଓ ତଦନ୍ତର୍ଗତ ସ୍ଥାବରାଦି ଭୌତିକ ଓ ଭୂତସମୂହ ଉପାଦାନ କାରଣ ମାୟାରେ ଲୀନ ହୁଏ, ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ ହୁଏ ନାହିଁ ; କାରଣ ବାଧରୂପ ବିନାଶ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରକୃତି ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାଦାନରେ ଲୟ ହୁଏ ବୋଲି ଏହାକୁ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଳୟ ବୋଲାଯାଇଥାଏ ।

କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦିନର ଅବସାନ ଘଟିଲେ ଯେତେବେଳେ

प्रलयः । ब्रह्मदिवसश्चतुर्युग-सहस्र परिमित-कालः, चतुर्युग-सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते इति वचनात् । प्रलय-कालो दिवसकाल परिमितः, रात्रिकालस्य दिवस-तुल्यत्वात् । प्राकृतप्रलये नैमित्तिक-प्रलये च पुराण-वचनानि प्रमाणानि ।

द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्प्यन्ते प्रलयाय हि ॥
एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ।

इति वचनं प्राकृत-प्रलये मानम् ।

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चाखिलम् ॥

इति वचनं नैमित्तिक-प्रलये मानम् ।

ଶବ୍ଦେନ ମହର୍ଲୋକବ୍ୟାବୃତ୍ତିଃ । ତଥା ଚ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣମ୍—ବ୍ରାହ୍ମୋ ନୈମିତ୍ତିକୋ ନାମ ତସ୍ୟାନ୍ତେ ପ୍ରତିସଞ୍ଚରଃ । ତଦା ହି ଦହ୍ୟତେ ସର୍ବଂ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟଂ ଭୂର୍ଭୁବାଦି-କମ୍ । ଜନଂ ପ୍ରୟାନ୍ତି ତାପାର୍ତ୍ତାଃ ମହର୍ଲୋକନିବାସିନଃ ॥ ଇତି ॥

ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦିବସାଦିପରିମାଣମାହ—ବ୍ରହ୍ମଦିବସଶ୍ଚେତି । ତତ୍ର ପ୍ରାକୃତପ୍ରଳୟେ ପଦ୍ମପୁରାଣବଚନଂ ପ୍ରମାଣମାହ—ଦ୍ୱିପରାର୍ଦ୍ଧେ ଇତି । ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାୟୁଷୋଽର୍ଦ୍ଧଂ ପରାର୍ଦ୍ଧଂ ଦ୍ୱେ ଚ ପରାର୍ଦ୍ଧେ ଚେତି ଦ୍ୱିପରାର୍ଦ୍ଧଂ ତସ୍ମିନ୍ନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବ୍ରହ୍ମାୟୁଷଃ

ଅନୁବାଦ

ଯେଉଁ ଭୂଃ ଭୁବଃ ଓ ସ୍ୱଃ ଏହି ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟର ବିନାଶ ହୁଏ ତାହାକୁ ନୈମିତ୍ତିକ ପ୍ରଳୟ ବୋଲାଯାଏ । ଏକ ସହସ୍ର ଚତୁର୍ଯୁଗରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦିନ ହୁଏ । ପୁରାଣରେ ଅଛି—'ସହସ୍ର ଚତୁର୍ଯୁଗରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦିନ' । ଏହି ପ୍ରଳୟ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦିନ ପରିମିତ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ଅଟେ । (ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଦିବାଭାଗକୁ ସୃଷ୍ଟିକାଳ ଓ ରାତ୍ରିଭାଗକୁ ପ୍ରଳୟକାଳ ବୋଲାଯାଏ) । ରାତ୍ରିକାଳର ପରିମାଣ ଦିବସ ପରିମାଣର ସମାନ ଅଟେ । ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରଳୟ ଓ ନୈମିତ୍ତିକ ପ୍ରଳୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୁରାଣବଚନସମୂହ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ । ଯଥା—"ପରମେଷ୍ଠି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଦ୍ୱିପରାର୍ଦ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ଆୟୁଷ୍କାଳର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ଓ ପରାର୍ଦ୍ଧ ଦୁଇ ଭାଗ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ମହତ୍ ଅହଙ୍କାର ଓ ପଞ୍ଚତନ୍ମାତ୍ର ଏହି ସାତୋଟି ପ୍ରକୃତି ଉପାଦାନଭୂତ ମାୟାରେ ଲୀନ ହୁଏ,

तुरीय-प्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कार-निमित्तकः सर्वमोक्षः। स चैकजीव-वादे युगपदेव, नानाजीव-वादे क्रमेण, सर्वं एकीभवन्तीत्यादि-श्रुतेः। तत्राद्य-ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧମୁକ୍ତଗ୍ରନ୍ଥେଷୁ ଯାବତ୍ । ତତ୍ର ପରଶବ୍ଦେନ ପରିଭାଷିତୋ ବ୍ରହ୍ମଜୀବନ୍ତ-କାଲୋଽଭିଧୀୟତେ । ନୈମିତ୍ତିକପ୍ରଳୟେ ପ୍ରମାଣମାହ—ଏଷ ଇତି ।

ଆତ୍ୟନ୍ତିକପ୍ରଳୟଂ ନିରୂପୟତି—ତୁରୀୟସ୍ତ୍ୱିତି । ଚତୁର୍ଥଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସର୍ବମୋକ୍ଷ ପରମାତ୍ମନି ସର୍ବେଷାମବିଦ୍ୟା-ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ଲୟଃ । ସର୍ବମୋକ୍ଷପ୍ରକାରମାହ—ସ ଚେତି । ସର୍ବମୋକ୍ଷ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକଜୀବବାଦ ଇତି । ଜୀବୋ ନାମା-ବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବିତଂ ଚୈତନ୍ୟମ୍ । ସ ଚୈକଃ, ତଦୁପାଧେରବିଦ୍ୟାୟା ଏକତ୍ୱାତ୍ । ତଦ୍ କେଚିନ୍ମନ୍ୟନ୍ତେ—ଏକୋ ଜୀବସ୍ତେନୈକମେବ ଶରୀରଂ ସଜୀବମ୍ । ଅନ୍ୟାନି ଚ ଶରୀରାଣି ନିର୍ଜୀବାନି । ତସ୍ୟ ଚ ଯାବଦବିଦ୍ୟଂ ସର୍ବୋ ବ୍ୟବହାରଃ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନବଦ-ନୁବର୍ତ୍ତତେ । ବନ୍ଧମୁକ୍ତାଦି-ଭେଦବ୍ୟବହାରସ୍ତୁ କଳ୍ପିତ ଏବେତି । ଅନ୍ୟେ ତୁ ତଦ ବିରୋଧଂ ମନ୍ୟମାନା ଆହୁଃ—ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଏକୋ ମୁଖ୍ୟୋ ଜୀବଃ । ଅନ୍ୟେ-ତୁ ଜୀବାସ୍ତତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବଭୂତା ଜୀବାଭାସାଃ ସଂସାରାଦିଭାଜଃ, ଉପାଧେଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବପକ୍ଷପାତି-ତ୍ୱାଦିତି । ଅପରେ ତ୍ୱସ୍ୟାପ୍ୟନୁପପତ୍ତିଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନାଃ—ଏକୋ ଜୀବୋଽବିଶେ-ଷେଣ ସର୍ବଂ ଶରୀରମଧିତିଷ୍ଠତୀତ୍ୟାହୁରିତି ଭାବଃ । ବିସ୍ତରସ୍ତ୍ୱଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧୌ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଲେଶସଂଗ୍ରହେ ଚ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ଯୁଗପଦେବେତି । ଏକସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେନୈକଦୈବା-ଜ୍ଞାନତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ନାଶାଦିତି ଭାବଃ । ଅନ୍ୟେ ତ୍ୱତ୍ରାପି ବନ୍ଧମୁକ୍ତବ୍ୟବସ୍ଥାଜ୍ଞ-ଶ୍ରୁତିଭାଷ୍ୟାଦିବିରୋଧଞ୍ଚ ମନ୍ୟମାନା ଅନ୍ତଃକରଣାନାଂ ଜୀବୋପାଧିତ୍ୱମଙ୍ଗୀକୁର୍ବାଣା ବହୁଜୀବବାଦମାତିଷ୍ଠନ୍ତେ । ତନ୍ମତେନ ସର୍ବମୋକ୍ଷପ୍ରକାରମାହ—ନାନାଜୀବେତି । ଯାବନ୍ତୋଽନ୍ତଃକରଣାନି ତାବନ୍ତୋ ଜୀବାସ୍ତେନାସ୍ମିନ୍ ପକ୍ଷେ ନ ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିବିରୋଧୋ

ଅନୁବାଦ

ଏହା ହିଁ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରଳୟ", "ଯେତେବେଳେ ବିଶ୍ୱସ୍ରଷ୍ଟା ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ଅନନ୍ତ ଶଯ୍ୟାରେ ଶୟନ କରନ୍ତି, ଏଇ ସମୟ ହିଁ ନୈମିତ୍ତିକ ପ୍ରଳୟ ।

ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ଜନ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାର ଓ ଅବିଦ୍ୟାର ଜଟିଳ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଯେଉଁ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ, ଏହା ହିଁ ଚତୁର୍ଥ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ପ୍ରଳୟ ଅର୍ଥାତ୍ ମୋକ୍ଷ ଅଟେ । ଯେଉଁମାନେ ଏକଜୀବବାଦ ମାନନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ମୋକ୍ଷ ଯୁଗପତ୍ ହୋଇଥାଏ । ନାନାଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ କ୍ରମିକଭାବରେ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ । ଅତ୍ୟ-

त्रयोऽपि प्रलयाः कर्मोपरम-निमित्ताः। तुरीयस्तु ज्ञानोदय-निमित्तोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः। एवं चतुर्विध-प्रलयो निरूपितः।

तस्येदानीं क्रमो निरूप्यते। भूतानां भौतिकानाञ्च न कारणलय-क्रमेण लयः, कारणलयसमये कार्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः, किन्तु सृष्टि-क्रमविपरीत-क्रमेण, तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्ट-नाशस्यैव प्रयोजकतयो-

ନ ବା ବନ୍ଧମୁକ୍ତିବ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ୟେବ ଇତି ଭାବଃ । ନନୁ ନାନାଜୀବବାଦେଽପ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟୈକତ୍ୱାଦେକସ୍ୟ କସ୍ୟଚିତ୍ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେନାଜ୍ଞାନ-ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ନାଶାଦେକଦୈବ ସର୍ବ-ମୋକ୍ଷ ଇତ୍ୟତ ଆହ—କ୍ରମେଣେତି । ତଥା ଚୈକସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେନ ନ କୃତ୍ସ୍ନାଜ୍ଞାନନାଶଃ, ଅଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସାଂଶତ୍ୱାଦେକସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେନୈକାଂଶସ୍ୟ ନାଶେଽପ୍ୟଂଶାନ୍ତରାଣାଂ ବର୍ତ୍ତମାନତ୍ୱାତ୍ । ଏବମେକୈକକ୍ରମେଣ ସର୍ବେଷାଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେ ଜାତେ କ୍ରମେଣୈବାଜ୍ଞାନ ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ନାଶାତ୍ କ୍ରମେଣୈବ ମୋକ୍ଷୋ ନ ଯୁଗପତ୍ । ନ ଚ ଯୁଗପତ୍ ସର୍ବେଷାଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୋଦୟଃ, ଯୁଗପତ୍ ତତ୍ସାଧନ-ସମବଧାନାଦର୍ଶନାତ୍ । ନାପ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସାଂଶତ୍ୱେ ମାନାଭାବଃ, ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତିବ୍ୟବହାରସ୍ୟ ତତ୍ର ପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ । ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତାବାବରଣ-ଶକ୍ତିମଦଂଶସ୍ୟ ନାଶେଽପି ବିକ୍ଷେପଶକ୍ତିମଦଂଶସ୍ୟାନାଶାତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତାନାମଜ୍ଞାନନିବୃତ୍ତୌ ବ୍ୟବହାରୋ ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଅତ୍ୟନ୍ତପ୍ରଳୟସ୍ୟ ନିମିତ୍ତମାହ—ତୁରୀୟସ୍ତ୍ୱିତି । ଜ୍ଞାନୋଦୟେତି । ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷାତ୍କାରସ୍ତୁରୀୟପ୍ରଳୟନିମିତ୍ତମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅନୁବାଦ

ମୁକ୍ତ ମୁକ୍ତିବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । ଯଥା—"ସବୁ ହିଁ ପରମାତ୍ମାରେ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ" ଇତ୍ୟାଦି । ଉକ୍ତ ଚାରିପ୍ରକାର ପ୍ରଳୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ତିନି ପ୍ରକାର ପ୍ରଳୟ କର୍ମର ଅବସାନ ନିମିତ୍ତକ ଅଟେ ; କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରଳୟ ଜ୍ଞାନୋଦୟ ନିମିତ୍ତକ ଓ ଅଜ୍ଞାନ ସହିତ ହୋଇଥାଏ ଏତା ହିଁ ବିଶେଷ ।

ସମ୍ପ୍ରତି ପ୍ରଳୟର କ୍ରମ ନିରୂପଣ କରାଯାଉ ଅଛି । ଭୂତ ଓ ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥର ଯେଉଁ ଲୟ ହୋଇଥାଏ, ତାହା କାରଣର ଲୟ କ୍ରମରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ କାରଣର ଲୟ ହୋଇଗଲେ ଆଶ୍ରୟାଭାବବଶତଃ କାର୍ଯ୍ୟର ଅବସ୍ଥାନ ଅସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଳୟର କ୍ରମ ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମର ବିପରୀତ ହୁଏ । ଯଥା—ପ୍ରଥମ ଆକାଶର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଏବଂ ପରେ ବାୟୁ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ପ୍ରଳୟ ସମୟରେ ଏହାର

पादान-नाशस्याप्रयोजकत्वात् ; अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवी-परमाणु-गत-रूप-गन्ध-रसादेरविनाशापत्तेः। तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ, वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवंरूप एव प्रलयः। तदुक्तं विष्णुपुराणे —

जगत्-प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले च प्रलीयते॥

କଲ୍ପ୍ୟତ । ଭୌତିକାନାମାଦୌ ପଞ୍ଚୀକୃତଭୂତେଷୁ ଲୟସ୍ତେଷାମପଞ୍ଚୀକୃତ-ଭୂତେଷୁ ତେଷାଞ୍ଚାବ୍ୟାକୃତେଽଜ୍ଞାନେ । ଏଷ ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମ-ବିପରୀତକ୍ରମଃ । ତେନୈବ କ୍ରମେଣ ଭୂତ-ଭୌତିକାନାଂ ଲୟ ଇତିଭାବଃ ।

ପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱେତି । ଉପଭୋଗଜନକାଦୃଷ୍ଟନାଶେ ଉପଭୋଗ୍ୟନାଶାଦିତି ଭାବଃ । ଅବିନାଶାପତ୍ତେରିତି । ପରମାଣୁଗତ-ରୂପରସାଦେଷ୍ଟାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍, ନୈୟାୟିକନୟେ ସମବାୟିକାରଣସ୍ୟ ପରମାଣୋର୍ନିତ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମେନୋପାଦାନ-ନାଶାଭାବାତ୍, ଦୋଧ୍ୟସ୍ମାନାସ୍ତିଷ୍ଠନ୍ତୁ ପ୍ରଳୟେ ପରମାଣବ ଇତି ତତ୍ସିଦ୍ଧାନ୍ତାଦିତି ଭାବଃ । ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମବିପରୀତକ୍ରମେଣ ଲୟପ୍ରକାରଂ ଦର୍ଶୟତି — ତଥା ଚେତି ।

ଅନୁବାଦ

ବିପରୀତଭାବରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମେ ଆକାଶର କାର୍ଯ୍ୟ ବାୟୁର ଲୟ ଏବଂ ତାହାପରେ ଆକାଶର ଲୟ ହୁଏ । ତତ୍ତତ୍ କାର୍ଯ୍ୟନାଶ ପ୍ରତି ତତ୍ତଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟାନୁକୂଳ ଅଦୃଷ୍ଟର ବିନାଶ ହିଁ ହେତୁ, ଉପାଦାନର ବିନାଶ ହେତୁ ନୁହେଁ । ଯଦି ବି ନୈୟାୟିକ-ମାନଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଉପାଦାନର ବିନାଶକୁ କାର୍ଯ୍ୟବିନାଶର ପ୍ରଯୋଜକ ବୋଲି ଯାଏ, ତାହାହେଲେ ବି ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ପୃଥିବୀ ପରମାଣୁଗତ ରୂପରସ ଗନ୍ଧାଦିର ବିନାଶ ହୋଇପାରିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇଉଠେ ନାହିଁ ! ତେଣୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତାନୁସାରେ ପୃଥିବୀର ଜଳରେ, ଜଳର ତେଜରେ, ତେଜର ବାୟୁରେ, ବାୟୁର ଆକାଶରେ, ଆକାଶର ଜୀବଅହଙ୍କାରରେ, ଜୀବଅହଙ୍କାରର ହିରଣ୍ୟ-ଗର୍ଭ ଅହଙ୍କାରରେ ଓ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଅହଙ୍କାର ଅବିଦ୍ୟାରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରଳୟ କ୍ରମ । ଏହାକୁ ସମର୍ଥନ କରି ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଅଛି— "ହେ

इति । एवंविध-प्रलय-कारणत्वं तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तटस्थ· लक्षणम् ।

ननु वेदान्तैर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यमाने सति सप्रपञ्चं ब्रह्म स्यात्, अन्यथा सृष्टिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेरिति चेन्न, न हि सृष्टि-वाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यम्, किन्त्वद्वये ब्रह्मण्येव । तत्प्रतिपत्तौ कथं सृष्टेरुप-

ପୃଥିବ୍ୟାଦେରବାଦୌ ଲୟେ ପ୍ରମାଣମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତ । ଅପ୍ସୁ ପ୍ରଲୀୟତେ ଅତାମ୍ନାଽବତିଷ୍ଠତେ, ଅନ୍ଭିବପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟାଜ୍ଞାନୈକଦେଶସ୍ୟ ପୃଥିବୀରୂପେଣ ପରିମାଣା-ମାତ୍ର ତାଂ ପ୍ରତ୍ୟପାମପ୍ୟୁପଦାନତ୍ୱ ଦତ୍ତ ଭାବଃ । ଉତ୍ତରବାପ୍ୟେବମେବାର୍ଥଃ । ତଚ୍ଚ ବ୍ୟୋମ । ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଅଜ୍ଞାନେ, ଜୀବାହଙ୍କାର-ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାହଙ୍କାରଯୋ ଲୟେନେତି ଶେଷଃ । ଅବ୍ୟକ୍ତମ୍ ଅଜ୍ଞାନମ୍ । ନଷ୍ଟଲେ ଶୁଦ୍ଧେ । ପୁରୁଷେ ବ୍ରହ୍ମଣି । ପ୍ରଲୀୟତେ ଶୁଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମାମ୍ନାଽବତିଷ୍ଠତେ, କଳ୍ପିତନାଶସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାନ-ରୂପତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ସପରିକରପ୍ରଲୟନିରୂପଣସ୍ୟ ଫଳମାହ—ଏବଂବିଧେତି । ପ୍ରଳୟକାରଣତ୍ୱସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲକ୍ଷଣତ୍ୱେ ତତ୍ପ୍ରାଲ୍ଲକ୍ଷଣବାକ୍ୟାନ୍ନିର୍ବିଶେଷବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିଃ, ଲକ୍ଷଣବାକ୍ୟାନାଂ ସ୍ୱରୂପ-ମାତ୍ରପରତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାବଗମାୟ ପ୍ରଲୟନିରୂପଣମାବଶ୍ୟକମିତି ଭାବଃ । ବେଦାନ୍ତାନାଂ ପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ଚାବାଧିତାର୍ଥବିଷୟକ-ପ୍ରମାଜନକତ୍ୱାତ୍, ଅବାଧିତାର୍ଥସ୍ୟ ଚ ପାରମାର୍ଥିକତ୍ୱାତ୍ ପାରମାର୍ଥିକଧର୍ମବଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରୈଃ ପ୍ରତିପା-

ଅନୁବାଦ

ଦେବଦେବ ! ଜଗତର ପ୍ରଳୟ ବିଷୟରେ କହୁଅଛି, ପୃଥିବୀ ଜଳରେ ଜଳ ତେଜଃ-ପଦାର୍ଥରେ, ବାୟୁ ଆକାଶରେ, ଆକାଶ ଅବ୍ୟକ୍ତରେ (ଅବିଦ୍ୟାରେ) ଅବିଦ୍ୟା ନିଷ୍କଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଏତାଦୃଶ ପ୍ରଳୟ କାରଣତ୍ୱ ହିଁ ତତ୍ ପଦ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ "ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ"— ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଜଗତ୍‌କାରଣତା ପ୍ରତିପାଦନ ହେଉ-ଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷଧର୍ମଯୁକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ୁଛନ୍ତି । (କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସବିଶେଷଧର୍ମ-ଯୁକ୍ତ ବୋଲିଯାଏ) । ଏହାକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦକ ଉପନିଷତ୍ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟାପତ୍ତି ହେବ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ ନା, ଏପରି ଆପତ୍ତି ସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ବିଷୟରେ ନୁହେଁ, ତାହା ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟରେ । ଅଚ୍ଛା,

याग: ? इत्थम् । यदि सृष्टिमनुपन्यस्य प्रपञ्चस्य निषेधो ब्रह्मणि प्रतिपाद्येत, तदा ब्रह्मणि प्रतिषिद्धस्य प्रपञ्चस्य वायौ प्रतिषिद्धस्य रूपस्येव ब्रह्मणोऽन्यत्रावस्थानशङ्कायां न निर्विचिकित्समद्वितीयत्वं प्रतिपादितं स्यात् । ततः सृष्टिवाक्याद् ब्रह्मोपादेयत्व-ज्ञाने सत्युपादानं विना कार्यस्यान्यत्र सद्भाव-

ଦ୍ୟମ୍, ନ ନିର୍ବିଶେଷମିତି ଭାବଃ । ଆଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ନେତି । ସୃଷ୍ଟୌ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମିତି । ନ ହି ଯସ୍ମାତ୍ ବାକ୍ୟାତ୍ ଯୋ ଯୋଽର୍ଥଃ ପ୍ରତୀୟତେ, ସ ସର୍ବୋଽପି ତସ୍ୟାର୍ଥଃ, ବିଷଭୋଜନାଦୀନାମପି ବାକ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଯସ୍ତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତୋଽର୍ଥଃ, "ଯତ୍ପରଃ ଶବ୍ଦଃ ସ ଏବ ତସ୍ୟାର୍ଥ" ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଦ୍ବଚନାତ୍ । ନ ଚ ସୃଷ୍ଟୌ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ଅଜ୍ଞାତସ୍ୟୈବ ସପ୍ରୟୋଜନସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ବିଷୟତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ଲୋକାବଗତତ୍ୱେନ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚ ଶାସ୍ତ୍ରାବିଷୟେ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦାବପ୍ରମାଣମପି ଶାସ୍ତ୍ରଂ ସ୍ୱବିଷୟେଽପ୍ରମାଣଂ ଭବିତୁଂ ନାର୍ହତି । ନ ହି ଚକ୍ଷୁ ରସାଦାବପ୍ରମାଣମପି ରୂପେଽପ୍ୟପ୍ରମାଣଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ତସ୍ମାତ୍ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟାନାଂ ଶ୍ରୁତାର୍ଥେ ପ୍ରମାଣ୍ୟାଭାବେଽପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଷୟୀଭୂତାର୍ଥେ ପ୍ରମାଣ୍ୟସଦ୍ଭାବାନ୍ନାପ୍ରାମାଣ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାନାଂ ଯଦି ସୃଷ୍ଟୌ ନ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, କ୍ୱ ତର୍ହି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟତ ଆହ—କିନ୍ତ୍ୱିତି । ଅଦ୍ୱୟେ ଅଦ୍ୱିତୀୟେ, ଦ୍ୱିତୀୟାଭାବୋପଲକ୍ଷିତେ ଇତି ଯାବତ୍ । ଅନ୍ୟଥେତି । ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାନ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ୱସତ୍ତ୍ୱେଽଲୀକତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନିଷେଧସ୍ୟାଲୀକପ୍ରତିଯୋଗିକୋ ଭବେତ୍ । ସ ଚାନଭ୍ୟୁପଗତ ଇତି ପ୍ରତିଯୋଗିନଃ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟାନ୍ୟତ୍ରାବସ୍ଥାନଶଙ୍କେତି ଭାବଃ । ତତ୍ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାହ—ବାୟ୍ୱାବିତି । ବାୟୌ ରୂପଂ ନାସ୍ତୀତି ରୂପସ୍ୟ ନିଷେଧେଽନ୍ୟତ୍ରାସ୍ତୀତି ପ୍ରତୀୟତେ,

ଅନୁବାଦ

ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିଷୟରେ ସୃଷ୍ଟି ବାକ୍ୟର ଉପଯୋଗିତା କେଉଁମିତି ଭାବରେ ରହିଅଛି ? ହଁ, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେ ଦେଖାଇ ଦେଉଅଛୁଁ । ଯଦି ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦନ ନ କରି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରପଞ୍ଚର ନିଷେଧ କରାହୋଇଥାନ୍ତା, ତେବେ ବାୟୁରେ ରୂପର ନିଷେଧ କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଯେମିତି ଅନ୍ୟତ୍ର ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ରୂପର ରହିବା ବିଷୟରେ ବାଧା ନାହିଁ, ସେମିତି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରପଞ୍ଚର ନିଷେଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରପଞ୍ଚର ସତ୍ତ୍ୱସମ୍ଭାବନା ରହିଯାଏ । ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ନିଃସନ୍ଦିଗ୍ଧଭାବରେ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ

शंकायां निरस्तायां “नेति नेती”त्यादिना ब्रह्मण्यपि तस्यासत्त्वोपपादनेन प्रपञ्चस्य तुच्छत्वावगमे निरस्तनिखिलद्वैतविभ्रममखण्डं सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म सिध्यतीति परम्परया सृष्टिवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मण्येव तात्पर्यम् ।

ସତ୍ୟସ୍ୟୈକତ୍ର ନିଷେଧେଽନ୍ୟତ୍ରାବସ୍ଥାନନିୟମାତ୍ । ତଦ୍ୱଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ନିଷେଧେଽନ୍ୟତ୍ରାସ୍ତୀତି ପ୍ରାପ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରପଞ୍ଚାଧିକରଣସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚବତ୍ ସତ୍ୟତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱଂ ନ ସିଧ୍ୟେତ୍, ବ୍ରହ୍ମାତିରିକ୍ତସ୍ୟ ସତ୍ୟସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ-ତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ତୁଚ୍ଛତ୍ୱାବଗମେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱବୋଧେ, ଦ୍ୱୈତାଭାବୋପଲକ୍ଷିତ-ବ୍ରହ୍ମନିର୍ବିକଲ୍ପକନିଶ୍ଚୟରୂପସ୍ୟାଦ୍ୱୈତାବବୋଧସ୍ୟ ଦ୍ୱୈତମିଥ୍ୟାତ୍ୱନିଶ୍ଚୟପୂର୍ବକତ୍ୱାଦ୍ ଦ୍ୱୈତମିଥ୍ୟାତ୍ୱମେବାଦାବୁପପାଦନୀୟମ୍ । ତଚ୍ଚ ସ୍ୱାଧିକରଣେ ସ୍ୱସ୍ୟାସତ୍ତ୍ୱୋପପାଦ-ନାଦିତି ଭାବଃ । ନିରସ୍ତେତି । ନିରସ୍ତୋ ନିରାକୃତ ନିଖିଲଦ୍ୱୈତସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବିଭ୍ରମୋ ଯସ୍ମିଂସ୍ତଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଖଣ୍ଡଂ ନିରଂଶମ୍ । ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦୈକରସମିତି । ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଃ ଏକୋ ରସଃ ସାରେ ଯସ୍ୟେତି ବିଗ୍ରହଃ । ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦରୂପମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସିଧ୍ୟତୀତି । ତଥା ଚୋପଲକ୍ଷିତବୁଦ୍ଧିର୍ହି ବିଶିଷ୍ଟବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବିକା, ବିଶିଷ୍ଟବୋଧାନନ୍ତର-ମୁପଲକ୍ଷିତବୋଧୋଦୟାତ୍ । ଅତ ଏବ ଦ୍ୱୈତାଭାବୋପଲକ୍ଷିତବୁଦ୍ଧୌ ଦ୍ୱୈତା-ଭାବବିଶିଷ୍ଟବୁଦ୍ଧେଃ ପୂର୍ବଭାବିତ୍ୱମ୍ । ଦ୍ୱୈତାଭାବବିଶିଷ୍ଟ-ବୁଦ୍ଧେଶ୍ଚାଭାବବୁଦ୍ଧିତ୍ୱେନ ଦ୍ୱୈତବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକତ୍ୱମ୍, ଅଭାବବୁଦ୍ଧେଃ ପ୍ରତିଯୋଗିପ୍ରସକ୍ତିପୂର୍ବକତ୍ୱାତ୍, ଦ୍ୱୈତସ୍ୟ ପ୍ରତିଯୋଗିତ୍ୱାତ୍, ଦ୍ୱୈତବତ୍ତ୍ୱବୁଦ୍ଧିଂ ବିନା ଦ୍ୱୈତାଭାବପ୍ରକାରକବୁଦ୍ଧେରନୁ-ପପତ୍ତେଃ । ଦ୍ୱୈତବତ୍ତ୍ୱବୁଦ୍ଧିଶ୍ଚ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟାନ୍ନାନ୍ୟଥେତି ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦ୍ୱୈତବତ୍ତ୍ୱେଽବଗତେ “ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନେ” ତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତ୍ୟା ଦ୍ୱୈତବତି ବ୍ରହ୍ମଣି ଦ୍ୱୈତବତ୍ତ୍ୱକାଳାବଚ୍ଛେଦେନ ଦ୍ୱୈତାଭାବବୋଧେ ଜାତେ ଦ୍ୱୈତମାତ୍ରସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ମାତ୍ର ହିଁ ଉପାଦାନଭୂତ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାଦେୟ ଏହି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲେ ଉପାଦାନ ବ୍ୟତୀତ ଉପାଦେୟର ଅନ୍ୟତ୍ର ସତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ଭାବନା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ନେତି ନେତି ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସେହି ଉପାଦାନଭୂତ ବ୍ରହ୍ମରେ ହିଁ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଅସତ୍ତ୍ୱ ସିଦ୍ଧାନ୍ତିତ ହେଉଥିବାରୁ ପ୍ରପଞ୍ଚର ତୁଚ୍ଛବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ତାହା ପରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଠାରେ ଦ୍ୱୈତବିଭ୍ରମ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଅଖଣ୍ଡ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଏହିଭାବରେ

उपासनाप्रकरण - पठित - सगुण-ब्रह्म - वाक्यानामुपासनाविध्यपेक्षित-गुणारोप-मात्रपरत्वम् ; न गुणपरत्वम् । निर्गुण-प्रकरण-पठितानां सगुणवाक्यानां तु

ମିଥ୍ୟାତ୍ୱମୁପପନ୍ନଂ ଭବତି । ଉପପନ୍ନେ ଚ ଦ୍ୱୈତମିଥ୍ୟାତ୍ୱେ "ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍"-ମିତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଂ ନିଷ୍ପ୍ରତ୍ୟୂହଂ ଦ୍ୱୈତାଭାବୋପଲକ୍ଷିତଂ ବ୍ରହ୍ମାବଗମୟତୀତି ସିଦ୍ଧଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନାଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱସିଦ୍ଧିଃ, ଉପାସନାପ୍ରକରଣପରିପଠିତାନାମୁପାସ୍ୟଗୁଣସମର୍ପକାଣାଂ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟାନାଂ ସଗୁଣ-ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱାତ୍, ଗୁଣାନାଞ୍ଚୋପାସନାବିଧ୍ୟପେକ୍ଷିତତ୍ୱେନ ବାସ୍ତବତ୍ୱାତ୍ ଅନ୍ୟଥୋପାସନାନୁ-ପପତ୍ତେରିତ୍ୟତ୍ରାହ—ଉପାସନେତି । ସଗୁଣବାକ୍ୟାନାଂ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱମୁପପାଦ-ୟିତୁମାଦୌ ତେଷାଂ ଗୁଣପରତ୍ୱାଭାବେ ହେତୁମାହ—ଉପାସନାବିଧୀତି । ଉପା-ସନାବିଧୌ ସଗୁଣୋପାସନବିଧାବପେକ୍ଷିତୋ ଯୋ ଗୁଣାରୋପସ୍ତନ୍ମାତ୍ରପରତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ହ୍ୟୁପାସନାବିଧିର୍ହି ସବିଷୟସ୍ୟୋପାସନସ୍ୟ ସିଦ୍ଧ୍ୟେ ଉପାସ୍ୟମାତ୍ରମପେକ୍ଷତେ, ବିଷୟନିରୂପ୍ୟସ୍ୟ ହି ଚେତସଃ ସମାନାକାରପ୍ରତ୍ୟୟ-ପ୍ରବାହରୂପସ୍ୟୋପାସନସ୍ୟୋପାସ୍ୟମନ୍ତ-ରେଣାନୁପପଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍, ଉପାସ୍ୟଂ ବିନା କମୁପାସୀତେତି ସାଧ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷାୟା ଅନି-ବୃତ୍ତେଃ, ନ ତୁ ତସ୍ୟୋପାସ୍ୟସ୍ୟ ତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱମ୍, ବାଚଂ ଧେନୁମୁପାସୀତେତ୍ୟାଦିବତ୍ ତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱାଭାବେଽପ୍ୟୁପାସନୋପପତ୍ତେରିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ୱି-ତୀୟତ୍ୱଂ ନୈବ ସିଧ୍ୟତି, ନିର୍ଗୁଣପ୍ରକରଣପଠିତୈର୍ମୂର୍ତ୍ତଞ୍ଚୈବାମୂର୍ତ୍ତଞ୍ଚେତ୍ୟାଦିଭିଃ ସଗୁଣ ବାକ୍ୟୈସ୍ତସ୍ୟ ସଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱବୋଧାତ୍ । ନ ଚ ତେଷାମପି ଗୁଣାରୋପ-ପରତ୍ୱମ୍, ଜ୍ଞେୟ-ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣଗତାନାଂ ତେଷାମୁପାସନାପରତ୍ୱାଭାବେନୋପାସ୍ୟାପେକ୍ଷାବିରହାଦିତ୍ୟା-ଶଙ୍କ୍ୟ ତେଷାମପ୍ୟଦ୍ୱୈତବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱମୁପପାଦୟତି—ନିର୍ଗୁଣେତି । ଜ୍ଞେୟବ୍ରହ୍ମ-ପ୍ରକରଣ-ପଠିତାନାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନିଷେଧବାକ୍ୟେତି । ନିଷେଧବାକ୍ୟୈରପେକ୍ଷିତୋ ଯୋ ନିଷେଧଃ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ତତ୍ସମର୍ପକତ୍ୱେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିନିଯୋଗଃ ଉପଯୋଗିତ୍ୱମ୍ । ତଥା ହ୍ୟଥାତ ଆଦେଶୋ ନେତି ନେତୀତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟୈର୍ବ୍ରହ୍ମଣି ପଦାର୍ଥସାମାନ୍ୟନିଷେଧୋ

ଅନୁବାଦ

ପରମାର୍ଥସ୍ଥଳରେ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମସିଦ୍ଧି ବିଷୟରେ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରହିଅଛି । ଉପାସନା ପ୍ରକରଣରେ ପରିପଠିତ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଗୁଣାରୋପରେ ହିଁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଅଛି, ଯେହେତୁ ଉପାସନାବିଧି ଗୁଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଗୁଣ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ବିଷୟରେ ସେମାନଙ୍କ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ

निषेधवाक्यापेक्षित-निषेध्य-समर्पकत्वेन विनियोग इति न किञ्चिदपि वाक्यमद्वितीय-ब्रह्मप्रतिपादनेन विरुध्यते ।

तदेवं स्वरूप-तटस्थ-लक्षण-लक्षितं तत्पदवाच्यमीश्वरचैतन्यं मायाप्रतिबिम्बितमिति केचित् । तेषामयमाशयः—जीव-परमेश्वर-साधारण-चैतन्यमात्रं बिम्बम । तस्यैव बिम्बस्याविद्यात्मिकायां मायायां प्रतिबिम्बमीश्वर-ଽବଗମ୍ୟତେ । ନିଷେଧଶ୍ଚ ପ୍ରସକ୍ତସ୍ୟୈବ ଭବତି ନାପ୍ରସକ୍ତସ୍ୟେତି ବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷେଧ-ପ୍ରସକ୍ତିର୍ବକ୍ତବ୍ୟା । ସା ପ୍ରସକ୍ତିଃ ସଗୁଣବାକ୍ୟୈରେବ ଭବତୀତି ସଗୁଣବାକ୍ୟାନାଂ ନିଧାପେକ୍ଷିତ-ନିଷେଧବୋଧକତୟା ନିର୍ଗୁଣବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୋପଯୋଗିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱଂ ନୈବୋପପନ୍ନମ୍, କର୍ମକାଣ୍ଡୀୟବାକ୍ୟୈରବଗତସ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗାଦିଲୋକପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ଶ୍ରୁତ୍ୟା ସତ୍ୟତ୍ୱବୋଧନାତ୍, 'ଅପାମ ସୋମମମୃତା ଅଭୂମ" "ଅକ୍ଷୟ୍ୟଂ ହ ବୈ ଚାତୁର୍ମାସ୍ୟ-ଯାଜିନଃ ସୁକୃତଂ ଭବତି"ତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତେରିତ୍ୟତ ଆହ—ଇତୀତି । ଅନେନ ପ୍ରକାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ କିଞ୍ଚିଦପୀତି । ନ କର୍ମକାଣ୍ଡୀୟବାକ୍ୟମପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିରୁଧ୍ୟତ ଇତି । "ତଦ୍ ଯଥେହ କର୍ମଚିତୋ ଲୋକଃ କ୍ଷୀୟତେ ଏବମେବାମୁତ୍ର ପୁଣ୍ୟଚିତୋ ଲୋକଃ କ୍ଷୀୟତେ" ଇତ୍ୟାଦିନ୍ୟାୟାନୁଗୃହୀତ-ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରୈକବାକ୍ୟତୟା ଫଲନିତ୍ୟତ୍ୱଶ୍ରୁତେଃ ପ୍ରଳୟକାଳ-ସ୍ଥାୟିତ୍ୱପରତୟା ଭିନ୍ନବିଷୟତ୍ୱାନ୍ନ ବିରୋଧଃ । ଯଥା ଚ ତେଷାମପି ନିଷେଧ-ସମର୍ପକତ୍ୱେନ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୋପଯୋଗିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ଲକ୍ଷଣଦ୍ୱୟଲକ୍ଷିତସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପେ ମତଭେଦାନାହ—ତଦେବମିତି । ମାୟା-ପ୍ରତିବିମ୍ବିତମିତି । ମାୟାୟାଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବରୂପମିତ୍ୟର୍ଥଃ । କେଚିତ୍ ସଂକ୍ଷେପଶାରୀର-କାରାଃ । ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ବିମ୍ବାନିରୂପ୍ୟତ୍ୱାତ୍ତମେବାଦୌ ନିରୂପୟତି—ଜୀବେତି ।

ଅନୁବାଦ

ନାହିଁ । ଏହିଭାବରେ ଗୁଣ ନିଷେଧକ ବାକ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଗୁଣର ନିଷେଧ କରି ହୋଇଅଛି, ସେହିସବୁ ନିଷେଧଗୁଣ ପ୍ରତିପାଦନରେ ହିଁ ନିର୍ଗୁଣ ପ୍ରକରଣ ପରିପଠିତ ସଗୁଣବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ଅତଏବ ଦେଖାଯାଉଅଛି ଯେ ଅଦ୍ୱିତୀୟବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପାଦନ ବିଷୟରେ କୌଣସି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ସହିତ ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମତଭେଦ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାହେଉଅଛି । ଏହି ଭାବରେ ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ ଓ ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ 'ତତ୍' ପଦବାଚ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ

चैतन्यम्, अन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बं जीवचैतन्तम ; कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इति श्रुतेः। एतन्मते जलाशयगत शरावगत-सूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः । अविद्यात्मकोपाधेर्व्यापकतया तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापकत्वम्, अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नतया तदुपाधिकजीवस्यापि परिच्छिन्नत्वम्।

ଜୀବୋପାଧିଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅନ୍ତଃକରଣେଷ୍ୱିତି । ତଥା ଚାନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ଜୀବୋପାଧେଃ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ଭେଦାତ୍ ଜୀବଭେଦ ଇତି ଭାବଃ । ଜୀବେଶ୍ୱରୟୋସ୍ତାଦୃଗ୍ରୂପତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣମାହ—କାର୍ଯ୍ୟୋପାଧିରିତି । ନନୁ ଜୀବେଶ୍ୱରୟୋଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବତ୍ୱେଽବ୍ୟାପିତ୍ୱମ୍, ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟପେକ୍ଷୟା ନ୍ୟୂନପରିମାଣତ୍ୱାତ୍, ସୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରତିବିମ୍ବାଦିଷୁ ତଥାଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମକେତି । ତଦୁପାଧିକେତି । ଅବିଦ୍ୟୋପାଧିକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବ୍ୟାପକତ୍ୱମିତି । ତଥା ଚ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ-ଜଡ଼ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟପେକ୍ଷୟା ନ୍ୟୂନପରିମାଣତ୍ୱେଽପ୍ୟପରିଚ୍ଛିନ୍ନଚେତନପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟପେକ୍ଷୟା ନ ପରିମାଣତ୍ୱମ୍, ଅନ୍ୟଥା ଚେତନ ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟପେକ୍ଷୟା ନ୍ୟୂନପରିମାଣତ୍ୱେଽନ୍ତଃକରଣବ୍ୟାପିତୟା ଜୀବୋପଲବ୍ଧିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚେଶ୍ୱରୋପାଧେରବିଦ୍ୟାୟା ବ୍ୟାପକତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ ବ୍ୟାପକ-ଚେତନ-ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ବ୍ୟାପକତ୍ୱେ ସିଦ୍ଧମୀଶ୍ୱରସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

କେହି କେହି ମାୟା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ବୋଲି କହୁଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି ଯେ, ଜୀବ-ପରମେଶ୍ୱର ସାଧାରଣ ଶୁଦ୍ଧ ଚୈତନ୍ୟ ବିମ୍ବସ୍ଥାନୀୟ । ସେହି ବିମ୍ବସ୍ଥାନୀୟ ଚୈତନ୍ୟର ଅବିଦ୍ୟା ରୂପ ମାୟାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପଡ଼େ, ତାହାକୁ ଈଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପଡ଼େ ତାହାକୁ ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ । ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି :—କାର୍ଯ୍ୟୋପାଧିକ ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବ ଓ କାରଣୋପାଧିକ ଚୈତନ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ କାରଣ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଜୀବ ଓ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦଟି ଜଳାଶୟସ୍ଥ ଜଳଗତ ଓ ଶରାବସ୍ଥ ଜଳଗତ ଦୁଇଟି ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଭଳି ଅଟେ । ଅବିଦ୍ୟାରୂପ ଉପାଧିଟି ବ୍ୟାପକ ହେଉଥିବାରୁ ଈଶ୍ୱର ଚୈତନ୍ୟକୁ ବ୍ୟାପକ ବୋଲାଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣର ଉପାଧି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଉଥିବାରୁ ଅନ୍ତଃକରଣୋପହିତ ଜୀବଚୈତନ୍ୟକୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୋଲାଯାଏ । ଅନ୍ୟମାନେ ଏ

एतन्मतेऽविद्याकृत-दोषाः जीव इव परमेश्वरेऽपि स्युः, उपाधेः प्रतिविम्ब-पक्षपातित्वादित्यस्वरसाद् विम्बात्मकमीश्वर-चैतन्यमित्यपरे । तेषामयमाशयः—एकमेव चैतन्यं विम्बत्वाक्रान्तमीश्वर-चैतन्यम्, प्रतिविम्बत्वाक्रान्तं जीवचैतन्यम् । विम्बप्रतिविम्ब-कल्पनोपाधिश्चैक-जीववादेऽविद्या,

ବ୍ୟାପକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତୟା ଅବ୍ୟାପକତୟା । ତଦୁପାଧିକେତି । ଅନ୍ତଃକରଣୋପାଧିକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱମିତି । ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟାନ୍ତଃକରଣବ୍ୟାପିତ୍ୱେଽପ୍ୟନ୍ତଃକରଣସ୍ୟାବ୍ୟାପକତୟା ତନ୍ନ ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ନ ସର୍ବବ୍ୟାପକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ଇଦାନୀଂ ପୂର୍ବମତାସ୍ୱରସବୀଜଂ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟ ମତାନ୍ତରଂ ଦର୍ଶୟତି—ଏତନ୍ମତେ ଇତି । ଅବିଦ୍ୟାକୃତଦୋଷାଃ ଅସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ-ରାଗ-ଦୋଷାଦୟଃ । ଜୀବ ଇବେତି । ଅନ୍ତଃକରଣୋପାଧିକସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ଚେତନତ୍ୱାବିଶେଷେଽପି ଯଥାନ୍ତଃକରଣୋପାଧିଦୋଷାଣାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃତ୍ୱାଦୀନାଂ ଜୀବାତ୍ମନି ଭାନମ୍ । ତଥେଶ୍ୱରେଽପ୍ୟବିଦ୍ୟୋପାଧିଦୋଷାଣାମସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱାଦୀନାଂ ଭାନଂ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ପ୍ରତିବିମ୍ବପକ୍ଷପାତିତ୍ୱାଦିତି । ପ୍ରତିବିମ୍ବେ ଏବାତିଶୟେନ କାର୍ଯ୍ୟକରତ୍ୱାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ, ପ୍ରତିବିମ୍ବେ ଏବ କାର୍ଯ୍ୟବିଶେଷଜନକତ୍ୱାଦିତି ଯାବତ୍ । ଯଥା ସର୍ବାତ୍ମନୋ ଦାତାଽପି ଭଗବାନ ଭକ୍ତାନ ପ୍ରତ୍ୟତିଶୟେନ ତଥାତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ପକ୍ଷପାତୀତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ତଥା ବିମ୍ବପ୍ରତିବିମ୍ବୟୋଃ କାର୍ଯ୍ୟକରତ୍ୱେଽପ୍ୟୁପାଧିରତିଶୟେନ ପ୍ରତିବିମ୍ବେ ଏବ କାର୍ଯ୍ୟକରତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ପକ୍ଷପାତୀତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ତଥା ମଳିନୋ ଦର୍ପଣଃ ସ୍ୱମାଳିନ୍ୟଂ ସ୍ୱାନ୍ତର୍ଗତତ୍ୱଞ୍ଚ ପ୍ରତିବିମ୍ବେ ଏବ ଜନୟତି, ତଦ୍ୱଦବିଦ୍ୟାପି ସ୍ୱାବରଣକୃତ୍ୟଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବଭୂତେ ପରମାତ୍ମନ୍ୟପି କୁର୍ଯ୍ୟା-

ଅନୁବାଦ

ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଯେ—ଉପାଧି ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପକ୍ଷପାତୀ ହୁଏ । ତେଣୁ ଠାରେ ଜୀବ ଭଳି ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟା ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିବେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବମତକୁ ଆଶ୍ରୟ କଲେ ପ୍ରତିବିମ୍ବଭୂତ ଅବିଦ୍ୟାର ଦୋଷ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପାଖରେ ଲାଗି ରହିବ । ଏଣୁ ପୂର୍ବମତକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ବିମ୍ବ ସ୍ଥାନୀୟ କହିବାକୁ ହେବ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ବିମ୍ବରୂପରେ ଈଶ୍ୱର ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ରୂପରେ ଜୀବ; ସ୍ୱରୂପର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ଏହି ବିମ୍ବ ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବ କଳ୍ପନାର ଉପାଧି ହେଉ- ଅଛି—ଏକଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଅବିଦ୍ୟା ଓ ଅନେକ ଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଅନ୍ତଃ-

अनेकजीववादेऽन्तःकरणान्येव । अविद्यान्तःकरणोपाधिप्रयुक्तो जीवपरभेदः । उपाधिकृत-दोषाश्च प्रतिबिम्बे जीवे एव वर्त्तन्ते, न तु बिम्बे परमेश्वरे, उपाधेः प्रतिबिम्ब-पक्षपातित्वात् । एतन्मते च गगनसूर्यस्य जलादौ भासमान-प्रतिबिम्ब-सूर्यस्येव जीवपरयोर्भेदः ।

ଇତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେକସ୍ୟୈବ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ବିମ୍ବତ୍ୱଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବତ୍ୱଞ୍ଚାୟୁକ୍ତମ୍, ବିରୁଦ୍ଧୟୋସ୍ତୟୋରେକତ୍ରାବସ୍ଥାନାଯୋଗାଦିତ୍ୟତ ଆହ— ବିମ୍ବପ୍ରତିବିମ୍ବେତି । ଯଦ୍ୟ-ପ୍ୟେକସ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାଶ୍ରୟତ୍ୱଂ ନ ଯୁଜ୍ୟତେ, ବିରୁଦ୍ଧ-ଧର୍ମାଶ୍ରୟତ୍ୱସ୍ୟ ନାନାତ୍ୱବ୍ୟାପ୍ୟ-ତ୍ୱାତ୍, ଏକସ୍ୟ ନାନାତ୍ୱାଭାବାତ୍ । ତଥାପ୍ୟୁପାଧିନାଽଭିନ୍ନୋଽପି ଭିନ୍ନ ଇବାବ-ଭାସମାନୋ ବିମ୍ବପ୍ରତିବିମ୍ବଭାବମଧିଗଚ୍ଛତି, "ଉପାଧିନା କ୍ରିୟତେ ଭେଦରୂପୋ ଦେବଃ କ୍ଷେତ୍ରେଷ୍ୱେବମଜୋଽୟମାସ୍ତେ"ତି ଶ୍ରୁତେଃ । ତତ୍ତ୍ୱତସ୍ତୁ ନ ବିମ୍ବୋ ନାପି ପ୍ରତିବିମ୍ବଃ । ତଥା ଚୋପାଧିକୋ ବିମ୍ବପ୍ରତିବିମ୍ବଭାବୋ ନ ସ୍ୱାଭାବିକ ଇତି ଭାବଃ । ଏକଜୀବବାଦେ ଅବିଦ୍ୟେତି । ତଥା ଚ ବସ୍ତୁଭୂତସ୍ୟ କସ୍ୟଚିଦ୍ ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟା-ଭାବେଽପ୍ୟବସ୍ତୁଭୂତାୟା ଅନାଦେରବିଦ୍ୟାୟା ବିଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟୈବୋପାଧି-ତ୍ୱମ୍ । ତଥାବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବୋ ଜୀବଃ, ବିମ୍ବସ୍ତ୍ୱୀଶ୍ୱରଃ । ପ୍ରତିବିମ୍ବୋପାଧେ-ରବିଦ୍ୟାୟା ଏକତ୍ୱାଦେକୋ ଜୀବ ଇତି ଭାବଃ । ନନୁ ଜୀବେଶ୍ୱରୟୋରେକତ୍ୱେ ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟୈବ ଜୀବତ୍ୱଂ ନ ବିମ୍ବସ୍ୟେତି କଥମ୍, ବୈପରୀତ୍ୟସ୍ୟାପି ସମ୍ଭବାଦିତି ଚେନ୍ନ, ଉପାଧେଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବପକ୍ଷପାତିତ୍ୱାତ୍ । ଅବିଦ୍ୟା ହି ପ୍ରତିବିମ୍ବେ ଏବାସର୍ବ-ଜ୍ଞତ୍ୱାଦିବ୍ୟବହାରଂ ଜନୟତି ନ ବିମ୍ବେ । ଅସର୍ବଜ୍ଞଶ୍ଚ ଜୀବୋ ନେଶଃ । ଅତୋ ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟୈବ ଜୀବତ୍ୱମୁକ୍ତଂ ନ ବିମ୍ବସ୍ୟେତି ବୋଧ୍ୟମ୍ । ଅନେକଜୀବବାଦାଭି-ମତମୁପାଧିମାହ— ଅନ୍ତଃକରଣାନ୍ୟେବେତି । ଏବକାରେ ଭିନ୍ନକ୍ରମଃ । ଯଦ୍ୟପ୍ୟ-ନେକଜୀବବାଦେଽନ୍ତଃକରଣ-ତତ୍ସଂସ୍କାରାବଚ୍ଛିନ୍ନାଜ୍ଞାନସ୍ୟୈବୋପାଧିତ୍ୱଂ ବିବକ୍ଷି-

ଅନୁବାଦ

କରଣ । ଅବିଦ୍ୟା ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ରୂପ ଉପାଧିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବିଭେଦ ଅଛି । ଏଥିରେ ଅବିଦ୍ୟାଦି ଉପାଧିର ଦୋଷ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବିମ୍ବଭୂତ ଜୀବ ହିଁ ଲିପ୍ତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବିମ୍ବଭୂତ ଈଶ୍ୱର ଲିପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ, ନିୟମ ଅଛି ଯେ, ଉପାଧି ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପକ୍ଷପାତୀ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଗଗନସ୍ଥିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ

ननु ग्रीवास्थ-मुखस्य-दर्पणप्रदेश इव बिम्बचैतन्यस्य परमेश्वरस्य जीव-प्रदेशेऽभावात् तस्य सर्वान्तर्यामित्वं न स्यादिति चेन्न, साभ्र-नक्षत्रस्याकाशस्य जलादौ प्रतिबिम्बितस्येऽपि बिम्बभूत-महाकाशस्यापि जलादिप्रदेशसम्बन्ध-दर्शनेन परिच्छिन्न-बिम्बस्य प्रतिबिम्बदेशासम्बन्धेऽप्यपरिच्छिन्न-ब्रह्मबिम्बस्य प्रतिबिम्ब-प्रदेश-सम्बन्धाविरोधात्। न च नीरूपस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्ब-

ତ୍ୱାସମ୍ଭବଂ ନାନ୍ତଃକରଣୋପାଧେଃ । ତଥାପ୍ୟନ୍ତଃକରଣାବଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟୈବ ସାକ୍ଷିତ୍ୱ-ଦର୍ଶନାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟାପ୍ୟୁପାଧିତ୍ୱାଦଶ୍ୟତ୍ୱାଦନ୍ତଃକରଣସ୍ୟୋପାଧିତ୍ୱମୁକ୍ତଂ ବେଦ-ତତ୍ତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଜୀବେଶ୍ୱରୟୋରଭେଦେଽପି ଭେଦବ୍ୟବହାରମୁପପାଦୟତି— ଅତ୍ରବଦନ୍ତି । ଏକଜୀବବାଦେଽନ୍ତଃକରଣୋପାଧିକୋ ଜୀବେଶଭେଦଃ, ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ଜୀବତ୍ୱାତ୍, ବିମ୍ବସ୍ୟେଶତ୍ୱାତ୍ । ନାନାଜୀବବାଦେ ତ୍ୱନ୍ତଃକରଣ-ତତ୍ସଂସ୍କାରାବଚ୍ଛିନ୍ନା-ଜ୍ଞାନୋପାଧିକଃ, ଅନ୍ତଃକରଣ-ତତ୍ସଂସ୍କାରାବଚ୍ଛିନ୍ନାଜ୍ଞାନପ୍ରତିବିମ୍ବିତଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଜୀବତ୍ୱାଦ୍ ବିମ୍ବସ୍ୟ ଚେଶତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱୀଶ୍ୱରଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ବିମ୍ବତ୍ୱେ ତସ୍ୟ ଜୀବାଦ୍ ବହିର୍ଭାବେନୈବାବସ୍ଥାନଂ ବାଚ୍ୟମ୍, ବହିର୍ବିଦ୍ୟମାନସ୍ୟୈବ ବିମ୍ବତ୍ୱନିୟମାତ୍, ଗ୍ରୀବାସ୍ଥମୁଖାଦେସ୍ତୁ ତଥୈବ ଦର୍ଶ-

ଅନୁବାଦ

ବର୍ତ୍ତମାନ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତିରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ଯାମିତ୍ୱ ବ୍ୟାଘାତ ହେଉଅଛି ତାହା ଦେଖାଇ ତାହାର ଉପପାଦନ କରାଯାଉଅଛି । ଏଠାରେ ପ୍ରଥମତଃ ଆପତ୍ତି ଏଇ ଯେ, ଯେମିତ ଗ୍ରୀବାସ୍ଥିତ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦର୍ପଣ ପ୍ରଦେଶ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ବିମ୍ବସ୍ଥାନୀୟ ପରମେଶ୍ୱର ଜୀବର ଉପାଧି ଅବିଦ୍ୟା ବା ଅନ୍ତଃକରଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବପ୍ରଦେଶ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ବାହାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ହେତୁରୁ ତାଙ୍କ (ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ) ସର୍ବାନ୍ତର୍ଯାମିତ୍ୱ କେମିତ ରକ୍ଷିତ ହେବ ? ଉଃ—ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ମୁଖାଦିର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସ୍ଥଳରେ ବିମ୍ବ ଓ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପ୍ରଦେଶରେ ବ୍ୟବଧାନ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ନିୟମ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯେମିତ ଜଳାଦିରେ ମେଘ ଓ ନକ୍ଷତ୍ରମଣ୍ଡଳ ସହି ଆକାଶର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିମ୍ବଭୂତ ମହାକାଶ ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଥାଏ, ସେହିପରି ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ (ସର୍ବବ୍ୟାପି) ବିମ୍ବଭୂତ ଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ପ୍ରତିବିମ୍ବ-ପ୍ରଦେଶର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ

सम्भवः, रूपवत एव तथात्व-दर्शनादिति वाच्यम्, नीरूपस्यापि रूपस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्। न च नीरूपस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बाभाव-नियमः, आत्मनो द्रव्यत्वाभावस्योक्तत्वात्, "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्"। "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-

ନାତ୍ । ତଥା ଚ ତସ୍ୟ ଜୀବାନ୍ତର୍ଯାମିତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ — ନନ୍ୱିତି । ଆଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି—ନେତି । ନନୁ ତତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ଜୀବତ୍ୱଂ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବାସମ୍ଭବାତ୍, ରୂପବତ ଏବ ପ୍ରତିବିମ୍ବନିୟମାତ୍, ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ରୂପାଭାବାଦିତ୍ୟବଚ୍ଛେଦବାଦିନଃ ଶଙ୍କାଂ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟ ପରିହରତି — ନ ଚେତି । ତଥାତ୍ୱେତି । ପ୍ରତିବିମ୍ବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରିହାରହେତୁମାହ—ନୀରୂପସ୍ୟାପୀତି । ନନୁ ରୂପବତ ଏବ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଇତ୍ୟୟଂ ନ ନିୟମଃ, କିନ୍ତୁ ରୂପବଦ୍-ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟୈବ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଇତ୍ୟୟଂ ନିୟମଃ । ବ୍ରହ୍ମ ଚ ଦ୍ରବ୍ୟମପି ନ ରୂପବତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବୋ ନ ଯୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି — ନ ଚେତି । ପରିହାରହେତୁମାହ— ଆତ୍ମନ ଇତି । ତଥା ଚ ତଥାବିଧନିୟମାଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ନ କାଚିଦ୍ଧାନିଃ, ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଦ୍ରବ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ଆଶଙ୍କା ଏହି ଯେ ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ରୂପବନ୍ତ ବସ୍ତୁର ହିଁ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହୋଇଥାଏ ଅତଏବ ନୀରୂପ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପ୍ରତିବିମ୍ବ କେମିତି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ? ଉଃ —ଏପରି ଆଶଙ୍କା ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ନୀରୂପ ରୂପର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଃ — ଯଦି ଏଠାରେ କୁହାଯାଏ ଯେ ନୀରୂପ ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହୋଇପାରେ ନା ଏହାହିଁ ନିୟମ ଅଟେ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ ବ୍ରହ୍ମ ଯେ ଦ୍ରବ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହା ଆଗରୁ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ, ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଯେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହୋଇପାରେନା, ଯଥା – 'ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଚକ୍ଷୁଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ବିଷୟ ନୁହେଁ, ଯଥା—ଗନ୍ଧ' ଏପରି ଆପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ । କାରଣ, "ବ୍ରହ୍ମ ଅନୁପହିତ ରୂପରେ ଏକ (ଅଭିନ୍ନ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପହିତ ରୂପରେ ଜଳସ୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଜଳ ଉପହିତ ରୂପରେ ଅନେକ," ଯେମିତି ଜ୍ୟୋତିଃରୂପ ଏଇ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନାନା ଜଳାଶୟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ବହୁ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ପରମାତ୍ମା ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତଃକରଣାଦି ପ୍ରତିବିମ୍ବାଧାର ଭେଦରେ ବହୁ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ

नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्नित्यादि वाक्येन ब्रह्मप्रतिबिम्बाभावानुमानस्य बाधितत्वाच्च तदेवं तत्पदार्थो निरूपितः ।

इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते । एकजीववादेऽविद्या-प्रतिबिम्बो जीवः । अनेकजीववादे त्वन्तःकरण-प्रतिबिम्बः । स च जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्था-त्रयवान् । तत्र जाग्रद्दशा नामेन्द्रियजन्य-ज्ञानावस्था, अवस्थान्तरे इन्द्रिया-ଭାବ୍ । ତସ୍ୟ ସ୍ୱଦବ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରାଗେବୋକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱଦ୍ୱୟତ୍ୱେଽପି ବ୍ରହ୍ମଣ ପ୍ରତିବିମ୍ବକଳ୍ପନା ନୈବ ଯୁକ୍ତା, ପ୍ରତିବିମ୍ବାଭାବାନୁମାନସ୍ୟ ଜାଗରୂକତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ -ଏକ ଏବେତି । ଯଥା ଚନ୍ଦ୍ର ଏକୋଽପି ଜଲୋପାଧିଭେଦେନ ବହୁଧା ଭିନ୍ନ-ରୂପୀ ଦୃଶ୍ୟତେ, ତଦ୍ ସର୍ବଭୂତବ୍ୟବସ୍ଥିତଃ ପରମାତ୍ମା ଏକ ଏବ । ସ ଚ ସ୍ୱରୂପତୋଽଧିକତୟୈକରୂପୋଽପ୍ୟନ୍ତଃକରଣୋପାଧିକତୟା ଭିନ୍ନରୂପଃ ପ୍ରତୀୟତେ ଇତି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟାର୍ଥଃ । ଯଥା ଦ୍ୱୟମିତି ।

ଇଦାନୀଂ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତଂ ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ ଇଦାନୀମିତି । ଏକେତ୍ୟେବେତି । ଉପାଧିଭୂତାୟା ଅବିଦ୍ୟାୟା ଏକତ୍ୱାଦ୍ ଜୀବସ୍ୟୈକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଅବିଦ୍ୟେତି । ଅବିଦ୍ୟାୟାଂ ଚିତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜୀବନାନାତ୍ୱମତେନ ତତ୍ସ୍ୱରୂପମାହ—ଅନେକେତି । ଅନ୍ତଃକରଣେ ଚିତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜୀବୋ-ପାଧେରନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ନାନାତ୍ୱାଦ୍ ଜୀବସ୍ୟାପି ନାନାତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ସ ଚେତି । ଜୀବଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ସ୍ୱରୂପତୋ ଜୀବସ୍ୟ ନିର୍ଧର୍ମକତ୍ୱେଽପ୍ୟୁପାଧେଃ ପ୍ରତି-ବିମ୍ବପକ୍ଷପାତିତ୍ୱାଦ୍ ଜୀବୋପାଧୀନାଂ ଜୀବେ ଏବ ସ୍ୱଧର୍ମାଧାନାଦୌପାଧିକଧର୍ମବତ୍ତ୍ୱଂ ଚିତ୍ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ନାନୁପପନ୍ନମିତି ଭାବଃ । ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟେତି । ଯଦ୍ୟପି

ଅନୁବାଦ

ରୂପଂ" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସମର୍ଥକ ବହୁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ରହିଥିବାରୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ ଅନୁମାନ ବାଧିତ ହେବ । ଏହିଭାବରେ 'ତତ୍ ପଦାର୍ଥ' ନିରୂପଣ କରାଗଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ତ୍ୱମ୍ ପଦର ଅର୍ଥ ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି । ଏକ ଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଜୀବ ବୋଲଯାଏ । ଏହି ଜୀବ ହିଁ ତ୍ୱମ୍ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ । ଅନେକ ଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜୀବ । ଉଭୟ ମତରେ ହିଁ ଜୀବ ଜାଗ୍ରତ- ସ୍ୱପ୍ନ-ସୁଷୁପ୍ତି ରୂପ ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ ବୋଲି

भावान्नातिव्याप्तिः । ° इन्द्रियजन्य-ज्ञानं चान्तःकरण-वृत्तिः, स्वरूपज्ञानस्यानादित्वात् ।

सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथा हि अविद्योपहित-चैतन्यस्य जीवत्व-पक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादि-भान-प्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्न-चैतन्यावरकज्ञानं मूलाविद्या-परतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति सर्वदा न घटादेर्भान-

ଭୂତସ୍ୟାବସ୍ଥାପି ଶ୍ରୁତିସିଦ୍ଧା, ତଥାପି ତଦବସ୍ଥାପନ୍ନସ୍ୟ ଜୀବତ୍ୱାଭାବାତ୍ ତଦବସ୍ଥା ସ୍ୱରୂପଂ ନ ଜୀବାବସ୍ଥା । ଅତୋ ଜାଗ୍ରଦାଦ୍ୟବସ୍ଥାଣାମେବ ଜୀବାବସ୍ଥାତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ ।

ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନଞ୍ଚେତି । ତଥା ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନାବ୍ୟବହିତେଽପୀନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟାନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେଃ ସତ୍ତ୍ୱାନ୍ନାବ୍ୟାପନ୍ନଂ ଲକ୍ଷଣମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ମୁଖ୍ୟଜ୍ଞାନମେବ ପରିଗୃହ୍ୟତାଂ କିମମୁଖ୍ୟଜ୍ଞାନ-ଗ୍ରହଣେନେତ୍ୟତ ଆହ—ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନସ୍ୟେତି । ଚୈତନ୍ୟରୂପସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନାଦିତ୍ୱାତ୍ ଅଜନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ।

ନନ୍ୱସ୍ତ୍ୱନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର୍ନୈରର୍ଥିକା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରେଣୈବ ଜୀବସ୍ୟ ବିଷୟାବଭାସ-ସମ୍ଭବାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ବୃତ୍ତେରୁପଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ତନ୍ନ ମତଭେଦାନାହ—ସା ଚେତି । ଆବରଣେତି । ଆବରଣସ୍ୟାଭିଭବୋ ଭଙ୍ଗ ଏବାର୍ଥଃ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଯସ୍ୟା ସେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକଂ ମତମିତି । ଅନେନ ମତାନ୍ତରସତ୍ତ୍ୱଂ ସୂଚିତମିତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତେରାବରଣଭଙ୍ଗାର୍ଥତ୍ୱମୁପପାଦୟତି—ତଥା ହୀତି । ନନ୍ୱଜ୍ଞାନମେବ ମୂଲାଜ୍ଞାନମ୍,

ଅନୁବାଦ

ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ସେ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିରୂପ ଜ୍ଞାନ । ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚୈତନ୍ୟ ଅନାଦି ହୋଇଥିବାରୁ ତାହା ଅନାଦି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର ଉପଯୋଗିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଉଅଛି । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କହନ୍ତି ଯେ—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ ଆବରଣ ଭଙ୍ଗ ହିଁ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତିର ଫଳ ଅଟେ । ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମତରେ ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବ ଅଟନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସେହି ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ଘଟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବଦା ହିଁ ଘଟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରସକ୍ତି ହୋଇପାରେ, ଏଥିପାଇଁ ଘଟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନଭୂତ ସେହି ଘଟାଦ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟର ଆବରକ ଏକପ୍ରକାର ଅଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୀକାର

प्रसङ्गः, अनावृत-चैतन्यस्यैव भान प्रयोजकत्वात्। तस्य चावरणस्य सदा-तनत्वे कदाचिदपि घटादिभानं न स्यादिति तद्भंगो वक्तव्ये तद्भंगजनकं न चैतन्यमात्रम् तद्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात्। नापि वृत्त्युपहितं चैतन्यम्, परोक्षस्थलेऽपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्त-वृत्तिविशेषस्य तदुप-

କ୍ରମେଣୈନାବସ୍ଥାଜ୍ଞାନେନେତ୍ୟତ୍ର ଆହ — ଏବଂ ସତୀତି । ଘଟାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠାନନ୍ୟା-ବରକସ୍ୟାବସ୍ଥାଜ୍ଞାନସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମେ ସତି । ଭାନପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି । ଅଜ୍ଞାନେନା-ବୃତତ୍ୱାଦିତି ଭାବ । ତଦନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ଆବରଣ ନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାତ୍ ଯୋ ହି ଘଟ-ସାଧକଃ, ସ ନ ତନ୍ନିବର୍ତ୍ତକଃ ତନ୍ନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱେ ତତ୍ସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅତ ଏବୋକ୍ତମ-ଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧାବବିଦ୍ୟାଶ୍ରୟନିରୂପଣେ—ଅଜ୍ଞାନବିରୋଧିଜ୍ଞାନଂ ହି ନ ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ରଂ କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତିପ୍ରତିବିମ୍ବିତମ୍ । ତଚ ନାବିଦ୍ୟାଶ୍ରୟଃ । ଯଚ ବିଦ୍ୟାଶ୍ରୟସ୍ତନ୍ନ ନାଜ୍ଞାନ-ବିରୋଧିତି ଭବଃ । ନନୁ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାଜ୍ଞାନସାଧକତ୍ୱଂ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ଅଜ୍ଞାନା-ବୃତତ୍ୱାତ୍, ଅନାବୃତସ୍ୟୈବ ଭାନପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱେ କ୍ରେଣତି ଚେନ୍ନ ସ୍ୱବଦବିଦ୍ୟାୟା ସ୍ୱାବୃତଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ଅତ ଏବୋକ୍ତମ୍—ସମ୍ଭବତ୍ ସ୍ୱାବୃତଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ୍ୟତ୍ୱବିଦ୍ୟେତି ।

ବସ୍ତୁତସ୍ତ୍ୱବିଦ୍ୟା ନ ସ୍ୱାବୃତଚୈତନ୍ୟପ୍ରକାଶ୍ୟା କିନ୍ତୁ ସାକ୍ଷିଚୈତନ୍ୟଭାସ୍ୟା । ତଥା

ଅନୁବାଦ

କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ମୂଳାଜ୍ଞାନ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଏହିପରି ଆବରକ ଅଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୀକାର କରାହେଉଥିବାରୁ ସର୍ବଦା ଘଟାଦିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପତ୍ତି ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ, କାରଣ ଅନାବୃତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ବିଷୟାବଭାସର ପ୍ରଯୋଜକ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଆବରଣକୁ ନିତ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଘଟାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ସର୍ବଦା ଆବୃତ ରହି-ଯାଉଥିବାରୁ କେବେହେଲେ ଘଟାଦିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ; ଏଣୁ ଏହି ଆବରଣର ଭଙ୍ଗ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଏବଂ ଏହି ଭଙ୍ଗର ଜନକ କେବଳ ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ଯେଉଁ ଚୈତନ୍ୟ ଆବରଣ (ଅଜ୍ଞାନ)ର ଭାସକ ଅଟେ, ସେ ତାହାର ନିବର୍ତ୍ତକ କଦାପି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଆଉ ବୃତ୍ତ୍ୟୁ-ପହିତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ନିବର୍ତ୍ତକ ବୋଲିଯାଇ ନ ପାରେ ; ଯେହେତୁ ପରୋକ୍ଷର ବିଲୋପ ଆପତ୍ତି ଉଠିବ ଅର୍ଥାତ୍ ପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟାକାର ବୃତ୍ତି ରହିଥିବାରୁ ସେହି ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପତ୍ତି ହେବ । ଅତଏବ

हित-चैतन्यस्य आवरण-भङ्गजनकत्वमित्यवरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते ।

सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राप्यविद्योपाधिकोऽपरिच्छिन्नो जीवः । स च घटादि-प्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरह-

ଦ୍ୱେକ୍ତମଦ୍ୱୈତସିଦ୍ଧୌ—ସା ହ୍ୟବିଦ୍ୟା ସକ୍ଷିବେଦ୍ୟା ନ ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ପ୍ରକାଶ୍ୟେତି । ସାକ୍ଷୀ ଚ ନାଜ୍ଞାନାବୃତଃ, ଅବିଦ୍ୟାନ୍ତଃକରଣ-ତଦ୍ଧର୍ମାଦୀନାଂ ସଂଶୟାଦ୍ୟଗୋଚରତ୍ୱାତ୍ ତତ୍ର ତଦାଜ୍ଞାନାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

ଆବରଣଭଙ୍ଗେତି । ଯଥା ସ୍ୱତସ୍ତୃଣତୂଲାଦଭାସକସ୍ୟ ସୌରାଲୋକସ୍ୟ ତୃଣ-ତୂଲାଦ୍ୟଦାହକତ୍ୱେଽପି ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତାବଚ୍ଛେଦେନ ସ୍ୱଭାସ୍ୟତୃଣତୂଲାଦଦାହକତ୍ୱମ୍, ତଦ୍ୱତ୍ସ୍ୱତୋଽବିଦ୍ୟାତତ୍କାର୍ଯ୍ୟଭାସକସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାବିଦ୍ୟାଦ୍ୟଦାହକତ୍ୱେଽପି ବୃତ୍ତ୍ୟବ-ଚ୍ଛେଦେନ ତଦ୍ଦାହକତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ଉପସଂହରତି—ଇତ୍ୟାଦି । ଆବରଣା-ଭିଭବାର୍ଥା ବୃତ୍ତିରିତି । ତଥା ଚ ବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାବରଣାଭିଭବାର୍ଥତ୍ୱେ ବୃତ୍ତେରପ୍ୟବଚ୍ଛେଦକତୟା ତଦର୍ଥତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ଏବଂ ମତମିତ୍ୟନେନ ସୂଚିତଂ ମତାନ୍ତରମାହ—ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥେତି । ସମ୍ବନ୍ଧଃ ବିଷୟେଣ ସହ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ସଂସର୍ଗଃ ଅର୍ଥଃ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଯସ୍ୟା ସେତି ବିଗ୍ରହଃ । ଜୀବସ୍ୟ ବିଷୟୋପରାଗଜନକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱପ୍ରତିବିମ୍ବାଶ୍ରୟବୃତ୍ତିସଂଶ୍ଲେଷାର୍ଥେତି ଯାବତ୍ । କୀଦୃଶସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ବିଷୟୋପରାଗାର୍ଥା ବୃତ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ—ଅବିଦ୍ୟେତି । ତଥା ଚ ନ କେବଲମନ୍ତଃକରଣପ୍ରତିବିମ୍ବିତସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ବିଷୟୋପରାଗାର୍ଥା ବୃତ୍ତିଃ କିନ୍ତ୍ୱବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବିତସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟାପୀତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱବିଦ୍ୟାପ୍ରତିବିମ୍ବୋ ଜୀବୋ

ଅନୁବାଦ

ପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳୀୟ ବୃତ୍ତିବିଲକ୍ଷଣ ବୃତ୍ତିବିଶେଷକୁ ଅଥବା ତାଦୃଶବୃତ୍ତ୍ୟୁପହିତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ହିଁ ଆବରଣଭଙ୍ଗର ଜନକ କହିବାକୁ ହେବ । ଏହି କାରଣରୁ ଆବରଣଭଙ୍ଗକୁ ହିଁ ବୃତ୍ତିର ଫଳ ବୋଲଯାଏ ।

ଅନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କହନ୍ତି ଯେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟ ସହିତ ଜୀବଚୈତନ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ବୃତ୍ତିର ଫଳ ଅଟେ । ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜୀବ ଏହି ମତବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୃତ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତା ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି—ଅବିଦ୍ୟୋପହିତ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ (ସର୍ବବ୍ୟାପୀ) ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ଘଟାଦି ବିଷୟ ପ୍ରଦେଶରେ ରହିଥିଲେ

दशायां न घटादिकमवभासयति, घटादिना सम्बन्धाभावात् । तत्तदाकार-वृत्ति-दशायान्तु भासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात् । नन्वविद्योपाधिकस्या-परिच्छिन्न-जीवस्य स्वत एव समस्त-वस्तु-सम्बद्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम् । असङ्गत्वदृष्ट्या च सम्बन्धाभावाभिधाने वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् ? उच्यते । न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः । किं तर्हि ? घटादि-भानप्रयोजकं सम्बन्ध-विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीव-

ବ୍ୟାପକତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱତ ଏବ ସର୍ବଗତ୍ୱେନ କଥମୁଚ୍ୟତେ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥା ବୃତ୍ତିରପେକ୍ଷ୍ୟତେ ଆହ — ସ ଚେତି । ଅବିଦ୍ୟୋପାଧିକୋଽପରିଚ୍ଛିନ୍ନୋ ଜୀବଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଦ୍ୟ-ମାନୋଽପୀତି । ଜୀବସ୍ୟ ସର୍ବଗତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାତ୍ ଘଟାଦି-ଭାନପ୍ରଯୋଜକ-ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାତ୍ । ତଥା ଚ ସର୍ବଗତତ୍ୱନିବନ୍ଧନୋ ଯୋଽୟଂ ଜୀବସ୍ୟ ଘଟାଦିବିଷୟେଣ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ସ ନ ଘଟାଦିବିଷୟଭାନପ୍ରଯୋଜକଃ କିନ୍ତୁ ତଦ୍ବିଲକ୍ଷଣଃ । ସ ଚ ବୃତ୍ତ୍ୟଧୀନ ଇତି ବୃତ୍ତିବିରହଦଶାୟାଂ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାନ୍ନ ଜୀବସ୍ୟ ଘଟାଦି-ଭାନମିତି ଭାବଃ । ସ୍ୱାଶୟମୁଦ୍ଘାଟୟତି — ନ ହୀତି । ନିଷେଧାମ ଇତି । ତଥା ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାଭିଧାନଂ ନ ସମ୍ବନ୍ଧସାମାନ୍ୟନିଷେଧବିଷୟକମ୍, ଯାବଦ୍ବିଶେଷାଭାବସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ମଧ୍ୟ ଘଟାଦ୍ୟାକାର ଅପରୋକ୍ଷବୃତ୍ତି ନ ଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ଘଟାଦିକୁ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ, ସେତେବେଳେ ଘଟାଦି ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ବିଷୟାକାର ଅପରୋକ୍ଷ ବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଉଥିବାରୁ ଘଟାଦିବିଷୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ଉଃ— ଅଚ୍ଛା ଅବିଦ୍ୟା ସହିତ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ସ୍ୱଭାବତଃହିଁ ସମସ୍ତବସ୍ତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଥିବାରୁ ଅପରୋକ୍ଷ ବୃତ୍ତି ନଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କେମିତି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେଲା ? ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ ଆତ୍ମା ଅସଙ୍ଗ ତା' ସହିତ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ! ତାହା ହେଲେ ବୃତ୍ତି ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ? ଉଃ— ନା ତାହା ନୁହେଁ । ବୃତ୍ତି ନ ହେଲେ ଯେ ଜୀବ ସହିତ ଘଟାଦିବିଷୟର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ରୁହେ ନାହିଁ । ଏହା ଆମ୍ଭେ କହୁ ନାହୁଁ । ଆମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ ଘଟାଦି ବିଷୟ ସହିତ ଜୀବଚୈତନ୍ୟର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ

चैतन्यस्य च व्यंग्यव्यञ्जकभावलक्षणः कादाचित्कस्तदाकार-वृत्ति-निबन्धनः । तथा हि—तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव जीव-चैतन्याभि-व्यञ्जनसमर्थम् । घटादिकं तु न तथा, अस्वच्छद्रव्यत्वात् । तदाकार-वृत्ति-संयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूत-जाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जन-योग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे

ସାମାନ୍ୟାଭାବରୂପତ୍ୱାତ୍, ଯତ୍କିଞ୍ଚିଦ୍ ବିଶେଷସତ୍ତ୍ୱେ, ସାମାନ୍ୟନିଷେଧାଯୋଗାତ୍ । କିନ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧବିଶେଷନିଷେଧପରତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । କାଦାଚିତ୍କ ଇତି । ଯଥା ସର୍ବଗତସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ଗ୍ରାମସମ୍ବନ୍ଧେ ବିଦ୍ୟମାନେଽପି କର୍ତ୍ତୃସମବେତୟା ଗତିକ୍ରିୟୟା କର୍ତ୍ତୃସମ-ବେତା ଗ୍ରାମବ୍ୟାପୀ ସମ୍ବନ୍ଧବିଶେଷ ଆଧୀୟତେ । ତଦ୍ୱଦ୍ ବୃତ୍ତିରୂପୟାଽନ୍ତଃକରଣ-ପରିଣାମଭୂତୟା ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟୟାଽହଙ୍କର୍ତ୍ତୃଜୀବେ ଜ୍ଞାତୃଜ୍ଞେୟତ୍ୱଲକ୍ଷଣୋ ବିଷୟବ୍ୟାପୀ ସମ୍ବନ୍ଧବିଶେଷ ଆଧୀୟତେ, କ୍ରିୟାୟାଃ ସ୍ୱାଶ୍ରୟାତିଶୟଜନକତ୍ୱାତ୍ । ତତ୍ର ପ୍ରୟୋ-ଜକସ୍ୟ କାଦାଚିତ୍କତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରୟୋଜ୍ୟସ୍ୟ ତଥାବିଧସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ କାଦାଚିତ୍କତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । କାଦାଚିତ୍କସ୍ୟ ହେତ୍ୱପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ତମାହ—ତଦାକାରେତି । ବିଷୟାକାରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚାହଙ୍କର୍ତ୍ତୃଜୀବସ୍ୟ ଜ୍ଞାତୃତ୍ୱେ ବିଷୟସ୍ୟ ଘଟାଦେର୍ଜ୍ଞେୟତ୍ୱେ ତଦାକାରବୃତ୍ତି-ବିଷୟତ୍ୱମପେକ୍ଷିତମିତି ବୃତ୍ତେସ୍ତଥାବିଧସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ବୃତ୍ତେସ୍ତଥା-

ଅନୁବାଦ

ଭାବ ରୂପ ଯେଉଁ ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ବିଷୟତ୍ୱର ପ୍ରୟୋଜକ, ତାହା ବୃତ୍ତି ନ ହେଲେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଶେଷଟି (ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ବିଷୟର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜକଭାବ ରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧ) ସର୍ବଦା ରୁହେ ନାହିଁ । ଅପରୋକ୍ଷ ବୃତ୍ତି ହେବା ଦଶାରେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ବୃତ୍ତି କେମିତି ଏହାର ପ୍ରୟୋଜକ ହୋଇଥାଏ, ତାହାର ପ୍ରଣାଳୀ ଦେଖାଇଦିଆଯାଉଅଛି—ତୈଜସ ଅନ୍ତଃକରଣ ସ୍ୱଚ୍ଛଦ୍ରବ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ହିଁ ଜୀବଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଟେ । ଘଟାଦି ବସ୍ତୁ ଅସ୍ୱଚ୍ଛ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଯୋଗ୍ୟତା ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଘଟାଦିବିଷୟାକାର ଅପରୋକ୍ଷ ବୃତ୍ତି ସହିତ ଘଟାଦିର ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଘଟାଦି ବସ୍ତୁର ଜଡ଼ତା ଧର୍ମ ଅଭିଭୂତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତି ସଂଯୋଗି ଘଟାଦି ବସ୍ତୁକୁ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭି-ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଯୋଗ୍ୟ କରିଥାଏ । ବିବରଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଅଛି—"ଅନ୍ତଃକରଣ

—“अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि, घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयती”ति। इदं चास्वच्छ-द्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्य-सम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम्। यथा कुड्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुखादिप्रतिबिम्बग्राहिता। घटादेरभिव्यञ्जकत्वं च तत्र प्रतिबिम्बग्राहित्वम्। चैतन्याभिव्यक्तत्वं च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम्। एवंविधाभिव्यञ्जकत्व-सिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः। परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन

ବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱମୁପପାଦୟନ୍ତି—ତଥା ହୀତି । ଚୈତନ୍ୟମଭିବ୍ୟନକ୍ତି ବିଷୟଚୈତନ୍ୟମନାବରଣଂ କରୋତି । ଘଟାଦିକମିତି ଶେଷଃ । ତଥା ଚ ବୃତ୍ତିମଦନ୍ତଃକରଣସଂସର୍ଗାଦ୍ ଘଟାଦିକଂ ଜଡ଼ମପି ଜାଡ୍ୟାଭିଭବଲକ୍ଷଣଂ ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱ-ଯୋଗ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରାପ୍ତମପରୋକ୍ଷତୟା ସ୍ୱଭିବ୍ୟକ୍ତଂ ବିଷୟାବଚ୍ଛିନ୍ନଚୈତନ୍ୟାବରଣଂ ନିବର୍ତ୍ତୟତୀତି ଭାବଃ । ଉକ୍ତାର୍ଥେ ନିଦର୍ଶନମାହ—ତଦୁକ୍ତମିତି । ନନୁ ଘଟାଦେଶ୍ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱଂ ନାମ ଚୈତନ୍ୟାବରଣନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମ୍ । କୁଡ୍ୟାଦେସ୍ତୁ ନ ତଥା, ତେଷାଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବମାତ୍ରଗ୍ରାହିତ୍ୱାତ୍ । ତତ୍ କଥଂ ତେଷାଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତତ୍ୱଂ, ବୈଷମ୍ୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ — ଘଟାଦେରିତି । ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱମ୍ ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱମ୍ । ତତ୍ ପ୍ରତିବିମ୍ବେତି । ଚୈତନ୍ୟପ୍ରତିବିମ୍ବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯଥା ସ୍ୱଚ୍ଛଜଳସଂଯୋଗାତ୍ କୁଡ୍ୟାଦେରପି ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରପ୍ରତିବିମ୍ବଗ୍ରାହିତ୍ୱମ୍ ତଥା ସ୍ୱଚ୍ଛାନ୍ତଃକରଣସଂସର୍ଗାଦ୍ ଘଟାଦେଶ୍ଚୈତନ୍ୟପ୍ରତିବିମ୍ବଗ୍ରାହିତ୍ୱମିତ୍ୟସ୍ତ୍ୟେବ ସାମ୍ୟମ୍ । ଅତସ୍ତେଷାଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ନିଜକୁ ନିଜପରି ସ୍ୱସଂସୃଷ୍ଟ ଘଟାଦି ବସ୍ତୁରେ ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗ୍ୟତା ଜନ୍ମାଏ !” ଏହିଭଳି ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଅସ୍ୱଚ୍ଛଦ୍ରବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱଚ୍ଛଦ୍ରବ୍ୟର ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଗ୍ରାହୀ ହୁଏ । ଯେମିତି ଅସ୍ୱଚ୍ଛ କାନ୍ଥ ଜଳାଦି ସ୍ୱଚ୍ଛଦ୍ରବ୍ୟ ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ମୁଖାଦିର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବଗ୍ରାହିତା ହିଁ ଘଟାଦିର ଚୈତନ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତା । ଘଟାଦିରେ ଚୈତନ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ହିଁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତତା । ଘଟାଦିବିଷୟର ଏତାଦୃଶ ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତା ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଅପରୋକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ ବୃତ୍ତିନିର୍ଗମନ ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ । ପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତିସହିତ ବିଷୟର ସଂଯୋଗ ନ ହେଉଥିବାରୁ ଅନୁମେୟ ବହ୍ନ୍ୟାଦି ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ

चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम्। एतन्मते विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्। एवं जीवस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि वृत्तिः सम्बन्धार्थत्वं निरूपितम्।

इदानीं परिच्छिन्नत्व-पक्षे सम्बन्धार्थत्वं निरूप्यते। तथा हि—अन्तः-करणोपाधिको जीवः, तस्य च घटाद्यनुपादानता घटादिदेशासम्बन्धात्। किन्तु ब्रह्मैव घटाद्युपादानम्, तस्य मायोपहित-चैतन्यस्य सकल-घटाद्यन्वयित्वात्। अत एव ब्रह्मणः सर्वज्ञता। तथा च जीवस्य घटाद्यधिष्ठान-

ସାମ୍ପ୍ରତଂ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱପକ୍ଷେ ବୃତ୍ତେଃ ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତ୍ୱମୁପପାଦୟିତୁଂ ପ୍ରତଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି। ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତ୍ୱମ୍ ଅଭେଦଲକ୍ଷଣସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତ୍ୱମ୍। ତତ୍ର ଜୀବସ୍ୱରୂପଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅନ୍ତଃକରଣେତି। ତଥା ଚାନ୍ତଃକରଣ-ପ୍ରତିବିମ୍ବିତଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଜୀବତ୍ୱେଽନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାତ୍ ଜୀବସ୍ୟ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱଂ ସିଦ୍ଧମିତି ଭାବଃ। ଘଟାଦ୍ୟବଭାସାସମ୍ଭବେ ଇତି। ଘଟାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠାନଂ ବ୍ରହ୍ମଚୈତନ୍ୟଂ ଘଟାଦ୍ୟବଭାସକମ୍, ତେନ ତସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍, ପ୍ରକାଶକସ୍ୟ ଚ ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧାବଭାସିତ୍ୱାତ୍। ଜୀବଚୈତନ୍ୟନ୍ତୁ ନ ଘଟାଦ୍ୟବଭାସକମ୍, ତେନ ତସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧାଭାବାତ୍, ପ୍ରକାଶକେନ ବ୍ରହ୍ମଣାଭେଦାଭାବାଚ୍ଚ। ଅତୋ ଜୀବଚୈତନ୍ୟସନ୍ନିଧୌ ନ ଘଟାଦ୍ୟବଭାସ ଇତି ଭାବଃ। ତଦବଭାସସ୍ୟ ଘଟାଦ୍ୟବଭାସସ୍ୟ ପ୍ରକାଶକତ୍ୱମ୍। ସ ଚୈକ୍ୟାଭାବୋ ବୃତ୍ତ୍ୟଧୀନ ଇତି

ଅନୁବାଦ

ହୁଏ ନାହିଁ। ଏଥିପାଇଁ ବହ୍ନ୍ୟାଦିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ। ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱ ହିଁ ବିଷୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ଅଟେ। ଏହିଭାବରେ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବବାଦିଙ୍କ ମତରେ ବୃତ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତ୍ୱ ନିରୂପିତ ହେଲା।

ସମ୍ପ୍ରତି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଜୀବବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ବୃତ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧାର୍ଥତା ନିରୂପଣ କରାଯାଉଅଛି। ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଅବିଦ୍ୟୋପହିତ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଜୀବ ବୋଲଯାଏ। ଏହି ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ଘଟାଦି ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ଘଟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ (ମାୟୋପହିତଚୈତନ୍ୟ) ଅଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇପାରନ୍ତି କାରଣ, ମାୟୋପହିତଚୈତନ୍ୟ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୋଲି ଘଟାଦିସବୁ ବସ୍ତୁସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି। ଏଥିପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ବୋଲଯାଏ। ଅତଏବ ଜୀବର ଘଟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାନଭୂତବ୍ରହ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭେଦ ନ ହେଲେ ଜୀବର

ब्रह्मचैतन्याभेदमन्तरेण घटाद्यवभासासम्भवे प्राप्ते तदवभासाय घटाद्यधिष्ठान-ब्रह्म-चैतन्याभेद-सिद्ध्यर्थं घटाद्याकारा वृत्तिरिष्यते। ननु वृत्त्यापि कथं प्रमातृ-विषय-चैतन्ययोरभेदः सम्पाद्यते, घटान्तःकरणरूपोपाधिभेदेन तदवच्छिन्न-चैतन्ययोरभेदासम्भवादिति चेन्न, वृत्तेर्बहिर्देश-निर्गमनाङ्गीकारेण वृत्त्यन्तःकरण-विषयाणामेकदेशस्थत्वेनोपधेयभेदाभावस्योक्तत्वात्। एवमपरोक्ष-स्थले मतभेदेन वृत्तेर्विनियोगः।

इन्द्रियाजन्य-विषय-गोचरापरोक्षान्तःकरण-वृत्त्यवस्था स्वप्नावस्था। जाग्रदवस्था-व्यावृत्त्यर्थम्—इन्द्रियाजन्येति। अविद्यावृत्तिमत्यां सुषुप्तावति-व्याप्तिवारणाय—अन्तःकरणेति। सुषुप्तिर्नामाविद्यागोचराऽविद्यावृत्त्यवस्था। जाग्रत्स्वप्नयोरविद्याकारवृत्तेरन्तःकरण-वृत्तित्वान्न तत्रातिव्याप्तिः।

ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମଣୋରୈକ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ବୃତ୍ତିରଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟା । ତଥା ଚ ବୃତ୍ତ୍ୟା ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମଣୋରଭେଦେ ସିଦ୍ଧେ ଜୀବସ୍ୟ ବିଷୟପ୍ରକାଶୋପପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ ।

କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତାଂ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାଂ ନିରୂପୟତି—ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟେତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ-ବ୍ୟାପାରାଭାବ-ଯୋଗ୍ୟକାଲୀନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତ୍ୟବସ୍ଥେତି । ଅନ୍ତଃକରଣ-ଗତ-ବାସନାନିମିତ୍ତ-ବୃତ୍ତ୍ୟବସ୍ଥେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥାଶ୍ରୁତାର୍ଥସ୍ତୁ ନୈବ, ସ୍ୱପ୍ନସୃଷ୍ଟ-ବିଷୟେଷ୍ୱପି ଚକ୍ଷୁରାଦ୍ୟାକାରବୃତ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ଜାଗ୍ରଦ୍‌ଭୋଗପ୍ରଦକର୍ମାଭାବାଦିନ୍ଦ୍ରିୟାଦିବ୍ୟାପାରସ୍ୟାଭାବେନ ତତ୍ପୂର୍ବିକାୟା ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତେରସମ୍ଭବାଦିତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

ଘଟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଜୀବର ଅଭେଦ ସିଦ୍ଧି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଘଟାଦିବିଷୟାକାର ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରିହୁଏ । ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ଓ ବିଷୟ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭେଦ କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେବ ? କାରଣ, ଘଟ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ରୂପ ଉପାଧି ଦୁଇଟିର ଭେଦ ରହିଥିବାରୁ ଉପହିତ ଚୈତନ୍ୟଦ୍ୱୟର ଅଭେଦ ହୋଇପାରେ ନା । ଉଃ— ବୃତ୍ତିର ବହିର୍ଦେଶନିର୍ଗମନ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଥିବାରୁ ବୃତ୍ତି, ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ ବିଷୟ ଏହି ତିନୋଟି ଉପାଧି ଏକତ୍ର ଅବସ୍ଥାନ କରୁଅଛି । ତେଣୁ ଏକଦେଶସ୍ଥିତ ଉପାଧି-ଗୁଡ଼ିକ ଉପହିତଚୈତନ୍ୟର ଭେଦକ ହେବ ନାହିଁ । ଏହା ପୂର୍ବେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରି-

अत्र केचिन्मरण-मूर्च्छयोरवस्थान्तरत्वमाहुः। अपरे सुषुप्तावेव तयोरन्तर्भावमाहुः। तत्र तयोरवस्थान्तर्भाव-बहिर्भावयोस्तत्त्वंपदार्थ निरूपणे उपयोगाभावान्न तत्र यत्यते। तथा आयोगाद्यपेक्षयैकत्वम्, अन्तःकरणो-

ମତବିଶେଷେ ଜୀବସ୍ୟାବସ୍ଥାନ୍ତରମପ୍ୟସ୍ତୀତ୍ୟାହ—ଅଦୈତ । ଜୀବାବସ୍ଥାସୁ ମଧ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । କେଚିତ୍ ଶଙ୍କରଗ୍ରନ୍ଥାନୁଯାୟିନଃ । ଅବସ୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱମିତି । ପ୍ରୟୋଜନଭେଦାନ୍ନିମିତ୍ତଭେଦାଲ୍ଲକ୍ଷଣଭେଦାଚ୍ଚ ତୟୋରବସ୍ଥାଦ୍ୱୟାଦନ୍ୟତ୍ୱାଦବସ୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱମ୍ । ପ୍ରୟୋଜନଭେଦସ୍ତାବତ୍ ସୁଷୁପ୍ତେଃ ଶ୍ରମାପନୋଦନଂ ମୋହସ୍ୟ ତୁ ଶରୀର ବିସର୍ଜନମ୍ । ଯଦ୍ୟପି ସତ୍ୟପି ମୋହେ ନ ମରଣମ୍, ତଥାପ୍ୟସତି ମୋହେ ନ ମରଣମିତି ମରଣାର୍ଥୋ ମୋହଃ । ନିମିତ୍ତଭେଦସ୍ତାବତ୍ ସୁଷୁପ୍ତେଃ ଶ୍ରମାଦି ମୋହସ୍ୟ ତୁ ମୁଷଳାଘାତାଦି । ଲକ୍ଷଣଭେଦସ୍ତାବତ୍ ସୁଷୁପ୍ତେଃ ପ୍ରସନ୍ନବଦନତ୍ୱାଦି

ଅନୁବାଦ

ଚ୍ଛେଦରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହିଭଳିରେ ମତଭେଦରେ ଅପରୋକ୍ଷସ୍ଥଳୀୟ ବୃତ୍ତିର ଉପଯୋଗିତା ଉପପାଦନ କରାଗଲା ।

ଯେ ଅବସ୍ଥାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟ ତଦ୍ଵିଷୟକ ଅପରୋକ୍ଷ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତି ହୁଏ, ତାହାକୁ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ବୋଲଯାଏ । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ବାରଣ ପାଇଁ 'ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଜନ୍ୟ' ଏହି ବିଶେଷଣ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ଅପରୋକ୍ଷ ବୃତ୍ତି (ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ) ହୁଏ, ତାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ବାରଣ ପାଇଁ 'ଅନ୍ତଃକରଣ' ବୃତ୍ତି ବୋଲଯାଉଅଛି । ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଅନ୍ତଃକରଣ ବୃତ୍ତି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ଅବିଦ୍ୟାବୃତ୍ତି ଥାଏ, ତାହାକୁହିଁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା ବୋଲଯାଏ । ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ଅବିଦ୍ୟାକାର ବୃତ୍ତି ହୁଏ, ତାହା ଅନ୍ତଃକରଣର ହିଁ ପରିଣାମ ହେଉଥିବାରୁ ଜାଗ୍ରତ୍ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି ହେଲ ନାହିଁ । କେହି କେହି ପୂର୍ବ କଥିତ ତିନିପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥା ଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ମରଣ ଓ ମୂର୍ଚ୍ଛା ନାମକ ଅବସ୍ଥା ଦୁଇଟି ଅଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆଉ କେହି କେହି ଏହି ଦୁଇଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହି ଦୁଇ ଅବସ୍ଥା ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ ଏବିଷୟରେ ଆମମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ନାହିଁ । କାରଣ ତତ୍ ଓ ତ୍ୱମ୍-ପଦାର୍ଥ ନିରୂପଣରେ ଏଦୁଇଟିର କୌଣସି ଉପଯୋଗିତା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏ ବିଷ-

पाध्यपेक्षया नानात्वं व्यवह्रियते। एतेन—जीवस्याणुत्वं प्रत्युक्तम्, "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवाराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इत्यादौ जीवस्य बुद्धिशब्दवाच्यान्तःकरण-परिमाणोपाधिकस्य परमाणुत्व-श्रवणात्। स च जीवः

ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ତୁ ମୁଖ୍ୟେନୈବାଧିକାର ଇତି ଭାବଃ । ମଣ୍ଡାନ୍ତରମାହ—ଅପରେ ଇତି । ସୁଷୁପ୍ତାବେବେତି । ଏବକାରେଣାବସ୍ଥାନ୍ତରାନ୍ତର୍ଭାବବ୍ୟବଚ୍ଛେଦଃ । ତୟୋଃ ମରଣମୂର୍ଚ୍ଛୟୋଃ । ଅନ୍ତର୍ଭାବମିତି । ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନାଭାବଃ ସୁଷୁପ୍ତିରିତି ସୁଷୁପ୍ତି ଲକ୍ଷଣଯୋଗାଦ୍ ତୟୋଃ ସୁଷୁପ୍ତାବନ୍ତର୍ଭାବଃ ଇତି ଭାବଃ । ନନୁ ମରଣମୂର୍ଚ୍ଛୟୋରବସ୍ଥାଦ୍ୱୟାନତିରିକ୍ତତ୍ୱେ କା ଯୁକ୍ତିରିତ୍ୟତ ଆହ—ତଦେବେତି । ଜୀବସ୍ୱରୂପଂ ନିରୂପ୍ୟ ତସ୍ୟୈକତ୍ୱାନେକତ୍ୱେ ନିରୂପୟତି—ତଦ୍ୱୈତି । ଜୀବଦ୍ୱୈତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏକତ୍ୱମିତି । ମାୟାୟା ଏକତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନାନାତ୍ୱମିତି । ଉପାଧେରନ୍ତଃକରଣସ୍ୟ ନାନାତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । "ବାଲାଗ୍ରଶତଭାଗସ୍ୟ ଶତଧା କଳ୍ପିତସ୍ୟ ଚ । ଭାଗୋ ଜୀବଃ ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଷୁ ଜୀବସ୍ୟାଣୁତ୍ୱକୀର୍ତ୍ତନାଦଣୁ-ପରିମାଣତ୍ୱଂ ଜୀବସ୍ୟେତି ମାଧ୍ୱାଦ୍ୟଭିମତଂ ଜୀବାଣୁତ୍ୱଂ ନିରାକରୋତି—ଏତେନେତି । ବକ୍ଷ୍ୟମାଣହେତୁନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ଖଣ୍ଡିତମ୍ । ତତ୍ର ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରଶ୍ରୁତ୍ୟା ହେତୁଂ ଦର୍ଶୟତି—ବୁଦ୍ଧେରିତି । ବୁଦ୍ଧିରୂପୋପାଧେରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଗୁଣେନ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱରୂପଗୁଣେନ । ଆରାଗ୍ରମାତ୍ରଃ ଆରା ତୀକ୍ଷ୍ଣମୁଖ-ସୂଚୀବିଶେଷସ୍ତଦଗ୍ରସ୍ୟେବ ମାତ୍ରା ପରିମାଣଂ ଯସ୍ୟ ସ ତଥାଭୂତୋଽତିସୂକ୍ଷ୍ମୋ ଦୃଷ୍ଟଃ । ଆତ୍ମଗୁଣେନ ଆତ୍ମନୋଽପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱଲକ୍ଷଣଗୁଣେନ । ଅବରୋଽପି ନାସ୍ତି ବରୋ ମହାନ୍ ଯତଃ ସ ତଥାଭୂତଃ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନୋଽପୀତି ଯାବତ୍ । ଦୃଷ୍ଟଃ

ଅନୁବାଦ

ସ୍ଥିରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ଆଉ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲୁ ନାହିଁ । ସେହି ଜୀବଚୈତନ୍ୟ ମାୟାରୂପ ଉପାଧିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଏକ ଓ ଅନ୍ତଃକରଣ ରୂପ ଉପଧିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନାନା ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଅଣୁତ୍ୱବାଦ ନିରାକୃତ ହେଲା । "ଆତ୍ମା ସ୍ୱକୀୟ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ସ୍ୱଭାବରେ 'ଅବର' ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଉପାଧିର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱ ଗୁଣ ଯୋଗୁଁ ଆରାଗ୍ରମାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ଷୁଦ୍ର ରୂପରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ବୁଦ୍ଧି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅନ୍ତଃକରଣ । ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣୋପହିତ ରୂପରେ ହିଁ ଜୀବକୁ ଅଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ସେ

स्वयंप्रकाशः, स्वप्नावस्थामधिकृत्या"ऽत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रिति श्रुतेः। अनुभवरूपश्च, "प्रज्ञानघन एवे"त्यादि-श्रुतेः। अनुभवामीति व्यवहारस्तु वृत्ति-प्रतिबिम्बित-चैतन्यमादायोपपद्यते। एवं त्वंपदार्थो निरूपितः।

अधुना तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं महावाक्यप्रतिपाद्यमभिधीयते। ननु नाहमीश्वर इत्यादि-प्रत्यक्षेण, किञ्चिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वरूप-विरुद्धधर्माश्रयत्वादि-लिंगेन,

ଶ୍ରବଣମନନାଦ୍ୟୁକ୍ତୈଃ ଶାସ୍ତ୍ରୈଃ ସାକ୍ଷାତ୍‌କୃତଃ । ଜୀବସ୍ୟୌପାଧିକଂ ରୂପଂ ଜାଗ୍ର-ଦାଦିକଂ ନିରୂପ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକଂ ରୂପଂ ନିରୂପୟତି—ସ ଚେତି । ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ ଇତି । ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣନ୍ତୁ ଅବେଦ୍ୟତ୍ୱେ ସତ୍ୟପରୋକ୍ଷବ୍ୟବହାରଯୋଗ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ନନୁ ଚିଦ୍ରୂପସ୍ୟୈବ ସ୍ୱପ୍ରକାଶତ୍ୱଂ ଶ୍ରୁତାବୁକ୍ତମ୍ । ଜୀବସ୍ତୁ ଚିଦ୍‌ଗୁଣବାନପି ନ ଚିଦ୍ରୂପସ୍ତତ୍ କଥଂ ତସ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ରକାଶତ୍ୱମିତି ନୈୟାୟିକଶଙ୍କାଂ ନିରାକର୍ତ୍ତୁଂ ତସ୍ୟ ଚିଦ୍ରୂ-ପତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି—ଅନୁଭବରୂପଶ୍ଚେତି । ଚିଦ୍ରୂପଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ର ବୃହଦାରଣ୍ୟକ-ବଚନଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ପ୍ରଜ୍ଞାନେତି । ଘନଃ ପିଣ୍ଡଃ । ଯଥା ସୈନ୍ଧବଘନସ୍ୟା-ନ୍ତର୍ବହିଶ୍ଚ ଲବଣରସ ଏବ ନିରନ୍ତରେ ଭବତି, ନ ରସାନ୍ତରମ୍ । ଏବମେବାସ୍ୟା-ତ୍ମନୋଽନ୍ତର୍ବହିଶ୍ଚ ଚୈତନ୍ୟାନ୍ନ ରୂପାନ୍ତରମ୍ । ଚୈତନ୍ୟମେବ ତୁ ନିରନ୍ତରମସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମିତି ଭାବଃ ।

ମହାବାକ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥୟୋରୈକ୍ୟସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଂ ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନାଧୀନ-ମିତି ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥୌ ନିରୂପ୍ୟ ତଜ୍ଜ୍ଞାନାଧୀନଂ ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥୟୋରୈକ୍ୟଂ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଅଧୁନେତି । ମହାବାକ୍ୟେତି । ମହାବାକ୍ୟଂ ନାମ ଷଡ୍‌ବିଧ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକଲିଙ୍ଗୋପେତ-ବାକ୍ୟମ୍ । ତଚ୍ଚତୁର୍ବିଧମ୍—ତତ୍ତ୍ୱମସି,

ଅନୁବାଦ

ବିଭୁ ଅଟନ୍ତି । ସେହି ଜୀବ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ଅଟନ୍ତି । ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଅଛି—"ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଜୀବ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି ।" ଜୀବ ଅନୁଭବ ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ ଅଟନ୍ତି । ଶ୍ରୁତି ଅଛି—"ଜୀବ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନ ସ୍ୱରୂପ" ଅନୁଭବ କରୁଅଛି । ଏହି ବ୍ୟବହାରଟିକୁ (ପ୍ରଷ୍ଟାତ) ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଚୈତନ୍ୟ ବିଷୟକ କହିବାକୁ ହେବ । ଏହିଭାବରେ ତ୍ୱମ୍‌ ପଦାର୍ଥର ନିରୂପଣ କରାହେଲା ।

ସମ୍ପ୍ରତି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ମହାବାକ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ତତ୍ ପଦାର୍ଥ ଓ ତ୍ୱମ୍‌ ପଦାର୍ଥ ଓ

"द्वासुपर्णे"त्यादि-श्रुत्या, "द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥ इत्यादि-स्मृत्या च जीवपरभेदस्यावगतत्वेन तत्त्वमस्यादि-वाक्य"मादित्यो यूपो" "यजमानः प्रस्तर" इत्यादिवाक्यवदुप-चरितार्थमेवेति चेन्न, भेदप्रत्यक्षस्य सम्भावित-करणदोषस्यासम्भावित-दोष-वेद-जन्य-ज्ञानेन बाध्यमानत्वात्, अन्यथा चन्द्रगताधिक-परिमाणग्राहि-

ପ୍ରଜ୍ଞାନଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ, ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମେତି । ତଥାବିଧ-ଚତୁର୍ବିଧ-ମହା-ବାକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟଂ ଜୀବବ୍ରହ୍ମଣୋରୈକ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ଜୀବବ୍ରହ୍ମଣୋରୈକ୍ୟଂ ନ ମହାବାକ୍ୟପ୍ରତିପାଦ୍ୟମ୍, ଭେଦଗ୍ରାହିପ୍ରମାଣ-ବିରୋଧାଦିତି ଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ତତ୍ର ପ୍ରଥମଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରମାଣବିରୋଧମୁପସ୍ଥାପୟତି—ନାହମିତି । ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟା-ଦିପଦେନ ମନୁଷ୍ୟୋଽହମିତ୍ୟାଦି-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପରିଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ଜୀବେଶ୍ୱରଭେଦଗ୍ରାହି-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠତ୍ୱାଦୁପଜୀବ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ତଦ୍ବିରୋଧାଦସ୍ୟାମ୍ନାୟସ୍ୟାଭେଦପରତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ନ କେବଲଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିରୋଧାଦାମ୍ନାୟସ୍ୟାଭେଦା-ବୋଧକତ୍ୱମନୁମାନବିରୋଧାଦପୀତ୍ୟାହ—କିଞ୍ଚିଜ୍‌ଜ୍ଞତ୍ୱେତି । ତଥା ଚ ଜୀବୋ ନେଶ୍ୱରଃ, ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାଶ୍ରୟତ୍ୱାଦ୍ ଦହନତୁହିନବଦିତ୍ୟାଦ୍ୟନୁମାନବିରୋଧାନ୍ମହାବାକ୍ୟସ୍ୟ ନୈକ୍ୟପରତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଅଥ ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍ବଚନବିରୋଧମପ୍ୟାହ—ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣେତି । ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟନ୍ତୁ—ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା ସଯୁଜା ସଖାୟା ସମାନଂ ବୃକ୍ଷଂ ପରିଷସ୍ୱଜାତେ । ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଲଂ ସ୍ୱାଦ୍ୱତ୍ତ୍ୟନଶ୍ନନ୍ନନ୍ୟୋଽଭିଚାକଶୀତି । କ୍ଷରଃ ନଶ୍ୱରଃ । ଅକ୍ଷରସ୍ତ୍ୱବିପଶ୍ଚିତଃ । ଇମୌ ଦ୍ୱାବେବ ପୁରୁଷୌ ଲୋକେ ପ୍ରସିଦ୍ଧାବିତି ଶେଷଃ । ନନୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମନୁମାନାଦ୍ୟପେକ୍ଷୟା ଜାତ୍ୟୈବ ପ୍ରବଲମ୍ ।

ଅନୁବାଦ

ତ୍ୱମ୍ ପଦାର୍ଥର ଐକ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଉଅଛି । ପ୍ରଃ—ତତ୍ପଦାର୍ଥ ଈଶ୍ୱର ଓ ତ୍ୱମ୍ ପଦାର୍ଥ ଜୀବର ଐକ୍ୟ କେବେହେଲେ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏଥିପ୍ରତି କାରଣ ଏହି ଯେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଭେଦ ହିଁ କେବଳ ଜଣାଯାଇଥାଏ । "ମୁଁ ଈଶ୍ୱର ନୁହେଁ" ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭବ ବିଷୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗୋଟିଏ ପ୍ରମାଣ, ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି ଯଥା, ଜୀବ ସର୍ବଜ୍ଞ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପାଖରୁ ଭିନ୍ନ, କାରଣ ସେ ଅଳ୍ପଜ୍ଞ । ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଓ ଅଳ୍ପଜ୍ଞତ୍ୱ ଏହି ଦୁଇଟି ଧର୍ମ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁରେ ରହିପାରେନାହିଁ । ଇତି ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଯଥା, "ଗୋଟିଏ

ज्योतिःशास्त्रस्य चन्द्रप्रदेश-ग्राहि-प्रत्यक्षेण बाधापत्तेः, पाकरक्ते घटे रक्तोऽयं न श्याम इतिवत् "सविशेषणे ही"ति न्यायेन जीव-पर-भेदग्राहि-प्रत्यक्षस्य विशेषणीभूत-धर्मभेद-विषयत्वाच्च। अत एव नानुमानमपि प्रमाणम्,

କଥମନ୍ୟଥୌଷ୍ଣ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣ ବହ୍ନିଶୈତ୍ୟାନୁମିତି-ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଇତ୍ୟତ ଆହ— ଅନ୍ୟଥେତି । ସଦୋଷସ୍ୟାପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜାତ୍ୟା ପ୍ରବଲତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥ । ଅଧିକେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଗୃହୀତ-ପରିମାଣାଦଧିକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଜ୍ୟୋତିଃଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟେତି । ସାର୍ଦ୍ଧାନି ଷଟ୍‌ସହସ୍ରାଣି ଯୋଜନାନି ବିବସ୍ୱତଃ । ବିଷ୍କମ୍ଭୋ ମଣ୍ଡଲସ୍ୟେନ୍ଦୋ ସହାଶୀତ୍ୟା ଚତୁଃଶତମିତି ସୂର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତାଦି ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥ । ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରଦେଶଗ୍ରାହୀତି । ଜ୍ୟୋତିଃଶାସ୍ତ୍ରାବଗତପରିମାଣାନ୍ ନ୍ୟୂନପରିମାଣ ଗ୍ରାହକେତ୍ୟର୍ଥ । ତଥା ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜାତ୍ୟା ପ୍ରାବଲ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରପରିମାଣଗ୍ରାହିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣ ଜ୍ୟୋତିଃଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ବାଧାତ୍ ଦୃଶ୍ୟମାନଚନ୍ଦ୍ରପରିମାଣସ୍ୟ ତାତ୍ତ୍ୱିକତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚ ତତ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ଜାତ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ନ ପ୍ରାବଲ୍ୟମ୍, କିନ୍ତୁ ପରୀକ୍ଷିତତ୍ୱା । ପରୀକ୍ଷା ଚ ଉତ୍ପତ୍ତିବାଦ-ସଂବାଦାଭାବ-ଦୋଷାଭାବାଦିରୂପା । ସା ଚ ପ୍ରକୃତେ ନାସ୍ତି, ଦୋଷସ୍ୟ ସମ୍ଭାବିତତ୍ୱାତ୍ ବିସଂବାଦସ୍ୟ ଚ ବହୁଲମୁପଲମ୍ଭାତ୍ । ବହ୍ନିଶୈତ୍ୟାନୁମିତିବନ୍ଧକ-

ଅନୁବାଦ

ସଂସାର ବୃକ୍ଷରେ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱର ଦୁଇଟି ପକ୍ଷୀ ବନ୍ଧୁଭାବରେ ବାସ କରନ୍ତି, ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ବୃକ୍ଷର ଫଳ ଭୋଗ କରନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ଜଣକ ତାହା କରନ୍ତି ନାହିଁ, କେବଳ ଦେଖନ୍ତି ।" ସ୍ମୃତି ପ୍ରମାଣ ଯଥା-- "ଏହି ସଂସାରରେ ପୁରୁଷ ଦୁଇପ୍ରକାର କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷର, ତାହା ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷର ପ୍ରାଣିସମୂହକୁ ଓ ଅକ୍ଷର କୂଟସ୍ଥ ଚୈତନ୍ୟକୁ ବୁଝାଯାଏ ।" ଏହି ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ସହିତ ବିରୋଧ ହେଉଥିବାରୁ 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ 'ଆଦିତ୍ୟୋ ଯୂପଃ, ଯଜମାନଃ ପ୍ରସ୍ତରଃ' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଭଳି ଗୌଣାର୍ଥକ ବାକ୍ୟ ବୋଲି କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ—ଭେଦଗ୍ରାହୀ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଅଭେଦବୋଧକ ଶ୍ରୁତିବାଧିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥଳରେ ପୁରୁଷଦୋଷ, ବିଷୟ ଦୋଷ ଓ କରଣଦୋଷର ସମ୍ଭାବନା ରହିଥିବାରୁ ଏବଂ ଅପୌରୁଷେୟ ବେଦ ବାକ୍ୟରେ ଦୋଷ ସମ୍ଭାବନା ଆଦୌ ନ ଥିବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ହିଁ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବାଧିତ ହେବ । ଏହା ନ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ରର କ୍ଷୁଦ୍ରତାଗ୍ରାହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା

आगमविरोधात्, मेरुपाषाणमयत्वानुमानवत् । नाप्यागमान्तर-विरोधः ; तत्परातत्पर-वाक्ययोस्तत्पर-वाक्यस्य बलवत्त्वेन लोकसिद्ध-भेदानुवादि-द्वासुपर्णादि-वाक्यापेक्षयोपक्रमोपसंहाराद्यवगताद्वैत-तात्पर्य-विषिष्टस्य तत्त्वमस्यादि-वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च जीवपरैक्ये विरुद्धधर्माश्रयत्वानुपपत्तिः;

ହୃନ୍ତୃପଳୀବ୍ୟତ୍ୱେନୈବ, ନ ଜାତ୍ୟା, ଚକ୍ଷୁରାଦିନାତ୍ୱଚଂ ବିନା ସାଧ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧେରଭାବାତ୍ । ତସ୍ୟାନ୍ନାଭାବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜାତ୍ୟା ନ ପ୍ରାବଲ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିରୋଧାଦାଗମସ୍ୟୋପଚରିତାର୍ଥତ୍ୱମ୍, ଅନୁମାନବିରୋଧେ ତୂପଚରିତାର୍ଥତ୍ୱଂ କେନ ବାରଣୀୟମିତ୍ୟତ ଆହ—ଅତ ଏବେତି । ପରୀକ୍ଷିତଶବ୍ଦାପେକ୍ଷୟାଽପରୀକ୍ଷିତ ପ୍ରମାଣଭାବସ୍ୟାପି ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଦୁର୍ବଲତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ପ୍ରମାଣମ୍ ଅତ୍ର ହେତୁମାହ—ଆଗମବିରୋଧାଦିତି । ଜୀବପରୈକ୍ୟସାଧକାଗମ-ବିରୋଧାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ପରେତି । ଦ୍ୱୟୋର୍ବାକ୍ୟୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ଯସ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତତ୍ ତତ୍ପରମ୍ । ଯସ୍ୟ ଚ ସ୍ୱାର୍ଥେ ନ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତଦତତ୍ପରମ୍ । ତତ୍ର ତତ୍ପରବାକ୍ୟସ୍ୟାତତ୍ପରବାକ୍ୟାପେକ୍ଷୟା ପ୍ରାବଲ୍ୟମ୍ । ତେନ କିମିତ୍ୟତ ଆହ—ଲୋକସିଦ୍ଧେତି । “ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣେ”ତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଂ ହି ଲୋକସିଦ୍ଧ-ଭେଦାନୁବାଦକତୟା ସ୍ୱାର୍ଥତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟରହିତମ୍, ଜ୍ଞାତଜ୍ଞାପନେଽପ୍ରାମାଣ୍ୟାପତ୍ତେସ୍ତତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଯୋଗାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତନ୍ନ ଭେଦପରମ୍ । ମହାବାକ୍ୟାନ୍ତୁ ନ ତଥା, ତଦର୍ଥସ୍ୟ ଜୀବପରୈକ୍ୟସ୍ୟ ସର୍ବଥୈବାଽଜ୍ଞାତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ରୈବ ତସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ । ତଥା ଚ ତତ୍ପରାତତ୍ପରବାକ୍ୟୟୋସ୍ତତ୍ପରବାକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାବଲ୍ୟାନ୍ମହାବାକ୍ୟଂ ପ୍ରବଲମ୍, ତତ୍ପରତ୍ୱାତ୍ । “ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣେ”ତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟନ୍ତୁ ଦୁର୍ବଲମ୍, ଅତତ୍ପରତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନ ତେନ ମହାବାକ୍ୟସ୍ୟ

ଅନୁବାଦ

ଚନ୍ଦ୍ରର ବୃହତ୍ ପରିମାଣତା ବୋଧକ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ର, ବାଧିତ ହୋଇଯାଇପାରେ । ଘଟ ପାକ ଦ୍ୱାରା ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ‘ଏହି ଘଟ ଶ୍ୟାମ ନୁହେଁ, ଏହା ରକ୍ତ’ ଏହି ପ୍ରତୀତି ଯେଭଳି ‘ସବିଶେଷଣେ ହି’ ଏହି ଯୁକ୍ତିରେ ରକ୍ତରୂପ ଓ ଶ୍ୟାମ ରୂପଭେଦକୁ ବିଷୟ କରେ କିନ୍ତୁ ରକ୍ତ ଓ ଶ୍ୟାମଗୁଣଯୁକ୍ତ ଘଟକୁ ବିଷୟ କରେ ନାହିଁ, ସେମିତି “ମୁଁ ଈଶ୍ୱର ନୁହେଁ” ଏହି ଯେ ଭେଦପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ତାହା ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ବିଶେଷଣୀଭୂତ ଅନ୍ତଃକରଣ ଓ ମାୟାରୂପଧର୍ମର ଭେଦବିଷୟକ ହିଁ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମିବିଷୟକ ନୁହେଁ । ଆଉ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଭେଦସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

शीतस्यैव जलस्यौपाधिकौष्ण्याश्रयत्ववत् स्वभावतो निर्गुणस्यैव तस्यान्तः-करणाद्यौपाधिक-कर्त्तृत्वाद्याश्रयत्व-प्रतिभासोपपत्तेः । यदि च जलादावौष्ण्य-मारोपितम्, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च सिद्धान्ते कर्त्तृत्वस्य क्वचिदप्य-

ବାଧୋଽନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱଂ ବା, ନର୍ଦ୍ଦୋଷସ୍ୟାପି ତସ୍ୟ ଭେଦପରତ୍ୱାଭାବେନୈକ୍ୟଶ୍ରୁତ୍ୟା ବାଧ୍ୟେ-ଧାତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନୂନୟୋର୍ଭେଦୈକ୍ୟୟୋଃ ସ୍ୱାର୍ଥତ୍ୱାବିଶେଷେଽପ୍ୟୈକ୍ୟେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଂ ନ ଭେଦେ ଇତ୍ୟତ୍ର କିଂ ନିୟାମକମିତ୍ୟତ ଆହ—ଉପକ୍ରମେତି । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ହି —ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପକ୍ରମଃ । ଐତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବମିତ୍ୟୁପସଂହାରଃ । ତତ୍ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାଦି-ନବଧାଽଭ୍ୟାସଃ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ପୁରୁଷୋ ବେଦ ତସ୍ୟ ତାବ-

ଅନୁବାଦ

ଯେହେତୁ ଆଗମ ବିରୋଧି ଅନୁମାନ ଦୁର୍ବଳ । ଯଥା—ମେରୁଃ ପାଷାଣମୟଃ ପର୍ବତତ୍ୱାତ୍ ଏହି ଅନୁମାନ ମେରୁସୁବର୍ଣ୍ଣମୟତ୍ୱବୋଧକ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ବାଧିତ । ଭେଦବୋଧକ ଓ ଅଭେଦବୋଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧ ମଧ୍ୟ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବତ୍ ଓ ଅତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବତ୍ ବାକ୍ୟ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବତ୍‌ବାକ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରବଳ ଅଟେ । ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାରାଦିଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟର ଅଦ୍ୱୈତବ୍ରହ୍ମରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିଶ୍ଚିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବତ୍ ବାକ୍ୟ ଅଟେ । 'ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା' ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଲୋକବ୍ୟବହାରସିଦ୍ଧ ଭେଦ-ବୋଧକ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଅନୁବାଦକ ଅଟେ । ଭେଦତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ଅଭେଦ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରବଳ । ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଓ ଅଳ୍ପଜ୍ଞତ୍ୱ ରୂପ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମ୍ମ ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଏହିଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ ଅଟେ । କାରଣ, ଜଳରେ ଯେମିତି ସ୍ୱାଭାବିକ ଶୀତଳତା ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଔପାଧିକ ଉଷ୍ଣତା ରହିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ, ସେମିତି ସ୍ୱଭାବତଃ ନିର୍ଗୁଣ ଆତ୍ମାରେ ଅନ୍ତଃକରଣାଦି ଉପାଧିକଳ୍ପିତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିଧର୍ମ୍ମର ଜ୍ଞାନ ହେବାରେ ବାଧା ନାହିଁ । ଯଦି କୁହ ଯେ ଜଳରେ ଉଷ୍ଣତ୍ୱ ଧର୍ମ୍ମ ଆରୋପିତ, ପ୍ରକୃତ ନୁହେଁ, ତାହାହେଲେ ପ୍ରକୃତସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଧରିବା ପାଇଁ ବାଧା ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମାରେ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି ଧର୍ମ୍ମ ଆରୋପିତ, ତାହା ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି ଧର୍ମ୍ମର ଆରୋପ

भावादारोप्य-प्रमाहित-संस्काराभावे कथमारोप इति वाच्यम्, लाघवेनारोप्य-विषयक-संस्कारत्वेनैव तस्य हेतुत्वात्। न च प्राथमिकारोपे का गतिः, कर्त्तृत्वाद्यध्यास-प्रवाहस्यानादित्वात्।

तत्र तत्त्वम्पद-वाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यायोग्यत्वेऽपि लक्ष्यस्वरूपयोरैक्यमुप-

ଦେବ ଚରଂ ଯାବନ୍ନ ବିମୋକ୍ଷ୍ୟେଽଥ ସମ୍ପତ୍ସ୍ୟେ ଇତି ଫଲମ୍ । ଉତ ତମାଦେଶ-ମପ୍ରାକ୍ଷ୍ୟୋ ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତ୍ୟମତଂ ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତମିତ୍ୟର୍ଥବାଦଃ । ସୋମ୍ୟୈକେନ ମୃତ୍ପିଣ୍ଡେନ ସର୍ବଂ ମୃନ୍ମୟଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାଦ୍ ବାଚାରମ୍ଭଣଂ ବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବ ସତ୍ୟମିତ୍ୟାଦ୍ୟୁପପତ୍ତିଃ । ଅପୂର୍ବତ୍ୱନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍, ତଦୈକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାବୋଧିତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚ ଯସ୍ମିନ୍ନର୍ଥେ ଉପକ୍ରମାଦୀନି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହକାଣି ଲିଙ୍ଗାନ୍ୟୁପଲଭ୍ୟନ୍ତେ, ତସ୍ୟୈବ ତଦ୍ୱାକ୍ୟସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଐକ୍ୟେ ତଥା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଲିଙ୍ଗାନ୍ୟୁପଲଭ୍ୟନ୍ତେ ନ ତଥା ଭେଦେ । ତେନ ତଦ୍ୱାକ୍ୟାନାଂ ନ ଭେଦପରତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ପ୍ରକୃତେଽପି ଆତ୍ମନ୍ୟପି । ତୁଲ୍ୟମିତି । କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିକ-ମାରୋପିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି-ଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟୈବାହଙ୍କାରସ୍ୟାତ୍ମନ୍ୟଧ୍ୟସ୍ତ-ତ୍ୱାତ୍ ସଂସର୍ଗମାତ୍ରାରୋପସ୍ୱରୂପତ୍ୱାଦପି ଚ ତଥାଭାବାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱାରୋପ୍ୟ-ବିଷୟକ-ସଂସ୍କାରସ୍ୟାରୋପହେତୁତ୍ୱେ ପ୍ରଥମାରୋପୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍ପୂର୍ବଂ ତଦ୍ଧେତୋ-ରାରୋପ୍ୟସଂସ୍କାରସ୍ୟାଭାବାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିଷେଧତି—ନ ଚେତି । କା ଗତିଃ ଅଗତିଃ । ତତ୍ର ହେତୁମାହ—କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦୀତି । ଅନାଦିତ୍ୱାଦିତି । ଇଦଂ ପ୍ରାଥମ୍ୟାଭାବାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚୋକ୍ତଂ ବିବରଣେ ପ୍ରଥମବର୍ଣ୍ଣକେ—ତତ୍ର ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱାଧ୍ୟାସଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଧ୍ୟାସମ-ପେକ୍ଷତେ, ଅକର୍ତ୍ତୁର୍ଭୋଗାଭାବାତ୍, କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଞ୍ଚ ରାଗଦ୍ୱେଷସଂଯୋଗାଧ୍ୟାସମପେକ୍ଷତେ, ତଦ୍ର-

ଅନୁବାଦ

କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଯେମିତି ସତ୍ୟରଜତରେ ରଜତତ୍ୱର ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସେହି ପ୍ରମାଜ୍ଞାନଜନିତସଂସ୍କାର ଦ୍ୱାରା କାଳାନ୍ତରରେ ଦୋଷବଶତଃ ଶୁକ୍ତିପ୍ରଭୃତିରେ ରଜତତ୍ୱର ଆରୋପ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିଭଳି ପ୍ରକୃତସ୍ଥଳରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ପ୍ରମାଜ୍ଞାନଜନିତ ସଂସ୍କାର ନ ଥିବାରୁ ଆତ୍ମାଉପରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିଧର୍ମର ଆରୋପ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ, ବେଦାନ୍ତମତରେ ଜଡ଼ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବା ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟରେ ବାସ୍ତବ ଭାବରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନ ଥିବାରୁ ତାହାର ପ୍ରମାଜ୍ଞାନ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ—ଲାଘବବଶତଃ ଆରୋପ ପ୍ରତି ଆରୋପ୍ୟ ବିଷୟକ

पादितमेव । अत एव तत्प्रतिपादक तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वम्, सोऽयमित्यादि-वाक्यवत् । न च कार्यपराणामेव प्रामाण्यम्, "चैत्र ! पुत्रस्ते

ହୃତସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଭାବାତ୍, ଦୋଷସଂଯୋଗସ୍ତ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱମପେକ୍ଷତେ, ଅନୁପପତ୍ତ୍ୟେ ତଜ୍ଜ୍ଞାନାପ୍ତେ ବା ରାଗାଦ୍ୟନୁପପତ୍ତେଃ । ଏବଂ ବୀଜାଙ୍କୁରବଦ୍ଧେତୁପରମ୍ପରସ୍ୟାନାଦି-ତ୍ୱାଦଧ୍ୟାସସ୍ୟ । ନୈସର୍ଗିକତ୍ୱମିତି । ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାନାମଭେଦପର-ତ୍ୱେଽପି ଜୀବବ୍ରହ୍ମଣୋରଭେଦୋ ନୈବ ଘଟତେ, ବିରୁଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ । ନ ହ୍ୟାଗମାଃ ସହସ୍ରମପି ଘଟଂ ପଟୟିତୁମୀଶତେ । ତତ୍ କଥଂ ତତ୍ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥୟୋରୈକ୍ୟଂ ମହାବାକ୍ୟପ୍ରତିପାଦ୍ୟଂ ଭବେଦିତ୍ୟତ ଆହ — ତଦେବେତି । ମହାବାକ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ତ୍ୱଂପଦବାଚ୍ୟୟୋଃ ସର୍ବଜ୍ଞାସର୍ବଜ୍ଞୟୋର୍ଜୀବେଶୟୋଃ । ବିଶିଷ୍ଟୟୋଃ ସର୍ବଜ୍ଞ-ତ୍ୱାସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଯୁକ୍ତୟୋଃ । ଅଯୋଗ୍ୟତ୍ୱେଽପୀତି । ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାକ୍ରାନ୍ତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ୱରୂପୟୋରିତି । ସମ୍ପ୍ରଦାୟମତେନେଦମୁକ୍ତମ୍, ସ୍ୱମତେ ଲକ୍ଷଣାଭାବସ୍ୟ ପ୍ରାଗୁକ୍ତତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱସ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଂପଦଲକ୍ଷ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟମ୍ । ତତଃ କିମି-ତ୍ୟତ ଆହ—ଅତ ଏବେତି । ତତ୍ତ୍ୱଂପଦଲକ୍ଷ୍ୟୟୋରୈକ୍ୟସ୍ୟୋପପାଦିତତ୍ୱା-ଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ପ୍ରତିପାଦକେତି । ଏତଦୈକ୍ୟପ୍ରତିପାଦକେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନୁ ବେଦାନ୍ତାନାମଖଣ୍ଡୈକବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍, ତେଷାଂ କାର୍ଯ୍ୟପରତ୍ୱେନୈବ ପ୍ରାମାଣ୍ୟାତ୍, "ଆମ୍ନାୟସ୍ୟ କ୍ରିୟାର୍ଥତ୍ୱାଦାନର୍ଥକ୍ୟମତଦର୍ଥାନାମ୍" ଇତି ଜୈମିନିସୂତ୍ରାତ୍,

ଅନୁବାଦ

ସଂସ୍କାରତ୍ୱରୂପରେ ହିଁ ସଂସ୍କାରର ହେତୁତା ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନଜନିତ ସଂସ୍କାରତ୍ୱ-ରୂପରେ ନୁହେଁ । ଯଦି କୁହ ଯେ—ପ୍ରାଥମିକ ଆରୋପସ୍ଥଳରେ ପୂର୍ବରୁ ଆରୋପ୍ୟ-ବିଷୟକ ସଂସ୍କାର ନ ରହିଥିବାରୁ ସେଠାରେ ଆରୋପ କେମିତି ହେବ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ—ଆତ୍ମା ଉପରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିଧର୍ମର ଆରୋପ ବୀଜାଙ୍କୁର ନ୍ୟାୟରେ ଅନାଦି । ଅତଏବ କୌଣସି ଆରୋପକୁ ଅନାଦି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ତତ୍ପଦ ଓ ତ୍ୱମ୍ ପଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥବିଶିଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟଦୁଇଟିର ଐକ୍ୟସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପଦଦୁଇଟିର ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥସ୍ୱରୂପ ଚୈତନ୍ୟର ଐକ୍ୟ ସମ୍ଭବ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଦେଖାଇଦିଆଯାଇଅଛି । ଏହିଭାବରେ ସ୍ୱରୂପଚୈତନ୍ୟକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁ-ଥିବାରୁ ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟକୁ ଅଖଣ୍ଡାର୍ଥକ କୁହାଯାଏ । ଯଥା—ସୋଽୟଂ ଦେବଦତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ କେବଳ ଦେବଦତ୍ତଙ୍କୁ ବୁଝାଏ । "କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥକ ବାକ୍ୟର

जात" इत्यादौ सिद्धेऽपि सङ्गतिग्रहात् । एवं सर्वप्रमाणाविरुद्धं श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणप्रतिपाद्यं जीवपरैक्यं वेदान्तशास्त्रस्य विषय इति सिद्धम् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय धर्मराजाध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायां
विषयपरिच्छेदः

ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟାନାମଭେଦୋପାସନାପରତ୍ୱମିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ନିଷେଧତି—ନ ଚେତି । କାର୍ଯ୍ୟପରତ୍ୱମେବେତି । ଏବକାରେଣ ସିଦ୍ଧପରବାକ୍ୟବ୍ୟବଚ୍ଛେଦଃ । ନିଷେଧହେତୁମାହ—ଚୈତ୍ର ଇତି । ଇତ୍ୟାଦାବିତ୍ୟାଦିପଦେନ କନ୍ୟା ତେ ଗର୍ଭିଣୀତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟପରିଗ୍ରହଃ । ସିଦ୍ଧେ ପି କୃତ୍ୟସାଧ୍ୟେ ପୁତ୍ରାଦାବପି । ସଙ୍ଗତିଗ୍ରହାତ୍ ପୁତ୍ରାଦିପଦାନାଂ ଶକ୍ତିଗ୍ରହାତ୍ । ପରମପୁରୁଷାର୍ଥଭୂତସ୍ୟ ଜୀବବ୍ରହ୍ମଣୋରୈକ୍ୟସ୍ୟ ନିରୂପଣମୁପସଂହରତି — ଏବମିତି ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ
ନ୍ୟାୟ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ ପରିଭାଷା-
ସାର-ମଞ୍ଜର୍ଯ୍ୟାଂ ବିଷୟ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଅନୁବାଦ

ହିଁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଅଛି, ସିଦ୍ଧାର୍ଥକ ବାକ୍ୟର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ନାହିଁ" ଏକଥା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଚୈତ୍ର ! ତୁମ୍ଭର ପୁଅ ଜନ୍ମ ହୋଇଅଛି । ଇତ୍ୟାଦି ସିଦ୍ଧାର୍ଥକବାକ୍ୟ ଶୁଣିବା ପରେ ଅନ୍ୱୟ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହିଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ସହିତ ବିରୋଧ ପରିହାର ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ଇତିହାସ ପ୍ରତିପାଦିତ ଜୀବବ୍ରହ୍ମର ଐକ୍ୟ ହିଁ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ, ଏହା ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ,
ନ୍ୟାୟବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରୀ ସାହିତ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ ବିରଚିତ
ବିଷୟପରିଚ୍ଛେଦର ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ।

ପ୍ରୟୋଜନ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते। यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, तत् प्रयोजनम्। तच्च द्विविधं—मुख्यं गौणञ्चेति। तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्ये

ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟାବଧାରଣ-ଫଳଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି । ତଦାଦୌ ପ୍ରୟୋଜନଂ ନିରୂପୟତି—ଯଦିତି । ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟେତି । ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ ବୃତ୍ତିର୍ୟସ୍ୟେତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱେନ ବୃତ୍ତିର୍ବର୍ତ୍ତନମିତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ଚ ସ୍ୱାତ୍ମକତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯତ୍ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟା ସ୍ୱାତ୍ମକତୟା ବାବଗତଂ ସତ୍ ତେନୈବେଷ୍ୟତେ, ତତ୍ ପ୍ରୟୋଜନମିତି ଫଲିତୋଽର୍ଥଃ । ଏବଞ୍ଚ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟା ସ୍ୱାତ୍ମକତୟା ବା ପ୍ରମିତତ୍ୱେ ସତି ତତ୍ତୟେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱଂ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମିତି ଲକ୍ଷଣଂ ଫଲିତମ୍ । ସୁଖାଦିକଂ ହି ମମେଦଂ ସୁଖାଦିକମିତି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟା ଜ୍ଞାତଂ ସତ୍ ସୁଖାଦିକଂ ମେ ଭୂୟାଦିତି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେଷ୍ୟତେ, ତେନ ସୁଖତ୍ୱାଦିରୂପେଣ ସୁଖାଦିକଂ ପ୍ରୟୋଜନମିତି ସୁଖାଦୌ ତଲ୍ଲକ୍ଷଣସମନ୍ୱୟଃ । ଇଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱଂ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଉପକାରାଚରଣେନ ପରକୀୟସୁଖଂ ସମ୍ପାଦୟାମୀଚ୍ଛାବିଷୟୀଭୂତେ ପରକୀୟସୁଖେ ଲକ୍ଷଣସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତନ୍ନିବାରଣାୟାହ—ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟେତି । ତଥା ଚ ତାଦୃଶସୁଖସ୍ୟେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱେଽପି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱାଭାବାନ୍ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ପ୍ରୟୋଜନଂ ବିଭଜତେ—ତଚ୍ଚେତି । ମୁଖ୍ୟମ୍ ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାନଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟଃ । ଗୌଣମ୍ ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାବିଷୟଃ । ମୁଖ୍ୟମୁଦାହରତି—ତତ୍ରେତି । ନୟୋଃ ପ୍ରୟୋଜନୟୋର୍ମଧ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ମୁଖ୍ୟେ ଇତି । ତୟୋରନ୍ୟେଚ୍ଛାନଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱତଃପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଗୌଣପ୍ରୟୋଜନଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦନ୍ୟତରେତି । ସୁଖଦୁଃଖାଭାବୟୋରନ୍ୟତରସ୍ୟ ସାଧନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଗୌଣମିତି । ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱାତ୍, ସାଧନେଚ୍ଛାଂ ପ୍ରତି ଫଲେଚ୍ଛାୟାଃ ହେତୁତ୍ୱାଦିତି

ଅନୁବାଦ

ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ ନିରୂପଣାନନ୍ତର ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଐକ୍ୟଜ୍ଞାନର ପ୍ରୟୋଜନ ନିରୂପଣ କରା ହେଉଅଛି । ଯାହା ଜ୍ଞାତ ହେଲେ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତ୍ୱ ରୂପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ମୋର ହେଉ ଇତ୍ୟାକାର ଇଚ୍ଛାର ବିଷୟ ହୁଏ ତାହାକୁ ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲାଯାଏ ।

प्रयोजने। तदन्यतर-साधनं गौणं प्रयोजनम्। सुखं च द्विविधं—सातिशयं निरतिशयं चेति। तत्र सातिशयं सुखं विषयानुषङ्ग-जनितान्तःकरण वृत्ति-तारतम्य-कृतानन्दलेशाविर्भाव-विशेषः, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुतेः। निरतिशय-सुखं च ब्रह्मैव, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानाद्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"इत्यादि-श्रुतेः। आनन्दात्मक-ब्रह्मप्राप्तिश्च

ଭବଃ । ଏବଞ୍ଚ ସୁଖଦୁଃଖାଭାବ-ତତ୍ସାଧନାନ୍ୟତରସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନରୂପତ୍ୱାଦ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷାଣାଂ ନ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱବ୍ୟାହତିସ୍ତେଷାଂ ତଦନ୍ୟତରାନ୍ତଃପାତିତ୍ୱାତ୍ । ତେନ ନ ପୂର୍ବାପରଗ୍ରନ୍ଥବିରୋଧଃ । ସୁଖଂ ବିଭଜତେ—ସୁଖଞ୍ଚେତି । ସାତିଶୟଂ ତାରତମ୍ୟବତ୍, ନ୍ୟୂନାଧିକ-ଭାବବଦିତି ଯାବତ୍ । ତତ୍ର ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଏତସ୍ୟୈବେତି । ଆନନ୍ଦସ୍ୟ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ଅନ୍ୟାନି ଭୂତାନି ସ୍ରକ୍ଚନ୍ଦନାଦୀନି । ମାତ୍ରାଂ ଲେଶମ୍ । ଉପଜୀବନ୍ତି ଆଶ୍ରୟନ୍ତେ । ତଥା ଚାନ୍ୟେଷାଂ ସ୍ୱଭାବତ ଆନନ୍ଦରହିତାନାମପି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଯୋଗାଦାନନ୍ଦହେତୁତ୍ୱମ୍ । ଯୋଽୟମାନନ୍ଦ-ଯୋଗୀ ନୈକରୂପଃ କିନ୍ତୁ ବହୁରୂପ ଇତି ସିଦ୍ଧମାନନ୍ଦସ୍ୟ ତାରତମ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ନିରତିଶୟସୁଖମୁଦାହରତି—ନିରତିଶୟମିତି । ବ୍ରହ୍ମଣ-ଆନନ୍ଦରୂପତ୍ୱେ ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଆନନ୍ଦ ଇତି । ଶୋକନିବୃତ୍ତିଶ୍ଚେତି । ତଥା ଚାବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତ୍ୟୁପ-ଲକ୍ଷିତ-ନିତ୍ୟାନନ୍ଦବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ-ପ୍ରକାଶସ୍ୟ ମୋକ୍ଷତ୍ୱମ୍, ନ କେବଲସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ।

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରୟୋଜନ ଦୁଇ ପ୍ରକାର — ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖାଭାବ ଏହି ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ଏବଂ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସାଧନ ଗୌଣ ପ୍ରୟୋଜନ । ସୁଖ ପୁଣି ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ସାତିଶୟ ଓ ନିରତିଶୟ । ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କିତ ଅନ୍ତଃକରଣ-ବୃତ୍ତିର ତାରତମ୍ୟବଶତଃ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ କଣାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହାକୁ ସାତିଶୟ-ସୁଖ ବୋଲାଯାଏ । ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି—'ଏହି ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଆନନ୍ଦକଣାକୁ ସାଂସାରିକ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟ କରିଥାନ୍ତି' । ଆଉ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ନିରତିଶୟ ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ । ଏ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଯଥା—"ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ", ବ୍ରହ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ" ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆନନ୍ଦାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆନନ୍ଦାତ୍ମକ ସ୍ଫୁରଣ ଓ ଅଜ୍ଞାନରୂପ ଶୋକ ନିବୃତ୍ତି ହିଁ ମୋକ୍ଷ । ଏତାଦୃଶ ଦ୍ୱ୍ୟାତ୍ମକ ମୋକ୍ଷ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି ।

ପ୍ରୟୋଜନ ପରିଚ୍ଛେଦଃ

इदानीं प्रयोजनं निरूप्यते। यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, तत् प्रयोजनम्। तच्च द्विविधं—मुख्यं गौणञ्चेति। तत्र सुखदुःखाभावौ मुख्ये

ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟାବଧାରଣ-ଫଳଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ପ୍ରତିଜାନୀତେ—ଇଦାନୀମିତି । ତଦାଦୌ ପ୍ରୟୋଜନଂ ନିରୂପୟତି—ଯଦିତି । ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟେତି । ସ୍ୱସ୍ମିନ୍ ବୃତ୍ତିର୍ଯସ୍ୟେତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ୱେନ ବୃତ୍ତିର୍ବର୍ତ୍ତନମିତି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟା ଚ ସ୍ୱାତ୍ମକତୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଯତ୍ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟା ସ୍ୱାତ୍ମକତୟା ବାବଗତଂ ସତ୍ ତେନୈବେଷ୍ୟତେ, ତତ୍ ପ୍ରୟୋଜନମିତି ଫଳିତୋଽର୍ଥଃ । ଏବଞ୍ଚ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟା ସ୍ୱାତ୍ମକତୟା ବା ପ୍ରମିତତ୍ୱେ ସତି ତଦିଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱଂ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମିତି ଲକ୍ଷଣଂ ଫଳିତମ୍ । ସୁଖାଦିକଂ ହି ମମେଦଂ ସୁଖାଦିକମିତି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟା ଜ୍ଞାତଂ ସତ୍ ସୁଖାଦିକଂ ମେ ଭୂୟାଦିତି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେଷ୍ୟତେ, ତେନ ସୁଖତ୍ୱାଦିରୂପେଣ ସୁଖାଦିକଂ ପ୍ରୟୋଜନମିତି ସୁଖାଦୌ ତଲ୍ଲକ୍ଷଣସମନ୍ୱୟଃ । ଇଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱଂ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଉପକାରାଚରଣେନ ପରକୀୟସୁଖଂ ସମ୍ପାଦୟାମୀଚ୍ଛାବିଷୟୀଭୂତେ ପରକୀୟସୁଖେ ଲକ୍ଷଣସ୍ୟାତିବ୍ୟାପ୍ତିସ୍ତନ୍ନିବାରଣାୟାହ—ସ୍ୱବୃତ୍ତିତୟେତି । ତଥା ଚ ତାଦୃଶସୁଖସ୍ୟେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱେଽପି ସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧିତୟେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱାଭାବାନ୍ନାତିବ୍ୟାପ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ପ୍ରୟୋଜନଂ ବିଭଜତେ—ତଚ୍ଚେତି । ମୁଖ୍ୟମ୍ ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାନଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟଃ । ଗୌଣମ୍ ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାବିଷୟଃ । ମୁଖ୍ୟମୁଦାହରତି—ତତ୍ରେତି । ଦ୍ୱୟୋଃ ପ୍ରୟୋଜନୟୋର୍ମଧ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ମୁଖ୍ୟେ ଇତି । ତୟୋରନ୍ୟେଚ୍ଛାନଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱେନ ସ୍ୱତଃପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଗୌଣପ୍ରୟୋଜନଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦନ୍ୟଚ୍ଚେତି । ସୁଖଦୁଃଖାଭାବୟୋରନ୍ୟତରସ୍ୟ ସାଧନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଗୌଣମିତି । ଅନ୍ୟେଚ୍ଛାଧୀନେଚ୍ଛାବିଷୟତ୍ୱାତ୍, ସାଧନେଚ୍ଛାଂ ପ୍ରତି ଫଲେଚ୍ଛାୟାଃ ହେତୁତ୍ୱାଦିତି

ଅନୁବାଦ

ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟ ନିରୂପଣାନନ୍ତର ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଐକ୍ୟଜ୍ଞାନର ପ୍ରୟୋଜନ ନିରୂପଣ କରି ହେଉଅଛି । ଯାହା ଜ୍ଞାତ ହେଲେ ସ୍ୱବୃତ୍ତିତ୍ୱ ରୂପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ମୋର ହେଉ ଇତ୍ୟାକାର ଇଚ୍ଛାର ବିଷୟ ହୁଏ ତାହାକୁ ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲଯାଏ ।

प्रयोजने। तदन्यतर-साधनं गौणं प्रयोजनम्। सुखं च द्विविधं—सातिशयं निरतिशयं चेति। तत्र सातिशयं सुखं विषयानुषङ्ग-जनितान्तःकरण वृत्ति-तारतम्य-कृतानन्दलेशाविर्भाव-विशेषः, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति श्रुतेः। निरतिशय-सुखं च ब्रह्मैव, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादि-श्रुतेः। आनन्दात्मक-ब्रह्मप्राप्तिश्च

ଭବଃ । ଏବଞ୍ଚ ସୁଖଦୁଃଖାଭାବ-ତତ୍ସାଧନାନ୍ୟତରସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନରୂପତ୍ୱାଦ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷାଣାଂ ନ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱବ୍ୟାହତିସ୍ତେଷାଂ ତଦନ୍ୟତରାନ୍ତଃପାତିତ୍ୱାତ୍ । ତେନ ନ ପୂର୍ବାପରଗ୍ରନ୍ଥବିରୋଧଃ । ସୁଖଂ ବିଭଜତେ—ସୁଖଞ୍ଚେତି । ସାତିଶୟଂ ତାରତମ୍ୟବତ୍, ନ୍ୟୂନାଧିକ-ଭାବବଦିତି ଯାବତ୍ । ତତ୍ର ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଏତସ୍ୟୈବେତି । ଆନନ୍ଦସ୍ୟ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ଅନ୍ୟାନି ଭୂତାନି ସ୍ରକ୍ଚନ୍ଦନାଦୀନି । ମାତ୍ରାଂ ଲେଶମ୍ । ଉପଜୀବନ୍ତି ଆଶ୍ରୟନ୍ତେ । ତଥା ଚାନ୍ୟେଷାଂ ସ୍ୱଭାବତ ଆନନ୍ଦରହିତାନାମପି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଯୋଗାଦାନନ୍ଦହେତୁତ୍ୱମ୍ । ଯୋଽୟମାନନ୍ଦ-ଯୋଗୀ ନୈକରୂପଃ କିନ୍ତୁ ବହୁରୂପ ଇତି ସିଦ୍ଧମାନନ୍ଦସ୍ୟ ତାରତମ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ନିରତିଶୟସୁଖମୁଦାହରତି—ନିରତିଶୟେତି । ବ୍ରହ୍ମଣ-ଆନନ୍ଦରୂପତ୍ୱେ ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ଆନନ୍ଦ ଇତି । ଶୋକନିବୃତ୍ତିଶ୍ଚେତି । ତଥା ଚାବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତ୍ୟୁପ-ଲକ୍ଷିତ-ନିତ୍ୟାନନ୍ଦବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ-ପ୍ରକାଶସ୍ୟ ମୋକ୍ଷତ୍ୱମ୍, ନ କେବଲସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ।

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରୟୋଜନ ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖାଭାବ ଏହି ଦୁଇଟି ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ଏବଂ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସାଧନ ଗୌଣ ପ୍ରୟୋଜନ । ସୁଖ ପୁଣି ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ସାତିଶୟ ଓ ନିରତିଶୟ । ବିଷୟ ସମ୍ପର୍କିତ ଅନ୍ତଃକରଣ-ବୃତ୍ତିର ତାରତମ୍ୟବଶତଃ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ କଣାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହାକୁ ସାତିଶୟ-ସୁଖ ବୋଲଯାଏ । ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି—'ଏହି ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଆନନ୍ଦକଣାକୁ ସାଂସାରିକ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟ କରିଥାନ୍ତି' । ଆଉ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ନିରତିଶୟ ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ । ଏ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଯଥା—"ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ", ବ୍ରହ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ" ଇତ୍ୟାଦି ।

ଆନନ୍ଦାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ଆନନ୍ଦାତ୍ମକ ସ୍ଫୁରଣ ଓ ଅଜ୍ଞାନରୂପ ଶୋକ ନିବୃତ୍ତି ହିଁ ମୋକ୍ଷ । ଏତାଦୃଶ ଦ୍ୱୟାତ୍ମକ ମୋକ୍ଷ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି ।

मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च, "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" "तरति शोकमात्मविद्"-त्यादि-श्रुतेः। न तु लोकान्तरावाप्तिः, तज्जन्य-वैषयिकानन्दो वा, तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वे मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तेः।

ଏବଞ୍ଚ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ-ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକାଶସ୍ୟ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧତ୍ୱେଽପି ତାଦୃଶୋପଲକ୍ଷିତ-ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକମୋକ୍ଷସ୍ୟ ନାସାଧ୍ୟତା, ଉପଲକ୍ଷଣସାଧ୍ୟତୟୈବ ତତ୍ସାଧ୍ୟତ୍ୱୋପପତ୍ତେରିତି ଭାବଃ। ମୋକ୍ଷସ୍ୟାନନ୍ଦାତ୍ମକ-ବ୍ରହ୍ମରୂପତ୍ୱେ ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିରୂପତ୍ୱେ ଚ କ୍ରମେଣ ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ବ୍ରହ୍ମବିଦିତି। ନନୁ ସାଲୋକ୍ୟାଦେରପି ମୁକ୍ତିତ୍ୱଂ ଶ୍ରୂୟତେ, "ସାଲୋକ୍ୟମଥ ସାରୂପ୍ୟଂ ସାର୍ଷ୍ଟିଂ ସାମୀପ୍ୟମେବ ଚ। ସାଯୁଜ୍ୟଞ୍ଚେତି ମୁନୟୋ ମୁକ୍ତିଂ ପଞ୍ଚବିଧାଂ ବିଦୁ"ରିତି। ତତ୍ କଥମାନନ୍ଦାତ୍ମକବ୍ରହ୍ମାବାପ୍ତେର୍ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତେର୍ବା ମୋକ୍ଷତ୍ୱମୁଚ୍ୟତେ ଇତ୍ୟତ ଆହ—ନ ତ୍ୱିତି। ଲୋକାନ୍ତରାବାପ୍ତିଃ ବୈକୁଣ୍ଠାଦି-ଲୋକପ୍ରାପ୍ତିଃ। ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ବୈକୁଣ୍ଠାଦିଲୋକପ୍ରାପ୍ତେର୍ନ ମୋକ୍ଷତ୍ୱମ୍, ସୁଖଦୁଃଖାଭାବ-ରୂପତ୍ୱାଭାବାତ୍। ନିଷେଧହେତୁମାହ—ତସ୍ୟେତି। ଲୋକାନ୍ତରସ୍ୟ ବୈଷୟିକା-ନନ୍ଦସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ। କୃତକତ୍ୱେନ କର୍ମବିଶେଷଜନ୍ୟ-ଲୋକାନ୍ତରପ୍ରାପ୍ତିଜନ୍ୟତ୍ୱେନ। ଅନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଇତି। କର୍ମଣଃ କ୍ଷୟେ କର୍ମବିଶେଷଜନ୍ୟସ୍ୟ କ୍ଷୟାବଶ୍ୟମ୍ଭାବାତ୍, "ତଦ୍ ଯଥେହ କର୍ମଚିତୋ ଲୋକଃ କ୍ଷୀୟତେ ଏବମେବାମୁତ୍ର ପୁଣ୍ୟଚିତୋ ଲୋକଃ କ୍ଷୀୟତେ" ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତେରିତି ଭାବଃ। ବୈଷୟିକାନନ୍ଦସ୍ୟାନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଫଳମାହ—ମୁକ୍ତସ୍ୟେତି। ସାଲୋକ୍ୟାଦିମୁକ୍ତିମତଃ ପୁରୁଷସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ। କର୍ମଜନିତଲୋକସ୍ଥିତେଃ କର୍ମଣଃ କ୍ଷୟେ କ୍ଷୟାବଶ୍ୟମ୍ଭାବାତ୍, "କ୍ଷୀଣେ ପୁଣ୍ୟେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକଂ ବିଶନ୍ତି" ଇତି ଭଗବଦ୍ବଚନାଦିତି ଭାବଃ। ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟୁପପତ୍ତେରିତି। ପ୍ରବୃତ୍ତୌ ହି କାରଣମିଷ୍ଟ-

ଅନୁବାଦ

ଯଥା—"ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜାଣନ୍ତି ସେ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇଯାନ୍ତି", "ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଜ୍ଞାନ ଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି" ଇତ୍ୟାଦି। କେହି କେହି ବୈକୁଣ୍ଠାଦି ଲୋକାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଓ ତଲ୍ଲୋକୀୟ ବୈଷୟିକାନନ୍ଦକୁ ମୋକ୍ଷ ବୋଲି କୁହନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ତାହା ଠିକ ନୁହେଁ। କାରଣ, "ଯାହା କୃତକ ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ୟ, ତାହା ଅନିତ୍ୟ" ଏହିପରି ନିୟମ ରହିଥିବାରୁ ଏବଂ ଲୋକାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତି ଓ ତଲ୍ଲୋକୀୟ ବୈଷୟିକାନନ୍ଦ ଉଭୟେ ଜନ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନିତ୍ୟତା ନିବନ୍ଧନ ମୁକ୍ତପୁରୁଷଙ୍କର ପୁନରପି ସଂସାରବନ୍ଧନର ଆପତ୍ତି ହେବ।

ननु तन्मतेऽप्यानन्दावाप्तेरनर्थनिवृत्तेश्च सादित्वे तुल्यदोषः, अनादित्वे मोक्षमुद्दिश्य श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति चेन्न, सिद्धस्यैव ब्रह्मरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः। अनर्थनिवृत्तिरप्यधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपतया सिद्धैव। लोकेऽपि प्राप्तप्राप्ति परिहृत-परिहारयोः प्रयोजनत्वं दृष्टमेव। यथा स्वहस्तगत-विस्मृत-सुवर्णादौ तव हस्ते सुवर्णमित्याप्तो-

ସାଧନତାଜ୍ଞାନମ୍ । ତଚ୍ଚ ନାହଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ଭ୍ରମବତଃ ପୁରୁଷସ୍ୟାପି ସମ୍ଭବତି ଶ୍ରବଣଂ ମନନେଷ୍ଟସାଧନମିତି । ଅତୋ ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟନୁପପତ୍ତିରିତି ଭାବଃ । ଅନର୍ଥନିବୃତ୍ତିରିତି । ଅବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଧିଷ୍ଠାନେତି । ଯଥା ଲୋକେ ସକାରଣସ୍ୟ ରଜତବିଭ୍ରମସ୍ୟ ନିବୃତ୍ତିର୍ଜ୍ଞାତା ଶୁକ୍ତିରେବ । ତଥାଽବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତିରପ୍ୟଧିଷ୍ଠାନଭୂତଂ ଜ୍ଞାତଂ ବ୍ରହ୍ମୈବ, ଧ୍ୱଂସସ୍ୟାଽଧିକରଣେ ନୃତ୍ୱାତ୍, ଅଧିକରଣାତିରିକ୍ତାଭାବାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ନନ୍ୱନର୍ଥନିବୃତ୍ତ୍ୟାଦେଃ ସିଦ୍ଧତ୍ୱେ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ସାଧ୍ୟସ୍ୟୈବ ଲୋକେ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ଲୋକେଽପୀତି । ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତପ୍ରାପ୍ତେଃ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମୁଦାହରତି—ଯଥେତି । ପରିହୃତପରିହାରସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମୁଦାହରତି—ଯଥା ବେତି । ବଲୟିତେତି । ବଲୟିତଂ ବେଷ୍ଟିତଂ ଚରଣଂ ଯସ୍ୟା ତସ୍ୟାମିତି ବିଗ୍ରହଃ । ସ୍ରକ୍ ପୁଷ୍ପମାଲାୟାମ୍ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦୃଷ୍ଟଂ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱଂ ଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକେ ଯୋଜୟତି—ଏବମିତି । ପ୍ରୟୋଜନମିତି । ତଥାଚ

ଅନୁବାଦ

ଏଠାରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିପାରେ ଯେ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ବା ଅନର୍ଥନିବୃତ୍ତି ଯଦି ସାଦି ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ତୁମ ମତରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷ ତୁଲ୍ୟଭାବରେ ରହିଲା ; ଯଦି ତାହାକୁ ଅନାଦି କୁହ ତେବେ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଶ୍ରବଣମନନାଦିରେ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ, ଯେହେତୁ ତାହା ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯିବ ଯେ ମୋକ୍ଷ ଅନାଦି (ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ଅସିଦ୍ଧତ୍ୱ ଭ୍ରମବଶତଃ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜକୁ ବଦ୍ଧ ମନେ କରି ମୋକ୍ଷସାଧନ ଶ୍ରବଣ ମନନାଦିରେ ଜୀବର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଅନର୍ଥନିବୃତ୍ତିରୂପ ମୋକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାନଭୂତ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବାରୁ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଲୋକ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତବସ୍ତୁର ପ୍ରାପ୍ତି ଓ ପରିହୃତ ବସ୍ତୁର ପରିହାରକୁ ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲି ଧରାଯାଉଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଉଦାହରଣ ଯଥା—ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ ହାତରେ ରହିଥିବା ସୁନାଖଣ୍ଡିକୁ ଭୁଲିଯାଇ

पदेशात्प्राप्तमिव प्राप्नोति। यथा वा वलयित चरणायां स्रजि सर्पत्वभ्रमवतः पुंसो "नायं सर्प" इत्याप्तवाक्यात् परिहृतस्यैव सर्पस्य परिहारः प्रसिद्धः। एवं प्राप्तस्याप्यानन्दस्य प्राप्तिः, परिहृतस्याप्यनर्थस्य निवृत्तिर्मोक्षः प्रयोजनम्।

स च ज्ञानैक साध्यः, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽ-

ପ୍ରାପ୍ତପ୍ରାପ୍ତି-ପରିହୃତପରିହାର-ସ୍ଥଳେ ପ୍ରାପ୍ତେ ପରିହୃତେ ଚ ବସ୍ତୁନି ସ୍ୱବୃତ୍ତିତ୍ୱେଷ୍ୟ-ମାତ୍ରତ୍ୱରୂପସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସଦ୍ଭାବାଦ୍ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ତମେବେତି । ତଂ ବିଦିତ୍ୱେତ୍ୟପି ଯୋଜ୍ୟମ୍ । ତମ୍ ଆତ୍ମାନଂ ବିଦିତ୍ୱା ଜ୍ଞାତ୍ୱେତ୍ୟର୍ଥଃ । ମୃତ୍ୟୁଂ ଜନ୍ମମରଣାତ୍ମକଂ ସଂସାରମ୍, ଅବିଦ୍ୟାମିତି ଯାବତ୍ । ଅତ୍ୟେତି ଅତିକ୍ରମତି । ଅନ୍ୟଃ ଜ୍ଞାନାଦିତରଃ । ପନ୍ଥା ଉପାୟଃ । ଅୟନାୟେତି । ଅୟନଂ ମାର୍ଗଃ । ତେନ ଚ ଗନ୍ତବ୍ୟାମୁପଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତୟେ ଜ୍ଞାନବ୍ୟ-ତିରେକେଣାନ୍ୟୋ ମାର୍ଗୋ ନାସ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦ୍ଦ ଶ୍ରୁତିସିଦ୍ଧଂ ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ଜ୍ଞାନୈକ-ସାଧ୍ୟତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତ୍ୟା ଦ୍ରଢୟତି—ଅଜ୍ଞାନନିବୃତ୍ତେରିତି । ଜ୍ଞାନୈକେତି । ଅଧିଷ୍ଠାନ-ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷାତ୍କାରମାତ୍ରେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେନୈବ ନିରୋଧାତ୍ କର୍ମଣା ବିରୋଧା-ଭାବାଦିତି ଭାବଃ ।

ନନୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟଗୋଚରଂ କିଂରୂପଂ ଜ୍ଞାନମଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତକମ୍, ପରୋକ୍ଷରୂପମ-ପରୋକ୍ଷରୂପଂ ବା ? ନାଦ୍ୟ ଇତ୍ୟାହ—ତଚ୍ଚେତି । ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ଥାନ୍ତି, ପରେ କୌଣସି ଆପ୍ତବ୍ୟକ୍ତି 'ତୁମ ହାତରେ ହିଁ ସୁନା ଅଛି' ବୋଲି ଯଦି ତାହାଙ୍କୁ ଜଣାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହା ଶୁଣି ପ୍ରାପ୍ତସୁବର୍ଣ୍ଣକୁ (ନିଜ ହାତରେ ରହିଥିବା ସୁବର୍ଣ୍ଣକୁ ଅପ୍ରାପ୍ତବତ୍) ପ୍ରାପ୍ତ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ଅଥବା ଯେମିତି ଚରଣ ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିବା ମାଲ୍ୟ ଉପରେ ସର୍ପତ୍ୱଭ୍ରମ ହେବା ପରେ 'ଏହା ସାପ ନୁହେଁ' ବୋଲି କୌଣସି ଆପ୍ତବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବାକ୍ୟ ଶୁଣିଲେ ପରିହୃତ ସର୍ପକୁ ହିଁ ପରିହାର କରନ୍ତି । ଏହିଭାବରେ ପ୍ରାପ୍ତ ଆନନ୍ଦର ପ୍ରାପ୍ତି ଓ ପରିହୃତ ଅନର୍ଥର ପରିହାର ରୂପ ମୋକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ରହିଅଛି ।

ଏହି ମୋକ୍ଷ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ସାଧ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ପ୍ରତି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଯଥା :— ସେହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଜାଣିଲେ ଜନ୍ମମରଣାତ୍ମକ ସଂସାରକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି-ଯାଏ । ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଆଉ କୌଣସି ପନ୍ଥା ନାହିଁ । ଇତି । ଏଥିପ୍ରତି ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ

यनाये''ति श्रुतेः, अज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैक-साध्यत्वनियमाच्च । तच्च ज्ञानं ब्रह्मा-
त्मैक्य-गोचरम्, "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी''ति
श्रुतेः, "तत्त्वमस्यादि-वाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधन''मिति नारदीय-वचनाच्च ।
तच्च ज्ञानमपरोक्षरूपम्, परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रम-निवर्त्तकत्वानुपपत्तेः ।
तच्चापरोक्षज्ञानं तत्त्वमस्यादि वाक्यादिति केचित्, मनन-निदिध्यासन-
संस्कृतान्तःकरणादेवेत्यपरे ।

ଜନ୍ୟ-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ମୋକ୍ଷହେତୁତ୍ୱଶ୍ରବଣାତ୍ ପରୋକ୍ଷରୂପସ୍ୟୈବ ତସ୍ୟାଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱଂ
ବାଚ୍ୟମ, ବାକ୍ୟସ୍ୟ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନକତ୍ୱ-ସ୍ୱଭାବାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ପରୋକ୍ଷ ଇତି ।
ନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେରିତି । ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଂ ପରୋକ୍ଷରୂପଂ
ଚେନ୍ନାବିଦ୍ୟାନିବର୍ତ୍ତକମ୍, ଆପ୍ତବଚନାଲ୍ଲିଙ୍ଗାଦିଭିର୍ଦିଗାଦିତତ୍ତ୍ୱନିଶ୍ଚୟେ ଜାତେଽପି
ଦିଙ୍ମୋହାଦେର୍ନିବୃତ୍ତ୍ୟଦର୍ଶନାଦପରୋକ୍ଷଭ୍ରମନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ତଥା
ଚ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟଗୋଚରମପି ଜ୍ଞାନପରୋକ୍ଷମେବାଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତକଂ ବାଚ୍ୟଂ ନ ପରୋକ୍ଷ-
ମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ତଥାବିଧଜ୍ଞାନସ୍ୟୋଦୟୋ ନ ବାକ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ-
ମାତ୍ରଜନକତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ତଚ୍ଚେତି । କେଚିତ୍ ବିବରଣାନୁଯାୟିନଃ । ଅପରେ
ଭାମତ୍ୟନୁଯାୟିନଃ ।

ଅନୁବାଦ

ରହିଅଛି । ଅଜ୍ଞାନର ବିରୋଧ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ରହିଥାଏ, କିନ୍ତୁ କର୍ମ ସହିତ ନୁହେଁ ।
ଏତଏବ ଜ୍ଞାନର ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହେଲେ ଅଜ୍ଞାନର
ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଯିବ । ସେହି ଜ୍ଞାନ ହେଉଅଛି ଜୀବବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ବିଷୟକ
ଜ୍ଞାନ । ଏଥିରେ ଶ୍ରୁତିସମ୍ମତି ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି । ଯଥା :—"ହେ ଜନକ !
ତୁମେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରିଅଛ ବୋଲି ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପାଇଅଛ ।"
ନାରଦୀୟ ପୁରାଣରେ ଅଛି—"ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଜନିତ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ମୋକ୍ଷ
ପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନ ଅଟେ ।" ସେହି ଜ୍ଞାନଟି ପୁଣି ଅପରୋକ୍ଷ ସ୍ୱରୂପ ହେବ ।
ତାହା ନ ହେଲେ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅପରୋକ୍ଷଭ୍ରମର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇପାରିବ
ନାହିଁ । କେହି କେହି କୁହନ୍ତି ସେହି ଅପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନଟି ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟରୁ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଆଉ କେହି କେହି କୁହନ୍ତି ଯେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା
ସଂସ୍କୃତ ଅନ୍ତଃକରଣ ଠାରୁ ଏହି ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

तत्र पूर्वाचार्याणामयमाशयः—संविदापरोक्ष्यं न करणविशेष-निबन्धनम्, किन्तु प्रमेयविशेष-निबन्धनमित्युपपादितम् । तथा च ब्रह्मणः प्रमातृ-जीवाभिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यं ज्ञानमप्यपरोक्षम् । अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपा-

ଅପରୋକ୍ଷମିତ । ତଜ୍ଜ୍ଞାନସ୍ୟାପରୋକ୍ଷାର୍ଥବ୍ୟବହାରାନୁକୂଲତ୍ୱାଦପରୋକ୍ଷାର୍ଥ-ବ୍ୟବହାରାନୁକୂଲଜ୍ଞାନତ୍ୱସ୍ୟୈବ ଜ୍ଞାନଗତପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱପ୍ରଯୋଜକତ୍ୱାଦିତି ଭାବଃ । ଶବ୍ଦଜନ୍ୟସ୍ୟାପି ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ ବାଦରାୟଣୋକ୍ତଂ ପ୍ରତର୍ଦନାଧିକରଣଂ ପ୍ରମାଣୟତି —ଅତ ଏବେତି । ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମୀତି ଜ୍ଞାନଂ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦେନୋକ୍ତମିତି ବକ୍ଷ୍ୟମାଣେନାସ୍ୟାନ୍ୱୟଃ । ଯସ୍ମାଚ୍ଛବ୍ଦଜନ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍, ତସ୍ମାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତର୍ଦନାଧିକରଣ ଇତି । ଅସ୍ତି କୌଷିତକୀବ୍ରାହ୍ମଣୋପନିଷଦୀନ୍ଦ୍ରପ୍ରତର୍ଦନାଖ୍ୟାୟିକା । ତସ୍ୟାଂ ଶ୍ରୂୟତେ—ସ ହୋବାଚ ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ତଂ ମାମାୟୁରମୃତମିତ୍ୟୁପାସ୍ୱେ ଇତି । କମିହ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବାୟୁପରତ୍ୱଂ ଦେବତାପରତ୍ୱଂ ଜୀବପରତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱଂ

ଅନୁବାଦ

ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ମତବାଦୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ମତାବଲମ୍ବୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି ଯେ—ଜ୍ଞାନର ଅପରୋକ୍ଷତା କରଣବିଶେଷ ନିବନ୍ଧନ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ବିଷୟ ବିଶେଷ ନିବନ୍ଧନ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷୟଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଗ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ସେହି ବିଷୟର ଜ୍ଞାନ ଅପରୋକ୍ଷ ହୁଏ । ଏହା ଇତିପୂର୍ବେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ଦେଖାଇଦିଆ ଯାଇଅଛି । ଅତଏବ "ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି" ଏଇ ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରମାତୃଚୈତନ୍ୟ ସହିତ ଅଭିନ୍ନତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନଟି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅପରୋକ୍ଷ ହେବ । ଏଥିପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତର୍ଦନାଧିକରଣରେ ପ୍ରତର୍ଦନ ପ୍ରତି "ମୁଁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ, ମୁଁ ଆୟୁଃ, ମୁଁ ଅମୃତ, ମୋତେ ଉପାସନା କର"—ଏଇ ଇନ୍ଦ୍ର କଥିତ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ବ୍ରହ୍ମାର୍ଥକତା ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ 'ମୋତେ ଉପାସନା କର' ଏଇ ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହି ଆଶଙ୍କା କରି ତାର ଉତ୍ତରରେ "ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ତୂପଦେଶୋ ବାମଦେବବତ୍" ଏଇ ସୂତ୍ରର ଅବତାରଣା କରାଯାଇ ଅଛି । ଏହି ସୂତ୍ରରେ "ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟି" ଶବ୍ଦରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟି ଏଇ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅନୁସାରେ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦିବାକ୍ୟଜନ୍ୟ "ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି" ଏଇ ଜ୍ଞାନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

स्मी"तीन्द्रप्रोक्त-वाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति 'मामुपास्स्वे'त्य-स्मच्छब्दानुपपत्तिमाशंक्य तदुक्तत्वेन प्रवृत्ते "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-देववद्"िति सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिरिति तत्त्वमस्यादि-वाक्यजन्यमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं शास्त्रदृष्टिशब्देनोक्तमिति ।

अन्येषां त्वेवमाशयः—करणविशेष-निबन्धनमेव ज्ञानानां प्रत्यक्षत्वम्, न

ବେଉ ଦଦହ୍ୟାପଦମାତ୍ରଲିଙ୍ଗେନ ତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱଂ ନିଶ୍ଚିତମ୍ । ତତ୍ର ଭବତ୍ୟ-ୟମାକ୍ଷେପଃ—ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱଂ ନୈବ ଯୁକ୍ତମ୍, ଇନ୍ଦ୍ରଧାମଗତଂ ପ୍ରତର୍ଦନଂ ପ୍ରତି ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମେତୀନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାଣାତ୍ମତାଭିଧାନାତ୍ । ନ ହୀନ୍ଦ୍ରସ୍ୟାତ୍ମା ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ ଭବିତୁମର୍ହତି ତସ୍ୟ ଦେବତ୍ୱାଦ୍ ବକ୍ତୃତ୍ୱାଚ୍ଚ । ନ ହି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦେବତ୍ୱଂ ବକ୍ତୃତ୍ୱଂ ବା ଯୁକ୍ତମ୍, ବିଗ୍ରହାଦ୍ୟଭାବାତ୍ ; ତସ୍ମାନ୍ନାୟଂ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମପରଃ ଇତ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ତେ ଭବତ୍ୟୟଂ ସମାଧିଃ—ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାଣାତ୍ମତାଭିଧାନଂ ନାସଙ୍ଗତମ୍, ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱାତ୍, ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ ତସ୍ୟାହଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରୋଦୟାତ୍ । ଯୋ ହ୍ୟାତ୍ମାନଂ ପ୍ରାଣତ୍ୱେନ ପଶ୍ୟତି, ସ ଆତ୍ମାନଂ ପ୍ରାଣତ୍ୱେନୋପଦେଷ୍ଟୁ ଶକ୍ନୁୟାତ୍ ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମୀତି । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମିତି ପ୍ରତର୍ଦନାଧିକରଣ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ । ଅସ୍ମଚ୍ଛବ୍ଦାନୁପପତ୍ତିରିତି । ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱେ ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାଣୋ-ତ୍ୱେନାତ୍ମୋପଦେଶୋ ନୈବଯୁକ୍ତଃ, ଅପ୍ରାଣତ୍ୱାତ୍ ତସ୍ୟେତି ଭାବଃ । ତଦୁତ୍ତରତ୍ୱେନ ତାଦୃଶଶଙ୍କୋତ୍ତରତ୍ୱେନ । ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦେନୋକ୍ତମିତି । ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମୀତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଚକ-ଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦେନୋକ୍ତତ୍ୱାଦ୍ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ବୋଧ୍ୟମ୍ । ତସ୍ୟ ପରୋକ୍ଷତ୍ୱେ ଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦେନାଭିଧାନଂ ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ ।

ଭାମତ୍ୟନୁୟାୟିନାମାଶୟମାବିଷ୍କରୋତି—ଅନ୍ୟେଷାମିତି । ଭାମତୀକାରାଣା-ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେତି । ପଟୁକରଣସ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତୁନ ଇଦଂ ପଶ୍ୟାମୀତି

ଅନୁବାଦ

ଦ୍ୱିତୀୟ ମତାବଲମ୍ବୀ ମାନଙ୍କ ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହି ଯେ କରଣ ବିଶେଷ ନିବନ୍ଧନହିଁ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତା ହୁଏ, ବିଷୟ ବିଶେଷ ନିବନ୍ଧନ ନୁହେଁ । କାରଣ ଦେଖା ଯାଏ ଯେ, କୌଣସି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତୁଗ୍ରହଣ ସମର୍ଥ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ, ତଦସମର୍ଥ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜନ୍ୟତ୍ୱ ହିଁ ନିୟାମକ ହୋଇଥିବାରୁ ଶାବ୍ଦଜନ୍ୟ ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କୁହାଯାଇପାରିବ

विषयविशेष-निबन्धनम्, एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणापटकरणयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्व-व्यवहार-दर्शनात्। तथा च संवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्व-स्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्य-ज्ञानस्यापरोक्षत्वम्। ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासन-संस्कृतं मन एव करणम्, "मनसैवानुद्रष्टव्य"मित्यादि-

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱବ୍ୟବହାରଃ। ଅପଟୁକରଣସ୍ୟ ତ୍ୱିଦଂ ନ ପଶ୍ୟାମୀତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାଭାବବ୍ୟବହାରଃ। ତଥା ଚ ଯଦି ବିଷୟସ୍ୟୈକତ୍ୱାଦୁଭୟୋରେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଜ୍ଞାନଂ ଭବେନ୍ନୈକସ୍ୟ। ଭବତି ତ୍ୱେକସ୍ୟ। ତସ୍ମାଦ୍ ବିଷୟବିଶେଷନିବନ୍ଧନଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ କିନ୍ତୁ କରଣବିଶେଷନିବନ୍ଧନମିତି ଭାବଃ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ ଫଳିତମାହ—ତଥା ଚେତି। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ-ପ୍ରୟୋଜକତ୍ୱେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ। ସଂବିତ୍ସାକ୍ଷାତ୍ତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱେ। ଇନ୍ଦ୍ରିୟେତି। ଅତ୍ରୈନ୍ଦ୍ରିୟପଦଂ ମନସୋଽପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମ୍, ତନ୍ମତେ ମନସୋଽପୀନ୍ଦ୍ରିୟତ୍ୱାତ୍; ଅନ୍ୟଥା ସୁଖାଦିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ। ଅପରୋକ୍ଷତ୍ୱମିତି। ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜନ୍ୟତ୍ୱାଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ନନୁ "ଯନ୍ମନସା ନ ମନୁତେ" "ଯତୋ ବାଚୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଅପ୍ରାପ୍ୟ ମନସା ସହେ"ତ୍ୟାଦିମନୋଽଗମ୍ୟତ୍ୱ-ଶ୍ରୁତିବିରୋଧାତ୍ତଦସ୍ୟୈବ

ଅନୁବାଦ

ନାହିଁ। ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ହିଁ କରଣ। ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି—"ମନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବ।" କୌଣସି କୌଣସି ଶ୍ରୁତିରେ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ମନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଅଗମ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି। ତାହା ଅସଂସ୍କୃତ ମନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କୁହାଯାଇଅଛି। ପ୍ରଃ—ଆଚ୍ଛା ବ୍ରହ୍ମ ଯଦି ମନୋଗମ୍ୟହୁଅନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଔପନିଷଦତ୍ୱ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମବେଦୈକଗମ୍ୟ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅସଙ୍ଗତ ହୋଇପଡ଼େ ? ଉଃ—ଯେଉଁପ୍ରକାର ମନକୁ ଆମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମ-ସାକ୍ଷାତ୍କାରର କରଣ କହୁଅଛୁଁ, ତାହା 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ହେବା ପରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ। ତେଣୁ ଏହା ବେଦସାପେକ୍ଷ ହେଉଥିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ମନୋଗମ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବେଦଗମ୍ୟ ହେବାରେ ବାଧା ହେବ ନାହିଁ। ବେଦନିରପେକ୍ଷ ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ଗମ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ବେଦଗମ୍ୟତ୍ୱ ହେବାର ବାଧା ହୋଇଥାନ୍ତା। "ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ତୂପଦେଶୋ ବାମଦେବବତ୍" ଏହି ସୂତ୍ରସ୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ମାନସ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, କାରଣ ତାହା ଶାସ୍ତ୍ର-

श्रुतेः। मनोगम्यत्वश्रुतिश्चासंस्कृत-मनोविषया। न चैवं ब्रह्मण औपनिषदत्वानुपपत्तिः, अस्मदुक्तमनसो वेदजन्य-ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्ततया वेदोपजीवि-

ତତ୍କରଣତ୍ୱମ୍, ନ ମନସଃ । ମନୋଗମ୍ୟତ୍ୱଶ୍ରୁତିସ୍ତୁ ନ କରଣତ୍ୱପରା, ପୂର୍ବୋଦାହୃତଶ୍ରୁତିବିରୋଧାତ୍, କିନ୍ତୁ ହେତୁତ୍ୱମାତ୍ରପରା, ଶବ୍ଦସାକ୍ଷାତ୍କାରଜନନେଽପି ତଦୈକାଗ୍ର୍ୟସ୍ୟାପେକ୍ଷିତତ୍ୱାତ୍, ହେତୁତ୍ୱମାତ୍ରେଣ ତୃତୀୟୋପପତ୍ତେଃ, 'ମନସା ହ୍ୟେବ ପଶ୍ୟତି, ମନସା ଶୃଣୋତି'ଇତ୍ୟାଦୌ ତଥା ଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ ନିରାକରୋତି—ମନୋଽଗମ୍ୟତ୍ୱେତି । ମନୋଗମ୍ୟତ୍ୱଶ୍ରୁତିବିରୋଧାଦକ୍ଳୃପ୍ତକାରଣାନ୍ତର-କଳ୍ପନାଗୌରବାଦ୍ "ଯତୋ ବାଚୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ" ଇତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତୌ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶବ୍ଦଗମ୍ୟତ୍ୱନିଷେଧାନ୍ମନୋଽଗମ୍ୟତ୍ୱଶ୍ରୁତିନାମନ୍ୟପରତ୍ୱୌଚିତ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ମନୋଗମ୍ୟତ୍ୱେ "ତ୍ୱଂ ତ୍ୱୌପନିଷଦଂ ପୁରୁଷଂ ପୃଚ୍ଛାମି"ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତୌ ତସ୍ୟୌପନିଷଦତ୍ୱାଭିଧାନମସମଞ୍ଜସଂ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ନ ଚୈବମିତି । ଅସ୍ମଦୁକ୍ତେତି । ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରକରଣସ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବେଦଜନ୍ୟେତି । ବେଦଜନ୍ୟବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ-ପରୋକ୍ଷବୋଧାନନ୍ତରମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶାସ୍ତ୍ରଜନ୍ୟପରୋକ୍ଷବୋଧେ ଜାତେ ମନସସ୍ତତ୍ସାକ୍ଷାତ୍କାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ, ଶାସ୍ତ୍ରଜନ୍ୟବୋଧାତ୍ ପ୍ରାକ୍ ତୁ ନୈବେତି ଭାବଃ । ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିସୂତ୍ରବିରୋଧଂ ପରିହରତି—ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟୀତି । ତଥା ତସ୍ମିନ୍ ସୂତ୍ରେ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିଶବ୍ଦେନ ଶାସ୍ତ୍ରଜନ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନାଭିଧୀୟତେ, କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରୟୋଜ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକମାନସପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଞ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବୋଧୋତ୍ତରପ୍ରବୃତ୍ତ-ମନୋଜନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରୟୋଜ୍ୟମେବ । ତସ୍ମାଚ୍ଛାସ୍ତ୍ରମୂଳକ-ମନୋଗମ୍ୟତ୍ୱେନ ଶାସ୍ତ୍ରଗମ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ନ ବିରୋଧୋ ନ ବା ବାଧ୍ୟବାଧକଭାବ ଇତି ଭାବଃ । ଅତ୍ର କଳ୍ପତରୁକାର-ସମ୍ମତିଂ ଦର୍ଶୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି । ବେଦାନ୍ତକଳ୍ପତରୌ ଭଗବଦମଲାନନ୍ଦୈରିତି ଶେଷଃ । ଅପି ସଂରାଧନେ ଇତି । ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ତୂପଦେଶୋ ବାମଦେବବଦିତି ସୂତ୍ରେ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିର୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରଜନ୍ୟାଽପରୋକ୍ଷପ୍ରମା ମତାଽଭିମତା, କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥଧ୍ୟାନଜା

ଅନୁବାଦ

ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ । କଳ୍ପତରୁକାର ମଧ୍ୟ ଏହି କଥା କହିଛନ୍ତି—"ଅପି ସଂରାଧନେ" ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ "ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା" ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରସ୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥଧ୍ୟାନ ଜନିତ ପ୍ରମାଜ୍ଞାନକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ଏହା କେବଳ ବାଚସ୍ପତି ହିଁ ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣନ୍ତି ।

त्वात्, वेदानुपजीविमानान्तर-गम्यत्वस्यैव वेदगम्यत्वविरोधात्। शास्त्रदृष्टि-सूत्रमपि ब्रह्मविषयक-मानसप्रत्यक्षस्य शास्त्रप्रयोज्यत्वादुपपद्यते। तदुक्तम्—

ପ୍ରମୈବ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିପଦବାଚ୍ୟାଂ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥଧ୍ୟାନଜାଂ ପ୍ରମାଂ ବାଚସ୍ପତିରେବ ପରଂ କେବଲଂ ଜାନାତି । ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥଧ୍ୟାନଜା ପ୍ରମୈବ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିର୍ନାନ୍ୟେତ୍ୟସ୍ୟ ହେତୁମାହ —ଅପି ସଂରାଧନେ ସୂତ୍ରାଦିତି । "ଅପି ଚ ସଂରାଧନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟା"ମିତି ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟସ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟପାଦସ୍ୟ ସୂତ୍ରାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରପଞ୍ଚଜାତାଦନ୍ୟତ୍ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତି ଚେତ୍ କସ୍ମାନ୍ନ ଗୃହ୍ୟତେ ? ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦ୍ୟଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାଦିତ୍ୟୁକ୍ତେ ତତ୍ କିମପ୍ରାମାଣିକମିତି ଶଙ୍କାୟାମନେନ ସୂତ୍ରେଣୋତ୍ତରମାହ । ତଦ୍ଭାଷ୍ୟଞ୍ଚ—ଅପି ଚୈନମାତ୍ମାନଂ ନିରସ୍ତ-ସମସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚମବ୍ୟକ୍ତଂ ସଂରାଧନକାଲେ ଯୋଗିନଃ ପଶ୍ୟନ୍ତି । ସଂରାଧନଞ୍ଚ ଭକ୍ତିଧ୍ୟାନ-ପ୍ରଣିଧାନାଦ୍ୟନୁଷ୍ଠାନମ୍ । କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେ ସଂରାଧନକାଲେ ପଶ୍ୟନ୍ତୀତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିଭ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶ୍ରୁତିସ୍ତାବତ୍—"କଶ୍ଚିଦ୍ଧୀରଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାନମୈକ୍ଷଦାବୃତ୍ତଚକ୍ଷୁରମୃତତ୍ୱମିଚ୍ଛନ୍" ଇତି । "ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦେନ ବିଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱ-ସ୍ତତସ୍ତୁ ତଂ ପଶ୍ୟତେ ନିଷ୍କଲଂ ଧ୍ୟାୟମାନ" ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା । ସ୍ମୃତିରପି—"ଯଂ ବିନିଦ୍ରା ଜିତଶ୍ୱାସାଃ ସନ୍ତୁଷ୍ଟାଃ ସଂଯତେନ୍ଦ୍ରିୟାଃ । ଜ୍ୟୋତିଃ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଯୁଞ୍ଜାନାସ୍ତସ୍ମୈ ଯୋଗାତ୍ମନେ ନମଃ । ଯୋଗିନସ୍ତଂ ପ୍ରପଶ୍ୟନ୍ତି ଭଗବନ୍ତଂ ସନାତନମିତି ଚୈବମା-ଦ୍ୟେତି । ତଥାସ୍ମିନ୍ ସୂତ୍ରେ ସଂରାଧନକାଲିକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନସ୍ୟ ଶ୍ରବଣାଦିସଂସ୍କୃତ-ମନୋଜନ୍ୟତ୍ୱାଭିଧାନାଚ୍ଛାସ୍ତ୍ରପ୍ରଯୋଜ୍ୟ-ମନୋଜନ୍ୟ-ବ୍ରହ୍ମପ୍ରମୈବ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିପଦ-ବାଚ୍ୟା । ତସ୍ମାତ୍ ସିଦ୍ଧଂ ମନସ ଏବ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର-କରଣତ୍ୱମିତି ଭାବଃ ।

ନନୁ ପାପାନାଂ କର୍ମନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ତେଷାଂ ଫଲୈକନାଶ୍ୟତ୍ୱାତ୍, "ନାଭୁକ୍ତଂ କ୍ଷୀୟତେ କର୍ମ କଳ୍ପକୋଟିଶତୈରପୀ"ତି ବଚନାଦିତି ଚେନ୍ନୈବଂ, କର୍ମଣାଂ ପାପନାଶକତ୍ୱସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍, ପାପୋତ୍ପତ୍ତେରିବ ପାପକ୍ଷୟସ୍ୟାପି ଶାସ୍ତ୍ର-ମାତ୍ରୈକଗମ୍ୟତ୍ୱାତ୍, "ତରତି ସର୍ବଂ ପାପ୍ମାନଂ ତରତି ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା"ମିତ୍ୟାଦିବଚନ-ବିରୋଧାନ୍ନାଭୁକ୍ତମିତ୍ୟାଦିବଚନାନାଂ ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମମାତ୍ରବିଷୟତ୍ୱାତ୍ । ଇତି ଚେନ୍ନୋ ।

ଅନୁବାଦ

ସମସ୍ତ ପାପକ୍ଷୟ ନ ହେଲେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପାପକ୍ଷୟ ପୁଣି ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥାଏ, ଏହିଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ପରମ୍ପରାସମ୍ବନ୍ଧରେ କର୍ମର ଉପଯୋଗିତା ଅଛି । ଏହିକାରଣରୁ "ବ୍ରହ୍ମପରିଭାଷଣ ବ୍ୟ-

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थ-ध्यानजा प्रमा ।
शास्त्रदृष्टिर्मता तान्तु वेत्ति वाचस्पतिः परमति ॥

तच्च ज्ञानं पापक्षयाद् भवति । स च कर्मानुष्ठानादिति परम्परया कर्मणा-मुपयोगः । अत एव "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाः विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"त्यादि-श्रुतिः, "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं

ପରମ୍ପରୟେତି । କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନାତ୍ ପାପନିବୃତ୍ତିରୂପା ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧିସ୍ତତୋ ବିଷୟଦୋଷ-ଦର୍ଶନମ୍, ତତୋ ବୈରାଗ୍ୟମ୍, ତତଃ ଶ୍ରବଣାଦିକମିତ୍ୟେବଂପରମ୍ପରୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉପଯୋଗଃ ମୋକ୍ଷୋପଯୋଗିତ୍ୱମ୍ । କର୍ମଣାଂ ମୋକ୍ଷୋପଯୋଗିତ୍ୱେ ଶ୍ରୁତିଂ ପ୍ରମାଣ-ୟତି—ଅତ ଏବେତି । କର୍ମଣାଂ ପରମ୍ପରୟା ମୋକ୍ଷୋପଯୋଗିତ୍ୱାଦେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତମେତଂ ଜୀବାଭିନ୍ନପରମାତ୍ମାନମ୍ । ବେଦାନୁବଚନେନ ବେଦାଧ୍ୟୟନେନ ବିବିଦି-ଷନ୍ତି ବେଦିତୁମିଚ୍ଛନ୍ତି । ଅନାଶକେନେତି । ଅନଶନାଦିଲକ୍ଷଣତପୋ-ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟ-ର୍ଥମିଦଂ ତପସୋ ବିଶେଷଣମ୍ । ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିପଦେନ "ଯସ୍ୟୈତେଽଷ୍ଟଚତ୍ୱା-ରିଂଶତ୍ସଂସ୍କାରା ଅଷ୍ଟାବାତ୍ମଗୁଣାଶ୍ଚ ସ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସାଯୁଜ୍ୟମାପ୍ନୋତୀତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରୁପସଂଗ୍ରହଃ । ତଥା ଚ ଏତସ୍ୟା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ଯଜ୍ଞାଦିକର୍ମଣାଂ ଜ୍ଞାନସାଧନତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍, ଶବ୍ଦତଃ ଉପସ-ର୍ଜନସ୍ୟାପି ବେଦନସ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗ ଇବାସ୍ୟ ସାଧ୍ୟତୟା ପୁରୁଷାର୍ଥତୟା ଚ ଯଜ୍ଞାଦିଫଲତ୍ୱେନ ସାଧନେନ ଯଜ୍ଞାଦିନାଽନ୍ୱୟସ୍ୟୋପପତ୍ତେଃ ଅଶ୍ୱେନ ଜିଗମିଷତୀତ୍ୟାଦାବଶ୍ୱାଦିରୂପସାଧନସ୍ୟ ଗମନାଦାବନ୍ୱୟସ୍ୟ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନତ୍ୱାଚ୍ଚ । ଯଦି ଯଜ୍ଞାଦିକର୍ମଣାଂ ଜ୍ଞାନସାଧନତ୍ୱଂ ନୈବ ସାକ୍ଷାତ୍, ତେଷାମପ୍ରମାଣତ୍ୱାତ୍ କିନ୍ତୁ ମଲାପକର୍ଷଣାଦିପରମ୍ପରୟା । ଯଦି କର୍ମଣାଂ ପରମ୍ପରୟାପି ଜ୍ଞାନସାଧନତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ତଦା ଶ୍ରୁତ୍ୟଭିହିତଂ ତେଷାଂ ଜ୍ଞାନସାଧନ-

ଅନୁବାଦ

ମାନେ ବେଦାଧ୍ୟୟନ, ଯଜ୍ଞ, ଦାନ ଓ ଅନଶନ ବ୍ରତଦ୍ୱାରା ସେହି ଜୀବାଭିନ୍ନ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଜାଣିବାର ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ "ବିହିତକର୍ମାନୁଷ୍ଠାନଦ୍ୱାରା ପାପକ୍ଷୟ ହେଲେ ଜ୍ଞାନର ଉଦୟ ହୁଏ" ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିବାକ୍ୟ ସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ସାଧନ ହୋଇଥାଏ । ମୈତ୍ରେୟୀବ୍ରାହ୍ମଣରେ "ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ" ଏହି ଶ୍ରୁତି ବିହିତ ଆତ୍ମଦର୍ଶନର ଅନୁବାଦ କରି ତାର ସାଧନରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନର ବିଧାନ କରି ହୋଇଅଛି । ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟସମୂହର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟାନୁକୂଳ

प्रवर्त्तते" इत्यादि-स्मृतिश्च संगच्छते। एवं श्रवण-मनन-निदिध्यासनान्यपि ज्ञानसाधनानि, मैत्रेयीब्राह्मणे "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इति दर्शनमनूद्य तत्-साधनत्वेन "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रवण-मनन-निदिध्यासनानां विधानात्। श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया। मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तर-विरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूल-तर्कात्मक-ज्ञान-जनको मानस-व्यापारः। निदिध्यासनं नामानादि-दुर्वासनाया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्योऽपकृष्यात्म-

ତ୍ୱମସଙ୍ଗତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମ୍ପରୟା ତେଷାଂ ଜ୍ଞାନସାଧନତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗମନୀୟମିତି ଭାବଃ ।

ଦର୍ଶନବତ୍ ଶ୍ରବଣାଦେରପି ଜ୍ଞାନତ୍ୱାଦବିଧେୟତ୍ୱଂ ମନ୍ୟମାନାନାଂ ବାଚସ୍ପତ୍ୟନୁଯାୟିନାଂ ମତମପାକର୍ତ୍ତୁଂ ଶ୍ରବଣାଦିସ୍ୱରୂପଂ ନିରୂପୟତି—ଶ୍ରବଣମିତି । ବେଦାନ୍ତାନାମିତି । ବେଦାନ୍ତାନାମ ଦ୍ୱିତୀୟେ ବ୍ରହ୍ମଣି ଯତ୍ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ତଦବଧାରଣାନୁକୂଳା ମାନସୀ କ୍ରିୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ଚ ଶ୍ରବଣସ୍ୟ ତାଦୃଶମାନସକ୍ରିୟାରୂପତ୍ୱେନ ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରତ୍ୱାଦ୍ ଯୁକ୍ତଂ ତସ୍ୟ ବିଧେୟତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ନନୁ ନିଦିଧ୍ୟାସନସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍କାରଣତ୍ୱେ ଶ୍ରବଣମନନୟୋଃ କେନ ରୂପେଣ କାରଣତ୍ୱମିତ୍ୟତ ଆହ—ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଇତି । ଅର୍ଥଦାର୍ଢ୍ୟେତି । ନିଦିଧ୍ୟାସନବିଷୟ-ନିଷ୍ଠତ୍ୱାଭାବେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ବେଦୈକବେଦ୍ୟେଽତିଗମ୍ଭୀରେ ବିଷୟେ ମାନାନ୍ତରବିରୋଧସ୍ୟାସମ୍ଭାବନାବୋଧସ୍ୟ ବୋଦୟେ ତଦର୍ଥନିଷ୍ଠତ୍ୱୋ ନ ଭବତି । ତଦର୍ଥସ୍ୟାନିଷ୍ଠତ୍ୱେ ତଦ୍ବିଷୟକଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନଂ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ମନନେନ ତୁ ତସ୍ୟା ନିରାସେ ତଦର୍ଥନିଷ୍ଠତ୍ୱାତ୍ ତଦ୍ବିଷୟକଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନମୁପପଦ୍ୟତ ଇତି ସିଦ୍ଧଂ ମନନସ୍ୟ ନିଦିଧ୍ୟାସନୋପୟୋଗିତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ଶ୍ରବଣସ୍ୟ ପରମ୍ପରାକାରଣତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି—ମନନ ଇତି । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାନିଷ୍ଠତ୍ୱେନେତି ।

ଅନୁବାଦ

ମାନସବ୍ୟାପାରକୁ "ଶ୍ରବଣ" ବୋଲଯାଏ । ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାବଗତ ଅଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରର ବିରୋଧଶଙ୍କା ପରିହାର ପାଇଁ ତର୍କାତ୍ମକଜ୍ଞାନଜନକ ମାନସବ୍ୟାପାରକୁ 'ମନନ' ବୋଲଯାଏ । ଅନାଦିବିଷୟବାସନା ହେତୁ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ଚିତ୍ତକୁ ବିଷୟଠାରୁ ନିବର୍ତ୍ତନ ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କରାଯାଉଥିବା ମାନସବ୍ୟାପାରକୁ 'ନିଦିଧ୍ୟାସନ' ବୋଲଯାଏ ।

विषयक-स्थैर्यानुकूलो मानस-व्यापारः ।

तत्र निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात् कारणम्, "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा"मित्यादिश्रुतेः । निदिध्यासने च मननं हेतुः, अकृतमननस्यार्थदाढ्र्याभावेन तद्विषयक-निदिध्यासनायोगात् । मनने च श्रवणं हेतुः, श्रवणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन शाब्दज्ञाना-

ଶ୍ରବଣସ୍ୟ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାବଧାରଣାନୁକୂଲ-ମାନସବ୍ୟାପାରତ୍ୱାତ୍ ତଦଭାବେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନିଶ୍ଚୟୋ ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନେତି । ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନାଭାବେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧହେତୁତ୍ୱାତ୍ ତଦଭାବେ ବାକ୍ୟାର୍ଥବୋଧୋ ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ । ଶ୍ରୁତାର୍ଥେତି ବାକ୍ୟାର୍ଥେତି ବାକ୍ୟାର୍ଥେତ୍ୟର୍ଥଃ । କାରଣମିତି । ସାକ୍ଷାତ୍ ପରମ୍ପରୟେତି ଭାବଃ । କେଚିତ୍ ଭାମତୀକାରାଃ ।

ଅନୁବାଦ

ଏହି ତିନୋଟି ମଧ୍ୟରେ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ସାକ୍ଷାତ୍ କାରଣ ଅଟେ । ଏଥିପ୍ରତି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ରହିଅଛି । ସେହି ବ୍ରହ୍ମବାଦିମୁନିମାନେ ଧ୍ୟାନଯୋଗ ନିରତ ହୋଇ ସ୍ୱଗୁଣନିରୂଢ଼ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱକୀୟ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ପରମାତ୍ମଶକ୍ତିକୁ ହିଁ ସଂସାରର କାରଣ ବୋଲିବୁଝି ପାରିଥିଲେ ।" ନିଦିଧ୍ୟାସନପ୍ରତି ମନନ କାରଣ, ମନନ ନ କଲେ ପୂର୍ବ ଶ୍ରୁତ ବିଷୟରେ ଅର୍ଥ ଦାର୍ଢ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ସେହି ବିଷୟରେ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମନନ ପ୍ରତି ଶ୍ରବଣ କାରଣ, ଶ୍ରବଣ ନ କଲେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିଶ୍ଚୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଶାବ୍ଦଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଆଉ ଶାବ୍ଦବୋଧ ନ ହେଲେ ଶ୍ରୁତବିଷୟର ଯୁକ୍ତତା ବା ଅଯୁକ୍ତତାରେ ନିଶ୍ଚୟାନୁକୂଳ ମନନ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହିଭାବରେ ଶ୍ରବଣ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଏହି ତିନୋଟି ହିଁ ଜ୍ଞାନୋତ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରତି କାରଣ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ମତଟି ବାଚସ୍ପତି ମିଶ୍ର ପ୍ରଭୃତି କେହି କେହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଟେ ।

ଅନ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ (ବିବରଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ) କହନ୍ତି ଯେ— ଆତ୍ମଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଶ୍ରବଣ ହିଁ ପ୍ରଧାନ କାରଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଶ୍ରବଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରବଣର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନର ସମ୍ପାଦକ ହେଉଥିବାରୁ ଆରାଦୁପକାରକସ୍ୱରୂପରେ ତାହାର ଅଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅଙ୍ଗତା ପୂର୍ବମୀମାଂସା ଦର୍ଶନର ତୃତୀୟ-

भावेन श्रुतार्थ-विषयक-युक्तत्वायुक्तत्व-निश्चयानुकूल-मननायोगात्। एतानि त्रीण्यपि ज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति केचिदाचार्या ऊचिरे।

अपरे तु—श्रवणं प्रधानम्। मनन-निदिध्यासनयोस्तु श्रवणात् पराचीनयोरपि श्रवणफल-ब्रह्मदर्शन-निर्वर्त्तकतयाऽऽरादुपकारकतयाऽङ्गत्वमि-

ବିବରଣମିତମାହ—ଅପରେ ତ୍ୱିତି । ପ୍ରଧାନଂ ସାକ୍ଷାତ୍ କାରଣମ୍ । ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋସ୍ତ୍ୱିତି । ଶ୍ରବଣଫଲେତି । ଶ୍ରବଣସ୍ୟ ଶକ୍ତିତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଶିଷ୍ଟ-ଶବ୍ଦାବଧାରଣସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର-ଜନକତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାରସ୍ୟ ଶ୍ରବଣଫଲତ୍ୱେତି ଭାବଃ । ନିର୍ବର୍ତ୍ତକତୟା ସମ୍ପାଦକତୟା । ଯଦ୍ୟପି ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଜନନସମର୍ଥାଚ୍ଛବ୍ଦାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଂ ଜାୟତେ । ତଥାପ୍ୟସମ୍ଭାବନୟା ବିପରୀତଭାବନୟା ଚ ପ୍ରତିବଦ୍ଧଂ ତନ୍ନିଶ୍ଚଳଂ ନାବତିଷ୍ଠତେ । ତତ୍ର ମନନାତ୍ମକେନ ତର୍କେଣ ଜୀବବ୍ରହ୍ମୈକ୍ୟଲକ୍ଷଣସ୍ୟାସମ୍ଭାବନାୟାଂ ନିରସ୍ତାୟାଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନେନ ଚୈକାଗ୍ର୍ୟତାୟାଂ ଜାୟମାନାୟାଂ ଶବ୍ଦଜନିତମପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନଂ ନିଶ୍ଚଳମବତିଷ୍ଠତେ ଇତି ସିଦ୍ଧଂ ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋର୍ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନନିର୍ବର୍ତ୍ତିକତ୍ୱମିତି ଭାବଃ । ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋସ୍ତାଭ୍ୟାଙ୍ଗତ୍ୱେ ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିପ୍ରମାଣାଭାବମୁପପାଦୟତି—ତଥା ହୀତି । ତତ୍ର ଶ୍ରୁତ୍ୟଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି—ନେତି । ଯଜେତେତି । ଅତ୍ରାଖ୍ୟାତାଂଶେନୋତ୍ପାଦନାପରପର୍ଯ୍ୟାୟା ଭାବନାଽଭିଧୀୟତେ । ସା ଚ ତ୍ର୍ୟଂଶା କିଂ ଭାବୟେତ୍ କେନ ଭାବୟେତ୍ କଥଂ ଭାବୟେଦିତି । ତତ୍ର କିଂ ଭାବୟେଦିତି ସାଧ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷାୟାଂ ଯଜ୍ଧାତ୍ୱର୍ଥସ୍ୟ ଯାଗରୂପସ୍ୟ କର୍ମଣଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଣ ପ୍ରାପ୍ତତ୍ୱାଦ୍ ଭାବ୍ୟତ୍ୱେନୈବାନ୍ୱୟୋ ଯାଗଂ ଭାବୟେଦିତି । କେନେତି କାରଣାକାଙ୍କ୍ଷାୟାଂ ବ୍ରୀହୀଣାଂ କରଣତ୍ୱେନୈବାନ୍ୱୟ ବ୍ରୀହିଭିର୍ଯାଗଂ ଭାବୟେଦିତି । ତଥା ଚ ଅତ୍ର ତୃତୀୟାଶ୍ରୁତ୍ୟା ବ୍ରୀହୀଣାଂ ଯାଗାଙ୍ଗତ୍ୱଂ ବୋଧିତମିତି ଭାବଃ । ବାକ୍ୟମସ୍ତୀତି । ପ୍ରକରଣାନ୍ତରପଠିତସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମ-

ଅନୁବାଦ

ଧ୍ୟାସ ନିରୂପିତ ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ ନୁହେଁ । କାରଣ, ସେହି ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗାଦିପ୍ରମାଣ ଗମ୍ୟ ଅଟେ । ଏଠାରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଉପରେ ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗାଦି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଯଥା :—'ବ୍ରୀହିଭିର୍ଯଜେତ' ଦଧ୍ନା ଜୁହୋତି ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତପଦଯୁକ୍ତ ଶ୍ରୁତି ରହିଥିବାରୁ ବ୍ରୀହି ଓ ଦଧିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବୋଧ ହୋଇ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ମନନ ନିଦିଧ୍ୟାସନର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧକ କୌଣସି ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । 'ବର୍ହି-

त्याहुः। तदप्यङ्गत्वं न तार्त्तीय-शेषत्वरूपम्, तस्य श्रुत्याद्यन्यतम प्रमाणगम्यस्य प्रकृते श्रुत्याद्यभावेऽसम्भवात्। तथा हि—न व्रीहिभिर्यजेत दध्ना जुहोतीत्यादाविव मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वे काचित् तृतीया श्रुतिरस्ति। नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादि-मन्त्राणां वर्हिःखण्डन-प्रकाशनसामर्थ्यवत् किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। नापि प्रदेशान्तर-पठितस्य प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्य-वच्छ्रवणानुवादेन मनननिदिध्यासन-विनियोजकं किञ्चिद् वाक्यमस्ति। नापि

ଜୋଽଗ୍ନିଷ୍ଟୋମାଙ୍ଗତ୍ୱେ ଯଥା ବାକ୍ୟଂ ପ୍ରମାଣମସ୍ତ୍ୟଗ୍ନିଷ୍ଟୋମେ ପ୍ରବୃଣକ୍ତୀତି। ନ ତଥା ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋରଙ୍ଗତ୍ୱେ କଶ୍ଚିତ୍ ବାକ୍ୟଂ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି, ଯେନ ତୟୋରଙ୍ଗତ୍ୱଂ ବାକ୍ୟପ୍ରାପ୍ତଂ ଭବେଦିତି ଭାବ।

ନନ୍ୱାତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଇତ୍ୟାତ୍ମଦର୍ଶନମୁଦ୍ଦିଶ୍ୟ ଶ୍ରୋତବ୍ୟ ଇତି ଶ୍ରବଣ-ବିଧାନାତ୍ ତସ୍ୟ ଫଳବତ୍ତ୍ୱଂ ଲଭ୍ୟତେ। ଅସ୍ତି ଚ ତସ୍ୟେତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାକାଙ୍କ୍ଷୟା ଶ୍ରବଣଂ କଥଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତି। ତତ୍ସନ୍ନିଧୌ ଚ ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋର୍ବିଧାନମ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟ ଇତି। ଅସ୍ତି ଚ ତୟୋରପ୍ୟୁପକାର୍ଯ୍ୟାକାଙ୍କ୍ଷା ମନନେନ ନିଦିଧ୍ୟାସନେନ ଚ କିଂ ଭାବୟେଦିତି। ତଦେବମୁଭୟାକାଙ୍କ୍ଷାରୂପା-ଦେବ ପ୍ରକରଣାନ୍ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋରଙ୍ଗତ୍ୱଂ ପ୍ରଯାଜାଦିବତ୍ ସିଦ୍ଧମ୍। ଅତ

ଅନୁବାଦ

ର୍ଦ୍ଦେବସଦନଂ ଦାମି' ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରର ବର୍ହିଚ୍ଛେଦନ ବୋଧ ସାମର୍ଥ୍ୟର ଲିଙ୍ଗ ରହି-ଥିବାରୁ ତାହା ବର୍ହିଚ୍ଛେଦନର ଅଙ୍ଗ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ମନନାଦିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧକ ସେଭଳି କୌଣସି ଲିଙ୍ଗ ନାହିଁ। ଅନ୍ୟ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟ କିନ୍ତୁ 'ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମେ ପ୍ରବୃଣକ୍ତି' ଏହିପରି ବାକ୍ୟ ରହିଥିବାରୁ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ମନନ ନିଦିଧ୍ୟାସନର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧକ ସେଭଳି କୌଣସି ବାକ୍ୟ ନାହିଁ। 'ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସାଭ୍ୟାଂ ଯଜେତ' ଏହି ବିଧିବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱର୍ଗଫଳ ସାଧକ ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସ ଯାଗ ଏହା ଜଣାଯାଏ, ଏହି ଯାଗ ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରଯାଜ ସଙ୍କକ ସମିଧାଦି ଯାଗର ବିଧାନ ରହିଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସ ଯଜ୍ଞର ଅଙ୍ଗ, ଏହା ଜଣାଯାଏ। କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରକରଣରେ ମନ-ନାଦି ବିହିତ ହୋଇନାହିଁ। ଅତଏବ ପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ।

दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यावगत-फलसाधनताक-दर्शपौर्णमास-प्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणस्य प्रकरणे मनन-निदिध्यासनयोराम्नानम् ।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन श्रवणे विहिते सति फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनन-निदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवाङ्गतेति चेन्न, "ते ध्यानयोगानुगता अपश्य"न्नित्यादि-श्रुत्यन्तरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्याङ्गाकांक्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवण-मननयोरेवाङ्गत्वापत्तेः । क्रम-

ଏବୋକ୍ତଂ—ଫଳବତ୍ ସନ୍ନିଧାବଫଳଂ ତଦଙ୍ଗମିତି । ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ଶ୍ରବଣ-ପ୍ରକରଣେ ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋର୍ନାମ୍ନାନମିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଅଙ୍ଗତ୍ୱାପତ୍ତେରିତି । ଫଳବଦ୍ଧ୍ୟାନସନ୍ନିଧାବଫଳୟୋଃ ଶ୍ରବଣମନନୟୋରାମ୍ନାନାତ୍, ଫଳବତ୍ସନ୍ନିଧାବଫଳଂ ତଦଙ୍ଗମିତି ନ୍ୟାୟାଦିତି ଭାବଃ । ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀଭାବସାଧକୟୋଃ କ୍ରମ-ସମାଖ୍ୟୟୋରପ୍ୟଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି—କ୍ରମସମାଖ୍ୟେ ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

ପୂଃ—ଅଚ୍ଛା, 'ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ' ଏହି ବାକ୍ୟ ବିହିତ ଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରବଣଟି ବିହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଫଳବତ୍ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରକରଣରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବିହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରଯାଜାଦି ପରି ପ୍ରକରଣାଦି ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧ ହୋଇ-ପାରିବ ? ଉଃ—ନା, ପ୍ରଯାଜାଦିବତ୍ ଶ୍ରବଣମନନାଦିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବୋଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହାହେଲେ "ସେମାନେ (ବ୍ରହ୍ମପରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ) ଧ୍ୟାନଯୋଗ ନିରତ ହୋଇ ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍‌କୁ ପରମାତ୍ମଶକ୍ତିମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୁତିରେ ଧ୍ୟାନକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଦିଧ୍ୟାସନକୁ ଦର୍ଶନ (ସାକ୍ଷାତ୍କାର)ର ସାଧନ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଥିବାରୁ ବିପରୀତଭାବେ ପ୍ରଯାଜନ୍ୟାୟରେ ଶ୍ରବଣ ଓ ମନନକୁ ନିଦିଧ୍ୟାସନର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କ୍ରମ ଓ ସମାଖ୍ୟା ରୂପ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ମନନାଦିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବୋଧ ହେବ । ଏକାବେଳକେ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ । ଅଧିକରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯାଜାଦି ସ୍ଥଳରେ ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବିଧିରେ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି । କାରଣ ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଯାଜାଦି ଦର୍ଶ-ପୌର୍ଣ୍ଣମାସର ଅଙ୍ଗ ନ ହେଲେ ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସର ବିକୃତି ସୌର୍ଯ୍ୟାଦିଯାଗରେ ତା'ର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପ୍ରଯାଜାଦିକୁ ବିକୃତିଯାଗରେ ମଧ୍ୟ

समाख्ये च दूरनिरस्ते। किंच प्रयाजादिष्वङ्गत्व-विचारः सप्रयोजनः ; पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम्। सिद्धान्ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति। प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचिद् प्रकृतिः, येन मनन-निदिध्यासनयोस्तत्रानुष्ठान-मङ्गत्व-विचारफलं भवेत्। तस्मान्न तार्त्तीयशेषत्वं मममनिदिध्यानयोः। किन्तु यथा घटादिकार्ये मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता, चक्रादीनां सह-कारि-कारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः। तथा श्रवण-मनन-निदिध्या-सनानामपीति मन्तव्यम्। सूचितं चैतद् विवरणाचार्यैः—शक्तितात्पर्य-विशिष्ट-शब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति' प्रमाणस्य

ନନୁ ଯଦି ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋର୍ନ ତାର୍ତ୍ତୀୟାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍, କୀଦୃଶଂ ତର୍ହି ତଦଙ୍ଗଂ-ଭୂମିତ୍ୟାକାଙ୍‌କ୍ଷାୟାଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଂ ତଦଙ୍ଗତ୍ୱଂ ନିରୂପୟତି—କିନ୍ତ୍ୱିତି। ପ୍ରଧାନ-କାରଣତେତି। କାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟୁପାଦାନସ୍ୟାଶ୍ରୟତୟା ସହଭାବିତୟା ଚ ନିମିତ୍ତକାର-ଣତା ପ୍ରାଧାନ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ। ଅବ୍ୟବହିତେତି। ତଥା ଚ ଶ୍ରବଣଂ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବଂ ପ୍ରତ୍ୟବ୍ୟବହିତକାରଣତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଧାନଂ ଭବତି। ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମୈ-

ଅନୁବାଦ

ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାର ବିଧାନ ଅଛି। ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରବଣ କାହାର ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ ଯାହାକି ତାହାର ଅନୁରୋଧରେ ମନନାଦିକୁ ବିକୃତିର ଅନୁଷ୍ଠେୟ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ତେଣୁ ମନନାଦି ସ୍ଥଳରେ ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନର ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟୋକ୍ତ ଶେଷତ୍ୱରୂପ ଅଙ୍ଗତ୍ୱର ଅବକାଶ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଘଟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଯେପରି ମୃତ୍ପିଣ୍ଡାଦିର ପ୍ରଧାନକାରଣତା ଏବଂ ଦଣ୍ଡ ଚକ୍ରାଦିର ସହକାରି କାରଣତା ରହିଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ, ସେହିପରି ଶ୍ରବଣମନନ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଶ୍ରବଣର ପ୍ରଧାନ କାରଣତା ଓ ମନନ ନିଧ୍ୟାସନର ସହକାରି କାରଣତା ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ; ବିବ-ରଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି କଥା କହିଛନ୍ତି :—ଶକ୍ତି ଓ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦଜ୍ଞାନ ବ୍ରହ୍ମରୂପପ୍ରମେୟର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ଅବ୍ୟବହିତ (ସାକ୍ଷାତ୍) କାରଣ ଅଟେ। ଯେହେତୁ ପ୍ରମାଣ ହିଁ ପ୍ରମେୟର ଜ୍ଞାନର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ। ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ପକ୍ଷରେ ବିଶେଷ ଏହି ଯେ ଚିତ୍ତର ପରମାତ୍ମ ପ୍ରବଣତା ସଂସ୍କାରଜନିତ ଯେଉଁ ଏକାଗ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ସାଧନ ସ୍ୱରୂପକୁ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ସେ ଦୁହେଁ କାରଣ ହୋଇଥାନ୍ତି।

दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यावगत-फलसाधनताक-दर्शपौर्णमास-प्रकरणे प्रयाजादीनामिव फलसाधनत्वेनावगतस्य श्रवणस्य प्रकरणे मनन-निदिध्यासनयोराम्नानम् ।

ननु द्रष्टव्य इति दर्शनानुवादेन श्रवणे विहिते सति फलवत्तया श्रवणप्रकरणे तत्सन्निधावाम्नातयोर्मनन-निदिध्यासनयोः प्रयाजन्यायेन प्रकरणादेवाङ्गतेति चेन्न, "ते ध्यानयोगानुगता अपश्य"न्नित्यादि-श्रुत्यन्तरे ध्यानस्य दर्शनसाधनत्वेनावगतस्याङ्गाकांक्षायां प्रयाजन्यायेन श्रवण-मननयोरेवाङ्गत्वापत्तेः । क्रम-

ଏବୋକ୍ତଂ—ଫଲବତ୍ ସନ୍ନିଧାବଫଲଂ ତଦଙ୍ଗମିତି । ତତ୍ କଥମୁଚ୍ୟତେ ଶ୍ରବଣ-ପ୍ରକରଣେ ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋରାମ୍ନାନମିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ଅଙ୍ଗତ୍ୱାପତ୍ତେରିତି । ଫଲବଦ୍ଧ୍ୟାନସନ୍ନିଧାବଫଲୟୋଃ ଶ୍ରବଣମନନୟୋରାମ୍ନାନାତ୍, ଫଲବତ୍ସନ୍ନିଧାବଫଲଂ ତଦଙ୍ଗମିତି ନ୍ୟାୟାଦିତି ଭାବଃ । ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବସାଧକୟୋଃ କ୍ରମ-ସମାଖ୍ୟୟୋରପ୍ୟଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି—କ୍ରମସମାଖ୍ୟେ ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

ପୂଃ—ଅଚ୍ଛା, 'ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ' ଏହି ବାକ୍ୟ ବିହିତ ଦର୍ଶନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରବଣଟି ବିହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଫଲବତ୍ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରକରଣରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବିହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରଯାଜାଦି ପରି ପ୍ରକରଣାଦି ଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକର ଅଙ୍ଗତ୍ୱବୋଧ ହୋଇ-ପାରିବ ? ଉଃ—ନା, ପ୍ରଯାଜାଦିବତ୍ ଶ୍ରବଣମନନାଦିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବୋଧ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ, ତାହାହେଲେ "ସେମାନେ (ବ୍ରହ୍ମପରାୟଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ) ଧ୍ୟାନଯୋଗ ନିରତ ହୋଇ ଏହି ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତ୍‌କୁ ପରମାତ୍ମଶକ୍ତିମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୁତିରେ ଧ୍ୟାନକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଦିଧ୍ୟାସନକୁ ଦର୍ଶନ (ସାକ୍ଷାତ୍କାର)ର ସାଧନ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଥିବାରୁ ବିପରୀତଭାବେ ପ୍ରଯାଜନ୍ୟାୟରେ ଶ୍ରବଣ ଓ ମନନକୁ ନିଦିଧ୍ୟାସନର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କ୍ରମ ଓ ସମାଖ୍ୟା ରୂପ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ମନନାଦିର ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବୋଧ ହେବ । ଏକାବେଳକେ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ । ଅଧିକନ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯାଜାଦି ସ୍ଥଳରେ ଅଙ୍ଗତ୍ୱ ବିଧିରେ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି । କାରଣ ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଯାଜାଦି ଦର୍ଶ-ପୌର୍ଣ୍ଣମାସର ଅଙ୍ଗ ନ ହେଲେ ଦର୍ଶପୌର୍ଣ୍ଣମାସର ବିକୃତି ସୌର୍ଯ୍ୟାଦିଯାଗରେ ତା'ର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପ୍ରଯାଜାଦିକୁ ବିକୃତିଯାଗରେ ମଧ୍ୟ

समाख्ये च दूरनिरस्ते। किंच प्रयाजादिष्वङ्गत्व-विचारः सप्रयोजनः। पूर्वपक्षे विकृतिषु न प्रयाजाद्यनुष्ठानम्। सिद्धान्ते तु तत्रापि तदनुष्ठानमिति। प्रकृते तु श्रवणं न कस्यचिद् प्रकृतिः, येन मनन-निदिध्यासनयोस्तत्रानुष्ठान-मङ्गत्व-विचारफलं भवेत्। तस्मान्न तार्त्तीयशेषत्वं मममनिदिध्यानयोः। किन्तु यथा घटादिकार्ये मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणता, चक्रादीनां सह-कारि-कारणतेति प्राधान्याप्राधान्यव्यपदेशः। तथा श्रवण-मनन-निदिध्या-सनानामपीति मन्तव्यम्। सूचितं चैतद् विवरणाचार्यैः—शक्तितात्पर्य-विशिष्ट-शब्दावधारणं प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानेन कारणं भवति' प्रमाणस्य

ନନୁ ଯଦି ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନୟୋର୍ନ ତାର୍ତ୍ତୀୟାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍, କୀଦୃଶଂ ତର୍ହି ତଦଙ୍ଗଂ-ବୃତ୍ତିତ୍ୟାକାଙ୍‌କ୍ଷାୟାଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ତଦଙ୍ଗତ୍ୱଂ ନିରୂପୟତି—କିନ୍ତୁ ଇତି। ପ୍ରଧାନ-କାରଣତେତି। କାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟୁପାଦାନସ୍ୟାଶ୍ରୟତୟା ସହଭାବତୟା ଚ ନିମିତ୍ତକାର-ଣତା ପ୍ରାଧାନ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ। ଅବ୍ୟବହିତେତି। ତଥା ଚ ଶ୍ରବଣଂ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବଂ ପ୍ରତ୍ୟବ୍ୟବହିତକାରଣତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଧାନଂ ଭବତି। ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମାନ୍ତୈ-

ଅନୁବାଦ

ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାର ବିଧାନ ଅଛି। ପ୍ରକୃତ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରବଣ କାହାରି ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ ଯାହାକି ତାହାର ଅନୁରୋଧରେ ମନନାଦିକୁ ବିକୃତିର ଅନୁଷ୍ଠେୟ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ତେଣୁ ମନନାଦି ସ୍ଥଳରେ ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନର ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟୋକ୍ତ ଶେଷତ୍ୱରୂପ ଅଙ୍ଗତ୍ୱର ଅବକାଶ ନାହିଁ। କିନ୍ତୁ ଘଟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଯେପରି ମୃତ୍ପିଣ୍ଡାଦିର ପ୍ରଧାନକାରଣତା ଏବଂ ଦଣ୍ଡ ଚକ୍ରାଦିର ସହକାରି କାରଣତା ରହିଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ, ସେହିପରି ଶ୍ରବଣମନନ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ଶ୍ରବଣର ପ୍ରଧାନ କାରଣତା ଓ ମନନ ନିଧାସନର ସହକାରି କାରଣତା ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ। ବିବ-ରଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି କଥା କହିଛନ୍ତି :—ଶକ୍ତି ଓ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦଜ୍ଞାନ ହିଁ ରୂପପ୍ରମେୟର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ଅବ୍ୟବହିତ (ସାକ୍ଷାତ୍) କାରଣ ଅଟେ। ଯେହେତୁ ପ୍ରମାଣ ହିଁ ପ୍ରମେୟର ଜ୍ଞାନର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ। ମନନ ଓ ନିଦିଧାସନ ପକ୍ଷରେ ବିଶେଷ ଏହି ଯେ ଚିତ୍ତର ପରମାତ୍ମ ପ୍ରବଣତା ସଂସ୍କାରଜନିତ ଯେଉଁ ଏକାଗ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ସାଧନ ସ୍ୱରୂପକୁ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ସେ ଦୁହେଁ କାରଣ ହୋଇଥାନ୍ତି।

प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनन-निदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्म-प्रवणतासंस्कार-परिनिष्पन्न-तदेकाग्रवृत्ति-कार्यद्वारेण ब्रह्मानुभव-हेतुतां प्रति-पद्येते इति फलं प्रत्यव्यवहित-कारणस्य तात्पर्यविशिष्ट-शब्दावधारणस्य व्यव-हिते मनन-निदिध्यासने तदंगे अङ्गीक्रियेते इति ।

श्रवणादिषु च मुमुक्षूणामधिकारः, काम्ये कर्मणि फलकामस्याधि-कारित्वात् । मुमुक्षायाश्च नित्यानित्य-विवेकस्येहामुत्रार्थ-फलभोग-विरागस्य

କାଗ୍ରତାଲକ୍ଷଣବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହିତକାରଣତ୍ୱାଦପ୍ରଧାନେ ଭବତ ଇତି ଭାବଃ । ତଦଙ୍ଗେ ଇତି । ଶବ୍ଦାତ୍ ପୁନଃ ପ୍ରଥମମପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନମୁତ୍ପନ୍ନମପ୍ୟନ୍ତ କରଣଗତ-ଭ୍ରାନ୍ତ-ବିକ୍ଷେପ-ସଂସ୍କାର-ଦୋଷାତ୍ ପରୋକ୍ଷକଳ୍ପମପ୍ରତିଷ୍ଠମବତିଷ୍ଠତେ । ମନନନିଦିଧ୍ୟାସନେ ତ୍ୱନ୍ତଃ-କରଣଗତ-ବିକ୍ଷେପାଦିଦୋଷ-ପ୍ରତିବନ୍ଧ-ନିରସନେନାପରୋକ୍ଷାନୁଭବ- ପ୍ରତିଷ୍ଠାହେତୁତୟା ଶ୍ରବଣସ୍ୟ ପ୍ରମାଣସ୍ୟ ଫଲୋପକାର୍ଯ୍ୟଙ୍ଗତାମୁପଗଚ୍ଛତ ଇତି ତେ ତଦଙ୍ଗେ ଭବତ ଇତି ଭାବଃ ।

ନନ୍ୱସ୍ତୁ ଶ୍ରବଣାଦିକଂ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବସାଧନମ୍ । ତଥାପି ତଦସ୍ମାକଂ ନାନୁଷ୍ଠେୟମ୍, ତନ୍ନାଧିକାରନିଷ୍ଠସ୍ୟାଭାବାତ୍, ତଦଧିକାରନିଷ୍ଠସ୍ୟୈବ ତତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତିହେତୁତ୍ୱାଦିତ୍ୟତଃ ଶ୍ରବଣାଦ୍ୟଧିକାରିଣଂ ନ ପଶ୍ୟତି—ଶ୍ରବଣାଦିଷ୍ୱିତି । ମୁମୁକ୍ଷୂଣାଂ ମୋକ୍ଷକାମାନାମ୍, ଶ୍ରବଣାଦେର୍ମୋକ୍ଷଫଳଜନକତ୍ୱେନ ତତ୍କାମସ୍ୟୈବ ତତ୍ରାଧିକାରୌଚିତ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟ ତତ୍ସାଧନଭ୍ୟୁଗମାଦିତି ଭାବଃ । ନନ୍ୱେବମପି ଶ୍ରବଣାଦିକଂ ସର୍ବାଧିକାରକଂ ସ୍ୟାତ୍, ସର୍ବେଷାଂ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱାତ୍, ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିସ୍ୱରୂପସ୍ୟାନନ୍ଦାବାପ୍ତିରୂପସ୍ୟ ବା ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ସର୍ବାଭିଲଷଣୀୟତ୍ୱାତ୍, ସୁଖଂ ମେ ସ୍ୟାଦ୍ ଦୁଃଖଂ ମା ଭୂଦିତ୍ୟାଶିଷଃ ସ୍ୱରସବାହିତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ—ମୁମୁକ୍ଷାୟାଶ୍ଚେତି ।

ଅନୁବାଦ

ଏଣୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପ୍ରତି ଅବ୍ୟବହିତ କାରଣ ଯେଉଁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଶିଷ୍ଟଶବ୍ଦଜ୍ଞାନ, ସେଥିରେ ବ୍ୟବହିତ କାରଣ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନକୁ ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାହୁଏ ।

ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତିରେ କେବଳ ମୁମୁକ୍ଷୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଅଧିକାର ରହିଅଛି । କାରଣ, କାମ୍ୟ କର୍ମର ଫଳକାମ ବ୍ୟକ୍ତି ଅଧିକାରୀ ଅଟନ୍ତି । ମୁମୁକ୍ଷା ପ୍ରତି ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ବିବେକ, ଐହିକ ପାରତ୍ରିକ ଫଳ ଭୋଗ ବିରାଗ ଏବଂ ଶମ, ଦମ, ଉପରତି, ତିତିକ୍ଷା, ସମାଧାନ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏହିଗୁଡିକ କାରଣ ଅଟେ । ଅନ୍ତରିନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମ ଶମ, ବହିରି-

शमदमोपरति-तितिक्षासमाधान-श्रद्धानां विनियोगः । अन्तरिन्द्रिय-निग्रहः शमः । वहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः । विक्षेपाभाव उपरतिः । शीतोष्णादि-द्वन्द्व-सहनं तितिक्षा । चित्तैकाग्र्यं समाधानाम् । गुरु-वेदान्त-वाक्येषु विश्वासः श्रद्धा । अत्रोपरमशब्देन सन्न्यासोऽभिधीयते । तथा च संन्यासिनामेव श्रवणादावधिकार इति केचित् । अन्ये तूपरम-शब्दस्य संन्यास-वाचकत्वाभावाद् विक्षेपाभावमात्रस्य गृहस्थेष्वपि सम्भवाज्जनकादेरपि ब्रह्म-विचारस्य श्रूयमाणत्वात् सर्वाश्रम-साधारणं श्रवणादि-विधानमित्याहुः ।

ଭାଷ୍ୟକାରସ୍ତୁ ଶମଦମାଦିଶବ୍ଦାନାମନ୍ୟଥାର୍ଥମାହୁଃ । ଉପରତଶବ୍ଦାର୍ଥବିବେଚନେନ ଶ୍ରବଣାଦ୍ୟଧିକାରିଣଂ ନିରୂପୟିତୁଂ ତତ୍ର ମତଭେଦାନ୍ ଦର୍ଶୟତି—ଅତ୍ରେତି । "ଶାନ୍ତୋ ଦାନ୍ତ" ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟେ ଇତ୍ୟର୍ଥ । ଉପରମଶବ୍ଦେନ ଉପରତଶବ୍ଦେନ । ସନ୍ନ୍ୟାସସ୍ୟୋପରତଶବ୍ଦାର୍ଥତ୍ୱେ ତତ୍ଫଲମାହ—ତଥା ଚେତି । ଉପରତଶବ୍ଦସ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସାଥକତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଶ୍ରବଣାଦୀନାଂ ଯଥା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବ-ସାଧନତ୍ୱମେବଂ ସଗୁଣୋପାସନସ୍ୟାପୀତ୍ୟାହ—ସଗୁଣୋପାସନମପୀତି । ସଗୁଣୋପାସନଂ ନାମ "ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟେ ହିରନ୍ମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ହିରଣ୍ୟଶ୍ମଶ୍ରୁର୍ହିରଣ୍ୟକେଶ ଆପ୍ରଣଖାତ୍ ସର୍ବ ଏବ ସୁପର୍ଣ୍ଣ" ଇତ୍ୟାଦିନା ବିହିତମୁପାସନମ୍ । ତତ୍ର କଳ୍ପତରୁବଚନଂ ପ୍ରମାଣୟତି—ତଦୁକ୍ତମିତି । ନିର୍ବିଶେଷମିତି । ଯେ ମନ୍ଦାଃ ଦୁର୍ବାସନାବାସିତାନ୍ତଃକରଣ ବୈରାଗ୍ୟାଦ୍ୟଭାବାଚ୍ଛ୍ରବଣାଦିସାଧନହୀନା ନିର୍ବିଶେଷଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କର୍ତ୍ତୁମନୀଶ୍ୱରା ଅକ୍ଷମାସ୍ତେ ସବିଶେଷନିରୂପଣୈଃ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମୋପାସନନିରୂପଣୈଃ ଅନୁକମ୍ପ୍ୟନ୍ତେ ଅନୁଗୃହ୍ୟନ୍ତେ । ସଗୁଣୋପାସନଫଳଂ ଦର୍ଶୟିତୁମାହ—ବଶୀକୃତେ ଇତି ।

ଅନୁବାଦ

ନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମକୁ ଦମ, ବିକ୍ଷିପ୍ତତାର ଅଭାବକୁ ଉପରତି, ଶୀତୋଷ୍ଣାଦିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱସହିଷ୍ଣୁତାକୁ ତିତିକ୍ଷା, ଚିତ୍ତର ଏକାଗ୍ରତାକୁ ସମାଧାନ, ଗୁରୁ ଏବଂ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱାସକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବୋଲାଯାଏ । କେହି କେହି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଉପରତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସନ୍ନ୍ୟାସ, ଅତଏବ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ହିଁ ଶ୍ରବଣାଦିରେ ଅଧିକାର, ଅନ୍ୟ କାହାର ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ଉପରତି ଶବ୍ଦ ସନ୍ନ୍ୟାସବାଚକ ନ ହୋଇଥିବାରୁ ବିକ୍ଷେପାଭାବ ହିଁ ତାହାର ଅର୍ଥ ଏବଂ ଏହି ବିକ୍ଷେପାଭାବ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ

सगुणोपासनमपि चित्तैकाग्र्य-द्वारा निर्विशेष-ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुः ।

तदुक्तम्— निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेष-निरूपणैः ॥
वशीकृते मनस्येषां सगुण ब्रह्मशीलनात् ।
तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥

इति । सगुणोपासकानां चार्चिरादि-मार्गेण ब्रह्मलोकं गतानां तत्रैव श्रवणादुत्पन्न-तत्त्वसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह मोक्षः । कर्मवतां धूमादिमार्गेण

ଏଷାଂ ମନ୍ଦାନାଂ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମଶୀଲନାତ୍ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମୋପାସନାଭ୍ୟାସାତ୍ ମନସି ବଶୀକୃତେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟେକାଗ୍ରେ ସତି ତଦେବ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ଅପେତୋପାଧିକଳ୍ପନମ୍ ଅପେତା ଅପଗତା ଉପାଧିକଳ୍ପନା ଯସ୍ମାତ୍ ତନ୍ନିରୁପାଧିକଂ ସତ୍ ସାକ୍ଷାତ୍ ଆବିର୍ଭବତୀତି ଶ୍ଳୋକାର୍ଥଃ । ନନୁ କ୍ରମମୁକ୍ତ୍ୟର୍ଥାନାମୁପାସନାନାଂ ଯଥା ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବ-ହେତୁତ୍ୱମ୍, ସତ୍କର୍ମଣାମପି ତଥୈବ ସ୍ୟାତ୍, ତେଷାମପି କ୍ରମମୁକ୍ତ୍ୟର୍ଥତ୍ୱାଦିତ୍ୟତ ଆହ

ଅନୁବାଦ

ଅଛି । ଜନକ ପ୍ରଭୃତି ଗୃହସ୍ଥମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ୱର କଥା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଅତଏବ ଶ୍ରବଣାଦିରେ ସବୁପ୍ରକାର ଆଶ୍ରମିମାନଙ୍କର ଅଧିକାର ରହିଅଛି ।

ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପାସନା ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ତର ଏକାଗ୍ରତା ସମ୍ପାଦନ କରି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାରର ହେତୁ ହୋଇଥାଏ । କଳ୍ପତରୁକାର ଏ ବିଷୟରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ— "ଯେଉଁମାନେ ମନ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ନିମ୍ନାଧିକାରୀ ସେମାନେ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ସେମାନଙ୍କ ଉପକାରାର୍ଥେ ସବିଶେଷ (ସଗୁଣ) ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପାସନା ଫଳରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପ୍ରତି ଚିତ୍ତର ଏକାଗ୍ରତା ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା ନିରୁପାଧିକ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମ) ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।" ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମର ଉପାସକମାନେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିମାର୍ଗରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗମନ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେଠାରେ ଶ୍ରବଣମନନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଲାଭ କରି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରନ୍ତି । ଯେଉଁମାନେ ଇଷ୍ଟାପୂର୍ତ୍ତାଦି ଶାସ୍ତ୍ରବିହିତ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଧୂମାଦିମାର୍ଗରେ ପିତୃଲୋକକୁ ଯାଆନ୍ତି ଏବଂ ସେଠାରେ ଭୋଗ ହେବା ଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟକ୍ଷୟ ହୋଇଗଲେ ପୂର୍ବସଞ୍ଚିତ ପାପପୁଣ୍ୟ ଅନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକାଦି ସ୍ଥାବରାନ୍ତ ଜଗତରେ ପୁନରାୟ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ

पितृलोकं गतानामुपभोगेन कर्मक्षये सति पूर्वकृत-सुकृतदुष्कृतानुसारेण ब्रह्मादि-स्थावरान्तेषु पुनरुत्पत्तिः । तथा च श्रुतिः—रमणीय-चरणा रमणीयां योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयांयोनिमिति । प्रतिषिद्धानुष्ठायिनान्तु रौरवादि-नरकविशेषेषु तत्तत्पापोचितं तीव्रदुःखमनुभूय श्व-शूकरादिषु तिर्यग्योनिषु चोत्पत्तिरित्यलं प्रसङ्गागत प्रपञ्चनेति ।

निर्गुण-ब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तर-गमनम्, "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"ति श्रुतेः । किन्तु यावत्प्रारब्धक्षयं सुखदुःखेऽनुभूय पश्चादपवृ-

—କର୍ମବତାମିତ । ଇଷ୍ଟାପୂର୍ତ୍ତାଦିକର୍ମଜନ୍ୟାଦୃଷ୍ଟବତାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଧୂମାଦିମାର୍ଗେଣେତ । ଧୂମାଦ୍ୟଭିମାନି-ଚେତନଦେବତା-ଦ୍ୱାରେଣେତ୍ୟର୍ଥଃ । କର୍ମକ୍ଷୟେ ଆମୁଷ୍ମିକଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣୋଽପୂର୍ବସ୍ୟ କ୍ଷୟେ । ତଥା ଚେତ । ରମଣୀୟଂ ସତ୍ ଚରଣଂ କର୍ମ ଯେଷାଂ ତଥାବିଧାଃ ପ୍ରଶସ୍ତକର୍ମାଣଃ । ରମଣୀୟାଂ ଯୋନିଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଯୋନିମ୍ । କପୂୟଚରଣାଃ ନିନ୍ଦିତକର୍ମାଣଃ । କପୂୟାଂ ଯୋନିମ୍ ଶ୍ୱଶୂକରାଦିଯୋନିମ୍ ।

ପଶ୍ଚାତ୍ ଚରମଦେହପାତାନନ୍ତରମ୍, ଦେହପାତସମକାଳମିତ ଯାବତ୍, ଅନାରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣୋ ଜ୍ଞାନେନ ନାଶାଦାରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ ଚ କର୍ମଣ ଉପଭୋଗେନ

ଅନୁବାଦ

କରନ୍ତି । ଏ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ଯେ "ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସତଯୋନିରେ ଏବଂ କୁକାର୍ଯ୍ୟକାରୀମାନେ କୁତ୍ସିତ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।" ଯେଉଁମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରନିଷିଦ୍ଧ କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ରୌରବାଦି ନରକକୁ ଯାଆନ୍ତି ଏବଂ ନିଜ ନିଜର ଅନୁଷ୍ଠିତ ପାପକର୍ମ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତଭାବରେ କଠୋର ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରି କୁକୁର ଘୁଷୁରି ପ୍ରଭୃତି ତିର୍ଯ୍ୟଗ୍‌ଯୋନିରେ ବା ବୃକ୍ଷାଦି ସ୍ଥାବର ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ପ୍ରସଙ୍ଗବଶତଃ ଏହି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଏଠାରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତଭାବରେ କୁହାଗଲା ; ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ବିଷୟରେ ଆଉ ବିସ୍ତାର କରାଯିବ ନାହିଁ ।

ଯାହାଙ୍କର ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଅଛି, ମୃତ୍ୟୁ ହେବା ପରେ ତାଙ୍କର ଲୋକାନ୍ତର ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ କ୍ଷୟ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦେହରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖ ଭୋଗ କରି ମୁକ୍ତିଲାଭ କରନ୍ତି ।

ପ୍ରଃ—"ସେହି ପରମାତ୍ମାର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ହୋଇଗଲେ ସମସ୍ତ କର୍ମ ଧ୍ୱଂସ

ज्यते। ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादि-श्रुत्या "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन" इतिस्मृत्या च ज्ञानस्य सकल-कर्म-नाशहेतुत्व-निश्चये सति प्रारब्ध कर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेन्न, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इत्यादि-श्रुत्या "नाभुक्तं क्षीयते कर्म"त्यादि-स्मृत्या चोत्पादित-कार्य-कर्म-व्यतिरिक्तानां संचित-क्रियमाण-

କ୍ଷୟାଦ୍ ଦେହସ୍ଥିତିହେତୋରଭାବେନ ଦେହପାତ ଇତି ଭାବଃ। ନ ଚ ଦେହାନ୍ତରାରମ୍ଭଃ, ହେତ୍ୱଭାବାତ୍, ଆରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣ ଉପଭୋଗେନାଽନାରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ ଚ କର୍ମଣସ୍ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେନ ନାଶାଦ୍ ଦେହାନ୍ତରାରମ୍ଭାନୁପପତ୍ତେଃ। ଅପବୃଜ୍ୟତେ ମୁକ୍ତୋ ଭବତି। ନନୁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନସ୍ୟ କର୍ମନାଶକତ୍ୱେ ଆରବ୍ଧଫଳସ୍ୟାପି କର୍ମଣସ୍ତେନୈବ ନାଶୋ ଯୁକ୍ତସ୍ତଦବସ୍ଥାନନ୍ତୁ ନ ଯୁକ୍ତମ୍, ଅବିଶେଷାତ୍, ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟାଦଷ୍ୱବିଶେଷେଣ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସକଳକର୍ମନାଶକତ୍ୱଶ୍ରବଣାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି। ତାମିମାଂ ଶଙ୍କାଂ ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦୋପପାଦୟତି—କ୍ଷୀୟନ୍ତ ଇତି। ତସ୍ମିନ୍ ପରାବରେ ପରମାତ୍ମନି ଦୃଷ୍ଟେଽହଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ସାକ୍ଷାତ୍କୃତେ ଅସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନବତଃ ପୁରୁଷସ୍ୟ କର୍ମାଣିଚ ସର୍ବାଣି ସୁକୃତଦୁଷ୍କୃତାନି ଚ, କର୍ମାଣୀତ୍ୟବିଶେଷେଣ କର୍ମସାମାନ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ କ୍ଷୀୟନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ। ଇତ୍ୟାଦୀତ୍ୟାଦିନା "ତଦ୍ ଯଥେଷୀକା ତୂଳମଗ୍ନୌ ପ୍ରୋତଂ ପ୍ରଦୂୟେତ ଏବଂ ହାସ୍ୟ ସର୍ବେପାପ୍ମାନଃ ପ୍ରଦୂୟନ୍ତ" ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିପରିଗ୍ରହଃ। ନ କେବଳଂ ଶ୍ରୁତିଃ ସର୍ବକର୍ମଣାଂ ଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ବ୍ରବୀତି, ସ୍ମୃତିରପୀତ୍ୟାହ—ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିରିତି। ଅନୁପପନ୍ନମିତି। ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମଣାମପି କର୍ମତ୍ୱାଦ୍ ଜ୍ଞାନେନ କ୍ଷୟାବଶ୍ୟମ୍ଭାବାଦିତି ଭାବଃ। ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିଭ୍ୟାଂ ତାମାଶଙ୍କାଂ ପରିହରତି। ତସ୍ୟେତି।

ଅନୁବାଦ

ହୋଇଯାଏ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଏବଂ "ହେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ! ଜ୍ଞାନ-ଅଗ୍ନି ସମସ୍ତ କର୍ମକୁ ଧ୍ୱଂସ କରେ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନର ସମସ୍ତ କର୍ମନାଶକତ୍ୱ କଥା ଜଣାଯାଏ, ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ଅବସ୍ଥିତି କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେବ ?

ଉଃ—"ନା, ତାହାଙ୍କର ମୁକ୍ତିପ୍ରାପ୍ତିରେ ସେତେଦିନ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ, ଯେତେଦିନ ତାଙ୍କର ଶରୀର ବିନାଶ ନ ହୁଏ, ଶରୀର ବିନାଶ ହୋଇଗଲେ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମ କ୍ଷୟ ହୋଇ ଯାଇଥିବାରୁ ମୁକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ" ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଏବଂ "ଭୋଗ ବ୍ୟତୀତ କର୍ମର କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ" ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯେଉଁ

कर्मणामेव ज्ञान-विनाश्यत्वावगमात् । सञ्चितं द्विविधं—सुकृतं दुष्कृतं चेति । तथा च श्रुतिः — तस्या पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋପଦେଶଜନିତ-ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନବତଃ ପୁରୁଷସ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସଦାତ୍ମସ୍ୱରୂପସମ୍ପତ୍ତେରିତି ଶେଷଃ । ତାବଦେବ ତାବାନେବ କାଳଶ୍ଚିରଂ କ୍ଷେପଃ । କସ୍ମାତ୍ କାଳଶ୍ଚିରମିତ୍ୟତାହ — ଯାବନ୍ନେତି । ନ ମୋକ୍ଷ୍ୟେ ନ ମୋକ୍ଷ୍ୟତେ, ଯେନ କର୍ମଣା ଶରୀରମାରବ୍ଧଂ ତସ୍ୟୋପଭୋଗେନ କ୍ଷୟାଦ୍ ଯାବନ୍ନ ଦେହପାତସ୍ତାବତ୍ କ୍ଷେପ ଇତି ଭାବଃ । ଅଥ ତଦୈବ ଦେହପାତସ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତେଶ୍ଚ କାଳଭେଦାଭାବାତ୍ ସମ୍ପତ୍ସ୍ୟେ ସମ୍ପତ୍ସ୍ୟତେ ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅନୟା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ମୋକ୍ଷାତ୍ମକସତ୍ସମ୍ପତ୍ତେଃ ଶରୀରପାତାବଧିକତ୍ୱଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତେରିତି । ଆଦିପଦେନ — "ନ ହ ବୈ ସଶରୀରସ୍ୟ ସତଃ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟୟୋରପହତିରସ୍ତି ଅଶରୀରଂ ବାବ ସନ୍ତଂ ନ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ସ୍ପୃଶତଃ" ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିପରିଗ୍ରହଃ । ନାଭୁକ୍ତମିତି । ଅଭୁକ୍ତମ୍ ଅଦତ୍ତଫଳଂ କର୍ମ ନ କ୍ଷୀୟତେ ଉପଭୋଗଂ ବିନା ନ ନଶ୍ୟତୀତି ସ୍ମୃତିବାକ୍ୟାର୍ଥଃ । ସଞ୍ଚିତଂ ବିଭଜତେ — ସଞ୍ଚିତମିତି । ଏତଚ୍ଚ କ୍ରିୟମାଣସ୍ୟାପ୍ୟୁପଲକ୍ଷଣମ୍ । ତଥା ଚାନାରବ୍ଧଫଲାନାଂ ସଞ୍ଚିତାନାଂ କ୍ରିୟମାଣାନାଞ୍ଚ ସୁକୃତଦୁଷ୍କୃତାନାଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟତ୍ୱମ୍ ; ଆରବ୍ଧଫଲାନାନ୍ତୁ ଭୋଗନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିପ୍ରତିପାଦ୍ୟମିତି ଭାବଃ । ସଞ୍ଚିତଦ୍ୱୈବିଧ୍ୟେ ପ୍ରମାଣମାହ — ତଥା ଚେତି । ତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାବତଃ ପୁତ୍ରା ଦାୟଂ ଧନମ୍ ଉପଯନ୍ତି ଗୃହ୍ଣନ୍ତି । ସୁହୃଦଃ ସାଧୁକୃତ୍ୟାଂ ସୁକୃତମ୍ । ଦ୍ୱିଷନ୍ତଃ ଶତ୍ରବ ପାପକୃତ୍ୟାଂ ଦୁଷ୍କୃତମ୍ ଉପଯନ୍ତି । ତଥା ଚ ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାଦସ୍ୟ ବିଦୁଷଃ ସୁକୃତଦୁଷ୍କୃତେ ବିଧୂୟେତେ ଇତି ଭାବଃ ।

ଅନୁବାଦ

କର୍ମ ପ୍ରାରବ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ କର୍ମର ଫଳ ଭୋଗ କରିବା ପାଇଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେହ ଧାରଣ କରାହୋଇଥାଏ, ସେହି କର୍ମ ଜ୍ଞାନ ବିନାଶ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହାଛଡ଼ା ସଞ୍ଚିତ ଓ କ୍ରିୟମାଣ ସମସ୍ତ କର୍ମ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ । ସଞ୍ଚିତ କର୍ମ ଦୁଇ ପ୍ରକାର —ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍କୃତ । ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି — "ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ହେବା ପରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନେ ସମ୍ପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରିତା ଲାଭ କରନ୍ତି, ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବମାନେ ପୁଣ୍ୟଫଳ ଲାଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ଶତ୍ରୁମାନେ ପାପଫଳ ଲାଭ କରନ୍ତି ।" ଇତି ।

ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य-प्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनो देहधारणमिति चेन्न, अप्रतिबद्ध-ज्ञानस्यैवाज्ञान निवर्त्तकतया प्रारब्धकर्मरूप-प्रतिबन्धक-दशायामज्ञाननिवृत्तेरनङ्गीकारात् । नन्वेवमपि

ନନ୍ୱନାରବ୍ଧଫଲାନାଂ କର୍ମଣାଂ ଜ୍ଞାନନାଶ୍ୟତ୍ୱଂ ନାରବ୍ଧଫଲାନାମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ଅଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ କର୍ମଣାମଜ୍ଞାନନାଶେ ନାଶାବଶ୍ୟମ୍ଭାବାତ୍ । ତଥା ଚାନାରବ୍ଧଫଲାନାମିବାରବ୍ଧଫଲାନାମପି କର୍ମଣାଂ ନାଶେ ବିଦ୍ୟାବତୋ ଦେହସ୍ୟାପି ତଦୈବ ନାଶଃ ସ୍ୟାତ୍, ତତ୍ସ୍ଥିତିହେତୂନାଂ କର୍ମଣାଂ ନାଶାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କତେ—ନନ୍ୱିତି । ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟେତି । ମୂଳାଜ୍ଞାନକାର୍ଯ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥ । ଦେହଧାରଣମିତି । ଦେହଧାରଣହେତୂନାଂ କର୍ମଣାଂ ନାଶାଦିତି ଭାବ । ସମାଧାନହେତୁମାହ—ଅପ୍ରତିବଦ୍ଧେତି । ତଥା ଚ ଜ୍ଞାନମାତ୍ରସ୍ୟ ନାଜ୍ଞାନନିବର୍ତ୍ତକତ୍ୱଂ କିନ୍ତ୍ୱପ୍ରତିବଦ୍ଧଜ୍ଞାନସ୍ୟ । ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମରୂପ-ଫଳପ୍ରତିବନ୍ଧକସଦ୍ଭାବଦଶାୟାଂ ଜ୍ଞାନଂ ନାପ୍ରତିବଦ୍ଧଂ କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବଦ୍ଧମେବ । ତେନ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନ ନିବୃତ୍ତିର୍ନ ବା ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମଣଃ । ଅତୋଽଜ୍ଞାନସଦ୍ଭାବାଦ୍ ଜ୍ଞାନିନୋ ଦେହଧାରଣମୁପପନ୍ନମେବେତି ଭାବଃ । ଏକେ ଏକାଜ୍ଞାନବାଦିନୋ ବିବରଣୀୟାଃ ।

ଅନୁବାଦ

ପୂଃ—ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ମୂଳାବିଦ୍ୟାର ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ଅବିଦ୍ୟାମୂଳକ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ମଧ୍ୟ ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ତେଣୁ କେମିତି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଦେହଧାରଣ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ଉଃ—ନା, ପ୍ରତିବନ୍ଧକରହିତ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଅଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ଅତଏବ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମରୂପ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିଥିବ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏହା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ପୂଃ—ଏହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଜଣକର ମୁକ୍ତି ହେଲେ ନିଖିଳ ଜୀବଗଣର ମୁକ୍ତି ହେବ, ଯେହେତୁ ସଂସାରର ମୂଳୀଭୂତ ଅବିଦ୍ୟାଟି ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ନିବୃତ୍ତି ଘଟିଲେ କୌଣସି ଜୀବର ସଂସାର ଅବସ୍ଥା ରହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଉଃ—ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ ଏହା ତ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଇଷ୍ଟ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଣଙ୍କର ମୁକ୍ତିରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ମୁକ୍ତି ହେବା କଥା ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ।

तत्त्वज्ञानादेकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात्, अविद्याया एकत्वेन तन्निवृत्तौ क्वचिदपि संसारायोगादिति चेन्न, इष्टत्वादित्येके।

अपरे त्वेतद्-दोषपरिहारायैवेन्द्रो मायाभिरिति बहुवचन-श्रुत्यनुगृहीतमविद्याया नानात्वमंगीकर्त्तमित्याहुः। अन्ये त्वैकैवाविद्या। तस्या एवाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरण-शक्तयो नाना। तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं, तस्य ब्रह्मस्वरूपावरण-शक्तिविशिष्टाऽविद्यानाशो न त्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमान्नैकमुक्तौ सर्वमुक्ति-

ନନୈକମୁକ୍ତୌ ସର୍ବମୁକ୍ତ୍ୟଙ୍ଗୀକାରେ ଶାସ୍ତ୍ରସିଦ୍ଧା ବଦ୍ଧମୁକ୍ତବ୍ୟବସ୍ଥା ନ ସ୍ୟାତ୍, ନ ସ୍ୟାଚ୍ଚ ଶ୍ରୁତେସ୍ତୁ ତସ୍ୟୈବଷ୍ଟ୍ୟାଦୀନାମାଞ୍ଜସ୍ୟମିତ୍ୟପରିତୋଷାତ୍ ପକ୍ଷାନ୍ତରମାହ— ଅପରେ ତ୍ୱିତି । ଅନେକାଜ୍ଞାନବାଦିନୋ ଭାମତ୍ୟନୁଯାୟିନସ୍ତ୍ୱିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଏତଦ୍ଦୋଷେତି । ସର୍ବମୁକ୍ତ୍ୟାପତ୍ତିରୂପଦୋଷେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବିଦ୍ୟାନାନାତ୍ୱେ ପ୍ରମାଣମାହ —ମାୟାଭିରିତି । ତଥା ଚ ପ୍ରକୃତ୍ୟର୍ଥମାୟାୟାଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାର୍ଥେ ବହୁତ୍ୱେଽନ୍ୱୟାଦ୍ । ମାୟାୟା ବହୁତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ । ଅଜାମେକାମିତ୍ୟାଦିକନ୍ତୁ ଜାତ୍ୟଭିପ୍ରାୟକମିତି ଭାବଃ । ଜୀବସ୍ୟ ବହୁତ୍ୱାଚ୍ଛକ୍ତୀନାଂ ବହୁତ୍ୱମ୍ । ଯାବନ୍ତୋ ଜୀବାସ୍ତାବତ୍ୟଃ ଶକ୍ତୟ ଇତି ଭାବଃ । ଆବରଣଶକ୍ତେର୍ନାନାତ୍ୱେ ଫଳିତମାହ—ତଥା ଚେତି । ଆବରଣଶକ୍ତେର୍ନାନାତ୍ୱେ ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶକ୍ତିବିଶିଷ୍ଟାବିଦ୍ୟାନାଶ ଇତି । ଯଦ୍ୟପ୍ୟ-

ଅନୁବାଦ

ଅପର କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ ଏହି ଦୋଷ ପରିହାର ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ର ମାୟାଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ବହୁରୂପତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି "ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ଜୀବଭେଦରେ ଅବିଦ୍ୟା ନାନା ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ କହନ୍ତି ଅବିଦ୍ୟା ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ସେହି ଅବିଦ୍ୟାର ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପାବରଣ ଶକ୍ତି ଜୀବଭେଦରେ ନାନା । ଅତଏବ ଯାହାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହାଙ୍କର ହିଁ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପାବରଣ ଶକ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ଅବିଦ୍ୟାର ନାଶ ହୁଏ, ଅନ୍ୟର ତାହା ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ଜୀବର ମୁକ୍ତିରେ ନିଖିଳ ଜୀବଗଣର ମୁକ୍ତିପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଠିପାରିବ ନାହିଁ ।

ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟି ବାଦାରାୟଣଙ୍କ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ କରିବା ପାଇଁ ଯାବଦଧିକାରଂ....(୩।୩।୩୨ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର) ଏହି ଅଧିକରଣରେ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ-

प्रसंगः । 'अत एव च "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यस्मिन्नधिकरणेऽधिकारि-पुरुषाणामुत्पन्न-ब्रह्मज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्याधिकारापादक-प्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम् । तदुक्तमाचार्य-वाचस्पतिमिश्रैः —

ଉଚ୍ୟତେ ଯାବନ୍ନ ସର୍ବମୁକ୍ତସ୍ତାବଚ୍ଛକ୍ତିମାତ୍ରସ୍ୟୈବ ନାଶୋ ନାବିଦ୍ୟାୟାଃ, ତସ୍ୟା ଏକତ୍ୱାତ୍, ତନ୍ନାଶେ ସର୍ବମୁକ୍ତ୍ୟାପତ୍ତେସ୍ତାଦବସ୍ଥ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତଥାପି ଶକ୍ତିଶକ୍ତିମତୋରଭେଦାତ୍ ତଥୋକ୍ତମିତି ଭାବଃ । ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ବାଦାରାୟଣସୂତ୍ରେଣ ଦ୍ରଢୟତି—ଅତ ଏବେତି । ଦେହଧାରଣାନୁପପତ୍ତିମିତି । ବିଦ୍ୟାବତାଂ ତେଷାଂ ବିଦ୍ୟୟାଽବିଦ୍ୟାନାଶାଦିତି ଭାବଃ । ସମାପ୍ତ୍ୟନନ୍ତରମିତି । ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନେନ ପ୍ରାରବ୍ଧକର୍ମକ୍ଷୟାଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ବିଦେହକୈବଲ୍ୟମ ସ୍ଥୂଲସୂକ୍ଷ୍ମଦେହଲୟଲକ୍ଷଣଂ କୈବଲ୍ୟମ୍ । ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ଭାମତ୍ୟୁକ୍ତ୍ୟା ଦ୍ରଢୟତି—ଉପାସନାଦୀତି । ଆଦିପଦେନ ନିଷ୍କାମକର୍ମପରିଗ୍ରହଃ । ଏତେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନବନ୍ତ ଆଧିକାରିକାଃ ପୁରୁଷାଃ ଉପାସନାଦୀନାଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟା ତୋଷିତେନେଶ୍ୱରେଣ ଦତ୍ତଂ ନିଯୋଜିତମଧିକାରଂ ସମାପ୍ୟ ପରଂ ପଦମପବର୍ଗଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ନୁବନ୍ତୀତି ଶ୍ଲୋକାର୍ଥଃ । ଅନେନ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନବତୋଽପି ଯାବଦଧିକାରଂ ସ୍ଥିତିର୍ଦର୍ଶିତା । ତେନୈତେଷାମଜ୍ଞାନସଦ୍ଭାବଃ ସୂଚିତ ଇତି ଭାବଃ । ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି । ସର୍ବମୁକ୍ତାବାଧିକାରିକାଣାମପି ପୁରୁଷାଣାଂ ମୁକ୍ତେସ୍ତେଷାଂ ଯାବଦଧିକାରମବସ୍ଥାନାଯୋଗାଦିତି ଭାବଃ । ଏକାବିଦ୍ୟାପକ୍ଷେ ସର୍ବମୁକ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମରୂପଣମୁପସଂହରତି—ତସ୍ମାଦିତି । ବ୍ୟବସ୍ଥା ବଦ୍ଧମୁକ୍ତା-

ଅନୁବାଦ

ଜ୍ଞାନ ହୋଇଅଛି ଏଭଳି ତତ୍ତ୍ୱ କର୍ମର ଅଧିକାରରେ ନିଯୁକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଦେହଧାରଣ କେମିତି ସମ୍ଭବ ହେଲା, ଏହା ଆଶଙ୍କା କରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାହୋଇଅଛି ଯେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଅଧିକାରର ପ୍ରାପକ ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ଫଳଭୋଗ ହେବା ପରେ ସେମାନଙ୍କର ବିଦେହ-କୈବଲ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମ ମୁକ୍ତି ଲାଭ ହୁଏ ।

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାଚସ୍ପତି ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି—"ଉପାସନାଦିର ପ୍ରକର୍ଷବଶତଃ ସନ୍ତୋଷିତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହଲବ୍ଧ ତତ୍ତଦଧିକାର ଭୋଗ କରି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଅଧିକାରିକମାନେ ପରମ ପଦ ଲାଭ କରନ୍ତି ।

ଯେଉଁମାନେ ଏକ ମୁକ୍ତିରେ ସର୍ବମୁକ୍ତି ମାନନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି

उपासनादि-संसिद्धि-तोषितेश्वर-चोदितम् ।
अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदमिति ॥

एवञ्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया । तदेवं ब्रह्मज्ञानान्मोक्षः । स चानर्थ-निवृत्तिर्निरतिशय-ब्रह्मानन्दावाप्तिश्चेति सिद्धं प्रयोजनम् ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-धर्मराजध्वरीन्द्र-
विरचितायां वेदान्त-परिभाषायां
प्रयोजनपरिच्छेदः ।

ବ୍ୟବସ୍ଥା । ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରୟୋରୈକ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ପ୍ରକରଣମୁପସଂହରତି— ତଦେବମିତି । ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନତ୍ୱମୁପପାଦୟତି—ସ ଚେତି ।

ନାମ୍ନା ଶ୍ରୀମୋହନଃ ସାକ୍ଷାତ୍ ଗୁରୁର୍ମେହି ଗୁରୁରେବ
ତସ୍ୟାଶିଷା ସମାପ୍ତେୟଂ ଟୀକା ବୈ ସାରଗର୍ଭିଣୀ ॥

ଅନୁବାଦ

ସିଦ୍ଧାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ଅସଙ୍ଗତ ହୋଇପଡ଼େ । ଅତଏବ ଯେଉଁମାନେ ଅବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ-ବାଦୀ, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରତିଜୀବର ଭେଦରେ ଅବିଦ୍ୟାର ଆବରଣ ଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରି ଜୀବଭେଦରେ ମୁକ୍ତିଭେଦର ଉପପତ୍ତି କରିବାକୁ ହେବ ।

ଏହିଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୋଇଥାଏ । ସେହି ମୋକ୍ଷ ଅବିଦ୍ୟା ନିବୃତ୍ତି ଓ ନିରତିଶୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ତାହା ହିଁ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ ।

ଉତ୍କଳେ ନଳଥ ଗ୍ରାମେ, ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବିଦୁଷାଂ କୁଲେ ।
ପଣ୍ଡାହ୍ୱଂଶ ସମୁଦ୍ଭୂତଃ ଗଜେନ୍ଦ୍ର ବିବୁଧାତ୍ମଜଃ ।

ଗ୍ରହବସୁ ବସୁଚନ୍ଦ୍ରେ ବିକ୍ରମାନେ ସିଂହ ସଙ୍ଗମେ
ପରମେଶାର୍ପିତା ସେୟଂ ତନୁତାଂ ଧୀମତାଂ ମୁଦମ୍ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସଙ୍କଳିତାୟାଂ
ପରିଭାଷା-ସାରମଞ୍ଜୁଷାୟାଂ ପ୍ରୟୋଜନ—
ପରିଚ୍ଛେଦଃ ॥

ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ଶର୍ମାହଂ ସୁଖବୋଧାୟ ଧୀମତାମ୍ ।
କୃତୋ ଯେନାନୁବାଦୋଽୟଂ ରଜତାମନ୍ତିକେ ସତାମ୍ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟପଦ ତର୍କ ତର୍କ ବେଦାନ୍ତତୀର୍ଥ ସାହିତ୍ୟାଗ୍ରଣୀନ୍ୟାୟବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରୀ
ବିରଚିତ ବେଦାନ୍ତ ପରିଭାଷାର ପ୍ରୟୋଜନ ପରିଚ୍ଛେଦ
ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ।

୧୮୮୧ ଶକାବ୍ଦୀୟ ଭାଦ୍ର ମାସସ୍ୟ ଦଶମ ଦିବସେ

ସମାପ୍ତୋଽୟଂ ଗ୍ରନ୍ଥଃ

मूलपाठे
शुद्धिपत्रम्

मूले:— अशुद्धि:	शुद्धि:	पृष्ठे	पंक्तौ
श्रीयते	क्षीयते	४	७
क्याप्ति	व्याप्ति	१२	४
चैन्य	चैतन्य	१७	१
च्चैतन्य	चैतन्य	१७	२
धर्म्मत्वन्	धर्म्मत्वम्	२०	२
ह्यर्था	ह्यर्था	२२	७
ममसो	मनसो	२३	१
वाचम्	वाच्यम्	२३	२
साक्षात्वम्	साक्षात्त्वम्	२३	२
साक्षात्व	साक्षात्त्वा	२३	३
व्रमः	ब्रूमः	२५	३
धम्मांधौ	धर्म्माधर्म्मौ	३३	१
धर्म्मां	धर्म्मा	३३	२
चेम्न	चेन्न	३३	३
योग्यम्त्र	योग्यत्व	३३	३
अन्तःकरणः	अन्तःकरण	३३	३
सर्वांशेऽत्रि	सर्वांशेऽपि	४०	१
प्रया	प्रत्या	७४	२
कार्य	कार्य्या	७८	२
चक्षः	चक्षुः	९९	३
सत्वा	सत्वं	९९	३
अन	अनु	१०२	१
द्रव्यत्वाय	द्रव्य	१३१	३
विषिष्ट	विशिष्टो	१४०	३
सवद्धेन	सम्बन्धेन	१४२	१
निवच	निर्वचं	१८०	१
घधा	घटा	१८२	२
तत्‌रतन्‌पत्राणां	तत्परतन्त्राणां	१८६	

मूलेः —	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृष्ठे	पंक्तौ
	रवि	रपि	२८६	३
	रूवा	रूपा	२८६	३
	वाधि	पाधि	२८६	४
	सोवा	मोपा	२८६	४
	रूवा	रूपा	२८६	४
	प्रंकने	प्रकल्पते	१८७	३
	नं श्यसि	न पश्यमि	१८७	४
	प्रयाण्यं	प्रामाण्यम्	१८८	५
	प्रमाण्यम	प्रामाण्यम्	१६२	१
	वुंवा	बुद्धावा	२४०	४
	दिष	दिषु	२०८	१
	नु	तु	२०६	८
	हता	हन्ता	१०	३
	माग्र	ताग्र	२१०	६
	गंग	गुंण	२२२	२
	तिविम्त्र	प्रतिविम्व	२२८	२
	निंपित:	निरूपित:	२२६	२
	विषिष्ट	विशिष्ट	२४३	३
	श्रति'	श्रुनि	२५७	१
	रावा	रया	२५६	
	केपे	केने	२५६	५
	पध्य	पश्य	२६१	३
	ममम	मनन	२६५	४
	दीनौ	दीनां	२६५	५
	क्षीयश्ते	क्षीयन्ते	२७०	१
	संचिता	संचित	२७०	५
	पथं	पय	२७१	२
	पक	पक्त	२७१	३
	कत्तं	कर्त्तव्य	२७३	४
	धिरणे	धिकरणे	२७४	२
	तमु	तम	२७४	४